ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№2(89)

Алматы
«Қазақ университеті»
2019

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864
Индекс 75867; 25867

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 2(89), маусым

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Турар А.С., магистр *(Қазақстан)*
Телефон: +7778 527 3341,
E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е.,
филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор *(Қазақстан)*
Серікқалиева А.Е.,
PhD – ғылыми редактордың орынбасары *(Қазақстан)*
Палтөре Ы.М.,
PhD *(Қазақстан)*
Алдабек Н.Ә.,
т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Ким Г.Н.,
т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Авакова Р.Ә.,
ф.ғ.д. профессор *(Қазақстан)*
Құдайбергенова Р.Е.,
т.ғ.к., доцент м.а. *(Қазақстан)*
Көкеева Д.М.,
ф.ғ.к. доцент *(Қазақстан)*
Мұстафаева А.А.,
PhD, доцент *(Қазақстан)*
Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem),
профессор *(Түркия)*
Роберт Эрмерс (Robert Ermers),
профессор *(Нидерланды)*
Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng),
профессор *(Вашингтон, США)*
Масару Тономура,
профессор *(Жапония)*
Ли Джон О.,
профессор *(Корея)*

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Қанаева Ә.Д.,
жетекші маман *(Қазақстан)*

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті, тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гүлмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Редакторлары:
Гүлмира Бекбердиева, Ағила Хасанқызы

Компьютерде беттеген
Айша Калиева

ИБ №12811

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 16,8 б.т. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс №4911. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2019

1-бөлім
ТАРИХ

Раздел 1
ИСТОРИЯ

Section 1
HISTORY

ҒТАМР 13.11.47

Алдабек Н.Ә.[1], Түргенбай А.Ә.[2], Асыл М.Б.[3]

[1]т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: nurzhamal25@mail.ru
[2]аға оқытушы, магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ainur.turgenbay@gmail.com
[3]аға оқытушы, магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: monikaassyl@gmail.com

ҚЫТАЙЛЫҚ ДАМУ ҮЛГІСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ТӘЖІРИБЕСІ

Бұл мақалада қытайлық ерекшелікке ие социализмнің мәні, ерекшелігі мен даму болашағына талдау жасалады. Сонымен қатар, Қытайда ұлттық жаңғыру мен адамзаттың әділетті, әрі жалпыға ортақ дәулетті қоғамды құру туралы арманын жүзеге асыру үшін социализмді құрудың теориялық және практикалық мәні, қазіргі қытайлық социализмнің шынайы сипаты айқындалады.

Түйін сөздер: «Датун», «қытайлық социализм», модернизация, сяокан, «орташа ауқатты» (сяоканшэхуэй) қоғамы, «жалпыға бірдей гүлдену» (фуюйшэхуэй) қоғамы, «азиялық құндылықтар».

Aldabek N.A[1], Turgenbay A.A.[2], Assyl M.B.[3]

[1]Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurzhamal25@mail.ru
[2]master of human science, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ainur.turgenbay@gmail.com
[3]master of human science, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: monikaassyl@gmail.com

The Chinese model of development and its experience for Kazakhstan

This article analyzes the nature, characteristics and prospects of the development of socialism with Chinese characteristics. The theoretical and practical essence of the development of socialism in China and the true nature of modern Chinese socialism for the realization of national revival and the creation of a just and universal rich society are also determined.

Key words: Datong, Chinese socialism, modernization, xiaokang, middle-income society (xiaokangshehui), society of universal prosperity (Fuyishehui), Asian values.

Алдабек Н.А.[1], Түргенбай А.А.[2], Асыл М.Б.[3]

д.и.н., профессор, Казахский национальный униеврситет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Nurzhamal25@mail.ru
магистр, Казахский национальный униеврситет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ainur.turgenbay@gmail.com
магистр, Казахский национальный униеврситет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: monikaassyl@gmail.com

Китайская модель развития и ее опыт для Казахстана

В этой статье анализируются сущность, особенности и перспективы развития социализма с китайской спецификой. Также определяются теоретическая и практическая сущность развития социализма в Китае и истинный характер современного китайского социализма для реализации национального возрождения и создания справедливого и универсального богатого общества.

Ключевые слова: Датун, китайский социализм, модернизация, сяокан, общество «среднего достатка» (сяоканшэхуэй), общество всеобщего процветания (фуюйшэхуэй), азиатские ценности.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Кіріспе

Қытайдың ұлы ойшылдарының бірі, әскери стратег Сун Цзы осыдан 25 ғасыр бұрын былай деген екен: «әрбір шайқаста соғысу мен жеңіске жету үлкен жетістік емес, ең жоғарғы шеберлік қарсылас жауының қарсылығын шайқаспай-ақ тойтару немесе соғыссыз-ақ сағын сындыру» (Сунь цзы, 2017). Қытайдың бұрынғы басшылары сияқты, кейінгі басшыларының да, тұрақты түрде болмаса да, анда-санда осы қағиданы ұстанатыны байқалады, яғни басып алмау мен зорлық көрсетпеу, керісінше өз мысалыңмен көшбасшылығыңды мойындату.

Сонымен, ұлы көршіміз Қытайдың соңғы уақыттағы әлем назарын өзіне еріксіз аудартып отырған экономикалық жетістіктері мен саяси беделінің артуының немесе «Азиялық құндылықтардың» құпиясы неде?

Бұл сұрақтарға шағын мақала көлемінде жауап беру мүмкін еместігі белгілі. Дегенмен негізгі түйіндеріне тоқталып, жалпы ерекшеліктеріне назар аударуды жөн көрдік.

Ұлттық мемлекеттердің ғана емес, сонымен қатар барша адамзаттың болашағы бұлынғыр болып тұрған, ал халықтардың тағдырын шешетін саяси элиталар мен зиялы қауымдастықтар көптеген көкейкесті мәселелерді шешудің жолын таппай отырған осы аласапыран заманда Қытайдың болашаққа сенімді аяқ басуы, бір жағынан жарқын үміт ұялатса, екінші жағынан қауіп тудыруда. Сондықтан бүгінгі таңда әлемде Қытайдың модернизациясына баға беретін қытайлық көзқарастағылар және оған теріс көзқарастағылар тарапынан осы мәселе жөнінде көптеген жан-жақты зерттеулер жүргізіліп келуде.

Қарастырып отырған тақырыптың теориялық мәні нарықтық трансформацияның қытайлық нұсқасын жан-жақты ғылыми-теориялық тұрғыдан түсіндіру. Осындай түсінікке деген қажеттілік саяси тұрғыдан өзекті және ғылыми тұрғыдан маңызды болып табылады. Нарықтық экономикаға көшудің мәселелерімен арнайы айналысып жүрген Д. Сакс, Л. Бальцерович, Е.Т. Гайдар сияқты экономист-ғалымдар мен шетелдік ҚХР экономикасын зерттеуші мамандар Б. Наутон, Т. Роски, сонымен қатар қытайлық ғалымдар Фань Ган, Линь Ифу, Цзо Дапэй, қытай реформасын «шок терапиясымен» теңестірсе, ал Цзы Чжунюн (Zi Zhongyun) қытай модернизациясын жан-жақты талдайды.

Реформаланған Қытайдағы экономикалық қайта құрулардың белгілі бір аспектілері бойынша зерттеу еңбектері салыстырмалы түрде көп болғанымен, әлеуметтік-экономикалық даму жолын іздеген, әсіресе, 90-жылдары нарықтық экономика пайдасына соңғы таңдауын жасаған Қытайдың даму жолын жан-жақты сипаттайтын кешенді зерттеулер саусақпен санарлық. Шын мәнінде, кез келген нақты тақырыпты зерттеуге қарағанда қытай туралы, жалпы экономика саласындағы зерттеу материалдары мен статистикалық мәліметтердің басым бөлігін топтастыруды, өңдеу мен талдауды талап ететін осындай жұмыстарды жазудың өзіндік қиыншылықтары да бар.

Дегенмен, реформаланған Қытайдың даму моделі мен ерекшелігі туралы жалпы түсінік беретін зерттеу еңбектері баршылық. Оған XX ғасырдың 90-жылдары жарық көрген Барри Наутонның (АҚШ) «Вырастающая из плана. Китайская экономическая реформа 1978-1993», Сусуму Ябукидің (Жапония) «Новая политическая экономия Китая. Гигант пробуждается», Лю Пэйцюн (Гонконг) «Мегатенденции китайской экономики», алдыңғы қатарлы әлемдік қытайтанулық журнал «Чайна квотерли» (Лондон) арнайы шығарылымындағы «Переходная экономика Китая» сияқты жарияланымдар дәлел болады.

Осы тақырыпқа байланысты зерттеу жұмысын жазу барысында шетелдік синологтардың еңбектерінің арасында Б. Наутон, П. Нолан, Сусуму Ябукидің жоғарыда аталған жарияланымдарының көмегі зор болды. Сонымен қатар, АҚШ Конгресінде тыңдау негізінде дайындалған қытай экономикасы туралы ұжымдық зерттеулері (1975, 1978, 1986, 1992) мен Н. Лардидің «Китай в мировой экономике» (1993), Дж. Розманның «Китайские дебаты о советском социализме. 1978-1985», Сюэ Тяньтунның (Гонконг) «Экономика промышленного развития КНР» атты кітаптарын, Дэвид Шамбоның редакциялауымен жарық көрген «Американские исследования современного Китая» еңбегіндегі Пенелопа Праймның ҚХР экономикалық мәселелерінің АҚШ-та зерттелуі туралы мақалаларын ерекше атап өтуге болады.

Ресейлік қытайтанушы-экономистердің арасында Г.А. Ганшин, В.Г. Гельбрас, Л.И. Кондрашова, И.Н. Наумов, Э.П. Пивоварова ҚХР экономикасының даму жағдайына анализ жасаған. Қытай модернизациясы мен «қытайлық ерекшелікті социализм» идеясын зерттеуде В. Портяков (Портяков В., 2013), В. Гельбрас (Гельбрас В., 2007), А. Островский (Островский А., 2013), Д.А. Смирнов (Смирнов Д.А., 2005), О.О. Коренкова (Коренкова О.О., 2013),

Я.М. Бергер (Бергер Я.М.) сияқты кеңестік және ресейлік ғалымдардың рөлі өте зор.

Зерттеу барысында қытайлық саясаттанушы ғалымдар мен Қытай коммунистік партиясының, атап айтқанда Дэн Сяопин, Цзян Цзэмин, Ху Цзиньтао, Си Цзинпин сияқты басшыларының ҚХР ресми сайттары мен басылымдарында жарияланған мақалалары мен сөйлеген сөздері, берген сұқбаттарын кеңінен қолдана отырып, талдау жасалды.

Қытайлық тәжірибе баршаға қызықты, алайда дамудың негізі ретінде еуропоцентристік амал орнына қытайцентристік көріністі қабылдауға әлемдік қауымдастық әлі мүлдем дайын еместігі белгілі. Қытай қай бағытта дамып, қандай қоғам құруда, социалистік пе әлде капиталистік пе? Оның жетістігінің құпиясы неде? Ол белгілеген мақсатына жеткен кезде жаһандық халықаралық мәселелерді қалай шешеді? Қытай алдына қойған мақсатының орындалуының мүмкіндігі қаншалықты үлкен? Осы және басқа да қалған сауалдар бүгінгі таңда барша әлемнің саяси және ғылыми шеңберлерде қызу талқыланып жатқан мәселелер болып табылады.

Қытайлық модернизацияның мәнін анықтау, яғни Қытай қайда бет алды деген сауалға жауап беру үшін мына мәселелерді айқындап алуымыз керек: Қытай шын мәнісінде социализмді құруда ма әлде бұл биліктің легитимділігін ақтайтын жай ғана ұран ба? Бұл сауал өте маңызды, себебі ол болашақтағы әлемнің құрылымын болжамдауға да мүмкіндік береді. Қытай үлкен әлемдік держава, ал әлем жаһанданған және өзара бір-бірімен байланысқан. Қытайдың болашағы оның күш-қуаты бірнеше есеге өскен кезде оның элитасы қандай қағиданы ұстанатындығына байланысты болмақ, яғни, әлеуметтік әділдік қағидасын ба, әлде, капиталистік күш қағидасын ба.

Қытай модернизациялану арқылы алдына қойылған мақсаттарын орындай ала ма деген сауалдың көпшілік көкейіндегі мәселе екендігі анық. Қытай үлкен демографиялық мемлекет болғандықтан-ақ маңызды және осындай үлкен қоғамда шешілмеген мәселелер негізінде тұрақсыздық орын алатын болса, бұл оның көршілеріне ғана әсер етіп қоймайды, сондықтан Қытайды жақтырмайтындар да оның мақсатына қарай тұрақты бет алуын тілеп, оның тыныштығы айналасындағы барлық көрші елдер үшін де неғұрлым тиімді екендігін мойындайды. Алайда мәселе Қытайдың дамуы әлемдік экономика мен әлемдік шаруашылық жағдаятпен өзара байланысты болуында, ал ұдайы жаңғыртылудың сыртқы жағдайлары айқын түрде нашарлап бара жатыр. Әлемдегі болып жатқан геосаяси жағдайлар оған кері әсерін тигізбеуі мүмкін болмай тұр. Екінші жағынан, елдегі ішкі саяси жағдай экономикалық дамумен өзара байланыста, сондықтан да әділ бөлу саясатын қажет етіп отырған қоғамның ішкі тұрақтылығы мен нарықтық экономика тетіктері жұмыс істеп тұрған қытайлық экономиканың тиімділігі арасындағы тепе-теңдікті қаншалықты нәтижелі болуы оны қалпына келтіру мүмкіндігіне, қытайлық үлгінің тұрақтылығына тәуелді болып келеді.

2017 жылы қазан айында Пекинде ашылған ҚКП XIX съезінде «қытайлық ерекшелікті социализмді» нығайтудың нақты жоспарын ұсынды. Сарапшылар осы съезде қабылданған шешімдер адамзат өркениетінің дамуына зор мүмкіндік беретін «қытайлық модельді» нығайтады деген болжамдарын жасады.

«Қытайлық модель» немесе «Бейжіңдік консенсус» терминін ең алғаш 2004 жылы американ экономисі, әрі саясаттанушы ғалым Джошуа Купер Рамо ұсынды (www.veme.news). Ол өркендеудің қытайлық моделі мемлекеттің ұлттық ерекшелігін таныту мен қоғам қажеттілігін қамтуға жауап беретінін айтқан болатын.

Зерттеудің теориялық және концептуалды деңгейлерін қолдану жұмысымыздың негізгі мақсатын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ол – Қытайдың қалыптасуының түрлі кезеңдеріндегі әлеуметтік-экономикалық даму үлгісіне тән ерекшеліктерді, мемлекет басшылығының экономикалық саясатының нақты комбинацияларын айқындау және барынша көрсету.

Жоғарыда аталған мақсат шағын мақаламыздағы зерттеудің келесі міндеттерін айқындайды: мемлекеттегі кез келген мәселемен күресе алатын ішкі өркениеттік мүмкіндікті айқындау; Қытай модернизациясы концепциясының негізгі кезеңдерін қарастырып, мемлекет басшылығының экономикалық саясатының ерекшеліктерін саралау. Және де Қытайдың жақын көршісі біз, қазақстандықтар үшін ең негізгі мәселе ол жеке алғанда, Қытай дамуынан және жалпы алғанда, әлемдік модернизациядан жақын арада және келешекте не күтуге болады деген сауалға жауап іздеу.

Негізгі бөлім

Модернизацияның қытайлық үлгісі әмбебап болуы мүмкін. Жер шары халқының бестен бір бөлігі өмір сүріп отырған елде жүргізіліп

отырған модернизацияның ауқымы, немесе осы қытайлық модернизацияның үлгісі басқа елдерде жүргізілуі мүмкін еместігі туралы айтылуда. Алайда Қытайдың модернизациялық әрекеттерінің жеке элементтері басқа елдер үшін құнды тәжірибе болып табылады және бұл зерттеулерді танымдық мақсатта ғана айқындап қоймай, Қазақстан Республикасындағы реформалар шеңберінде тарихи тұрғыдағы ғана емес, нақты қолданбалы түрдегі сабақ ретінде қарастырған жөн деп санаймыз.

Ал жоғарыдағы сұрақтарға жауап іздегенде, ең алдымен, қытайлық социумның өзінің мәдени-тарихи түп тамырына берік байланғандығын есте ұстау маңызды екендігі.

Социализм мен коммунизм туралы қиял Қытай компартиясы үшін сырттан енгізілген ой емес, өйткені социализм туралы армандар Қытай халқының санасында бірнеше мың жылдар бұрын-ақ орын алған болатын. Мысалы көне ойшыл Мо-цзы оны «жалпыға бірдей сүйіспеншілік» қоғамы десе, көне «Ли юнь» кітабында ондай қоғам құруды «Ұлы тұтастық» – «Датуң» деп атаған. «Датуң» туралы ой-арман қытай халқының ежелден келе жатқан ішкі тарихи мұқтаждығы мен қазіргі заманғы Қытай халқының, мемлекеттің жетекші партиясы ҚКП-ның басты мақсаты болып табылады. Сондықтан, Қытай қайда бара жатыр? – деген сұраққа – Қытай, оның басшылығы үнемі ұстанып келе жатқан ұстанымы – «қытайлық социализмді» орнату жолында деп жауап беруге болады.

Ал «қытайлық ерекшелігі бар социализм» сол жоғарыда атап көрсеткеніміздей, көне заманнан қытай халқының ойшылдарының армандаған «әділетті әлеуметтік қоғам құру» идеясынан бастау алған. Оны мемлекет басшыларының қытай тарихының әрқилы кезеңдерінде жүргізген модернизациялық әрекеттерінен көруге болады. Реформаторлар мен революционерлер іске асыруға талпынған Қытайды модернизациялау әрекеттерінен сабақ алған Қытай компартиясының басшылары, Мао Цзедуннан бастап қазіргі басшыларына дейін жүргізіп келе жатқан саясатының негізгі мақсаты «қытайлық социализмді» орнату болып табылады.

1975 жылы Бүкіл қытайлық халық өкілдерінің жиналысының кезекті сессиясында үкімет басшысы Чжоу Эньлай саяси күш жігерді жасампаз іс-әрекеттерге жұмсайық деген ұранмен «Төрт модернизация» – ауыл шаруашылығы, өндіріс саласы, ғылым мен техника және әскери қорғаныс саласын жаңарту жоспарын ұсынды. Шын мәнісінде, бұл ұлтты біріктіретін, алып елдің бар күш қуатын Қытайды модернизациялауға бағыттайтын нақты да өзекті міндеттерді шешу жөніндегі идеяны іздеуден туындап еді. Бұл идея бойынша, 1980 жылға қарай дербес өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын механикаландыру көзделді; 1985 жылға қарай 1976-1985 жылдарға арналған 10 жылдық жоспар негізінде, әсіресе ауыр өнеркәсіп саласында 120 ірі өнеркәсіп орнын салу арқылы халық шаруашылығын техникалық қайта құрылымдауды аяқтау мақсаты алға қойылды (Дэн Сяопин,1997).

1978 ж. ҚКП ОҚ-нің 3-пленумында «революцияны жалғастыру» теориясынан бас тарту және ҚКП қызметінің басты міндеті ретінде саяси науқаншылдықты тоқтатып, партия жұмысының бар күшін экономикалық мәселелерді шешуге және «Қуатты социалистік модернизацияланған мемлекетті» құруға бағыттау туралы шешім қабылданды. ҚХР 2000 жылға қарай таяудағы 20 жыл ішінде жалпы ұлттық өнім өндіру бойынша әлемдегі алдыңғы қатарлы елдердің қатарында болуы жоспарланды (Чжунго сяньдайхуа баогао, 2004).

Осы пленумда Дэн Сяопин «Қытайдың жағдайына сай жаңаша даму жолын іздеп табу» жайлы сөз қозғады. «Жаңаша даму жолы», яғни «қытайлық үлгідегі модернизация» деген атауға ие болған дамудың бұл жолы ең алдымен экономика саласында жүргізілуі тиіс және елдің экономикалық негізінің әлсіздігі мен халық санының көптігі, егіс алқабының аздығы сияқты басты ерекшеліктерге көңіл бөлінуі тиіс екендігін баса айтты (Дэн Сяопин,1997)

1982 жылы ҚКП-ның XII съезінде «Қытайлық ерекшелігі бар социалистік даму жолын» ұсынды. Онда қытайлық үлгідегі модернизацияның мазмұны социалистік екені атап көрсетілді.

Дэн Сяопин ұсынған социалистік модернизацияның үш қадамы стратегиясы:

1-ші қадам – XX ғ. 90-жылдары жалпы ұлттық өнім өндіруді 80-жылдармен салыстырғанда 2 есеге арттыру, яғни жылумен, азық-түлікпен және киім-кешекпен қамтамасыз ету арқылы халықтың әл-ауқатын көтеру (温饱水平вэньбао шуйпин).

2-ші қадам – 2000 жылға қарай жалпы ұлттық өнім өндіруді тағы да екі есеге көтеру арқылы тұрғын халықты орташа тұрмыстық деңгейге жеткізу (小康水平сяокан шуйпин).

3-ші қадам – 2050 жылға қарай жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім өндіру көлемін орташа дамыған елдердің деңгейіне жеткізу жә-

не елді модернизациялауды іске асыру көзделді (富裕水平фую шуйпин, толық жетістік).

XX ғасырдың 80-жылдары материктік Қытайда мәдени төңкерістің нәтижесінде қалжыраған қоғамды Дэн Сяопин қайта қалпына келтіру мақсатында бірқатар шараларды жүргізуді бастайды. 1979 жылы ҚКПОК-нің 11-шақырылымындағы 3-пленумында Дэн Сяопин тұңғыш рет Жалпы Ұлттық өнімді 4 есеге арттырып, халықтың өмір сүру деңгейін «орташа ауқаттылыққа» жеткізу мақсатын алдыға қояды (Дэн Сяопин,1993).

Осы кезден бастап ҚХР-да саяси лексиконға «сяокан» (орташа дәулетті қоғам) ұғымы енеді. Ал сяокан қоғамының басты белгісі ЖІӨ жан басына шаққандағы деңгейі 800-1000 доллар болуы керек деп белгілеп берді.

Көптеген шетелдік сарапшылар мен ғалымдар «сяокан» иероглифтер тіркесінің мәні не екенін білгенімен де, экономиканың қытайдың дәстүрлі философиясы мен қоғамдық ой санасына, қоғамдық құрылыстың конфуцийлік тұжырымдамаға қандай қатысы бар екенін көпке дейін түсіне де, қабылдай да алмады.

1979 жылы Дэн Сяопин Жапон премьер-министрі М. Охирамен кездесуі барысында берген сұхбатында: «Біз елде төрт модернизация жүргізбек ойымыз бар. Ол қытайлық үлгіде болады. Біздің тұжырымдама сіздердікіне ұқсамайды. Бұл «сяокан чжицзя» болмақ», – деген (Дэн Сяопин,1993). Сөзбе-сөз, тікелей аударатын болсақ, бұл – «сяокан отбасы», яғни қытай отбасының сапалы өзгерісіне бағыт алуы дегенді білдіреді. Дэн Сяопин 80-жылдардың басында сяокан қоғамына 2000 жылдары жетеміз деген. Ол үшін өмір сүру дәрежесінің белгілі бір көрсеткіштер жиынтығына қол жеткізу керек екендігі белгіленді. Дегенмен, сяокан бұл тек материалдық жағынан қамтамасыз ету ғана емес, сонымен қатар «өмір сүру сапасын» арттыру талаптарына сай, қоғамның рухани даму үдерісімен тығыз байланысты екені даусыз.

Реформа жылдары ел экономикасының қарқынды дамуы қытай халқының өмір сүру деңгейінің, мәдени қажеттіліктерінің өсуіне, тұрғын үй мәселесінің біртіндеп шешілу, халық тұрмысының жақсаруына әкелді. Халықтың тұрмысының жақсаруы, олардың дұрыс тамақтануына әсерін тигізді, ақуыз, минералдар мен витаминдерге бай жақсы тамақтар рационына еніп, уақытылы, әрі жақсы тамақтана бастады.

Сонымен қатар, бұрындары тек көк және сұр түсті киім киетін қытайлар енді тек Қытайда өндірілген тауарлар мен киімдерді пайдаланып қана қоймай, импорттық тауарлар мен сәндік бұйымдарды кеңінен қолданды.

Бұл-Дэн Сяопин ұсынған социалистік модернизацияның, яғни миллиард халықты тамақ пен киіммен қамтамасыз ету мәселелерін шешудегі бірінші қадамының (вэньбао шуйпин) айқын жемісі.

Қытай 2020 жылға қарай орташа ауқаттылық қоғамын(сяокан) құрып және XXI ғасырдың ортасына қарай Дэн Сяопиннің «үш қадамдық» стратегиясына сәйкес орташа дамыған елдердің қатарына қосылатынына сенімді. Бұл дегеніміз қытай ұлтын армандаған мақсатына, яғни ұлы жаңару дәуіріне жеткізу болып табылады. Модернизацияның негізгі мақсаты да осы.

Қытайдың социалистік модернизацияны іске асырудағы жетістіктері.

Тарихтан белгілі Қытай өзінің ұлттық даму жолын табуда үнемі ізденіс үстінде келеді. Ол XIX ғасырдың ортасында батыс елдерінен артта қалғанын, әлсіздігін мойындай отырып, «Өзін-өзі күшейту саясатын» жүргізу арқылы «күшті мемлекет, бай халық» құру идеясын алға қойған болатын. Сол кезеңде батысқа еліктейміз деп жүріп, ұлттық болмысымыздан айырылып қалмайық деген мәселені алға тартқан қытай идеологы Чжан Чжидун: «Біздің еңбек құралымыз ғана батыстыкі болып, ал негізіміз қытайлық болып қалу керек» – деді. Содан бері екі ғасыр өтсе де, қанша төңкерісті бастан кешіріп, реформалар жүргізілсе де қытайлар осы идеядан танбай келеді.

Биыл Дэн Сяопиннің басшылығымен жүргізілген реформалардың басталғанына тура 40 жыл толды. Тарихи тұрғыдан алғанда бұл аз уақыт емес. Дегенмен, осындай мерзім ішінде Қытайдың көзге қораш көрінетін, артта қалған тұрпайы тіршілік көріністерінен тез арылып, жаңа сипаттағы дамыған, әлем санасатын елге айналуы кез келген елдің қолы жете бермейтін үлкен жетістік екені даусыз.

Қытай үшін модернизация бұл – оның өндірісі, ауылшаруашылығы, ғылымы, мәдениеті дамыған, қызмет көрсету аясы жетілген, халқының өмір сүру деңгейі жоғары, қорғанысы мықты мемлекетке айналу. Ал осы мақсатқа қол жеткізу үшін елдегі жоқшылық пен кедейлікті, сауатсыздықты, қала мен ауыл халқының мәдениеті, теңіз жағалауы мен батыс аймақтар арасындағы әлеуметтік-экономикалық айырмашылықтарды түпкілікті жою басты міндеттері болып табылады. Яғни, сяокан қоғамы дәрежесіне көтеру.

1980 жылы ҚХР-да жалпы ішкі өнім өндіру шамамен 283,3 млрд АҚШ долларына тең бо-

лып, әлемде 8-ші орынға ие болды. Бірақ ҚХР-дың халқының көптігіне байланысты, жалпы ішкі өнім өндіру көлемін жан басына шаққандағы мөлшермен алғанда оны 151 орынға кері шегеріп тастады (Гельбрас В., 2007).

XX ғ. соңындағы ұлттық жалпы өнім өндіруді 4 есеге арттыру арқылы оның мөлшерін 1140 млрд. долларға жеткізіп, ҚХР әлемде 5-ші орынға көтерілді, жан басына шаққандағы мөлшермен 75-ші орынға келді. 2000 жылға қарай Қытай жоспарды асыра орындап, жалпы ұлттық өнім өндіруді 20 жыл ішінде 4 есе емес, 6,5 есеге жеткізді, сондай-ақ жан басына шаққандағы табыс мөлшерін еселей отырып, әр тұрғынға шаққандағы тұтынудың орташа мөлшерін 1980 жылғы 227 юаннен, 2000 жылы 616 юанге жеткізді (Zi Zhongyun)

«Орташа тұрмыстық деңгейге жеткізу» мақсатын алға дамыта отырып, ҚКП-ның жүз жылдығына, яғни 2021 жылға қарай «Жалпыға бірдей ауқаттылық» деңгейін қамтамасыз ету көзделді. Ал ҚХР-дың жүз жылдығына, яғни 2049 жылға қарай елді орташа дамыған елдердің қатарына жеткізу және Қытайды аса қуатты социалистік мемлекетке айналдыру мақсаты алға қойылды.

Реформалық кезеңнің өткен жылдарында Қытайда орасан зор тарихи өзгерістер жүзеге асырылды. Қытай жалпы ұлттық өнім өндіру мөлшері бойынша әлемде екінші орынға көтерілді, 2012 жылы оның жалпы ішкі өнім өндіру көлемі 51,932 трлн юанге, немесе 8,25 трлн. АҚШ долларына жетті. (Селищев А.С., Селищев Н.А. 2004) Әлемдік валюта қорының болжамы бойынша Қытай 2017 жылы-ақ сатып алу қабілеттігінің сәйкес деңгейіне орай әлемде 1-ші орынға шығу мүмкіндігі болжанды.

ҚКП XVI съезінде «сяокан қоғамын жан-жақты құру» жоспары ұсынылды. Ол бойынша «жалпы сяоканнан» (总体小康цзунти сяокан) «全面小康жан-жақты сяоканға» (чуан миен сяокан) өту, яғни төменгі деңгейлі сяоканнан жоғары деңгейлі сяокан қоғамына өту көзделген. (Цзянь Цзэмин)

Осы мақсатты жүзеге асыруда ҚКП қоғамның әлеуметтік құрылымын өзгертуді, бұқара халықтың санын азайтып, олардан орта тап өкілдерін қалыптастыруды көздеді. Бұл үрдісті іске асыруда елді кенттендіруге ерекше мән берілді. Қытай сияқты алып елде ауыл тұрғындарын қалаға көшіру барысында экономикалық, әлеуметтік және саяси дағдарыс туындамас үшін, атқарылатын шараларды кешенді түрде жүзеге асыруға баса назар аударды. Мысалы, ауыл азаматтарына қалада сұранысқа ие, қажетті мамандықтарды игеруіне жағдай жасау, оларды жұмыспен қамту, қалаға қоныс аударылған тұрғындардың ортаға икемделуін қадағалап, тіркеуге тұруына шектеулер қоймау сияқты маңызды қадамдар жасалды.

ҚКП XVII съезінде Ху Цзиньтао Қытайдағы жарасымды қоғамды қалыптастыру идеясы тұрғысынан маңызды партиялық доктрина ретінде «дамуға ғылыми көзқарас» немесе «ғылыми даму тұжырымдамасын» ұсынды (Материалы XYII Всекитайского съезде КПК, 2007).

Оның негізгі дәйектері Мао Цзедунның идеясы мен Дэн Сяопиннің қытайлық және шетелдік тәжірибені ортақ игеру негізінде дамудың жаңа талаптарын қалыптастыру теориясына сай келеді. «Ғылыми даму тұжырымдамасында» экономиканың дамуының экстенсивті әдістерінен интенсивті әдістеріне көшу қажеттігі дәйектелген, яғни, бұл ғылым мен техниканың, жалпы экономика мен қоғам дамуының инновациялық үлгілеріне көшу деген сөз. Бұл тұжырымдаманы ҚКП-ның «қытайлық ерекшелікке ие социализмді құру мен жүзеге асыруда ұстанатын маңызды стратегиялық идеясы» деп қарастырды.

«Ғылыми даму тұжырымдамасының» басты мазмұны – даму, басты талаптары – жан-жақтылық, үйлесімділік пен тұрақтылық. Даму мен әлеуметтік үйлесімділік орташа дәулетті қоғам, яғни сяокан қоғамын құрудың негізі.

Осы съезде қытайлық ерекшелікке ие социализмнің теориясында «құрылудан» «дамуға» көшуді ұсынады, «қытайлық ерекшелікке ие социализмді құрудың» орнына «қытайлық ерекшелікке ие социализмді дамытуға» шақырады (Титаренко, М.Л., 2013).

2012 ж. ҚКП XVIII съезінде ҚХР-дың әлеуметтік-экономикалық дамуының 2011-2015 жылдарға арналған 12-ші бесжылдық жоспары бойынша 2020 жылы жан басына шаққандағы ішкі жалпы өнім өндіру көлемін 2 есеге ұлғайту, жұмыспен қамту, білім беру мен денсаулық сақтау деңгейін көтеру, әлеуметтік сақтандыруды өсіру арқылы БҰҰ-ның «адамзат әлеуетінің даму индексі» көрсеткіштеріне сәйкес, Қытайды 81-ші орыннан әлемнің жетекші 50 елінің қатарына енгізу сияқты міндеттер қойылды.

Осылайша, «орташа ауқатты» (сяокан шэхуэй) қоғамын құру жоспарын орындап, енді келесі қытайлық ерекшелігі бар социализм құру жолындағы «жалпыға бірдей гүлдену» (фуюй шэхуэй) қоғамын құруға бет алмақ.

ҚКП XVIII съезінде Ху Цзиньтао өз баяндамасында Қытайдың «қытайлық сипаттағы социализмді құру» жолынан айнымайтындығын

және ҚХР-дың жүз жылдығына қарай ҚКП-ның басшылығымен «бай, қуатты, демократиялық, өркениетті және үйлесімді жаңартылған социалистік мемлекет» құру мақсатын көздейтіндігін жария етті (Ху Цзиньтао, 2012 *Полный текст доклада*).

Ху Цзиньтао: «Қазіргі таңда біздің еліміз орташа дәулетті қоғамды құру мен социалистік модернизацияны жеделдету жолында күресуде, Сунь Ятсен мен өзге де Синьхай төңкерісінің өкілдерінің көптен күткен армандары, Қытайдың өрлеуі туралы үміттері орындалып жатыр, әлі де орындалу үстінде. Қытай ұлтының жандауын бұрын-соңды болмаған жарқын болашақ күтуде», – деп атап көрсетті (Ху Цзиньтао, 2007)

2017 ж. ҚКП XIX съезіндегі Си Цзиньпиннің баяндамасында осы қытайлық даму жолы жан-жақты айқындалады.

«Толықтай «сяокан» қоғамын құрудың жеңісті жолдары мен «қытайлық ерекшелікті социализм» идеясын жаңа кезеңде қайта жаңғыртудың ұлы жеңісі» деген баяндамасында Қытайлық даму жолын көрсетіп, саясатының басты мәні – «қытайлық ерекшелікті социализм» идеясын дамыту екенін тағы бір айқындады.

ҚКП XIX съезінде сөйлеген сөзінде Си Цзиньпин, бес мың жылдан астам тарихы бар қытай халқы өз өркениетін қалыптастырып, адамзаттың дамуына үлкен үлес қоса отырып, ұлы ұлтқа айналды деп атап көрсетті (Xi Jinping, 2017*19th CPC National Congress*). Қытай халқының ұлы жаңғыруы – қытай халқының ең үлкен арманы. Бұл арманды жүзеге асыру үшін үлкен бағдарлама керек. Бұл – ҚКП бағдарламасы. ҚКП басшылығынсыз ұлттың жаңғыруы утопия болар еді. Өзінің құрылған сәтінен бастап, ҚКП коммунизмді жүзеге асыруды өзінің жоғарғы идеясы мен түпкі мақсаты ретінде қарастырды. ҚКП қытай ұлтының ұлы жаңаруын тарихи миссиясы ретінде орындауда. Осы миссияны орындау барысында түрлі жеңістер мен жеңілістерге қарамастан, мақсатқа жету үшін ұмтылуда.

Тағы да, «қытайлық арманды» жүзеге асыруда Қытай міндетті түрде «қытайлық дара жолмен» жүруі тиіс. Ал «қытай жолы» дегеніміз – «қытайлық ерекшелікті социализм» жолы. Бұл жолдың қалыптасуы біздің еліміз үшін оңайға соққан жоқ, яғни қытай жолы – соңғы қырық жылдан бері жүзеге асырылып келе жатқан реформаның ұлы тәжірибесі» – деді (Novoseltsev SV, (2016)).

ҚКП қытай халқын біріктіретін революциялық жолды тапты. Партия қытай ұлтының ұлы жаңаруын жүзеге асыру үшін озық әлеуметтік жүйені құру қажет екенін түсінді, социализмнің негізгі институттарын құрды және социалистік құрылысты дамытты. Қытай халқының тағдырының түбегейлі өзгеруі жаңа кезеңге үлкен қадам жасап, қытайлық ерекшелікке ие социализмге жол ашты. Қытайлық ерекшелікке ие социализм жолы – халықтың тамаша өмірін жасау жолы.

Бұл мақсатты екі кезеңде жүзеге асырмақ. Бірінші кезең 2020-2035 жылдары орташа дәулетті қоғам құру ісін аяқтап, социалистік жаңғыртуды жүзеге асыру. Қытай технологиялық тәуелсіздікке қол жеткізеді және әлемдік деңгейдегі инновациялық технологиялар доноры бола алады. Осы негізде, ол негізгі мемлекеттік қызметтерге (зейнетақы және медициналық көмек) қол жеткізілуін қамтамасыз етуді, қаланың дамуын азайта отырып, ауылдық аймақтардың дамуын, орташа табысы бар халықтың үлесінің айтарлықтай өсуін қамтамасыз етуді жоспарлап отыр. Осы жылдары «жұмсақ күш» те өседі. Екінші кезең 2035-2050 жылдары социалистік жаңғыртуды аяқтап, халықтың өңірлік дамуын еңсере отырып, «әмбебап гүлдену» қоғамына жетеміз деген нақты бағытты ұстануда.

Си Цзиньпин «Қытайлық ерекшелігі бар социализмнің» 14 принципін нақты түрде көрсете отырып, елінің осы принциптер негізінде дамитындығын мәлімдеді. Онда партияның көшбасшылығын бекіте келе, «халық – бұл орталық» ұстанымы негізінде, оның тарихты құрушы, партия мен мемлекеттің болашағы мен тағдырын анықтайтын негізгі күш ретінде халықтың мәртебесін сақтай отырып, халыққа жанқиярлықпен қызмет етуді міндеттеді (Xi Jinping, 2017,*19th CPC National Congress*). Реформаны тереңдету, марксистік идея мен социализм жүйесін дамыта отырып, заманауи талаптарға сай келмейтін кез келген көзқарастар мен ұғымдарды жою және социалистік жүйенің артықшылықтарын анықтау қажеттігіне баса назар аударды. Қытайлық ерекшелікке ие социализм бойынша ҚКП басшылығымен көппартиялы ынтымақтастықты, аймақтық этникалық автономия институтын, сондай-ақ халықтың өзін-өзі басқару институтын жетілдіру, дамыту және нығайту керектігін; социалистік консультативтік демократияны дамыту, демократия институттарын жетілдіру, оның нысандарын әртараптандыру және оның арналарын кеңейту, мемлекеттің саяси және қоғамдық өмірінде елдің иесі ретінде халықтың позициясын қамтамасыз етуді; мемлекеттік басқарудағы заң үстемдігін толық сақтау, қытайлық ерекшелігі бар социалистік

құқықтық жүйені құру және социалистік құқықтық теорияны дамыту; адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті сақтау; мемлекеттік қауіпсіздіктің кешенді тұжырымдамасын жүзеге асыруды жалғастыру, қауіпсіздік, қауіп-қатерлердің алдын алу және сақтық шараларын жүзеге асыру; халықтық армияның көшбасшылығын сақтап, халық армиясын құру, әскери реформаларды жүзеге асыра отырып, әскерді нығайту; «бір мемлекет – екі жүйе» концепциясы негізінде Тайвань мен Қытай арасындағы қарым-қатынастардың бейбіт дамуын, экономикалық ынтымақтастықты және мәдени алмасуларды тереңдету; партияның жұмыстарының барлық аспектілерін бірыңғай жоспарлау негізінде жүзеге асыру, партия ішкі саяси мәдениетті насихаттаушы, жемқорлықпен күрес жүргізу керектігін мықтап бекітті (Xi Jinping, 2017*19th CPC National Congress*).

Қазіргі қытай билігі осы принциптерді жүзеге асыра отырып, халықтың дамуына жағдай жасауды көздеуде. Бүгінгі таңдағы әлемнің қарқынды дамуы, үлкен өзгерістерге әкеп отыр. Бұл Қытайдың барлық саланы қарқынды дамыту туралы жоспарын қабылдауына түрткі болды. Қытай өкіметі бұл мақсатқа тек көпұлтты халықты бір тудың астында біріктіріп, ерен еңбек етудің арқасында ғана қол жеткізе аламыз деп отыр. Өйткені қазіргі кезде жиі айтылып жүрген «қытайлық ерекшелігі бар социализмнің» жаңа дәуірі Қытай халқының арманын орындау. Си Цзиньпин «Қытайдың XXI ғасырдың ортасына қарай Ұлы заманауи социалистік державаға айналатындығын және бастапқы кезеңдегі Қытай коммунистерінің мақсаты – қытай халқының бақыты үшін, қытай ұлтының қайта өрлеуі үшін жұмыс жасау» – екендігін жариялаған болатын (Xi Jinping, 2017). Біз бұдан Қытайды қайта өркендету дәуірінің қайта басталғандығын көре аламыз.

Қорытынды

Идеология, саясат, экономикадағы жиырма жылдық солшылдықтың үстемдігінен кейін Қытай алдында пайда болған мәселелердің ауқымдылығы мен қиыншылығы табиғи нәрсе болды. Мемлекет басшылығының жоғарғы эшелондарында экономикалық трансформация бойынша бірауыздылықтың жоқтығы, нашар бастапқы шарттар модернизация мен реформаларды жүзеге асыру үлгілерін іздестіруде көптеген қиындықтарға алып келді. Бұл бағыттағы ізденістер негізінен даму, реформа, ашықтық, дәстүр, социализм сынды ұғымдармен анықталады. Алғашқы екі компонент негізгі, құрылымды қалыптастырушы болып келді. Алайда басқа компоненттерді ескермеуге де болмайды, себебі оларсыз Қытайдағы реформалар кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық үрдістерді толыққанды түсіну мүмкін емес.

Модернизацияның ұлы мақсаттарына сәйкес келетін және мемлекеттің шынайы мүмкіндіктерін ескеретін экономикалық дамудың стратегиялары мен тактикаларын іздестіру Қытайды теория мен практика жүзінде дамудың оптималды бағыттары, экономикалық саясаттағы дамудың қысқамерзімді, ұзақмерзімді мақсаттарының сәйкестілігі сияқты сауалдарға жауап іздеуге мәжбүрледі. Модернизация, реформалар мен ашық есік саясатының әсері негізінде Қытайда басым болып отырған социализм туралы түсініктер үлкен өзгеріске ұшырады.

Өзінің негізгі көрсеткіштері бойынша «қытайлық үлгі», әрине сөзсіз, «дамудың қуып жетуші үлгісі» болып табылады. Қытайдың әлеуметтік-экономикалық дамуының ең мықты тұстарына дамудың стратегиялық, ұзақмерзімді мақсаттарға бағытталғандығын, үлкен көлемдегі мәселелерді шеше алу қабілетін, мемлекеттің объективті шарттарын есепке ала алу деңгейін, ішкі және сыртқы өзгерістерге тез арада бейімделе алу мүмкіндіктерін жатқызуға болады.

Қытай әлемдік рынокта өз орнын сақтап қана қоймай, дәрежесін көтеруге, Дэн Сяопин ұсынған «қытайлық ерекшелікті социализм» идеясын жаңа талаптармен қайта жандандыра отырып, «бір мемлекет – екі жүйе» саясатын қайта жүзеге асыру арқылы Тайвань мәселесін шешіп, елді біріктіріп, ақпараттық-технологиялық дамуды жаңа қарқынмен бастап, қытайлық бастамаларды жандандыруда табысқа жетуге талпынады.

Өзгерістердің қытайлық тәжірибесінің концептуалды жағы және Қытайда реформалар стратегиясы мен тактикасын жасап шығару Қазақстан үшін өте құнды болып табылады. Нарыққа өтудің қытайлық нұсқасының оң мен теріс жақтарының қазақстандық реформаларға берері көп болады деп сенеміз.

Әдебиеттер

Сунь Цзы. (2017). Искусство войны. – М.: АСТ, 1019.

Zi Zhongyun. The Relationship of Chinese Traditional Culture to the Modernization of China: An Introduction to the Current Discussion Author(s): // http://www.jstor.org/stable/2644682

Портяков В. (2013). Есть ли у Китая шансы не застрять «в ловушке средних доходов?» // Мировая экономика и международные отношения. – № 6. – С.124-128.

Гельбрас В. (2007). Цена экономических успехов Китая // Мировая экономика и международные отношения. – № 9. – С.26-34.

Островский А. (2013). XYIII съезде КПК: как обеспечить построение общества «сяокан» («малого благоденствия») в Китае// Проблемы Дальнего Востока. – №12. – С.25-35.

Смирнов Д.А. (2005). Идейно-политические аспекты модернизации КНР: от Мао Цзэдуна к Дэн Сяопину. – М.: ИДВ РАН. – 323 с.

Коренкова О.О. (2013). 18 съезд КПК КНР: подтверждение курса на строительство державы человеческих ресурсов // Актуальные проблемы развития КНР в процессе ее регионализации и глобализации: материалы V Международной научно-практической конференции. − Чита: ЗабГУ. − С. 49-54.

Бергер Я.М. Модернизация и традиции Китая //russ- chinfrien.narod.ru

19 съезд КПК укрепит развитие социализма с китайской спецификой// www.veme.news

Дэн Сяопин.(1997). Строительства социализма с китайской спецификой. – М.: МП «Полея». – С. 479.

共同努力，实现祖国统一(Общими усилиями добиваться единства родины)// 邓小平文选 (1993). (Избранные сочинения Дэн Сяопина). – Пекин. – Т.3. – С.102.

Селищев А.С., Селищев Н.А. (2004). Китайская экономика в XXI веке. – СПб.: Питер. – С. 240.

Доклад Цзянь Цзэмина на XYI съезде КПК «Всесторонне вести строительство среднезажиточного общества и создавать новую обстановку для дела социализма с китайской спецификой»// russian.cpc. people. com. cn /5774860/index.html

Материалы IV пленума ЦК КПК XVI созыва. Сент. 2004. http://cpc.people.com.cn/GB

Материалы XYII Всекитайского съезда КПК (15 октября 2007года)// www.russian.xinhuanet/com

Доклад генерального секретаря ЦК КПК Ху Цзиньтао на XYII съезде КПК//www.russian.china.org/cn/china/archive/shiqida/2007-10/25/content _9120 930_22.htm

Полный текст доклада, с которым выступил Ху Цзиньтао на XYIII съезде КПК//Russian.people.com.cn/31857/206269/index.html

Ху Цзиньтао. Высоко неся великое знамя социализма с китайской спецификой, бороться за новую победу в деле полного построения среднезажиточного общества. Доклад на XVII Всекитайском съезде КПК 15 октября 2007 г.//russian.people.com.cn

Титаренко, М. Л. (2013). О феномене китайского социализма : (размышления по поводу дискуссий о китайском социализме и итогов XVIII съезда КПК) / М. Титаренко [Текст] // Проблемы Дальнего Востока. – № 2. – С. 3-24

Full text of Xi Jinping's report at 19th CPC National Congress// http:// www.chinadaily.com.cn/china/ 19thcpcnationalcongress/2017-11/04/content_34115212.htm

CPC creates Xi Jinping Thought on Socialism with Chinese Characteristics for a New Era// http://www.chinadaily.com.cn/china/19thcpcnationalcongress/2017-10/19/content _33438132.htm

Новосельцев С.В.(2016) Концепция «китайской мечты» и ее практическое применение // Comparative politics. – 1(22). – 5-21 p.

Чжунго дицюй сяньдайхуа дэ фэньбу хэ цзегоу // 2004 нянь Чжунго сяньдайхуа баогао= Зонирование и структура региональной модернизации КНР // Доклад о региональной модернизации Китая (2004 г) //http://www.china.com.cn/chinese/zhuanti/2004xdh/505635.htm

References

Sun' TSzy. (2017) Iskusstvo voyny, [The Art of War]10-19.

Zi Zhongyun. The Relationship of Chinese Traditional Culture to the Modernization of China: An Introduction to the Current Discussion Author(s): // http://www.jstor.org/stable/2644682

Portyakov V. (2013) Yest' li u Kitaya shansy ne zastryat' «v lovushke srednikh dokhodov?» [Does China have a chance not to get stuck "in the trap of average incomes?"] // World Economy and International Relations. No. 6.-C.124-128

Gelbras V. (2007) Tsena ekonomicheskikh uspekhov Kitaya [The Price of China's Economic Success] // World Economy and International Relations -№ 9.-C.26-34.

Ostrovsky A. (2013) XVIII s"yezde KPK: kak obespechit' postroyeniye obshchestva «syaokan» («malogo blagodenstviya») v Kitaye. [XIII Congress of the CPC: How to Ensure the Building of a "Xiaokang" Society ("Small Prosperity") in China // Problems of the Far East .- No. 12.-P.25-35

Smirnov D.A.(2005) Ideyno-politicheskiye aspekty modernizatsii KNR: ot Mao TSzeduna k Den Syaopinu. [The ideological and political aspects of the modernization of the PRC: from Mao Zedong to Deng Xiaoping.]// – Moscow: RAS IFES.- 323pages.

Korenkova O.O. (2013). 18 s"yezd KPK KNR: podtverzhdeniye kursa na stroitel'stvo derzhavy chelovecheskikh resursov[he 18th Congress of the CPC of the PRC: Confirmation of the Course on the Construction of a Power of Human Resources] // Actual

Problems of the Development of the PRC in the Process of its Regionalization and Globalization: Proceedings of the V International Scientific Practical Conference. – Chita: ZabGU.– P.49-54

Berger YA. M. Modernizatsiya i traditsii Kitaya [Modernization and traditions of China]//russ- chinfrien.narod.ru

Syezd KPK ukrepit razvitiye sotsializma s kitayskoy spetsifikoy [The CCP Congress will strengthen the development of socialism with Chinese characteristics] // www.veme.news

Deng Xiaopin.(1997). Stroitel'stva sotsializma s kitayskoy spetsifikoy.[Building socialism with Chinese characteristics] – M.: MP «Poleya», 479 C.

共同努力，实现祖国统一(Obshchimi usiliyami dobivat'sya yedinstva rodiny)[共同努力 ， 实现 祖国 统一 (By common efforts to achieve the unity of the motherland)]// // 邓小平 文选 (1993) (Selected Works of Deng Xiaoping)-Pekin,-T.3.- C.102

Selishchev A.S., Selishchev N.A. (2004). Kitayskaya ekonomika v XXI veke.[China economy in the XXI century] – Spb:Piter,.-240.

Doklad Jiang Zemina na 16 s"yezde KPK «Vsestoronne vesti stroitel'stvo srednezazhitochnogo obshchestva i sozdavat' novuyu obstanovku dlya dela sotsializma s kitayskoy spetsifikoy» [Report of Jiang Zemin at the XI Congress of the CPC "Comprehensively conduct the construction of a moderately prosperous society and create a new environment for the cause of socialism with Chinese characteristics"]// russian.cpc. people. com. cn /5774860/index.html

Materialy IV plenuma TSK KPK XVI sozyva. Sent. 2004.[Materials IV plenum of the Central Committee of the CCP XVI convocation. St 2004.] http://cpc.people.com.cn/GB

Materialy XVII Vsekitayskogo s"yezde KPK (15 oktyabrya 2007goda) [Materials of the XVIIth All-China CPC Congress (October 15, 2007)] // www.russian.xinhuanet/com

Doklad general'nogo sekretarya TSK KPK Hu Jintao na XVII s"yezde KPK[Report of the Secretary General of the Central Committee of the CPC, Hu Jintao, at the XVIth Congress of the CPC] //www.russian.china.org/cn/china/archive/shiqida/2007-10/25/content _9120 930_22.htm

Polnyy tekst doklada, s kotorym vystupil Hu Jintao na 18 s"yezde KPK [The full report delivered by Hu Jintao at the XVIIIth Congress of the CPC] // Russian.people.com.cn /31857 /206269/ index.html

Hu Jintao. Vysoko nesya velikoye znamya sotsializma s kitayskoy spetsifikoy, borot'sya za novuyu pobedu v dele polnogo postroyeniya srednezazhitochnogo obshchestva. [Hujingtao. Highly carrying the great banner of socialism with Chinese characteristics, to fight for a new victory in the complete construction of a moderately prosperous society.] Report at the XVII All-Chinese Congress of the CPC October 15, 2007.//russian.people.com.cn

Titarenko, M. L. (2013). O fenomene kitayskogo sotsializma : (razmyshleniya po povodu diskussiy o kitayskom sotsializme i itogov XVIII s"yezda KPK) [On the phenomenon of Chinese socialism: (reflections on the discussions about Chinese socialism and the outcome of the 18th CPC Congress)] / M. Titarenko [Text] // Problems of the Far East. – № 2. – p. 3-24

Full text of Xi Jinping's report at 19th CPC National Congress// http:// www.chinadaily.com.cn/china/ 19thcpcnationalcongress/2017-11/04/content_34115212.htm

CPC creates Xi Jinping Thought on Socialism with Chinese Characteristics for a New Era// http://www.chinadaily.com.cn/china/19thcpcnationalcongress/2017-10/19/content _33438132.htm

Novoseltsev SV (2016) Kontseptsiya «kitayskoy mechty» i yeye prakticheskoye primeneniye.[The concept of the "Chinese dream" and its practical application.] // Comparative politics – 1 (22) .- 5-21 p

Чжунго дицюй сяньдайхуа дэ фэньбу хэ цзегоу //2004 нянь Чжунго сяньдайхуа баогао= [Zoning and structure of the PRC regional modernization] // Report on China's Regional Modernization http://www.china.com.cn/chinese/zhuanti/2004xdh/505635.htm

МРНТИ 23.51

Джубатова Б.Н.[1], Рахимжанова Қ.[2]

[1]Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: bjubatova@gmail.com
[2]Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: rahimzhanovak@gmail.com

МАМЛЮКОВЕНИЕ В ЕВРОПЕ И США

Цель статьи – дать обзор эпохи мамлюкского правления на Ближнем Востоке (около 1100-1500 гг.) в Европе и США, где мамлюковедение состоялось как самостоятельная область науки. В развитии мамлюковедения на Западе важную роль играют такие научные организаций, как Ближневосточный центр документации в Чикагском университете (MEDOC), Центр «История и общество в эпоху мамлюков (1250–1517)» имени Анны Марии Шиммель Коллег в Университете Бонна (Германия) и «Школа мамлюковедения», организованная усилиями ученых Чикаго (США), Льежа (Бельгия) и Венеции (Италия). В упомянутых учреждениях осуществляются проекты, как организация ежегодных конференций, проведение семинаров, выпуск научного журнала «Обзор исследований мамлюков», онлайн-библиография мамлюковедения, онлайн-энциклопедия мамлюковедения, интерактивные онлайн-карты мамлюкского Султаната, веб-ресурс Mamluk Mint Series (Мамлюкская Монетная Серия), разработка и программирование базы данных арабского перевода на английский язык. Предоставленная информация будет полезна для исследователей, ученых и студентов в поиске материалов по истории и культуре мамлюков, а также для руководителей центров в качестве европейского образца для развития деятельности в перспективе.

Ключевые слова: мамлюковедение, центры мамлюковедения, Школа мамлюковедения, конференция, научный журнал, онлайн-карты, онлайн-энциклопедия.

Jubatova B.[1], Rakhimzhanova K.[2]

[1]al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: bjubatova@gmail.com
[2]al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: rahimzhanovak@gmail.com

Mamluk Study in Europe and USA

The aim of the article is to provide an overview of the study of the Mamluk era in the Middle East (about 1100-1500) in Europe and the USA, where Mamluk studies took place as an independent field of science. In the development of Mamluk studies in the West an important role play such scientific organizations as the Middle East Documentation Center at the University of Chicago (MEDOC), the Center of History and Society at the Mamluk Era (1250–1517) named after Anna Marie Schimmel Kolleg at the University of Bonn (Germany) and School of Mamluk Studies, which was organized by the efforts of scientists from Chicago (USA), Liege (Belgium) and Venice (Italy). The organizations mentioned carry out projects such as organizing annual conferences, conducting seminars, publishing the scientific journal Mamluk Studies Review, online bibliography of Mamluk Studies, online encyclopedia of Mamluk Studies, interactive online maps of the Mamluk Sultanate, web resource Mamluk Mint Series, development and programming of a database of Arabic translation into English. The information provided will be useful for researchers, scientists and students in the search of materials on the history and culture of Mamluks, as well as for the leaders of the centers as a European model for the development of such activities in the future.

Key words: Mamluk Studies, Mamluk Studies centers, School of Mamluk Studies, conference, scientific journal, online maps, online encyclopedia.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Жұбатова Б.Н.[1], Рахимжанова К.[2]
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: bjubatova@gmail.com
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: rahimzhanovak@gmail.com

Еуропа мен АҚШ-тағы мәмлүктану

Мақалада Таяу Шығыстағы мәмлүктер дәуірінің (шамамен 1100-1500 жж.) Еуропа мен АҚШ мәмлүктанушылары тарапынан зерттелуіне шолу жасалады. Батыстағы мәмлүктанудың ғылымның дербес саласы ретінде қалыптасуына Чикаго университетіндегі Таяу Шығыс құжаттандыру орталығы (АҚШ), Бонн университетіндегі (Германия) Анна-Марии Шиммель Коллег атындағы «Мәмлүктер дәуіріндегі қоғам мен тарих (1250–1517)» орталығы және Чикаго (АҚШ), Льежа (Бельгия) және Венеции (Италия) ғалымдарының күшімен құрылған «Мәмлүктану мектебі» үлкен рөл атқарады. Аталған құрылымдарда түрлі жобалар іске асуда, атап айтқанда жыл сайын ғылыми конференциялар, семинарлар ұйымдастырылып, өткізіледі, «Мәмлүктану зерттеулеріне шолу» ғылыми журналы шығып тұрады, мәмлүктанудың онлайн-библиографиясы мен онлайн-энциклопедиясы құрастырылған және ол әлі толығуда, мәмлүктер Сұлтанатының интерактивті онлайн-карталары жасалуда, Mamluk Mint Series (Мәмлүк Монеталарының Сериясы) веб-ресурсы құрастырылған, сонымен бірге араб тілінен ағылшын тіліне аударылған мәліметтер базасын программалау және жасау да қарастырылған. Келтірілген ақпараттар ғалымдарға, зерттеушілер мен студенттерге мәмлүктер кезеңіне қатысты материал іздеуде көмектеседі, сондай-ақ ғылыми орталықтардың жетекшілеріне орталық болашағын жоспарлауға еуропалық үлгі ұсынады.

Түйін сөздер: мәмлүктану, мәмлүктану орталықтары, мәмлүктану мектебі, конференция, ғылыми журнал, онлайн-карталар, онлайн-энциклопедия.

Введение

В XIII в. мамлюки, которых знаменитый средневековый мыслитель Ибн Халдун назвал поборниками веры и защитниками мусульман, сохранившими «нрав кочевников, не испачканный дурными качествами, не перемешанный с грязью наслаждений, не испорченный благами цивилизации…» (Ибн Халдун 2001: 428), остановили продвижение крестоносцев на Ближнем Востоке и были единственной военной силой, способной противостоять монгольским войскам, стремившимся после захвата Багдада на запад – в Сирию и Египет. Государство, созданное мамлюками в Египте и Сирии, просуществовало около двухсот пятидесяти лет.

Среди средневековых государств Востока в XIII – XIV вв. особое место занимал Египет, который был расположен на перекрестке мировых торговых путей. Расцвет этого государства напрямую связан с деятельностью мамлюков. Египет являлся ведущим центром религии и культуры арабо-мусульманского мира. (www.britannica.com/topic/Mamluk)

Становление мамлюкской системы в Египте, взлет и расцвет мамлюкских султанов бахритской (1250 – 1382 / 1390 гг.) и бурджитской (1390 – 1517 гг.) династий, установивших господство военно-служилой знати в стране (в этот период в Мамлюкском султанате), и внешнеполитические успехи мамлюков середины XIII - XIV вв. открыли новую эпоху в истории всей восточной части исламского мира. Мамлюки в условиях жесткого противостояния на Ближнем Востоке с ведущими европейскими государствами, ближневосточными крестоносцами, монголами Ирана сумели провозгласить независимую арабо-мусульманскую империю, игравшую значительную роль на международной арене в XIII - XV вв. Объединение значительной части средневекового Востока под эгидой державы мамлюков и последовавший процесс усиления ислама и арабизации в корне изменили этноконфессиональную ситуацию в регионе. Таким образом, утверждение в ближневосточном регионе гегемонии мамлюков Египта привело к серьезному сдвигу в устоявшейся системе взаимоотношений (Шайхисламов, 2017: 3).

Наследие мамлюков по-прежнему вписывается в огромную историческую литературу Египта пятнадцатого века и, что еще важнее, в великую архитектуру, которая доминирует и даже формирует современный Каир, Дамаск, Алеппо и Иерусалим. Мамлюкский «серебряный век» выгодно контрастирует со следующими «темными» веками османского владычества. И, что еще важнее, военные подвиги султанов мамлюков в их схватках с языческими монголами и крестоносцами в конце тринадцатого века, спасение арабского суннитского ислама из рук неверных (и еретиков) послужили неизгладимым образцом для праведных (Haarmann 1995: 332).

Многие явления в современном ближневосточном регионе связаны с периодом правления мамлюков. Поэтому изучение этого периода, то есть истории Египта и Сирии, приобретает исключительную важность в понимании действий, которые происходят на Ближнем Востоке и в этих странах.

Начало изучению периода мамлюков в Европе было положено еще в начале XVII века, когда в библиотеке Лейденского университета начали появляться первые восточные манускрипты. Большая часть этих манускриптов принадлежала филологу, энциклопедисту, знатоку античности, который кроме древнегреческого языка и латыни знал арабский и иврит – Ж. Ж. Скалигеру (1540-1609 гг.). Ж. Скалигер был приглашен в Лейденский университет в 1593 году, а через 6 лет он основал кафедру арабского языка и стал тем самым ученым, который внес значительный вклад в развитие арабистики в Голландии. После его смерти рукописи перешли во владение библиотеке университета. Манускрипты хранились в особом шкафчике, который назывался «шкафом Скалигера», где позднее начали складывать и другие восточные манускрипты.

Значительный вклад в пополнение рукописной коллекции внес одаренный ученый и успешный дипломат Левинус Варнер (1619–1665), занимавшийся арабским языком под руководством Я. Голиуса. Его собрание – одно из самых крупных в Лейдене. Л. Варнер поступил в Лейденский университет в 1638 г., а спустя шесть лет, в 1644 г., уехал в Турцию. В 1648 г. ему предложили должность профессора в Лейденском университете, но Л. Варнер попросил разрешения сначала совершить путешествие по Сирии. Поездка так увлекла его, что он принял решение остаться на Востоке (Илюшина, 2016: 22).

Во время пребывания на Востоке Л. Варнер использовал для приобретения манускриптов все свои силы и средства. За два дня до смерти он составил завещание, согласно которому его коллекция, насчитывающая более тысячи единиц хранения, переходила в распоряжение библиотеки Лейденского университета. Рукописи Л. Варнера были доставлены в нидерланды из Стамбула, где скончался ученый (Илюшина, 2016: 22)

При том, что не все эти рукописи относятся к периоду мамлюков, мы можем с уверенностью сказать, что именно они вызвали большой интерес ученых в изучении этого периода. Ведь в основе многих современных исследований мамлюкского правления лежат эти самые рукописи, хранящиеся в Лейденской библиотеке.

В современной науке изучению эпохи мамлюков придается большое значение. Последние три десятилетия современности дали толчок изучению некогда забытого средневекового исламского мамлюкского периода (около 1100-1500 гг.) в Европе и в этом случае мамлюковедение стало самостоятельной областью науки и в США.

Основная часть

Очень много работ, которые были посвящены мамлюкам в историографии США и Европы. В сборнике статей «Историография исламского Египта (с 950 – 1800 гг.)» под редакцией Хью Н. Кеннеди представлены исследования ученых в области историографии. Там же проанализированы труды различных авторов, интеллектуальный климат, в котором они процветали. Анализу работ арабских историков, живших и творивших во времена правления мамлюков династии Бахри, отведен целый раздел в историографической статье Дональда П.Литтла (Шайхисламов 2017: 21).

Предметом целого ряда статей являются исследования по вопросам формирования и функционирования институтов мамлюкской власти, структуры армии мамлюков, роли мамлюков в египетской и сирийской политике и обществе. Политические, военные, административные, социальные, экономические, религиозные аспекты империи мамлюков рассмотрены в сборнике «Мамлюки в египетской и сирийской политике и обществе» (под ред. Майкла Винтера и Амалии Леванони), состоящем из девятнадцати исследований ведущих историков (Р. Амитаи, Ф. Бадена, Дж. Берки, Р. Ирвина, Д. Литтла и др.). А. Леванони раскрывает переломный момент в истории Мамлюкского султаната и истоки этого процесса, восходящие к третьему царствованию ан-Насира Мухаммада Ибн Калауна. (Шайхисламов 2017: 4)

Огромную роль в развитии мамлюковедения в США и Европе сыграла Амалия Леванони. Она была одним из самых активных представителей того поколения, которое поместило изучение мамлюков на карту. На протяжении более тридцати лет Амалия Леванони благодаря своему обширному опыту, преданности и неустанным усилиям сохраняла и расширяла исследования по политической, социальной и культурной истории государства мамлюков (1250–1517 гг.). Она является одним из выдающихся ученых в

этой увлекательной и растущей академической главе Ближнего Востока позднего средневековья. Также важную роль играют труды Карла Ф. Петри по социальной истории, Бетани Уолкер по археологии, Ли Го по поэзии и Фредерика Баудена по изучению рукописей. Труды этих и многих других ученых, заинтересованных в изучении периода мамлюков в Египте и Сирии, привели к тому, что мамлюковедение стало самостоятельной наукой в трех научных организациях (Wollina 2018: 601-602).

Одной из них является Ближневосточный центр документации в Чикагском университете "The Middle East Documentation Center at the University of Chicago" (MEDOC). Данный центр публикует и выступает в качестве редактора единственного своего рода в этой отрасли ежегодно рецензируемого научного журнала «Обзор исследований мамлюков» («Mamluk Studies Review») и ведет Чикагскую онлайн-библиографию исследований мамлюков уже с 1990-х годов, также разрабатывает дополнительные полезные ресурсы.

Кроме того, этот центр присуждает премию Брюса Д. Крейга. Эта денежная премия в размере тысячи долларов, которая ежегодно Mamluk Studies Review присуждается за лучшую диссертацию на тему, касающуюся султаната мамлюков, была вручена американскому университету в течение прошедшего года. Например, чтобы получить премию 2019 года, диссертации должны быть защищены до 31 декабря 2019 года и представлены в комитет премии до 31 января 2020 года. Материалы должны быть отправлены в электронном виде Марлису Дж. Салеху, редактору Mamlūk Studies Review, по адресу msaleh@uchicago.edu. В случае, если не было представлено ни одной диссертации, или ни одна не считается заслуживающей этого приза, никакая премия не присуждается.

Еще одним центром мамлюковедения в Германии является центр «История и общество в эпоху мамлюков (1250–1517)» имени Анны Марии Шиммель Коллег, который был открыт в 2011 году в Университете Бонна. Он финансируется Немецким Исследовательским Фондом (DFG). Создание такого центра дало возможность ученым эффективно интегрировать свои исследовательские проекты и проводить научные обмены в течение более длительных периодов времени. Этот центр служит основой в изучении данной отрасли как для опытных исследователей, так и для начинающих (т.е. студентов). Серия книг «Исследования мамлюков» («Mamluk Studies») центра при Университете Бонна и другие документы дополнили «Обзор исследований мамлюков», создав специальную платформу для исследований мамлюкского периода.

Автором идеи создания центра «История и общество в эпоху мамлюков (1250–1517)» имени Анны Марии Шиммель Коллег является профессор Стефан Конерманн (он же является директором). Стефан Конерманн – профессор и руководитель кафедры исламских и восточных исследований в Университете Бонна. Его исследовательские интересы сосредоточены на восприятии европейских культур в исламских обществах, и наоборот, ислама в Индии, Центральной Азии и Египте, мусульманской историографии, истории и культуре мамлюков (1250-1517) и исторической антропологии. Конерманн изучал славистику, а также востоковедение и историю Азии и Европы в Киле, Познани (Польша), Дамаске и Москве. После завершения диссертации (1996 г.) и его обучения (2001 г.) он работал доцентом в Кильском университете. В 2003 году Конерманн приехал в Бонн, где он теперь не только профессор, но и исполняющий обязанности директора и спикер Боннской международной высшей школы востоковедения и азиатских исследований (BIGS-OAS) (www.mamluk.uni-bonn.de).

В результате деятельности двух центров, указанных выше, в 2014 году была открыта «Школа мамлюковедения». Школа мамлюковедения находится под эгидой университетов Чикаго (США), Льежа (Бельгия) и Венеции (Италия) и представителями являются Марлис Салех, Фредерик Бауден и Антонелла Герсетти соответственно. В настоящее время она находится в Чикагском университете, где ведутся проекты, связанные с периодом правления мамлюков, такие как научный журнал «Обзор исследований мамлюков» («Mamlik Studies Review»), Чикагская онлайн-библиография исследований мамлюков и Чикагская онлайн-энциклопедия мамлюковедения. Миссия Школы мамлюковедения состоит в том, чтобы предоставить научную базу для целостного подхода к изучению мамлюков, а также для поощрения и повышения осведомленности о Султанате Мамлюков (1250-1517). Она нацелена на создание площадки для междисциплинарных дебатов, посвященных периоду мамлюков во всех его исторических и культурных сферах, чтобы расширить, рассмотреть, исследовать и обмениваться информацией и знаниями, имеющими отношение к мамлюковедению в самом широком смысле этого тер-

мина. Эта школа предлагает всем, кто работает в области изучения мамлюкского периода, возможность участвовать в ежегодных конференциях, которые в свою очередь организуются каждой из вышеназванных трех учреждений. Эти конференции задуманы как встреча для ученых и аспирантов, работающих над любыми проблемами из сфер мамлюковедения. Таким образом, совместными усилиями ученые из университетов Чикаго (США), Льежа (Бельгия) и Венеции (Италия) демонстрируют высокую степень сотрудничества в этой относительно молодой с точки зрения изученности сфере.

Ежегодная конференция проводилась в Венеции (июнь 2014 г.), Льеже (июнь 2015 г.), Чикаго (июнь 2016 г.), Бейруте (май 2017 г.) и Генте (Бельгия, июль 2018 г.). Шестая ежегодная конференция состоится в Токио (Япония) в июне 2019 года. Официальным языком на конференциях является английский. Эти конференции, на которые приглашены ученые, организуются по общим или более конкретным темам. Кроме того, проекты по соответствующим темам могут быть представлены отдельными лицами, исследовательскими группами или учреждениями. Выступления, представленные на каждой конференции по выбранной теме, публикуются в виде протокола, вызвавшие же большой интерес комиссии, рассматриваются для публикации в журнале «Mamluk Studies Review».

На каждой конференции отбираются только 12-15 предложений (proposals) для выступления, но так как школа их получает в большом количестве, то авторам материалов, не выбранных для выступлений, предлагается опубликовать свою работу в протоколе. Время, отведенное для каждого доклада, составляет двадцать минут плюс десять минут для обсуждения.

Если говорить о предстоящей конференции, которая будет проходить в Токио, то она будет шестой по счету конференцией, проводимой Школой мамлюковедения. Она пройдет в Университете Васеда (Япония) 15-17 июня 2019 года (mamluk.uchicago.edu/sms-conference.html)

Конференция будет состоять из двух частей, и ей будет предшествовать трехдневный интенсивный курс (семинар) по архивным материалам мамлюков с 12 по 14 июня 2019 года, который ведет профессор Эмад Абу Гази из Каирского университета (Египет). Курс позволит студентам развить навыки чтения архивного материала мамлюкского периода на арабском языке и предоставит соответствующие контекстуальные знания. На курсе будут предоставлены различные виды архивных материалов, включая документы, связанные с вакфами, документы Рагузы / Дубровника и османские земельные регистры (которые включают в себя земельные записи мамлюков), а также дипломатические документы. Курс будет проводиться на арабском языке, поэтому требует продвинутого или среднего уровня знаний арабского. Поскольку количество участников ограничено (не более 12), желающим пройти курс предлагалось отправить резюме, изложение своей цели и рекомендательное письмо от кого-то, кто знаком с вашей работой на электронной адрес: sms2019tokyo@gmail.com, до конца января 2019 года. Отобранные для курса были уведомлены до конца февраля 2019 года. Этот курс платный так же, как и сама конференция (mamluk.uchicago.edu/sms-conference.html).

Первый день конференции, 15 июня, будет посвящен теме «Священное в мамлюкском обществе». В соответствии с общей темой понятие «священное» может интерпретироваться поразному и касаться различных объектов: начиная от пространств, которые считались священными, и заканчивая теми, которые имели какое-либо отношение к священному, а также священные ритуалы. Если сказать более конкретно, то эта тема может включать в себя все, что связано с суфизмом, культом святых, шарифизмом, историей Мекки, Медины и Иерусалима, хаджем, священным среди христиан и/или евреев, а также с Мавлидами и другими социальными событиями и практиками (mamluk.uchicago.edu/sms-conference.html).

Следующие два дня конференции (16 и 17 июня) будут организованы в виде групп, которые могут сосредоточиться на любом аспекте интеллектуальной, политической, социальной, экономической и художественной жизни периода мамлюков. Группы будут представлять работы в виде презентаций из трех-четырех докладов по двадцать минут каждая. Обсуждение будет проходить в конце каждой панели. Предложения группы должны быть сделаны представителем, который будет нести ответственность за его организацию. Доклады, сделанные группами, будут опубликованы в Mamluk Studies Review. Следует обратить внимание, что в случае отмены двух выступлений из трех (или трех из четырех), входящих в состав группы, эта часть будет исключена из программы (mamluk.uchicago.edu/sms-conference.html).

Школа часто проводит семинары на определенные темы (такие как дипломатия, палеография, нумизматика, эпиграфика и другие), кото-

рые предназначены в основном для докторантов. Эти семинары проводятся либо перед конференцией, либо после ее проведения. Например, перед второй конференцией, которая проходила в Льеже, был проведен семинар профессором доктором Фредериком Бауденом (Университет Льежа) на тему «Глобальный подход к изучению рукописи». Этот семинар предназначался для докторантов и был ориентирован непосредственно на изучение рукописей. Курс, предназначенный для помощи молодым исследователям, которым необходимо было работать над рукописями для своих исследований, предоставил им наиболее важные инструменты и методы для достижения их цели. Участники этого семинара имели возможность слушать лекции о теоретических вопросах и заниматься практикой изучения рукописи в рукописном фонде. Обязательным правилом участия в этих семинарах является знание арабского языка на продвинутом уровне (advanced) и оплата стоимости обучения.

Следующий не менее полезный для изучения периода мамлюков проект этих научных организаций – это ***научный журнал «Обзор мамлюковедения»*** («Mamluk Studies Review»), редактором которого с марта 2009 года по настоящее время является Марлис Дж. Салех, профессор Чикагского университета. Основателем Mamluk Studies Review и заслуженным редактором в отставке является Брюс Д. Крейг, профессор Чикагского университета. Mamluk Studies Review – ежегодный рецензируемый научный журнал, который находится в открытом доступе, посвященный изучению Султаната Мамлюков в Египте и Сирии (648-922 / 1250-1517). Он публикуется Ближневосточным центром документации в Чикагском Университете с 1996 года. Организация считает, что открытый и свободный доступ к исследовательской работе, то есть статьям и рецензиям, бесспорно будет полезным широкой аудитории. Так как будь то отдельные читатели или учреждения смогут бесплатно читать, загружать, копировать, печатать или распространять статьи и другой контент журнала. Кроме того, бесплатная публикация своей статьи в этом журнале дает возможность многим исследователям и ученым делиться своими открытиями с другими (mamluk.uchicago.edu/about-msr.html).

Цель Mamlūk Studies Review заключается в том, чтобы подвести итоги проведенной исследовательской работы, посвященной эпохе мамлюков, развивать коммуникацию среди ученых, заинтересованных в этой области, и содействовать дальнейшим исследованиям, поощряя критическое обсуждение всех аспектов этого важного средневекового исламского государства. Журнал включает в себя как статьи, так и обзоры книг и монографий.

Ежегодные выпуски научного журнала являются главным источником для распространения результатов проведенных исследовательских работ в сфере мамлюковедения.

За все время публикации ежегодных выпусков было опубликовано 17 статей. Эти статьи разбиты на пять тематических разделов:

«Социальные и культурные проблемы» (5 статей);

«Женщина в обществе мамлюков» (3 статьи);

«Литературные и поэтические жанры» (3 статьи);

«Политика материальной культуры» (4 статьи) и

«Региональная и местная политика» (2 статьи).

Также в каждом томе журнала публикуются рецензии на книги, касающиеся тематики эпохи мамлюков.

Третьим реализованным проектом MEDOC (Ближневосточного центра документации в Университете Чикаго) является ***онлайн-библиография*** мамлюковедения. Чикагская онлайн-библиография мамлюковедения – это продолжающийся проект Ближневосточного центра документации при Чикагском университете, целью которого является составление всесторонней библиографии всех первоисточников, касающихся султаната мамлюков Египта и Сирии, а также все научно-популярные исследования и дискуссии, касающиеся этой темы. Проект состоит из двух баз данных с возможностью поиска, содержащих первичную и вторичную литературу, относящуюся к периоду мамлюков. Ожидается, что всеобъемлющий характер этой библиографии сделает более очевидными достижения и недостатки в этой области. Хронологические и географические пределы, традиционно используемые для разграничения султаната, не обязательно соблюдаются, если обсуждаемое имеет какое-то отношение к этому периоду (mamluk.lib.uchicago.edu/).

MEDOC координирует разработку микрофильмированной коллекции ресурсов, относящихся к ближневосточным исследованиям, совместными усилиями многих библиотек. ***Каталог микрофильмов на тюркском, персидском и арабском языках*** представляет плоды этого продолжающегося проекта. (www.lib.uchicago.edu/e/collections/mideast/medoc-cat/)

MEDOC публикует серию монографий ***«Чикагские исследования на Ближнем Востоке» (Chicago Studies on the Middle East)*** от имени Центра ближневосточных исследований при Чикагском университете. Десять томов в настоящее время доступны (www.chicagostudiesonthemiddleeast.uchicago.edu/).

MEDOC создал ***Mamluk Listserv*** как дискуссионный форум для ученых, интересующихся историей и культурой султаната мамлюков Египта и Сирии.

Наряду с этим, у MEDOC есть несколько онлайн-проектов, которые еще находятся в разработке. Это такие проекты как: ***Чикагская онлайн-энциклопедия мамлюковедения, интерактивные онлайн-карты***, ***Веб-ресурс Mamluk Mint Series***, ***База данных арабского перевода***.

Чикагская онлайн-энциклопедия мамлюковедения станет окончательным справочным источником по темам, связанным с изучением Египта и Сирии с 1250 по 1517 год. Она предназначена для заполнения пробелов в существующих ресурсах, таких как Энциклопедия Ислама. Как интернет-ресурс, а не печатный, эта онлайн-энциклопедия имеет перспективу совершенствования и развития. Энциклопедия в конечном итоге в дополнение к неограниченному количеству статей предоставит материалы, которые трудно или даже невозможно содержать и обновлять в печатных ресурсах. К ним относятся интерактивные карты, архитектурные планы и фотографии, археологические результаты и диаграммы, полнотекстовые арабские источники с возможностью поиска, относящиеся к периоду мамлюков (включая сотни документов и рукописей, которые остаются неопубликованными и поэтому недоступными для научного сообщества), постоянно растущий глоссарий мамлюкской терминологии на арабском и английском языках, а также указатель имен, терминов и других элементов из всех предыдущих выпусков журнала Mamluk Studies Review. Энциклопедия будет полностью доступна для поиска и будет содержать тематические указатели для просмотра и гиперссылки на ссылки в статьях (www.guides.lib.uchicago.edu/mideast/medoc-mamluk-studies).

Разрабатываются ***интерактивные онлайн-карты*** территории Мамлюкского Султаната и более широкого региона в период правления мамлюков (Frenkel 2014: 40). После завершения эти карты с высоким разрешением будут доступны для научного использования бесплатно при загрузке с официального сайта MEDOC. Они будут включены в Чикагскую онлайн-энциклопедию мамлюковедения и этот веб-сайт, и пользователи смогут увеличивать или уменьшать масштаб и выбирать, какие данные отображать.

Веб-ресурс Mamluk Mint Series (Мамлюкская Монетная Серия) был открыт в 2003 году при поддержке Министерства образования США. Цель этого проекта – создать систему классификации и предоставить онлайн-изображения мамлюкских монет, которые хранятся в различных музеях и исследовательских институтах по всему миру. Результаты этой работы, в форме онлайн-базы данных с возможностью поиска будут своевременно доступны на сайте MEDOC (www.mamluk.uchicago.edu/medoc-and-mamluk-studies-resources.html).

База данных арабского перевода – это попытка идентифицировать все переводы современной и классической арабской литературы (в широком смысле) на английский язык. Разработка и программирование базы данных продолжаются. Дальнейшее намерение этого центра мамлюковедения состоит в том, чтобы сделать доступными в Интернете как можно больше таких текстов, включая те, которые находятся в свободном доступе, и те, чьи правообладатели дают разрешение.

Заключение

Научная деятельность данных организаций дает нам большое количество уникальной информации о мамлюках и их материальной культуре. В журналах Mamluk Studies собран внушительный объем статей ученых, изучающих эпоху правления мамлюков, которые использовали различные документации из арабских и европейских письменных источников. Эти сведения, полученные из статей или же рецензий, могут быть успешно использованы в исследовательской работе студентов и ученых.

Конференции, проводимые Школой мамлюковедения, дают возможность ученым делиться своими находками и научными открытиями с другими исследователями, заинтересованными этим периодом. Кроме того, после выступления есть возможность обсудить свою находку с другими, что может помочь выявить недостатки, если они есть. Таким образом, эти конференции не только хорошая возможность объявить свое открытие, но и обсудить некоторые вопросы, появившиеся во время исследования с экспертами в этой сфере.

Как мы поняли, есть множество проектов, разработанных и до сих пор разрабатываемых в научных центрах мамлюковедения в Университетах Чикаго и Бонна. Эти проекты играют важную роль в изучении эпохи правления мамлюков, так как в них хранится очень много информации: и первичные источники, и вторичные. То есть, все три научных центра мамлюковедения являются местом, где эффективно интегрируются исследовательские проекты относительно мамлюков. Ученые, работающие в них, не только занимаются изучением данного периода, но и дают возможность другим исследователям сделать свой вклад в молодую науку (мамлюковедение).

Следовательно, официальный сайт научного центра станет важным источником для исследователей, ученых и студентов в поиске материалов об истории и культуре мамлюков.

References

Илюшина М. Ю. Источники по истории и культуре султаната мамлюковв рукописном фонде библиотеки Лейденского университета // Восток (Oriens). Серия Восток. Афро-Азиатские общества: история и современность. 2016. – №2. – С.20-29.

Шайхисламов Т. Р. Мамлюки династии Бахри в социально-политической жизни Египта и Ближнего Востока (XIII – XIV века): Дисс. – СПб., 2017. – 130 с.

Frenkel Y. Mapping the Mamluk Sultanate // History and Society during the Mamlūk Period (1250-1517). – Bonn: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014. – P.37-60.

Haarmann U. Mamluk studies - a Western perspective // Arab journal for the humanities 13. – 1995. – 51. – P.329-347.

Ibn Haldun. Tarih. – Beyrut, 2001. – 668 p.

Wollina T. Review of Developing Perspectives in Mamluk History // Journal of the History and Culture of the Middle East. – 2018. – 95(2). – P.601-607. – Rev. to book: Ben- Bassat Y. Developing Perspectives in Mamluk History. Essays in Honor of Amalia Levanoni. – Leiden: Brill, 2017. – 414 p.

www.britannica.com/topic/Mamluk

www.chicagostudiesonthemiddleeast.uchicago.edu/

www.guides.lib.uchicago.edu/mideast/medoc-mamluk-studies

www.lib.uchicago.edu/e/collections/mideast/medoc-cat/

www.mamluk.lib.uchicago.edu/

www.mamluk.uchicago.edu/about-msr.html

www.mamluk.uchicago.edu/medoc-and-mamluk-studies-resources.html

www.mamluk.uchicago.edu/sms-conference.html

www.mamluk.uni-bonn.de

ҒТАМР 21.21.25

Әбдіхалық А.Е.

Нұр-Мүбарак Египет Ислам мәдениеті университетінің докторанты,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nur-kazakhstan@mail.ru

ҚАЖЫЛЫҚТАҒЫ «ИСТИТА'А» ҰҒЫМЫНА ҚАТЫСТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕКТЕПТЕРДІҢ ДӘЙЕКТЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ
(ХАНАФИ МАЗХАБЫ БОЙЫНША ҚАЖЫЛЫҚТАҒЫ ИСТИТА'А ҰҒЫМЫ)

Бұл мақалада қажылықтағы *истита'аның* мұсылман баласы үшін қажылықтан бұрын болуы міндетті түрде талап етілетіндігі жайындағы пікірлер талқыға түседі. Мақалада екі мәселеге басты назар аударылады. Біріншісі, ислам дініндегі қажылықтың орнын, маңыздылығын анықтау. Ал екіншісі, құқықтық төрт *(Шафиғи, Малики, Ханбали және Ханафи)* мазһабтары бойынша қажылықты орындаудағы *истита'а* түсінігіндегі айырмашылықтарға салыстырмалы талдау жасау. Мақаланы әзірлеу барысында тақырыпқа қатысты деректерді жинаудан басталып, деректерді сұрыптап, оларға мазмұндық салыстырмалы талдау әдісі жүргізілді. Зерттеу нәтижесіне келетін болсақ, *истита'а* адамның ислам тәжірибелерін өз мүмкіндіктеріне қарай орындау жағдайын көрсетеді. Бұған қоса, зерттеу барысында қажылықты өтеу үшін *истита'а* болуының талап етілуі тұжырымдамасына қатысты төрт мазһабтың ғалымдары арасындағы түрлі пікірлер қалыптасқандығы дәйектелді. Сондай-ақ мақалада өзіміз ұстанатын Ханафи мазһабы бойынша қажылық міндетін өтеуге қатысты *истита'а* ұғымы жан-жақты талқыға түсті.

Түйін сөздер: исламдағы қажылық, истита'а түсінігі, Шафиғи, Малики, Ханбали және Ханафи мазһабтары.

Abdikhalyk A.Y.

Doctoral student, Egyptian University of Islamic Culture "Nur-Mubarak",
Kazakhstan, Almaty, e-mail: nur-kazakhstan@mail.ru

Comparative analysis of data of legal schools on the concept of «istita' a» in pilgrimage
(The concept of istita'a in pilgrimage according to the Hanafi madhhab)

This article discusses the commentary on the compulsory execution of the *istita'a* for a Muslim before pilgrimage. The article focuses on two issues. The first is to define the importance and role of pilgrimage in Islam. The second is an analysis of the differences in the understanding of *istita'a* when making a pilgrimage in accordance with the four legal madhhabs (Shafi'i, Maliki, Hanbali and Hanafi). In preparing this article, data related to the topic were collected, analyzed, and a substantial comparative analysis was carried out.. The results of the study show that *istita'a* means a person's ability to perform Islamic practices in accordance with their capabilities. In addition, the study proved that different opinions are formulated between the scientists of the four madhhabs regarding the requirements of *istita'a* for pilgrimage. The article also discussed in detail the concept of *istita'a* in the pilgrimage according to the Hanafi madhhab.

Key words: pilgrimage in Islam, the concept of istita'a, the madhhabs of Shafi'i, Maliki, Hanbali and Hanafi.

Абдихалык А.Е.

докторант, Египетский университет Исламской культуры «Нур-Мубарак»,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: nur-kazakhstan@mail.ru

Сравнительный анализ сведений правовых школ о понятии «истита'а» в паломничестве
(Понятие истита'а в паломничестве по мазхабу Ханафи)

В этой статье рассматриваются комментарии об обязательном исполнении *истита'а* для мусульманина до совершения паломничества. В статье акцентируется внимание на двух вопросах.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Первый – определение важности и роли паломничества в Исламе. Второй – анализ различий в понимании *истита'а* при совершении паломничества в соответствии с четырьмя правовыми мазхабами (Шафиғи, Малики, Ханбали и Ханафи). При подготовке данной статьи был осуществлен сбор данных, связанных с темой, разбор сведений, и был проведен содержательно-сравнительный анализ. Результаты исследования показывают, что истита'а обозначает способность человека выполнять исламские практики в соответствии со своими возможностями. Кроме того, в ходе исследования были сформулированы различные мнения ученых четырех мазхабов относительно требований *истита'а* для совершения паломничества. В статье подробно обсуждается понятие *истита'а* в совершении паломничества по мазхабу Ханафи.

Ключевые слова: паломничество в Исламе, понятие истита'а, мазхабы Шафиғи, Малики, Ханбали и Ханафи.

Кіріспе

Қажылық – Ислам тарихындағы ең маңызды амалдардың бірі болып табылады. Аллаһ қажылықты исламның бес тірегінің бірі ретінде қалдырды. Бұған қоса, қажылық тәуап, саға, жамратул лақтыру және Минада түн өткізу секілді бірнеше рәсімнен тұрады. Қажылық жасау парызы Али Имран сүресінің 97-ші аяты Мұхаммед Пайғамбарға (с.ғ.с.) ашылғаннан кейін басталды. Бұл аятқа сүйенсек, қажылық *истита'асы* (мүмкіншілігі) бар әр мұсылман үшін міндетті болып табылады. Бұл мақалада *истита'аның* мұсылман үшін қажылықтан бұрын болуы міндетті түрде талап етілетіні туралы тұжырымдамасы талқыланады. Бұл зерттеудің екі мақсаты бар. Біріншіден, исламдағы қажылықтың жайын анықтау. Екіншіден, төрт *мазхабтар* (ислам мектебіне) – Шафиғи, Малики, Ханбали және Ханафи мектептері – бойынша қажылықты орындаудағы *истита'а* түсінігін анықтау. Бұл зерттеу барысында деректер жинау құжаттар түріндегі деректердің ғылыми кітапханасын қолдану арқылы жүргізілді. Бұдан кейін, деректер мазмұнды талдау әдісі арқылы талданды. Зерттеу нәтижесіне келетін болсақ, *истита'а* адамның ислам тәжірибелерін өз мүмкіндіктеріне қарай орындау жағдайын көрсетеді. Бұған қоса, зерттеу барысында қажылықты өтеу үшін *истита'а* болуының талап етілуі тұжырымдамасына қатысты төрт мазһабтың ғалымдары арасындағы түрлі пікірлер айқындалды. Сонымен қатар, қажылықты орындауға тек қана *истита'асы* (мүмкіншілігі) бар мұсылмандар ғана міндетті. Қажылыққа қойылатын барлық талаптарға сай келетін әрбір мұсылман үшін қажылықты өтеу парыз. Олар келесі шарттарды орындаулары міндетті: мұсылман болу, ақыл-парасатқа ие болу, балиғат жасына жету, бас бостандығы, саяхатқа шығуға денінің сау болуы және *истита'а*. Аль-Зухайлидің (Al-Zuhaili, W., 1985) айтуы бойынша, төрт *мазхабтың* (ой мектептерінің), яғни Малики, Ханафи, Ханбали және Шафиғи ғалымдарының *истита'а* туралы әр түрлі пікірлері бар. Қажылықта *истита'а* ұғымы әр *мазһабтың* ғалымдарының түсініктеріне негізделе отырып, бірнеше аспектілерге бөлінген. Қажылық бүкіл әлем мұсылмандарының жиналуын қамтамасыз ететіндіктен, мазһабтар арасындағы айырмашылықтар құрметтеліп, түсінікті болуы керек.

Негізгі бөлім

Төрт мазхаб бойынша *истита'а* ұғымына тоқтау алдында біз Ислам дініндегі қажылық – мұсылмандардың орындайтын маңызды және мағыналы тәжірибесі. Қажылық исламның бес тірегінің бесіншісі ретінде тағайындалған. Дегенмен, қажылықты символдық дағды ретінде анықтайтын және оның шынайы нақты түсініктері жоқ деген кейбір пікірлер бар (Che Ngah, M. D., 2016) екендігін атап кету орынды. Іс жүзінде, қажылықты орындау тәртібінің өз мақсаттары мен мағынасы бар (Lamin, M., 2012). Сонымен қатар, қажылықтың басқа исламдық тәжірибелерден ерекшелігі бар. Өйткені, қажылықты орындаудың нақты орындары мен белгілі уақыты бар (Al-Syaddi, 'Adil bin 'Ali, 2011). Бұған қоса, қажылықты орындауға міндетті болу үшін белгілі бір талаптарға сай болу керек. Сондай-ақ, қажылық кезінде кейбір тыйымдардан аулақ болу шарт. Бұл Құран, хадистерде келтірілген белгілі бір дәлелдер мен ғалымдардың келісімдерінің (ijma 'ulama) нәтижелері. Осының бәрі қажылықтың исламда ерекше орын алатындығын дәлелдейді.

Абдулла мен Жихатаның айтуы бойынша (Abdullah, L & Jihatea, N., 2007) Малайзияда Шафиғи мазхабы заңды түрде қабылданғанымен, төрт мазхабты салыстыра білу өте маңызды. Мұсылмандар өз түсініктерін кеңейту үшін *истита'а* жөніндегі төрт мектеп ғалымдарының пікірлерін білулері керек. Мұсылмандар қажылықты бастамас бұрын, өздерінің *истита'а* дәрежелерін

анықтаулары керек. Демек, бұл зерттеу исламдағы қажылықтың маңыздылығын және төрт мазhаб бойынша қажылықты орындау талабындағы *иститаа* тұжырымдамасын түсіндіреді.

Ибн Манзурдың (Ibn Manzur, Muhammad bin Mukarram, 1993) айтуы бойынша, *истита'аның* тура мағынасы бір нәрсені жасау мүмкіндігі ретінде анықталады. Ислам терминологиясында *истита'а* адамның Аллах бұйрықтарын орындауға қабілетін білдіреді. Мұсылман қажылықты орындауға міндетті болғанға дейін белгілі бір талаптарға сай болуы керек. Әл-Зухәлидің айтуынша (1985) бұл талаптар – мұсылман болу, қабілетті (ақыл-парасатты және балиғат жасына жеткен), бас бостандығы бар адам (құлдықта емес), сондай-ақ *истита'асы* болуы тиіс. *Истита'а* – мұсылмандардың қажы болулары үшін талап етілетін шарттардың бірі. Бұл мына сүреге негізделген:

Негізінен адам баласы үшін Меккеде алғаш құрылған үй (Қағба) бүкіл әлемге мүбарак және тура жол. Онда ашық белгілер, Ибрahимның (ғ.с.) орны бар. Сондай-ақ кім оған кірсе, аман болады. Оның жолына шамасы келген кісілер, Алла үшін Қағбаны зират ету (қажылық қылу) керек. Ал кім қарсы келсе, Алла барлық әлемнен бай. (Әл-Имран сүресі, 3:96-97)

Аль-Куртубидің (Al-Qurtubi, Muhammad bin Ahmad, 1964) айтуы бойынша, бұл сүре Аллahтың қажылықты орындау туралы бұйрығының дәлелі болып табылады. Бұл міндеттеме мұсылмандардың мүмкіншіліктеріне байланысты. Кейбір мұсылман ғалымдары Құранның, хадистердің және ғалымдардың ортақ пікіріне негізделген түсініктерді қарастыра отырып, *истита'а* мағынасына анықтама берді. *Истита'аның* анықтамасын келесідей белгілеген хадис бар:

Аудармасы: Омар р.а. риуаят еткендей, бір кісі Пайғамбарды көріп, мынадай сұрақ қойды: О Пайғамбар, ненің болуы қажылықты парыз етеді? Пайғамбар с.а.с. былай деп жауап берді: Жеткілікті қаражат пен көліктің болуы. (Ибн Маджа риуаят етті, 2896 хадис)

Аль-Куртуби (Al-Qurtubi, Muhammad bin Ahmad, 1964) және әл-Табари (Al-Tabari, Abi Ja'far Muhammad ibn Jarir, 2001) түсіндірулері бойынша бұл хадистегі жеткілікті қаражат пен көлік әл-Имран сүресінің 97-аятындағы *истита'а* сөзін білдіреді. Сондықтан, төрт мазhабтың ғалымдары *истита'а* ұғымының бірнеше аспектілерін кеңінен талқылады.

Малики мазхабы бойынша қажылықтағы *истита"а* ұғымы

Малики ғалымдарының айтуынша, *истита'а* Меккеге әдеттегі немесе жүйелі түрде жаяу немесе көлік құралдары арқылы жету мүмкіндігін білдіреді (аль-Дасуки). Мүмкіншілік тек қана Меккеге жету үшін қажет және оған өз Отанына оралу сапары жатпайды. Ибн Рушд (Ibn Rusyd, Muhammad bin Ahmad, 2004) айтуынша, қажылықты орындаудағы *истита'а* жарамды денсаулық, жеткілікті қаражат, Меккеге жету үшін көлік құралының болуы және сапардың қауіпсіздігінің қамтамасыз етілуі секілді үш аспектіні қамтиды.

Бұған қоса, Ибн Рушд (Ibn Rusyd, Muhammad bin Ahmad, 2004) Малики ғалымдарының сілтеген денсаулық жағдайы мұсылманның Меккеге көлікпен жаяу немесе көлікпен бара алу мүмкіндігін білдіретінін түсіндіреді. Саяхат қауіпсіз және қатты қиындықтар әкелмеген жағдайда қажылар жер немесе теңіз көлігін пайдалана алады. Тағы да, мұсылман жаяу жүре алатын болса оның *истита'асы* бар деп саналады. Ал соқырларға келетін болсақ, Малики ғалымдары, олар көмекшілері арқылы жүре алатын болса, қажылықты орындауға міндетті екендігін айтады. Ал мұсылман әйелдерге тым алыс қашықтықта болса Меккеге жаяу жетуге тыйым салынады (макрух). Сонымен қатар, әйелдердің қажылыққа ерлерімен немесе махраммен (жанұясы мүшесімен) бірге барулары қажет. Әйелдің ажырасу немесе жарының қайтыс болу себебінен *идah* (idah) кезеңінде бола тұрып қажылыққа барулары мүмкін. Алайда ол Аллахтың *идah* ережесіне байланысты бұйрығын орындамағаны үшін күнә жасаған болып есептеледі.

Әл-Дасукидің айтуынша (Al-Dasuki, Muhammad bin Ahmad. (t.th.). Hasyiyah al-Dasuki 'ala al-Syarhu al-Kabir) мұсылмандардың қажылықты орындаулары үшін қаражаттары, тамағы және басқа да қажетті заттары болуы керек. Сонымен қатар жеткілікті қаражаты болмаса, оны сапар барысында жасалуы мүмкін жұмыстар ауыстыруы мүмкін. Бұл жұмыс жұмысшыларға кері әсерін тигізбеуі қажет. Осылайша, Малики ғалымдарының пікірі бойынша материалдық құндылықтар немесе көлік құралының болуы қатаң талап емес. Екінші жағынан, жүре алатын адамдар міндетті түрде көлік құралына мұқтаж емес. Сонымен қатар, қажылыққа бару кезінде жеткілікті айлықпен жұмыс жасайтын адамдар өздерінің қажеттіліктерін әкелуге міндетті емес. Бұған қоса, егер мұсылмандар өздерінің иеліктерінің көпшілігін сата отырып, Меккеге жетуге мүмкіндіктері болса, оның *истита'асы* бар деп есептеледі. Бұл банкротқа ұшыраған

байланысты барлық заттарды сатуға ұқсас. Өз отбасыларын қалдыруға мәжбүр болып, кейіннен ақшалары таусылғанымен, Меккеге бара алатын болса, олардың мүмкіндігі бар деп саналады. Басқа жағдайларда, Малики ғалымдары қажылыққа бару үшін адамға несие алу керек болса, онда оған қажылықты орындау міндетті емес деп есептеледі. Бұл олардың қарызды қайтара алмайтын жағдайда.

Шафиғи мазхабы бойынша қажылықтағы *истита'а* ұғымы

Шафиғи мазхабының ғалымдары *истита'а* тұжырымдамасын екі түрге бөледі. Біріншіден, Мекке мен оған жақын маңдағы аудандарда тұратын адамдар. Екіншіден, Меккеден алыс тұратын адамдар; саяхатшы (*музафир*). Меккеден 89 км-ден астам қашықтықта өмір сүріп жатқан мұсылмандар *истита'асы* бар деп есептеледі. Дегенмен, мұсылманның қажылықты жүзеге асыру үшін орындалуы тиіс аса маңызды жеті жағдай бар (al-Syarbini, Muhammad bin Ahmad, 1994). Бірінші шарт – физикалық мүмкіндіктер. Физикалық мүмкіндіктерге денсаулық және сау дене жатады. Көзі көрмейтін адамдар көмекшінің нұсқауларын ала алса, қажылықты орындауға қабілетті. Сонымен қатар, бақылауды қажет ететін адамдар да (маһжур алаих) қажылықты орындауға қабілетті болып саналады. Олардың бұл шығынын бақылаушылары (уәли) немесе бақылаушылары тағайындаған адам (вакил вали) басқаруы тиіс (Al-Zuhaili, W., 1985).

Екіншіден, көлік немесе тасымалдау құралдарының болуы шарт болып табылады. Көлікке немесе тасымалдау құралдарына ие адамдар қажылықты орындауға *истита'асы* бар деп саналады. Аль-Джазиридің айтуынша (Al-Jaziri, Abdul rahman, 2003), Меккеге жақын немесе алыс аудандардан келетін әйелдер көлік немесе тасымалдау құралдарын пайдаланулары қажет. Ал ер адамдар тек Меккеден екі мархалах қашықтықта тұратын жағдайда ғана көлік немесе тасымалдау құралдарына ие болулары міндетті. Бұл шарт Меккеге жақын тұратын мұсылмандарға қатысты емес. Олар жүре алатын болса, қажылықты орындау үшін оларда көлік немесе тасымалдау құралдарының болуы шарт емес.

Үшіншіден, қаржылық тұрақтылыққа ие болу шарты. Әл-Сибаринидың (al-Syarbini, Muhammad bin Ahmad, 1994) айтуынша, Меккеге жету үшін және кейіннен үйіне оралуға қаржысы жеткілікті адамдар қажылықты орындауға міндетті. Бұған қоса, қаржылық қолдау артта қалған отбасы мүшелеріне міндетті түрде жеткілікті түрде қамтамасыз етілуі тиіс. Сондай-ақ, қажылыққа бармас бұрын қарыздардан құтылу да шарт. Осылайша, қажылық – тұрақты қаржыға ие болғандарға міндетті.

Келесіден, төртінші шарт – өзіне және салт жүрген жануарына арналған азық-түлік пен сусындардың жеткілікті болуы. Меккеге барар жолда тамақ пен сусын табуда қиындыққа тап болатын адамдарға қажылық жасау шарт емес. Екінші жағынан, Меккеге сапар кезінде азық-түлік пен сусындар үшін өте қымбат баға төлеуге мәжбүр адамдарға қажылық міндетті емес (Al-Zuhaili, W., 1985).

Бесіншіден, саяхат қауіпсіздігі – талап етілетін шарттардың бірі. Әл-Науауи (Al-Nawawi, Yahya bin Syaraf, 2005) Меккеге барар жолда өздерінің және меншіктерінің қауіпсіздігіне күмән келтіретіндерге қажылыққа бару міндетті емес екенін баяндады. Сонымен, қажылыққа бір ғана жолы бар және ол жол қауіпті болған жағдайда ол мұсылмандар үшін қажылықты орындау міндетті емес. Басқа жағдайларда, қажылық Меккеге сапар шегу жолында өздерін қорғау үшін күзетшілер немесе әскер жалдауға мүмкіншілігі бар бай адамдарға міндет.

Алтыншы шартқа келетін болсақ, ол әйелдердің тек күйеуі немесе ер отбасы мүшелерімен ғана қатыса алатындықтарында. Әл-Сиарбинидің (al-Syarbini, Muhammad bin Ahmad, 1994) айтуынша, махрамы жоқ тұрмыс құрмаған әйелге қажылықты орындау үшін сенімді әйелдердің тобына қосылуына рұқсат етілген. Бұған қоса, топқа ересек әйелдер кіру қажет. Әйел үшін басқа әйелмен бірге қажылықты орындау міндетті емес. Сонымен қатар, әйелдерге жалғыз сапар жасауға немесе ерлер тобына қосылуға тыйым салынады.

Қажылық басталмас бұрын сапар шегу мүмкіндігі қажылықты орындауға міндетті болу үшін талап етілетін жетінші шарт. Бұл қажылық кезеңі әлі аяқталмай тұрып, қажылыққа бару үшін адамның қажетті жағдайларын білдіреді. Қажылық кезеңі Шаввал айынан басталып, Зульхижраның 10-ыншы күніне дейін созылады. Қойылатын талаптарға алдын ала сай келе алмайтын адамдар үшін қажылық міндеті жүктелмейді (Al-Zuhaili, W., 1985).

Ханбали мазхабы бойынша қажылықтағы *истита'а* ұғымы

Ханбали ой мектебінде қажылықтағы *истита'аға* қажылық үшін маңызды қажеттіліктерді дайындау мүмкіндігі және қажылықты орындауға арналған көлік құралының болуы

жатады. Қажеттіліктерге қаражат, тамақ, киім және көлік кіреді (Ibn Qudamah, Abdullah bin Ahmad, 1997). Бұл Мұхаммед пайғамбардың *истита'аны* қажеттіліктер мен көлік ретінде сипаттайтын түсініктемесіне негізделген. Ханбали ғалымдарының айтуынша, қажеттіліктер қажылықты орындау үшін дайындау керек заттарды білдіреді. Бұған Меккеге сапар кезінде, қажылық кезеңдерінде және үйге оралу саяхатында қажет болатын киім-кешек пен тамақ сияқты қажеттіліктер жатады. Сонымен қатар, сусындар мен сумен қамтамасыз ету қысқа да, алыс та қашықтықтағы сапарларда маңызды рөл атқарады. Алайда, Меккеге ешқандай қажеттіліктерді әкелместен жете алатын адамдар бұл шартты орындамай қажылықты жасауға міндетті. Ханбали ғалымдары қажылықты орындау үшін басқалардан қаржылай көмек сұрауға мәжбүр адамдарға бұл міндетті емес деп ойлайды.

Екінші жағынан, көлік құралы бар деген көлікке ие немесе қажылықты өтеу үшін және отанға оралуға көлік жалдауға мүмкіндігі бар адамдарға қатысты. Ибн Кудаманың (Ibn Qudamah, Abdullah bin Ahmad, 1997) айтуынша, Меккеден алыс қашықтықта тұратындар үшін олар жүре алғанымен, көлік құралының болуы шарт. Меккеден алыс қашықтығын мұсылманның намазын қысқартуға рұқсат етілген, яғни 89 км (2 *мархалах*) қашықтығы ретінде анықтауға болады. Сонымен қатар, Меккеде немесе оған жақын маңда тұратын адамдар Меккеге қауіпсіздікте жаяу жете алатын қашықтықта тұратын болса, көлік құралының болуы міндетті емес. Алайда науқастар мен денсаулығы әлсіздік танытатын мұсылмандар Меккеге жақын немесе алыста тұратынына қарамастан қажылыққа көлік құралдары арқылы барулары қажет.

Бұдан басқа, Ханбали ғалымдарының сипаттауы бойынша қажылықты орындағысы келетіндер алдында жауапкершіліктері бар отбасыларына қажетті заттар мен көлік құралдарын қамтамасыз етуі керек. Олардың қоршауының астындағы адамдардың құқықтары қажылыққа аттанбай тұрып орындалуы қажет. Сонымен қатар, қажылықты орындауға міндетті болу үшін алдымен қарыздарды төлеу керек. Бұдан басқа, Меккеге жетудің қауіпсіздік аспектілері де *истита'а* шарттарына кіреді. Бұл жағдайда сапардың кез келген қауіптерден сақ екендігі қамтамасыз етілуі қажет. Олар, сондай-ақ, Меккеге қажылық кезеңінде жетулері керек. Аталған талаптардың барлығын орындауға мүмкіндік болған кезде адамның *истита'асы* бар деп есептеледі және қажылық міндетті болып табылады (Al-Zuhaili, W., 1985).

Ханафи мазхабы бойынша қажылықтағы *истита'а* ұғымы

Ханафи мазхабының ғалымдары *истита'а* ұғымын үш санатқа бөледі. Біріншіден, дене қабілеті. Екіншіден, қаржылық мүмкіндіктер. Үшінші – қауіпсіз саяхат жасау мүмкіндігі. Дене қабілеті адамдардың денсаулық жағдайларының жақсы болуын білдіреді. Әл-Касанидің айтуы бойынша (Al-Kasani, Abu Bakar bin Mas'ud, 1986), қажылықты орындау созылмалы аурулармен ауыратын, дене мүшесі семдірілгендер, соқыр және мүгедектер үшін міндетті емес, қалауларына байланысты болып табылады. Сонымен қатар, қарттар мен өздерін басқара алмайтындар да қажылыққа баруға міндетті емес.

Сонымен қатар, аль-Касани (Al-Kasani, Abu Bakar bin Mas'ud, 1986) қажылықты орындау үшін қаржылық мүмкіндіктердің болуы аса маңызды екендігін түсіндіреді. Қаржылық мүмкіндіктер Меккеге бару және отанына оралу үшін қажеттіліктер мен көлікті қамтиды. Өздерінің жауапкершіліктерінің астындағы отбасыларының қажеттіліктері де осы мүмкіндіктерге кіреді. Сонымен қатар, қолданыстағы көлік құралдары мен көлік қажылықты орындағысы келетіндер үшін арнайы болуы қажет. Қажылыққа баратын адам өзі үшін қажетті және ыңғайлы көлік құралын таңдауы керек. Қолайлы және дұрыс көлік таба алмаған адамдарға қажылық орындау міндеттелмеген. Қажылықты орындау үшін көлік құралына немесе көлікке ие болу шарты тек Меккеден алыс тұратын адамдарға қатысты, яғни Меккеден үш күндік немесе одан да көп сапардай қашықтықта болса. Сондықтан, Меккеде немесе оған жақын маңайда тұратын мұсылмандар жаяу жүруге шамалары жетсе, қажылықты орындауға міндетті.

Ибн Хаммамның (Ibn Hammam, Muhammad bin Abdul Wahid. (t.th). Fathu al-Qadir) айтуынша, қауіпсіз саяхат жасау мүмкіндігі Меккеге сапар шегу үшін қауіпсіздігінде кепілдігі бар жолдың болуын білдіреді. Бұған қоса, әйелдердің өздерінің қауіпсіздігі үшін өздерінің күйеуі немесе еркек-отбасы мүшелерімен (махрам) бірге болулары талап етіледі (Al-Manbaji, Ali bin Zakaria, 1994). Әйелдерге күйеуі немесе *махрамы* болмаса, олардың қажылық жасауы ұятты болып саналады. Сондықтан, күйеуі немесе махрамының болуы, жарамды денсаулық пен саяхат қауіпсіздігі әйелдердің қажылықты орындаулары үшін міндетті талаптар болып табылады.

Қорытындылай келгенде, әрбір мазхабтың ғалымдары өздерінің Құран мен хадис негіздерін түсінулеріне негізделген *истита'а* тұжырымдамасына қатысты түрлі түсініктемелер ұсынады. Сондықтан, қажылықты орындаудағы *истита'а* тұжырымдамасына қатысты олардың пікірлерінде бірнеше ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар. Аталған талқылаулардағы ғалымдардың пікірлері бойынша, қажылықты орындауға міндетті болмас бұрын, *истита'а* тұжырымдамасында түсінуге тиісті бірнеше аспектілер. Қысқасы, келесі кестеде төрт *мазһаб* бойынша қажылықтағы *истита'а* тұжырымдамасы көрсетілген:

Төрт мазһаб бойынша қажылықтағы *истита'а* ұғымы

Мазхаб	***Истита'а* ұғымы**
Малики	1. Жақсы денсаулық 2. Жеткілікті қажеттіліктер 3. Меккеге жету үшін көліктің болуы және жол қауіпсіздігі
Шафиғи	1. Физикалық мүмкіндіктер 2. Көлік немесе көлік құралдарының болуы 3. Қаражат тұрақтылығы 4. Өзі және айдап келе жатқан жануары үшін жеткілікті тамақ пен сусындар қоры 5. Сапар қауіпсіздігі 6. Күйеуімен немесе ер жанұя мүшесімен қатысу 7. Қажылық кезеңі басталмай тұрып сапар шегу мүмкіндігі
Ханбали	1. Көлік немесе көлік құралдарының болуы 2. Ең қажетті заттарды дайындау мүмкіндігі
Ханафи	1. Физикалық мүмкіндіктері 2. Қаржылық мүмкіндіктері 3. Қауіпсіз саяхат жасау мүмкіндігі

Төрт мазһабтың ғалымдары көрсетілген 1-кесте негізінде қажылықтағы *истита'а* ұғымын түсіндіріп, оны кейбір бөлімдерге бөлді. Бұл бөлулер мұсылмандардың *истита'а* ұғымын жақсы түсінулеріне көмектесу үшін жасалды. Бұған қоса, *истита'а* тұжырымдамасы мұсылмандарға өздерінің қажылықты орындау мүмкіндіктерін өлшеуге көмектесу үшін егжей-тегжейлі талқыланды. Осылайша, аталған талаптарға сай келетін әрбір мұсылман қажылықты орындауға дайын болу керек. Өйткені, олар үшін қажылық міндетті болып саналады. Ғалымдардың басым көпшілігі қажылықты өтеуді кешіктіру әрекетін күнә деп есептейді (Abdul Kadir, M. N., 2010).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, қажылықтың исламда ерекше және маңызды орны бар. Қажылық – мұсылмандардың өмірінде кем дегенде бір рет орындауы тиіс исламның бес парызының бірі. Қажылыққа қатысты барлық мәселелер, оның ішінде қажылықтың тәртібі мен заңдары Құранда, пайғамбар хадистерінде айтылып, ислам ғалымдарының ортақ келісімімен бекітілген. Белгілі талаптарға сай келетін мұсылмандар үшін қажылықты орындау міндетті түрде болып саналады. *Истита'а* – Али Имран сүресінің 97-ші аятында айтылған талаптардың бірі. Қасиетті Құран Кәрім аятына негізделген төрт мазһаб ғалымдарының қажылықтағы *истита'а* мағынасына берген бірнеше түсініктер бар. Бұған қоса, ғалымдар *истита'а* ұғымын бірнеше санаттарға бөлді. Шафиғи мазһабының ғалымдары *истита'а* ұғымын жеті түрлі мүмкіншіліктерге бөледі. Сонымен қатар, Малики ғалымдары *истита'а* тұжырымдамасын үш негізгі бөлікке бөлді. Ал ханафи ғалымдары *истита'аны* үш классификацияға бөледі. Ханбалидің ғалымдары туралы айтатын болсақ, олар қажылықтағы *истита'а* ұғымын одан әрі екі бөлікке бөліп түсіндіреді. Бұл түсіндірулер мұсылмандарға қажылықты орындау үшін қойылатын талаптардағы *истита'а* ұғымын түсінуге көмектесу мақсатымен жасалған. Қажылықты орындау міндеті тек шамасы келетін адамдарға жүктелгенімен, қажылықты өтеу үшін күш-қуат пен ұмтылыс әрбір мұсылманның ақыл-ойы мен жүрегінде жетілуі тиіс деген тұжырым жасауға болады.

References

Che Ngah, M. D. (2016). Inspirasi Haji: Rahsia yang Tersimpan. Selangor: Galeri Ilmu Sdn Bhd.

Lamin, M. (2012). Ke Arah Haji Yang Mabrur. Kuala Lumpur: Telaga Biru.

Al-Syaddi, 'Adil bin 'Ali. (2011). Maqasid al-Haj fi al-Quran al-Karim. Riyadh: Dar al-Watan for Publication.

Al-Zuhaili, W. (1985). Fiqh al-Islami wa Adillatuhu. Damsyik: Dar al-Fikri.

Abdullah, L & Jihatea, N. (2007). Bermazhab dan Fanatik Mazhab: Satu Sorotan Dalam Kerangka Amalan Bermazhab Syafi'i Masyarakat Melayu. Jurnal Fiqh, No.4, 103-118.

Ibn Manzur, Muhammad bin Mukarram. (1993). Lisan al-Arab. Beirut: Dar Sadir.

Al-Qurtubi, Muhammad bin Ahmad. (1964). al-Jami' li Ahkam al-Quran, Tafsir al-Qurtubi. Kaherah: Dar al-Kutub al-Misriyah.

Al-Tabari, Abi Ja'far Muhammad ibn Jarir. (2001). Tafsir al-Tabari jami' al-bayan 'an ta'wil ay al-Qur'an. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi.

Ibn Majah, Muhammad bin Yazid. (t.th). Sunan Ibnu Majah. Mesir: Dar Ihya al-Kutub al-Arabiyah.

Ibn Rusyd, Muhammad bin Ahmad. (2004). Bidayah al-Mujtahid wa Nihayah al-Muqtasid. Kaherah: Dar al-Hadis.

al-Syarbini, Muhammad bin Ahmad. (1994). Mughni al-Muhtaj ila Ma'rifah Ma'ani Alfaz al-Minhaj.Mesir: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.

Al-Jaziri, Abdul rahman. (2003). Fiqh 'ala al-Mazahib al-Arba'ah. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.

Al-Nawawi, Yahya bin Syaraf. (2005). al-Minhaj fi syarah Sahih Muslim. Beiurt: Dar al-Minhaj.

Ibn Qudamah, Abdullah bin Ahmad. (1997). al-Mughni. Arab Saudi: Dar 'Alim al-Kutub: Arab Saudi.

Al-Kasani, Abu Bakar bin Mas'ud. (1986). Bada'i al-Sana'i fi Tartib al-Syara'i. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.

Ibn Hammam, Muhammad bin Abdul Wahid. (t.th). Fathu al-Qadir. Damsyik: Dar al-Fikri

Al-Manbaji, Ali bin Zakaria. (1994). al-Lubab fi al-Jam'u baina al-Kitab wa al-Sunah. Damsyik: Dar al-Qalam.

Abdul Kadir, M. N. (2010). Rahsia Haji: Falsafah dan Hikmahnya Menurut Al-Quran dan Sunah. Kuala Lumpur: Telaga Biru.

Al-Dasuki, Muhammad bin Ahmad. (t.th.). Hasyiyah al-Dasuki 'ala al-Syarhu al-Kabir. Damsyik: Dar al-Fikri.

ҒТАМР 17.09.91

Әбелдаев Ж. Ә.

1 курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Zheka75akim@gmail.com

ТҮРІКТІҢ ҚАЗІРГІ ТАРИХИ РОМАНЫ

Мақаланың мақсаты – қазіргі түрік әдебиетіндегі тарихи романдардың жазылу тарихына шолу жасау.

Міндеті – тарихи романдардағы ұлттық бірегейлік идеясының көтерілу мәселесі, тарихи романдардың идеялық-тақырыптық ерекшелігі және тарихи романдардағы тұлға бірегейлігі анықталады.

Тарихи роман – әдебиеттің сұранысқа ие және өміршеңдігін жоғалтпаған түрі болып есептеледі. Алғаш рет XIX ғасырдың алғашқы ширегінде ағылшын жазушысы Вальтер Скотт жазған тарихи роман мен түріктің алғашқы тарихи романы арасында шамамен елу жылдық уақыт мөлшері байқалады.

Тарихи романдар – тарихқа деген көзқарас тұрғысынан болсын, яки қиял тұрғысынан болсын, олардың танымалдылығы арта түссе де, ұзақ уақыт бойы әдеби тұрғыда зерттеу нысанына айнала қоймады. Мұндай ұстаным танымал тарихи романдарды есептемегенде, түрлі көзқарастардағы шығармалар жазылғанға дейін сол күйінде қала берді. Түрік әдебиетінде Тарық Бұғра және Кемал Тахирмен басталған жаңашылдықтар тарихи романдарға деген қызығушылықты арттырып, ұзақ уақыт бойы бұрынғылармен салыстырмалы түрде, қаламгерлердің тарихқа деген көзқарастары өзгеріп, оған мақтанышпен де, сыни көзбен де қарай бастады.

Мақалада түріктің қазіргі әдебиетіндегі тарихи романдардың даму барысы түрік қаламгерлері шығармашылығы негізінде қарастырылады.

Түйін сөздер: тарихи роман, ұлттық бірегейлік, түрік әдебиеті, түрікшілдік, постмодернизм, герменевтика, түрік прозасы.

Abeldaev. Zh.A.

1 year doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Zheka75akim@gmail.com

Modern Turkish Historical Novel

The aim of the article is to review the history of writing historical novels in modern Turkish literature.

The objectives of the article are to determine the issues of national identity in historical novels, ideological and thematic features and characterization of historical figures in historical novels.

Historical novel is a popular and irreplaceable type of literature. For the first time in the first quarter of the nineteenth century between the historical novel written by the English writer Walter Scott and the first Turkish historical novel there is about fifty years.

Historical novels, although their popularity is growing, both from the point of view of history, and from the point of view of imagination, for a long time did not become the object of literary studies. This position remained the same - apart from popular historical novels - as long as works of different views were written. The innovation that began in Turkish literature with Tarik Bugra and Kemal Tahir increases the interest in historical novels, for a long time in comparison with the past, has changed the attitude of writers to history, they began to consider this issue with pride and a critical eye.

The article deals with the development of historical novels in modern Turkish literature based on the works of Turkish writers.

Key words: Historical novel, national identity, Turkish literature, Turkism, postmodernism, hermeneutics, Turkish prose.

Абелдаев Ж.А.
докторант 1 курса, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Zheka75akim@gmail.com

Современный турецкий исторический роман

Целью статьи является обзор истории написания исторических романов в современной турецкой литературе.

Задачами статьи является определение вопросов национальной идентичности в исторических романах, идейно-тематические особенности и охарактеризация исторических личностей в исторических романах.

Исторический роман является востребованным и незаменимым видом литературы. В первой четверти XIX века между историческим романом, написанным английским писателем Вальтером Скоттом, и первым турецким историческим романом наблюдается примерно пятьдесят лет.

Исторические романы, хотя их популярность и возрастает, как с точки зрения истории, так и с точки зрения фантазии, в течение длительного времени не стали объектом литературного исследования. Такая позиция оставалась - не считая популярных исторических романов - до тех пор, пока не были написаны другие виды произведений. Новаторство, начавшееся в турецкой литературе с Тариком Бугра и Кемалем Тахиром, повышает интерес к историческим романам, в течение долгого времени по сравнению с прошлым изменилось отношение писателей к истории, они начали рассматривать этот вопрос с гордостью и критическим взглядом.

В статье рассматривается ход развития исторических романов в современной турецкой литературе.

Ключевые слова: истоический роман, национальная идентичность, турецкая литература, пантюркизм, постмодернизм, герменевтика, турецкая проза.

Кіріспе

Түрік герменевтикасының даму заңдылықтары сол қоғамның түрлі көзқарастағы саясиидеологиялық бағыттарымен астасып, сол бағыттар негізінде жаңа туындылар дүниеге келіп жатыр. Түрік прозасы туралы ұзақ-сонар сөз қозғауға болады. Біздің мақаламыздың мөлшері оның бәрін қозғауға шамасы жете қоймас. Дей тұрғанмен, қазіргі түрік прозасының дамуы, әсіресе роман жанрының кең етек жаюы, XIX ғасырға дейін түрік әдебиетінде үстемдік құрып келген поэзияның сәл де болса прозаға өз орнын босатуы, көптеген қаламгердің прозаға қарай ауысуына түрткі болды. Бұл поэзияның құрдымға кетті дегенін білдірмейді. Поэзияда жаңа дәуірде жаңа қырынан дами түсті. Қай қаламгерді алып қарамаңыз, оның шығармашылығы міндетті түрде поэзиядан, яғни өлең өнерінен бастау алатындығы шындық.

Қазіргі кездегі түріктің тарихи романы өте кең танымал жанр болып отыр. Оның бүкілхалықтық танымалдылыққа ие болуының басты себебі – түрік халқының ұлттық бірегейлік идеясы ізденістері дер едік. Ал ұлттық бірегейлік идеясы – тарихтың тылсым құшағында тұмшаланып жатқан тың оқиғалар тізбегінде тізіліп жатқандығы хақ. Ол тарихқа қозғау салу, оны көркемдік-идеялық, әдеби-эстетикалық тұрғыдан таразылап, оқырман қауымның назарына ұсыну тарихи романның көтерер жүгі екендігі ақиқат. Өткен тарихтың даңқты беттерін парақтау арқылы халық санасына сілкініс әкелуде, оны жаңғыртуда ұлт зиялыларының атқарар рөлі зор. Әсіресе қаламгерлер қауымының тарихи шындықты халыққа ұсыну, ата-баба рухын қайта жаңғыртуды көркем әдебиет арқылы жүзеге асыруы мақтарлық іс болмақ.

Қазіргі түрік әдебиетінде тарихи роман түрінің кең етек алуына Сафие Ерол, Нахит Сырры Өрік, Тарық Бұғра, Кемал Тахир, Орхан Памук, Ескендір Пала сынды қаламгерлердің қосқан үлесі ерен. Сафие Еролдың «Жігер тілген» (1946), Н.С. Өріктің «Сұлтан Хамиттің тақтан түсуі», Тарық Бұғраның «Кіші аға» (1963), Кемал Тахирдің «Ел- ана» (1967), Орхан Памуктың «Менің атым Қырмызы» (1998) және «Ақ қамал» (1985), Ескендір Паланың «Шах-Сұлтан» (2016) тарихи романдары көпшілік оқырманның қуанышына бөленіп үлгерген шығармалар болып есептеледі.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала жазу барысында қажетті деректерді дайындау үшін тақырыптың көлеміне, өзектілігіне және мәліметтердің әралуандылығына баса назар аударылды. Тақырыптың методологиялық негізін отандық және шетелдік әдебиеттер құрап отыр. Қарастырылатын негізгі тақырыптар – қазіргі кездегі түрік әде-

биетіндегі тарихи романдардың даму барысы, түріктің тарихи романдарын түрік қаламгерлерінің шығармалары негізінде зерделеу, тарихи романдарға шолу жасау, түрік қаламгерлерінің тарихи романдарындағы ұлттық бірегейлік идеясының қарастырылуы мәселесі сөз болмақ. Әсіресе, қазіргі заманауи әдеби ағым ретінде түрік әдебиетіндегі постмодернизмді саралау, оның түрік қаламгерлері шығармаларындағы көрінісін баяндау тақырыпты ашуға өз септігін тигізеді.

Тақырыпқа қатысты әдебиеттердің ең негізгілерін түрік ғалымдарының іргелі зерттеулері құрады. Оларды мақала жазу барысында ғылыми талдаудан өткізу – зерттеудің басты міндеттерінің бірі болды. Олардың арасында айрықша түрік зерттеушілері Ахмет Кабаклының 5 томдық «Түрік әдебиеті» (1994), Инжи Енгинүннің «Жумхуриет кезеңіндегі түрік әдебиеті» (2010) және Әлемдар Ялчынның «Саяси-әлеуметтік өзгерістер тұрғысынан Жумхуриет кезеңі. Қазіргі түрік романы 1946-2000» (2005), Хулуси Гечгелдің «Жумхуриет кезеңі түрік әдебиеті» (2011) атты шығармалары құрады. Сондай-ақ, отандық ғалымдардың «XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі» атты ұжымдық монография (2011), Өмірхан Әбдиманұлының «XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті» (2010) атты еңбектері негізге алынды.

Сондай-ақ ғылыми мақаланы жазуда шетелдік және отандық ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары қолданыс тапты. Ғылыми мақалада тарихи-салыстырмалы, сипаттау, баяндау, саралау, тұжырымдау және жүйелеу әдістері пайдаланылды. Сонымен бірге интернет ресурстық материалдарды пайдалануды да назардан тыс қалдырмадық. Зерттеу жұмысын ұйымдастыруда тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Талқылаулар мен нәтижелер

Қазіргі түрік романының даму барысы «Жумхуриет» әдебиеті кезеңінен бастау алады. Түркия Республикасының құрылуымен (1923) өнер мен әдебиетте жаңа кезең басталды. Әдебиет саласында ол екі кезеңнен тұрады. Алғашқысы 1940 жылға дейінгі әдебиет, ал екіншісі 1940 жылдан кейінгі әдебиет деп бөлінеді.

1940 жылға дейінгі түрік әдебиеті Ұлттық кезең әдебиетімен сабақтаса дамып, идеялық-тақырыптық тұрғыдан нақтылана қоймады десе болады. Өйткені жаңа мемлекеттің құрылуымен жаңа идеологияның қалыптасып, оның халық арасында үгіттеле, насихаттала қоюы бірден бола қоятын іс емес еді. Сана жаңғыруы болып жатқан елде қоғам дамуының бағыттары әлі де болса анықталмағанынан өнер адамдарының дағдарып қалуы, нақты тақырыптардың болмауы, жаңа дәуірде оқырман деңгейінің де анықталмауы салдарынан мұндай құбылыстың болуы заңды да.

Жаңа роман дегенде 1940 жылдан бүгінгі дейін ірі шығарма ретінде көрініс тапқан 70 жылдық түрік прозасын айтып отырмыз. Әрине бұл шығармалар он жыл көлемінде бөлініп, сұрыпталып отырды. Мысалы 1940 жылдың, 1950, 1960 жылдың дегендей. Бұлайша бөліп қарастыруды кейбір әдебиет зерттеушілері қолдай қоймайды.

1940 жылдан қазірге дейін Түркияның тарихында көптеген саяси-әлеуметтік уақиғалар тізбегін көруге болады. Олардың барлығы дерлік көркем түрде әдеби шығармаларға тақырып болып отырды. Мысалы үшін Ататүрік қайтыс болған соң II Дүниежүзілік соғыстың зардаптары Түркияны қиын жағдайға душар етті. Сондықтан 1940 жылға дейін жалғасып келген «революция, тәуелсіздік, кертартпалық, ерлік, бір түрік күллі әлемге тұрарлық, Түрікпін деген қандай бақыт» сынды патриоттық ұрандарды жаңғыртқан әдебиеттің әрі қарай мұндай ұрандармен дамуы орынсыз болатын (Kabaklı A. 1994: 54-55). Мемлекеттің кері кетуі, сауатсыздық, халқының 70% ауылда өмір сүріп жатқан ұлттың кедейшілік шырмауына шылануы қаламгерлерді, жалпы зиялы қауым өкілдерін қатты ойландыра бастады. Сондықтан бұл жағдай елді жаңғырту керек деген арман құшағындағы көзі ашық, көкірегі ояу азаматтарды дүр сілкіндірді. Түркияны барлық жағынан дамыту және жаңғырту үшін барлық мүмкіншіліктер қарастырыла бастады.

Республикалық билік жаңа саяси құрылымды түзумен бірге Батыстану тарапындағы тенденцияларды мемлекетті құтқару перспективаларынан емес, жаңа қоғамдық құрылыс құру мақсатымен ұсынған болатын. Жаңа түрік қоғамын заманауи өркениет белесіне шығару үшін жаңа билік тарапындағы түсінігін мойындатқысы келген жаңа мемлекет батыстану үдерісін одан сайын үдете түскен-ді. Түріктің әлеуметтік өміріне алғашқы күннен бастап бүгінге дейін етене енген батыстану ұғымының болымды, болымсыз тұстары әлі күнге дейін айтыстартыс тудырып келеді. «Батыстану үдерісінің түрік қоғамына тигізген ықпалын – дейді түрік ғалымы Ғияседдин Айташ, – осы шеңбер ішінде қалам тартқан романдар негізінде қарасты-

рып, әрі қоғамдық өзгеріс үдерісін, әрі болашақ дамуға деген көзқарасымызды анықтауға болады» (Aytaş G. 2008: 21).

Қазіргі түрік романы шамамен ХХ ғасырдың басынан бастау алатын роман. Бұл ғасыр түрлі ағымдар мен көркемдік тәсілдерді мейілінше жоққа шығаруға тырысқан романистерді тудырды. Мысалы Клебер Хиденс бұл турасында былай дейді: «Романист болудың жолы біреу емес мың түрлі және бұл жолдардың көбі бізге әлі де таңсық» (Kabaklı A. 1994: 461).

Қазіргі романдардағы уақиға уақытын қаламгердің өзі көрген уақыт шамасы болуы шарт емес. Оқиға уақытын сонау өткен тарихтан алса да, өз дәуіріндегідей етіп суреттеген романдар да бар. Айталық, 1950-2010 жылдар аралығында жазылған романдарда, асылында өз дәуірін суреттесе де роман уақиғасының тақырыбын ескіде өтіп кеткен оқиғадан алуы жиі қайталанатын үдеріс ретінде сипаттауға болады.

Бұл романдардағы өткен уақыт сыпатын көбінесе «Бірлік және даму» (İttihat ve Terakki) кезеңі, Балқан соғысы, Бітімгершілік жылдары, Ұлт-азаттық көтеріліс және осы соғыстың алдында және кейін болған уақыттарын суреттейтін уақиғаларды байқауға болады.

ХХ ғасырда Түркия Республикасының саясиидеологиялық бағыты «түрікшілдік» идеясымен тікелей байланысты дамыды. Түрікшілдік дегеніміз ұлтшылдық. Алайда ұлтшылдық танымын тар шеңберде түсінуге болмайды. Ол тек түрік халқын емес, сол елде өмір сүріп жатқан өзге ұлт өкілдерінің де қамын жеу деген сөз. Сондықтан Түркиядағы түрікшілдік идеясы кейін Ататүрікшілдік (бізде ол Кемализм принциптері деген атпен мәлім) идеяларынан орын алды.

ХХ ғасырдың басында түрікшілдік идеясы күллі түрік халықтарының негізгі идеологиялық бағыты болып табылады. Ұлттық интеллигенция (түрікшілдер) бүкіл түркі халқының бір тудың астына жиналуын, отырықшы болуын, түркілік бірлікті дәріптеді. Олардың көзқарастары мен шығармашылығына, саяси мәндегі ой-пікірлеріне XIX ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында түркі еліне тарай бастаған түркілік, исламдық ағымдар зор ықпал етті. Ол қазақ жерінде де көрініс тапқандығы белгілі. Алйда, бұл идеологияның қазақ зиялылары арасында да айтыс-тартыс тудырғаны тарихтан мәлім. Әдебиетші-ғалым Өмірхан Әбдиманұлы бұл тұрғысында былай деп жазады: «Айқап бетіндегі түрікшілдермен болған түрлі айтыстар, батысшылдық топтың өз басылымын ұйымдастыруға итермеледі... Сондықтан да, «батысшылдар» идеялық-саяси бағыттарының мақсат-мәнін халыққа толық жеткізу үшін халықтың «көз-құлағына» айналар, шын мәніндегі газет шығаруды мақсат тұтты» (Әбдиманұлы Ө., 2010: 43).

«ХХ ғасырдың басынан бастап 1990 жылдарға дейін қазақ елінде тәуелсіздік идеясы әдебиетіміздің негізгі тақырыбы болып келгендігі шындық. Ол қазақ әдебиетінің тарихын көне дәуірден бүгінге дейінгі өткен жолын зер сала қарастырып, үзілмей келе жатқан бір ұлттық идеяны көреді. Ол – халықтың бірлігі, тәуелсіздік, ешкімге бодан болмай, дербес елдікті сақтау идеясы. Халық сол арқылы өзінің азаттығын, елдік намысын қорғаған. Мұның тегі арғы түрік мұраларынан бастау алатыны даусыз (Қирабаев С.С. және т.б. 2011: 41).

1940 жылдан бастау алатын түрік романы поэзияда Орхан Вели Каныктың (Ғаріпшілдер) жүзеге асырған жаңашылдығындай бола қоймаса да, өзінің даму бағыттарын айқындай түсті. Ол қарқынды түрде дамып, түрік қоғамындағы саяси-идеологилық күрестердің шытырман оқиғаларымен бірге жасасып, түрлі бағытта дамыды. Түріктің бір топ қаламгері, мысалы Аттила Ильхан, Кемал Тахир, Тарық Бұғра, Самим Қожагөз, Ильхан Тарус, Севинч Чокум, Бәкір Йылдыз, Айла Кутлу және т.б. ХХ ғасырдың басындағы ірі саяси оқиғаларды суреттейтін тарихи романдар жазды. Түрік қаламгерлерінің енді бір тобы одан да әріге кетіп, көне тарихты қозғауға кірісті. Мысалы, Нежати Сепетчиоғлы, Кемал Тахир, Тарық Бұғра, Севинч Чокум, Орхан Памук және т.б. өздерінің тарихи романдарына Селжұқтар, Осман империясы, Қырым хандығы тарихын тақырып етіп алды. Сондықтан, тарихи оқиғаларға негіз артқан роман емес, тақырыбын көне немесе жаңа кезеңде өткен уақиғалардан алған әдеби романдар Түркияда соңғы 50 жылда жазыла бастағанын көрсетеді.

Соңғы 30-40 жыл бедерінде Түркияда айтарлықтай маңызды өзгерістер орын алды. 1980 жылдардың алғашқы ширегінде демократияның мықтап қолға алынуы, әскери режиммен қатар Американың еселеп артқан ықпалы және американдықтар секілді өмір сүру дағдысы қоғамның барлық сатысын шарпып өтті. Бұл кезеңнің ең басты принципі – экономикалық даму және нарықтық экономика. Ең көп қолданылған «сырт әлемге ашылу», «еркін сауда», тіпті, «бұрыштан көрінбей кету», «товарды сыпырып кету» секілді жаргондық терминдер де етек алды.

Жаңа кезеңде прозада әлеуметтік мәселелер ерекше көтеріле бастады. Махаббат пен талдау романдары 1980 жылдан бастап жаңа

сатыға көтерілді. Әлеуметтік көзқарастағы шығармалар роман болудан гөрі белгілі бір күрестің немесе жаңалану процесінің дәнекері іспеттес рөл атқарды. Сондықтан, осы тақылеттес шығармаларда пессимизмге түсу байқалады. Ондай романдарда сынап-мінеу, тіпті қаралауға дейін барған.

Дей тұрғанмен бұл кезеңде модерндік романдардың постмодерндік романдарға қарай ойысуы көрініс тапқан. Шынында да, қазіргі таңда әр жазушы өз елінің әдебиетінде өзінің жеке дара жолын салу, бағытын ашу сынды талап қойылып жатқаны өтірік емес немесе соған ұмтылады. Қазіргі түрік прозасында кейбір шығармаларда кейіпкерге ат қоюды да ұмытып кеткен сәттер кездеседі. Оқиға мен кейіпкерлерді суреттеу тарапы да солғын түсіп жатқандығы бар. Қазіргі романдар шектеулі уақыт мөлшерінде, нақтылы бір кезеңге немесе белгілі бір ортаға арналмауы мүмкін. Тіпті оның арнайы мақсаты да болмауы әбден ықтимал. Әлдебір түсініксіздеу, қойыртылған стильде жазылуы ғажап емес. Көбісі сюрреалистік және экзистенциалистік көзқараста жазылған постмодерндік романдардың бірсыпырасы Сартрдың өзін артқа тастап кету мақсатын көздейді. Содан болар Алан Робб-Грилле: «Әлемнің я да мәні бар, я да Сартр айтпақшы абсурд. Тек қана бар және көз алдымда тұр» – деп, романистің адамдардың, өмірдің немесе заттардың қарсысында тек көрермен екендігі, оны талдап-таразылауға беделі мұрша келтірмейтіндігін айтады. Ал жаңа проза бағытының ірі өкілі, Ирландиялық ағылшын қаламгері Джонс Джойс (1882-1941) бұл өнерді: «лирикалық немесе метафизикалық терең ықпалдың жемісі... Адам баласын және оның түсініксіздігін рационалдық көзқарас тұрғысынан емес, рационалдықтан тысқары тұрғыдан зерттеген роман», – деп бағалайды (Yalçın A. 2005: 26).

XX ғасыр түрік прозасында айрықша тарихи романдарға деген аңсар ауған. Тарихи романдардың жаңа дәуірдегі миссиясы сол халықтың ұлттық бірегейлігін анықтауға ерекше септігін тигізе бастады. Батыстық күштердің мәдени-идеологиялық қыспағына ұшыраған түрік социумы өзінің бірегейлігін дәлелдеу үшін ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға ерекше мән берді. Осы тұста әсіресе түркі фольклорына деген басымдық берілді. Фольклортанудың мақсаты дейді – дейді түркітанушы-ғалым Рахмақұл Бердібай, – ауыз әдебиеті мұрасындағы ұқсастық атаулыны тізіп көрсетумен шектелмейді. Бұл тараптағы негізгі уәзипа түрлі ұқсастықтардың заңдылықтарын ашу болып табылады (Бердібай Р. 2000: 302). Көне түркі эпостарынан бастап халық хикаяларына дейін жалғасқан фольклорлық үлгілерді терең зерттеу, оларды халық құндылығына айналдыру түрік ғалымдарының мойнына түскен үлкен жауапкершілік болды және олар бұл жауапкершілікті толығымен ақтап шықты. Бұл үдеріс тоқтап қалған жоқ, әлі де жалғасын тауып келеді. Осы тұрғыдан келгенде түріктің тарихи романы ерекше орынға ие.

Тарихи роман – идеялық-тақырыптық ерекшелігін тарихта болған тұлғалардың және сол тұлғалардың айналасында болған шынайы немесе қияли кейіпкерлердің өмірі мен қиял-ғажайып оқиғаларынан алған шығармалар. Еш күмәнсіз тарих пен тарихи роман арасында мейілінше ерекшеліктер бар. Тақырыбын өмірден алған қаламгер өмір мен кейіпкерлер туралы өз қалауынша таңдау жасап, өзгерістер енгізу құқығына ие болса, тарихи тақырыпты таңдаған суреткер де аз-кем өзгеріс жасап, нақты формаға енгізе алады. Белгілі бір тарихи тұлғаға өз қалауынша өзі болжаған мінез-құлықты таңып береді, ал оның бастан өткерген уақиғаларын тартымды ету үшін түрлі махаббат оқиғалары, ар-намыс, ерлік мотивтерімен әрлеуге әбден құқы бар. Тарихта өткен тұлғаларға қияли кісілерді де қосып, көңілден өшіп қалған тұлғаларды жаңғыртып, бас кейіпкерге айналдыруға да шамасы жетеді.

Алайда, бүкіл осы суреттеулерге шынайылық сезімін беруді ұмытпауы қажет. Бұл шындық тарихи шындық болмауы мүмкін, қайткенде де ол шығарма шындығы. Ал шындықты шынайы жеткізу үшін тақырып етіп алған уақыт пен кеңістікті жан-жақты танып, оның тереңдігіне бойлау қажет. Сол кезеңге тән әдет-ғұрып пен салт-дәстүрді, табиғи көрініс пен сәулет үлгілерін, киім-кешек пен әртүрлі тұрмыс заттарын зерттеп-зерделеуі керек. Ол дәуірде өркениет дамуы қандай дәрежеде екендігі, заң мен тәрбие ережелері, адамдардың ойлау және қарым-қатынас әрекетін білмей тұрып тарихи роман жазуға кірісу еш шүбәсіз күлкі шақырар еді (Kabaklı A. 1994: 463).

Әдеби шығарманың өзгешелігін осылайша тарихи тұрғыдан пайымдай тұра, – дейді академик Зейнолла Қабдолов, – қай дәуірде жазылсын, қандай қоғамдық шындықтан тусын бәрібір, тектес туындыларда адам өмірін бейнелеу жағынан заңды ұқсастық, композициялық құрылым жағынан бірлік болатынын тағы ескеру қажет: лирика жеке басқа тән сан иірім сезімге құрылса, эпос адам өмірінің кезең-кезеңіне кеңірек қанат жаяды да, драма нақты қимыл әрекеттен өрбіп, өрістейді (Қабдолов З., 1992: 287). Көркемдік

дамудың әдеби үдерістен танылатын құбылыстары алуан-алуан: бірін әдеби шығарманың тақырыбынан аңғарсақ, бірін идеясынан, енді бірін адам образынан аңғарамыз. Әдеби жанрлар тағдыры да осы құбылыстарға тығыз байланысты. Мұның егжей-тегжейін бүкіл әдеби құбылыстарды тарихи тұрғыдан тошылау, талдау арқылы ғана білуге болады.

Сөйтіп, Жумхуриет кезеңіндегі түрік прозасының даму ерекшелігіне назар аударған түрік ғалымы Хулуси Гечгел әлемдік дәрежедегі түрік романының тумауын мынадай екі себептен іздейді. Оның біріншісі, түрік қаламгерлерінің түрік қоғамы және өмірімен тығыз байланыста болмауы, түрік халқының тарихы мен шынайы өмірін білмеуі, өздері оқыған батыстық жазушылардың ықпалында қалып қоюы, шығармаларында шынайылықтың болмауы; екіншісі детерминистердің аузынан шығатын сөз, олардың пікірінше: біздің қалағанымыздай түрік романы тумаған болса, оған кінәлі өмір. Өміріміз толыққанды емес, өтпелі кезеңде тұрғандаймыз, мұндай жағдайда қарымды қаламгердің шығуы екіталай (Geçgel H. 2011: 264).

Қазіргі кездегі түріктің роман жанрының даму барысы өте күрделі кезеңдерді, тарихи уақиғаларды бастан өткерді. Соның ішінде тарихи романдардың шоқтығы биік. Роман – әдеби жанр ретінде түрік әдебиетінде өзіне тән даму үдерісінен өтті. Осы үдеріс кезінде өмірге келген шығармаларды тақырыбы, мазмұны және баяндау тәсілі тұрғысынан зерделеп, аталмыш жанрдың даму процесін, әрі осы процесс кезінде өзгерген және дамыған әлеуметтік өмірді бағалау мүмкін болуда.

Тарихи роман жазушысынан талап етілетін нәрсе, әрине, өзге қаламгерлерге де қойылатын талаппен бірдей. Яғни, жанды және мәңгілік образдарды туғызу, көркем әрі жүйелі баяндау тәсілі, сол дәуірдің толық бейнесін беретін нақты стиль, көне дәуірді нақты елестететін суреттеу айшықтары, психологиялық талдаулар... Диалогтағы табиғилық және жандылық, романның бүкіл желісін қаумалаған дүниетаным, күштеп мойындатуға тырысқан ойлар мен көзқарастар.

Тарихи романдардағы ұлттық көзқарастар, ұлттық ой-пікірлер, ұлттық идеология сол халықтың өркендеп өсуіне, оның жаңғыруына әдетте үлкен септігін тигізеді. Қоғамның дамуымен бірге адам да жетіліп, тұрмыстық сана ғылыми-көркемдік санаға ұласты. Әдебиетшіғалым Д. Ысқақұлы бұл тұрғыда былайша ой толғатады: «Әр халықтың әртүрлі жағдайда әркелкі дамуына байланысты олардың сана-сезімі де өзгеше қалыптасып, тұтас бір идеологияға ұласты. Ал ұлттық идеология дегеніміз – белгілі бір этностың қазір де, болашақта да өмір сүріп, өркендей беруін қамтамасыз етуді көздейтін пікірлердің жиынтығы. Әрбір халықтың өзінің жеке бір ұлт ретінде өмір сүруінде басшылыққа алып отыратын ұстанымдары ұлттық идеологияның негізін құрайды» (Ысқақұлы Д., 2015: 304).

Қазіргі түріктің тарихи романдары өткен тарихтан сыр шертетін көркем сөздің нағыз шынайы туындылары болып келеді. Жоғарыда да айтып өткеніміздей тарихи романдардың басым көпшілігі Осман Империясының даңқты тарихын толғамды түрде толғайтын туындылар құрайды. 1950 жылдан кейін тарихи романдардың саны арта түсті. «Бұрындары эпостың жалғасы іспеттес тарихтың даңқты беттері мен батырларын сөз еткен көпшілік тарихи роман жазу өнері газет беттерінде үзінділер халінде жалғас тауып, олардың саны көбейген үстіне көбейе түсті» (Enginün İ., 2010: 353).

Абдуллах Зия Козаноғлы (1906-1966) «Қызыл ту» (1927) романынан бастап, тақырыбын тарихтан алған бірнеше көпшілік роман авторы ретінде белгілі. А.З. Козаноғлы сондай-ақ балалар және жасөспірімдер туралы романдардың авторы ретінде де белгілі. Түрік тарихының алғашқы кезеңдерінен бастап ерлік әңгімелер мен биографиялық шығармалар жазған.

Сонымен қатар өзге де қаламгерлер арасында Феридун Фазыл Түлбентчи (1912-1982), Турхан Таң (1885-1939), Рефик Ахмет Севенгил (1903-1970), Решат Екрем Кочу (1905-1975), Рагып Йешим (1910-1971), Митхат Сертоғлыны (1910-1989) атап өткен жөн. Бұлар 1950-1960 жылдары үзінді романдарымен танымал болды және осы дәстүрді жалғастырушылар болып есептеледі.

Белгілі түрік қаламгері Пеями Сафа Турхан Таңның қайтыс болуына байланысты жазған естелігінде елімізде тарихи роман жанрының негізін қалаған бір жазушы болса, ол – Турхан Таң дер едім. Тіпті, бұл түрдің дәстүрін қалыптастырған тұлға деуден тайынбаймын деп ағынан жарылған болатын (Safa P., 1980: 40). Тарихи романдарға деген сұраныстың артуына байланысты қайта басылған еңбектердің арасында Решат Екрем Кочуның шығармалары үздіктер қатарынан табылды. Аталмыш қаламгерлердің қарапайым баяндау тәсілдері оқырмандардың тарихқа деген махаббатын арттыруда өте әсерлі болды. Тарихи романдармен

қатар бастан өткеріп жатқан күнделікті саяси уақиғалар да сиясы кеппей жатып әдебиетте көрініс табуы айрықша 1970 жылдардан соң кең етек жая бастады. Көктүріктер тарихы, Осман Империясының құрылуы, Ұлт-азаттық көтеріліс кезеңі – аталмыш қаламгерлердің негізгі тақырыбына айналды. Тарихи болудан гөрі сол дәуірдің саяси даму мәселесін шығармаларына арқау еткен романистер жас Түркия Республикасының басым демократиялық жолға өтуі, II дүниежүзілік соғыс күндерінің Ыстамбұлдағы студенттер ортасындағы оқиғалар, ақпарат құралдары, кент пен ауылдағы әсерімен әсерлі суреттелді. Түркияда 1960 жылдан кейінгі әскердің билікке араласу мәселелері 1970 жылдан кейінгі шығармаларда кеңінен қарастырыла бастады.

Қорытынды

Қорыта келе, жаңа дәуір түрік әдебиетінде тарихи романдардың саны арта түскені байқалды. Бұл тарихи романдардың негізі ірі-ірі тарихи уақиғаларды қаузауға бағытталды. Солардың ішінде әсіресе көне түркі тарихына бет бұрғандар, Осман Империясының құрылу тарихын суреттегендер, Селжұқтар кезеңіне бет бұрғандар, сондай-ақ ХХ ғасыр басындағы ірі оқиғалар ретінде сипатталған Балқан соғысы, бітімгершілік дәуірі, ұлт-азаттық көтеріліс секілді уақиғалар жаңа дәуір қаламгерінің негізгі тақырыбына айналды.

Жумхуриет әдебиеті кезеңі, яки Республикалық Түркия кезеңі әдебиеті деп аталатын кезең – қазіргі түрік әдебиетінің бастауы болып есептеледі. 1923 жылдан қазірге дейінгі аралықты қамтиды. Осы бір уақыт бедерінде тарихи романдар жазатын қаламгерлердің саны арта түскені белгілі. Әрине олардың арасында көзқарас қайшылығы, саяси-идеологиялық қақтығыстар жиі орын алып тұрды. Бұл дәуірде бірнеше саяси-идеологиялық бағыттың бір қоғамда дамуы – үлкен қақтығыстарға итермеледі. ХХ ғсырдың басында әсіресе социалистік бағыттың басымдық табуы ұлттық көзқарастағы қаламгерлерге үлкен қауіп төндірді. Содан болар, түрікшілдік идеясы жиі көтеріліп, түрік халқы өзінің даңқты тарихи оқиғаларын жиі көтерумен болды. Бұл орынды құбылыс болатын, өйткені түрікшілдер және социалистер арасындағы қақтығыстармен қатар панисламистер, батысшылдар секілді өзге лагерь өкілдері де түрік социумында үстемдік етуге тырысты. Осындай қиын сәтте түрік халқының жанына қуат беретін, рухын көтеретін рухани қазына керек болды. Бұл қазынаны түрік интеллигенциясы көркем әдебиеттен іздеді. «Жақсы сөз – жарым ырыс» демей ме халық даналығы. Жылы сөз, түркілердің атақты тұлғаларының жаңғыруы – оларға демеу болды.

Тарихи романдарды жандандыру арқылы түріктер өзерінің ұлттық сипатын, ұлттық құндылығын, ұлттық бірегейлігін, ұлттық кодын іздестіру жолына түсті. Өйткені Батысшыл топ түрік қоғамын ірітіп-шірітуге бар күшін жұмсап жатқан-ды. Сондықтан тарихи романдардағы ұлттық бірегейлік мәселесінің елдік масштабта көтерілуі заңды құбылыс дер едік.

Онымен қоса ХХ ғасырдың 80-жылдары көркем тәсіл ретінде әдебиетте көрініс тапқан постмодернистік ағымның өзі жаңашыл болғанымен батысшылдықты кеңінен дәріптеуге үлес қосты дей аламыз. Неге десеңіз, постмодернизм түсінігінде ұлттық сипаттағы құндылықтар интернационалдық мұраға айналуы тиіс. Ал бұл Кемализм принциптеріне қарама-қайшы. Ұлттық көзқарастағы қаламгерлердің мұндай тәсілге мойынсұнбауы сондықтан. Постмодернизм әдісін желеу етіп ұлттық құндылықтарды мойындамайтын, яки мойындаса да арғы жағында тіксінетін қаламгерлер ашық түрде де, жабық түрде де күрес жүргізе бастады. Дегенмен, постмодернистік қаламгерлердің ішінде де ұлттық құндылықтарды құлдыратпайтын тұлғалар болды. Олар әлемдік дәрежеге көтерілу жолында өз ұлтының терең тарихын жоққа шығаратын, яки бұрмалайтын жазушыларға бірауыздан қарсы шығып отырды. Әсіресе, Орхан Памук көтерген саяси астарлы өткір мәселелер Түркияны қиын жағдайларға әкелді. Оның арасында күрт мәселесі, армяндар мәселесі бар. Бұл мәселені қозғау арқылы Орхан Памук шын мәнінде үлкен қылмысқа барған еді. Өз елінде өз ұлтына қарсы шықты деп айыптағандар көп болды. Түркия Республикасы онымен соттасу жағдайына дейін барды, тіпті жеңіп шықты. Орхан Памук үлкен көлемде айыппұл төлеп, өз елінде қалу мәселесін шешіп алды.

Түріктің тарихи романы әлі де тың тақырыптарды көтерері хақ. Соның ішінде әсіресе көне түркілік ортақ тақырыпты қаузайтын қаламгерлер көптеп шығады деген үміттеміз. Мәдени-әдеби жаңғырудың түрік қоғамында одан әрі жалғас табатындығына кәміл сенім артамыз.

Ұлттық бірегейлік мәселесі өзекті болуымен қатар халық тағдырына да ерекше ықпал етері сөзсіз.

Әдебиеттер

Aytaş G. (2008). Tematik Roman İncelemeleri. Hayata Ayna Tutan Romanlar. – Ankara: Akçağ Yayınları.
Әбдиманұлы Ө. (2010). XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті: оқу құралы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа.
Бердібай Р. (2000). Ел боламыз десек... – Алматы: Қазақстан.
Enginün İ. (2010). Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı.11.Baskı. – İstanbul: Dergah Yayınları.
Geçgel H. (2011). Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı. – Ankara: Anı Yayıncılık.
Kabaklı A. (1994). Türk Edebiyatı. Cilt.V, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
Kabaklı A. (1994). Türk Edebiyatı. Cilt.I, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
Қабдолов З. (1992). Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті.
Қирабаев С.С. және т.б. (2011). XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі: ұжымдық монография. – Алматы: Арда.
Safa P. (1980). Objektif:6. Yazarlar. Sanatçılar. Meşhurlar. – İstanbul: Ötüken Yayınları.
Yalçın A. (2005). Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi. Çağdaş Türk Romanı 1946-2000. – Ankara: Akçağ Yayınları.
Ысқақұлы Д. (2015). Рухани толғамдар. Зерттеулер. – Алматы: Қаратау КБ.

References

Aytaş G. (2008). Tematik Roman İncelemeleri. Hayata Ayna Tutan Romanlar. [A thematic study of the novels. Novels that reflect life] Ankara: Akçağ Yayınları.
Әбдиманұлы Ө. (2010). XX ғасыр бас кезіндегі қазақ әдебиеті. [Kazakh literature of the beginning of the twentieth century] Оқу құралы. Қарағанды: Болашақ-Баспа.
Бердібай Р. (2000). Ел боламыз десек... [If we want to become a nation…] Алматы: Қазақстан.
Enginün İ. (2010). Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı. [Turkish literature of the period of Zhumhuriet] 11.Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları.
Geçgel H. (2011). Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı. [Turkish literature of the period of Zhumhuriet] Ankara: Anı Yayıncılık.
Kabaklı A. (1994). Türk Edebiyatı. [Turkish literature] Cilt.V, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
Kabaklı A. (1994). Türk Edebiyatı. [Turkish literature] Cilt.I, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
Қабдолов З. (1992). Сөз өнері. [The art of the word] Алматы: Қазақ университеті.
Қирабаев С.С. және т.б. (2011). XX ғасыр әдебиетіндегі тәуелсіздік идеясының көркем шешімі. [Artistic solution of the idea of independence in the literature of the twentieth century] Ұжымдық монография. Алматы: Арда.
Safa P. (1980). Objektif:6. Yazarlar. Sanatçılar. Meşhurlar. [Writers. Man of art. Known] İstanbul: Ötüken Yayınları.
Yalçın A. (2005). Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi. Çağdaş Türk Romanı 1946-2000. [The period of Zhumhuriet from the point of view of political and social change. Modern Turkish novel 1946-2000] Ankara: Akçağ Yayınları.
Ысқақұлы Д. (2015). Рухани толғамдар. Зерттеулер. [Spiritual Outlook] Алматы: Қаратау КБ

МРНТИ 11.25.09

[1]Цзинь Сяоли, [2]Ашинова Ж.Е.

[1]ведущий переводчик, Международная компания по разведке и разработке нефти
Sinopec (Sinopec International Petroleum Exploration and Development Co., Ltd), Китай, г. Пекин
[2]к.и.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Казахстан, г. Алматы, e-mail: janar72@mail.ru; Ashinova.zhanar@gmail.com

ИНИЦИАТИВА «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» И ДЕЙСТВУЮЩИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И КНР

Международная инициатива Китая «Один пояс, один путь» представляет собой совершенно новый глобальный механизм международного сотрудничества, который нацелен на взаимовыгоду и успешное развитие. Страны-участницы, которые активно в нее вовлечены, извлекают и будут извлекать значительные выгоды, а это около 150-ти стран и более 30-ти международных организаций, уже подписавших с Китаем документы о сотрудничестве в рамках данной инициативы. В предлагаемой статье рассматриваются идея создания и главная суть, содержание и реализация концепции «Один пояс, один путь», вопросы сотрудничества между Китаем и Казахстаном в рамках рассматриваемой инициативы. С целью раскрытия действующих направлений инвестиционного сотрудничества между странами особое внимание было уделено итогам казахстанско-китайского бизнес-форума, посвященного пятилетию инициативы «Один пояс, один путь», который прошел в 2018 году в Астане. В заключении относительно перспектив Казахстана от участия в этой инициативе авторы пришли к выводу, что Казахстан значительно выигрывает в связи с выгодным географическим расположением, так как находится в центре сухопутной части Нового Шелкового пути, вследствие чего создаются благоприятные возможности для вовлечения в торговлю и развитие инфраструктуры и промышленности.

Ключевые слова: инициатива «Один пояс, один путь», Новый Шелковый путь, Морской Шелковый путь, Казахстан, направления сотрудничества, инвестиции, форум.

Jin Xiaoli[1], Ashinova Zh.E. [2]

[1]lead translator, Sinopec International Petroleum Exploration and Development Co., Ltd, China, Beijing
[2]candidate of historical sciences, docent, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: janar72@mail.ru.

Initiative «One Belt, One Road» and current areas of investment cooperation between Kazakhstan and China

China's «One Belt, One Road» International Initiative is a completely new global mechanism for international cooperation, which aims at mutual benefit and successful development. The participating countries that are actively involved in it are gaining and will reap significant benefits, which is about 150 countries and more than 30 international organizations that have already signed cooperation documents with China in the framework of this initiative. The proposed article discusses the idea of creation and the main essence, content and implementation of the «One Belt, One Road» concept, issues of cooperation between China and Kazakhstan in the framework of the initiative under consideration. In order to reveal the current areas of investment cooperation between the countries, special attention was paid to the results of the Kazakh-Chinese business forum dedicated to the 5th anniversary of the One Belt, One Road Initiative, which was held in 2018 in Astana. In conclusion, regarding the prospects of Kazakhstan from participating in this initiative, the authors concluded that Kazakhstan greatly benefits due to its favorable geographical location, since it is located in the center of the land part of the New Silk Road, as a result of which favorable opportunities are created for engaging in trade and infrastructure development industry.

Key words: initiative "One Belt-One Way", New Silk Road, Sea Silk Road, Kazakhstan, areas of cooperation, investments, forum.

Цзинь Сяоли[1], Ашинова Ж.Е.[2]
[1]жетекші аудармашы, Sinopec Халықаралық мұнайды барлау және өңдеу компаниясы
(Sinopec International Petroleum Exploration and Development Co., Ltd), Қытай, Бейжің қ.
[2]т.ғ.д., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., email: janar72@mail.ru

«Бір белдеу, бір жол» бастамасы және Қазақстан мен ҚХР арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың қазіргі бағыттары

Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» халықаралық инициативасы өзара тиімді және табысты дамуды көздейтін халықаралық ынтымақтастықтың жаңа жаһандық механизмі болып табылады. Осы бастамаға Қытаймен ынтымақтастық туралы құжаттарға қол қойған 150-ге жуық ел және 30-дан астам халықаралық ұйымдар қатысады. Ұсынылған мақалада «Бір белдеу, бір жол» тұжырымдамасының басты мәні мен пайда болуы, мазмұны мен іске асырылуы, Қытай мен Қазақстан арасындағы осы бастама аясындағы ынтымақтастық мәселелері талқыланады. Елдер арасындағы инвестициялық ынтымақтастықтың ағымдағы бағыттарын айқындау мақсатында 2018 жылы Астанада өткен «Бір белдеу, бір жол бастамасының» 5 жылдығына арналған Қазақстан-Қытай бизнес-форумының нәтижелеріне ерекше назар аударылды. Қорытындылай келе, Қазақстанның осы бастамаға қатысудағы болашағына қатысты авторлар келесі түйін жасады: Қазақстан өзінің тиімді географиялық орналасуына байланысты үлкен пайда көреді, өйткені ол Жаңа Жібек жолының жерінде орналасқандықтан саудаға тартылуда, инфрақұрылым және өнеркәсіп дамуына қолайлы мүмкіндіктер тудырады.

Түйін сөздер: «Бір белдеу, бір жол» бастамасы, Жаңа Жібек жолы, Теңіз Жібек жолы, Қазақстан, ынтымақтастық бағыттары, инвестициялар, форум.

«Один пояс, один путь» (кит. – 带一路) – выдвинутые осенью 2013 года Председателем КНР Си Цзиньпином грандиозные инициативы совместного международного строительства «Экономического пояса Шелкового пути» и «Морского Шелкового пути 21-го века». Новый Шёлковый путь (Евразийский сухопутный мост – концепция новой паневразийской (в перспективе – межконтинентальной) транспортной системы, продвигаемой Китаем в сотрудничестве с Казахстаном, Россией и другими странами, для перемещения грузов и пассажиров по суше из Китая в страны Европы. Транспортный маршрут включает трансконтинентальную железную дорогу – Транссибирскую магистраль, которая проходит через Россию и второй Евразийский континентальный мост, проходящий через Казахстан (Тавровский Ю.В., 2017: 368). Грузоперевозки по этому самому длинному в мире сухопутному железнодорожному маршруту из Китая в европейские страны будут идти в 2 раза быстрее, чем по морскому маршруту.

По сути международная инициатива Китая «Один пояс и один путь» ставит своей целью совершенствование существующих и создание новых торговых путей, транспортных и экономических коридоров, связывающих более чем 60 стран Центральной Азии, Восточной и Западной Европы, и Африки, которая будет способствовать развитию торгово-экономических отношений между ними и Китаем.

По официальным данным Китая, «Один пояс и один путь» охватывает большую часть Евразии, соединяя развивающиеся страны, в том числе «новые экономики», и развитые страны. На территории мегапроекта сосредоточены богатые запасы ресурсов, проживает 63 % населения планеты, а предположительный экономический масштаб – 21 трлн долларов США (Си Цзиньпин, 2014).

Идея формирования «Экономического пояса Шелкового пути» была выдвинута председателем КНР Си Цзиньпином и впервые прозвучала во время его выступления в Астане в рамках государственного визита в Казахстан в сентябре 2013 года. Как отметил Си Цзиньпин, «Китай и страны ЦА находятся на ключевом этапе развития, перед лицом беспрецедентных шансов и вызовов, в соответствии со своими национальными особенностями поставили задачи средне- и долгосрочного развития. Но самое главное, что нас объединяет, это общая стратегическая цель – долгосрочное и стабильное развитие экономики, процветание и могущество страны и возрождение нации. Разумеется, нужно всесторонне укреплять практическое взаимодействие, конвертировать преимущества политического диалога, географической близости и экономической взаимодополняемости в преимущества сотрудничества и устойчивого роста в пользу формирования сообщества интересов и общего выигрыша» (Си Цзиньпин, 2013).

С целью укрепления экономических связей, углубления сотрудничества и расширения пространства развития стран Евразии лидер КНР предложил применять новую модель сот-

рудничества и общими усилиями сформировать экономическую полосу шелкового пути («Экономический пояс Шелкового пути» (ЭПШП), что очень выгодно народам всех стран на Великом Шелковом пути. Для этого предлагались следующие конкретные направления: «Первое – усиление политического согласования, второе – усиление строительства единой дорожной сети, третье – усиление торговых связей, четвертое, усиление валютных потоков, пятое, усиление народных связей» (Си Цзиньпин, 2013).

В октябре 2013 года во время своего визита в страны Юго-Восточной Азии глава КНР предложил странам-членам АСЕАН идею совместного строительства «Морского Шелкового пути XXI века» (МШП). Обе инициативы (ЭПШП и МШП) были объединены в общую стратегическую концепцию Китая под названием «Один пояс – один путь», которая представляет сегодня одно из основных направлений внешнеэкономического и внешнеполитического курса КНР (МИД КНР, 2015).

В марте 2015 года по поручению Госсовета КНР Государственный комитет по делам развития и реформ, Министерство иностранных дел и Министерство торговли Китая опубликовали документ «Прекрасные перспективы и практические действия по совместному созданию Экономического пояса Шелкового пути и Морского Шелкового пути XXI века» (Цзоу Лэй, 2015). Документ рассматривал реализацию концепции «Один пояс – один путь».

В документе отмечается, что проект «Один пояс – один путь» является открытым для всех стран, международных и региональных организаций, а также создает основу для экономического сотрудничества КНР с заинтересованными странами. Предполагается, что основные маршруты «Экономического пояса Шелкового пути» будут проходить: из Китая через Центральную Азию, Россию до Европы /до Балтийского моря/; из Китая через Центральную Азию и Западную Азию до Персидского залива и Средиземного моря; из Китая в Юго-Восточную Азию, в Южную Азию к Индийскому океану. Основные направления морского Шелкового пути XXI века: из морских портов Китая через Южно-Китайское море до Индийского океана и дальше до Европы, а также из китайских портов через Южно-Китайское море в южную акваторию Тихого океана. В рамках проекта «Один пояс и один путь» будут создаваться новый континентальный мост между Европой и Азией, международные коридоры экономического сотрудничества «Китай – Монголия – Россия», «Китай – Центральная Азия – Западная Азия» и «Китай – Индокитай». В их основу лягут крупные международные маршруты с опорными точками в ключевых городах и площадками для сотрудничества в важных торгово-экономико-производственных зонах. На море будут создаваться безопасные, бесперебойные и высокоэффективные транспортные маршруты с узловыми точками в важнейших портах (Деловой Казахстан, 18.02.2016).

В документе также определяется основное содержание сотрудничества, которое состоит из пяти пунктов: политическая координация, взаимосвязь инфраструктуры, бесперебойная торговля, свободное передвижение капитала и укрепление близости между народами. А также обозначены задачи в сфере инфраструктурного строительства, инвестиций в промышленные мощности, освоения природных ресурсов, торгово-экономического и финансового сотрудничества, гуманитарных обменов, защиты окружающей среды и взаимодействия на море (Деловой Казахстан, 18.02.2016).

Важнейшими факторами расширения взаимодействия в регионе предполагалось: укрепление роли многосторонних механизмов, раскрытие всех преимуществ многосторонних механизмов, как Шанхайская организация сотрудничества (ШОС), Китай–АСЕАН (формат «10+1»), Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество (АТЭС), Форум «Азия–Европа» (АСЕМ), Диалог по сотрудничеству в Азии (ДСА), Совещание по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА), Форум китайско-арабского сотрудничества, Диалог Китай–Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива (Китай–ССАГПЗ), Экономическое сотрудничество Субрегиона Большого Меконга (СБМ), Центрально-азиатское региональное экономическое сотрудничество (ЦАРЭС), а также укрепление связи с соответствующими государствами, привлекать больше государств и регионов к участию в осуществлении инициативы «Одного пояса и одного пути». Также продолжать развивать конструктивную роль прилегающих территорий, региональных и субрегиональных международных форумов, выставок, а также Боаоского азиатского форума, Ярмарки «Китай–АСЕАН», ЭКСПО «Китай–Евразия», Евразийского экономического форума, Китайской международной инвестиционно-торговой ярмарки (CIFIT), Ярмарки «Китай–южноазиатские страны», ЭКСПО «Китай–Арабские страны»,

Международной ярмарки Западного Китая, ЭКСПО «Китай–Россия», Форума сотрудничества «Цяньхай» и других платформ. Необходимо поддерживать выявление местными властями и общественными организациями культурно-исторического наследия вдоль маршрутов «Одного пояса и одного пути», совместно организовывать специальные торгово-инвестиционные мероприятия и мероприятия культурного обмена, провести Международную культурную выставку «Шелкового пути» в г. Дуньхуане, Международный кинофестиваль «Шелковый путь» и книжную выставку-ярмарку; выступить с инициативой создания международного форума по реализации проекта «Одного пояса и одного пути» (Деловой Казахстан, 18.02.2016).

Для финансирования проектов инициативы «Один пояс – один путь» в 2014 году в Китае были созданы два новых финансовых института: Азиатский банк инфраструктурных инвестиций (АБИИ) и Фонд Шелкового пути (Цзоу Лэй, 2015). Как мы видим, это грандиозный проект международного масштаба, опирающийся на мощную финансовую основу.

Относительно сотрудничества между Китаем и Казахстаном в рамках рассматриваемой инициативы можно сказать, что в данный момент оно реализуется довольно плодотворно. Как уже отмечалось выше, именно при посещении Казахстана в сентябре 2013 года в Астане Си Цзиньпин впервые выдвинул инициативу формирования «Экономического пояса Шелкового пути». С тех пор в течение 5-ти лет Председатель КНР Си Цзиньпин и Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев встречались 15 раз.

Китай является вторым крупнейшим торговым партнером, вторым по величине экспортным рынком и поставщиком товаров для Казахстана. Китайские учреждения уже предоставили Казахстану кредит на более 50 млрд долларов США, так что Китай выступает крупнейшей страной-источником коммерческого кредита для Казахстана. В 2017 году поезда по маршруту Китай – Европа более 1800 раз пересекли территорию Казахстана, этот показатель вырос на 50% по сравнению с 2016 г., общая сумма стоимости товаров, отправленных из Китая и Казахстана, составила 120 млн долларов США. Помимо этого, Китай создал пять Институтов Конфуция в Казахстане, а Казахстан в свою очередь учредил пять Центров казахского языка и культуры в Китае. Страны также развертывают сотрудничество в развитии расчетных операций в национальных валютах двух стран и валютном свопе. Согласно официальным данным, в течение 5 лет сумма китайских инвестиций в Казахстан превысила более 29 млрд долларов США, Казахстан стал приоритетной страной для китайских инвесторов. В настоящее время количество китайских компаний, зарегистрированных в Казахстане, достигло 2600, около 600 предприятий осуществляют коммерческую деятельность в этой стране. К.С. Султанов в интервью корреспонденту газеты «Global Times» (одно из ведущих англоязычных изданий Китая) заявил, что благодаря реализации инициативы «Один пояс, один путь» в соответствующих странах было создано свыше 200 тысяч новых рабочих мест, что означает появление новых возможностей и выбора. В Казахстане наблюдается бум изучения китайского языка, а в Китае в настоящее время обучается более 14 тысяч студентов из Казахстана (Деловой Казахстан, республиканская экономическая газета, 14.09.2018).

Китайская сторона рассматривает Казахстан как одну из самых перспективных стран в рамках реализации проекта «Один пояс, один путь».

«Стоит отметить, что в этом вопросе казахстанские друзья имеют право голоса больше всех. Так как инициатива «Один пояс, один путь» впервые была озвучена Председателем Си Цзиньпином во время его государственного визита именно здесь. Казахстан является одной из первых стран, принявших участие в международном сотрудничестве. Совместное строительство «Один пояс, один путь» принесло ощутимые выгоды как Китаю, так и Казахстану. К примеру, в прошлом году благодаря «скоростному поезду» «Один пояс, один путь» объем торговли между Китаем и Казахстаном увеличился до 19,985 млрд долларов США, что на 10,47% выше по сравнению с аналогичным периодом предыдущего года, экспорт Казахстана в Китай составил 8,535 млрд долларов США, увеличившись на 34,26% в годовом исчислении, из которых экспорт сельскохозяйственной продукции увеличился на 37,6%. В прошлом году прямые инвестиции Китая в Казахстан составили почти 400 млн долларов США, увеличившись по сравнению с аналогичным периодом прошлого года на 119%. В результате внедрения инициативы «Один пояс, один путь» Казахстан стал одним из транзитно-логистических хабов на Евразийском континенте, дополнительно создав более 50 тыс. рабочих мест, а прямые экономические выгоды превысили 460 млн долларов США» (Чжан Сяо, 2019), – заявил Чрезвычайный и Полномочный Посол Китайской Народной Республики в

Республике Казахстан Чжан Сяо в преддверии Второго форума высокого уровня международного сотрудничества «Один пояс, один путь», который планируется провести в конце апреля текущего года в Пекине для обмена мнениями и подведения итогов сотрудничества в реализации инициативы.

Если затронуть вопрос о действующих и важных направлениях инвестиционного сотрудничества между нашими странами, которые довольно успешно реализуются на сегодняшний день, то представляется возможным проанализировать ход и итоги казахстанско-китайского бизнес-форума, посвященного пятилетию инициативы «Один пояс, один путь». Он прошел 7 сентября 2018 года в Астане, в нем приняли участие около 400 представителей бизнес-кругов двух стран. Форум стартовал с видеообращений Глав двух государств – Президента РК Нурсултана Назарбаева и Председателя КНР Си Цзиньпиня.

«Грузы из Европы в Китай через Казахстан доставляются примерно за 15 дней. При этом доставка морским путем заняла бы от 4 до 6 недель. Налаживается логистика и сопутствующие маршруты. Действует совместная программа по сотрудничеству в сфере индустрии и инвестиций. В ее рамках осуществляется реализация 51 казахстанско-китайского инвестиционного проекта на общую сумму более $27 млрд. Это – признак доверия инвесторов и свидетельство того, что в Казахстане уделяется особое внимание улучшению инвестиционного климата. По оценкам международных экспертов, мы являемся лучшей страной в регионе по ведению бизнеса», – сказал Президент Казахстана. Отмечая важные направления взаимовыгодного сотрудничества, Президент отметил: «Действует Совет иностранных инвесторов при Президенте Казахстана, где активную роль играет китайская компания CNPC. Она является важным стратегическим партнером РК в развитии нефтегазового рынка. Казахстан проводит масштабную кампанию по приватизации крупных государственных предприятий. Для продажи предлагаются крупные акции компании горнодобывающей промышленности и металлургии, нефтегазовой отрасли, энергетики, в сферах транспорта и связи, инфраструктуры и в других секторах» (Н. Назарбаев, 2018).

Китайская национальная нефтегазовая корпорация (кит. 中国石油天然气集团公司; официальное английское наименование China National Petroleum Corporation, CNPC) – крупнейшая и ведущая китайская нефтегазовая компания. Штаб-квартира – в Пекине. Предшественницей CNPC является министерство нефтяной промышленности КНР, которое было создано в июле 1955 года. Китайская Национальная Нефтегазовая корпорация занимается добычей нефти и газа, нефтехимическим производством, продажей нефтепродуктов, изготовлением нефтяного оборудования. CNPC занимает 4-ое место среди 50 крупнейших нефтяных компаний мира, 5-ое место по данным рейтинга 500 крупнейших мировых компаний.

Еще одним перспективным направлением для взаимовыгодного бизнеса Нурсултан Назарбаев назвал международный финансовый центр «Астана», созданный на базе инфраструктуры «Экспо-2017». «МФЦА воплотил в себе лучшие модели финансовых центров Нью-Йорка, Сингапура, Лондона, и Дубая. Независимый суд – Международный арбитражный центр, состоящий из международных судей, гарантирует прозрачность, справедливость и защиту прав и интересов инвесторов. Уважаемые участники, последовательный рост товарооборота и инвестиций демонстрирует успешный характер торгово-экономического сотрудничества между нашими странами. Уверен, что данный форум будет способствовать его дальнейшему развитию и обозначит новые перспективы по укреплению партнерства деловых кругов наших государств, – отметил Елбасы (Официальный сайт премьер-министра Республики Казахстан, 07.09.2018).

Председатель Китайской Народной Республики Си Цзиньпин также посредством видеообращения обратился к участникам форума, отметив, что инициатива «Один пояс, один путь» родилась в Китае, но предоставленные возможности и плоды принадлежат всему миру. «Пять лет тому назад в ходе своего первого визита в Казахстан в сопровождении Президента Н. Назарбаева в Назарбаев университете я впервые озвучил инициативу строительства экономического пояса Шелкового пути, которая стала привлекать широкое внимание международного сообщества и пользоваться большим позитивным резонансом», – сказал Си Цзиньпин. По его словам, за прошедшие пять лет товарооборот между Китаем и странами вдоль Шелкового пути составил более $5 трлн. «В рамках «Один пояс, один путь» с участием китайских компаний установлено более 80 зон торгово-экономического сотрудничества. Создано свыше 200 тыс. рабочих мест. В общей сложности более 100 стран и международных организаций подписали

с Китаем документы о сотрудничестве. Постоянно активизируется политическая координация между странами-участниками «Одного пояса, одного пути». Интенсивно реализуются крупные торгово-экономические проекты, формируется инфраструктурная сеть», – сказал Председатель КНР (Официальный сайт премьер-министра Республики Казахстан, 07.09.2018).

На открытии форума также выступили министр по инвестициям и развитию РК Ж. Касымбек, вице-министр коммерции КНР Ж. Хунбинь, Чрезвычайный и Полномочный посол КНР в РК Ч. Сяо, руководители национальных компаний двух государств, внешнеторговых палат и представители крупного бизнеса.

«За 5 лет мы уже ввели в эксплуатацию ряд крупных инфраструктурных проектов: порт Ляньюньган, сухой порт Хоргос на границе с Китаем, порт Актау на Каспийском море, новый железнодорожный коридор «Казахстан – Туркменистан – Иран» общей протяженностью около 900 км, соединяющий страны Центральной Азии с Персидским заливом и портом Бандар-Аббас на юге Ирана; международный транзитный коридор «Западная Европа – Западный Китай», часть которого проходит через территорию Казахстана», – отметил министр Ж. Касымбек. Кроме того, в активной фазе находится реализация совместных казахстанско-китайских проектов в рамках сотрудничества в области индустриализации и инвестиций, включающих 51 проект на общую сумму более $27 млрд. Реализация этих проектов позволит создать порядка 20 тыс. новых постоянных рабочих мест. Министр по инвестициям и развитию также рассказал об успешно реализованных совместных проектах. «В 2017 году крупнейшая в мире логистическая компания «COSCO Shipping» для развития транзитного потенциала Казахстана выкупила с долей 49% «Сухого порта» на СЭЗ «Хоргос Восточные ворота», реализован проект по выпуску легковых автомобилей марки JAC в Костанайской области; производство порошкового полипропилена в Павлодарской области, а также производство рапсового масла в Северо-Казахстанской области», – отметил он (Официальный сайт премьер-министра Республики Казахстан, 07.09.2018).

Заместитель председателя правления АО «НК «Kazakh Invest» М. Биримжан, в свою очередь, отметил роль Kazakh Invest, который сопровождает новые инициативы китайских инвесторов. В городе Пекине базируется генеральное представительство нацкомпании в Китае. «Между Фондом Шелковый Путь и Национальной компанией «Kazakh Invest» подписано рамочное соглашение о создании Казахстанско-Китайского фонда производственных мощностей. Фонд был зарегистрирован в Пекине в декабре 2016 г. Создание Казахстанско-Китайского фонда с капитализацией в $2 млрд положительно повлияет на развитие инвестиционной активности в РК. Участие такого крупного фонда в реализации инвестиционных проектов в Республике Казахстан также окажет содействие укреплению экономических отношений между нашими странами», — отметил М. Биримжан (Официальный сайт премьер-министра Республики Казахтан, 07.09.2018).

С китайской стороны на форуме выступил заместитель Генерального директора CITIC Group, председатель правления CITIC Securities Чжан Юцзюнь. По его словам, за 5 лет существования программы «Один пояс, один путь» было достигнуто более глубокое слияние развития двух стран, открыты широкие возможности для сотрудничества двух стран. «За пять лет под непосредственной заботой и сильной поддержкой лидеров обеих стран сотрудничество двух стран в различных отраслях, особенно в сфере торгово-экономического развития, привело к большому успеху. CITIC Group активно участвует и поддерживает строительство «Один пояс, один путь» и рассматривает Казахстан как одну из самых важных стран-участниц в инвестировании на маршруте. Было установлено сотрудничество с соответствующими отраслями в Казахстане», – сказал Чжан Юцзюнь. По его словам, с 2007 г. когда компания совместно с казахстанскими нефтяными компаниями приобрела месторождение Каражамбас, инвестиционная деятельность CITIC Group в Казахстане показала хорошую динамику. «Наша компания совместно с Казына капитал создали инвестиционный фонд CITIC Kazyna. Это первый фонд, созданный двумя странами. Общая сумма, которую он составляет, – $800 млн, фокусируется на казахстанско-китайской несырьевой сфере. В 2013 г. официально введенный в эксплуатацию актауский асфальтобетонный завод был лично награжден Нурсултаном Назарбаевым сертификатом топ-10 действующих предприятий Казахстана. В 2016 г. CITIC Group получило генеральную подрядную деятельность двух национальных проектов по реконструкции автомагистралей в Казахстане. Это станет важным коридором для взаимосвязи между Китаем, Казахстаном и другими

странами», – рассказал Чжан Юцзюнь. Вместе с тем он добавил, что в июне этого года на пятом заседании казахстанско-китайской ассоциации предпринимателей китайские и казахстанские предприниматели подписали меморандум о сотрудничестве в трех проектах: глубокая переработка пшеницы, выращивание крупного рогатого скота, базовые масла. Прагматичное и обширное сотрудничество между CITIC Group и Казахстаном в полной мере демонстрирует, что у Китая и Казахстана есть сильные стороны, взаимный спрос и взаимодополняемость (Официальный сайт премьер-министра Республики Казахстан, 07.09.2018).

В свою очередь заместитель директора Китайской Национальной Нефтегазовой Корпорации CNPC Цинь Вэйчжун отметил, что сотрудничество между Китаем и Казахстаном сроком в более 20 лет позволили установить крепкую дружбу и заложить фундамент для дальнейшего сотрудничества в области нефти и газа. По словам Цинь Вэйчжун, CNPC является предшественником и практиком проекта «Один пояс, один путь». Еще в 1997 г. в качестве отправной точки стал долевым участником Актюбинского нефтегазового завода. На протяжении 20 лет при поддержке Глав государств Китая и Казахстана, при активной поддержке правительств обоих государств, казахстанско-китайское сотрудничество продолжает углубляться и приносить свои плодотворные результаты. «Многие проекты сотрудничества были отмечены лидерами двух стран как модель сотрудничества между Казахстаном и Китаем. CNPC активно внедряет передовые технологии и процессы в Казахстане, усердно продвигает уровень разработки нефтяных месторождений. Годовой объем добычи сырой нефти акционеров компании составляет около 20 млн тонн и CNPC стал важным партнером в области производства нефти и газа в Казахстане», — рассказал заместитель директора Китайской Национальной Нефтегазовой Корпорации CNPC. Кроме того, CNPC активно поддерживает модернизацию промышленности Казахстана. Проект модернизация Шымкентского НПЗ осуществляется с участием китайских инвесторов. В Казахстане компания выплатила более $42 млрд в виде налогов и сборов и поддержала проект социального обеспечения с $360 млн, гарантируя работу более 30 тыс. чел. На следующем этапе CNPC готов дальше продолжать сотрудничество, чтобы активно продвигать казахстанско-китайское нефтегазовое сотрудничество на более глубокий уровень (Официальный сайт премьер-министра Республики Казахстан, 07.09.2018).

Также на форуме выступил заместитель директора China COSCO Shipping Ван Юйхан, отметивший, что отношения стратегического партнерства между COSCO Shipping и НК «ҚТЖ» все более укрепляются в области судоходства, железнодорожных внутренних ресурсов, совместимости контейнеров и офисных помещений. «COSCO Shipping активно участвует и помогает сосредоточиться на масштабном росте, прибыльности, антицикличности и глобальных четырех аспектах, а также на научно-технической поддержке», – сказал Ван Юйхан (Официальный сайт премьер-министра Республики Казахстан, 07.09.2018).

Как видим, на этом форуме были отмечены конкретные направления инвестиционного сотрудничества, которые сегодня действуют и показывают положительные результаты в рамках инициативы «Один пояс, один путь».

Заключение

За годы реализации проекта «Один пояс, один путь» между Китаем и Казахстаном состоялось порядка 20-ти встреч на высшем уровне. Между странами за последние годы были достигнуты многие результаты, отношения между Казахстаном и Китаем, также странами Евразии поднялись на новый уровень. В настоящее время Китай занимает лидирующее место по объемам прямых иностранных инвестиций в казахстанскую экономику. За последние 10 лет Китай инвестировал более $15 млрд. в казахстанские проекты. Внешнеторговый оборот между Казахстаном и Китаем по итогам 2018 г. увеличился и составил $11,65 млрд. долл. США.

Считаем, что инициатива «Один пояс, один путь» представляет собой совершенно новый глобальный механизм международного сотрудничества, который нацелен на взаимовыгоду и успешное развитие. Страны-участницы, которые активно в нее вовлечены, извлекают и будут извлекать значительные выгоды, а это около 150-ти стран и более 30-ти международных организаций, уже подписавших с Китаем документы о сотрудничестве в рамках инициативы «Один пояс, один путь». И важно, не сгущать тучи над проектом, воспринимая его как геополитический инструмент Китая, а с выгодой и добросовестно использовать эту возможность для будущего развития.

Относительно перспектив Казахстана от участия в этой инициативе можно сделать следующие выводы: Казахстан значительно выиг-

рывает в связи с выгодным географическим расположением, так как расположен в центре сухопутной части Нового Шелкового пути, вследствие чего создаются благоприятные возможности для вовлечения в торговлю и развитие инфраструктуры, промышленности.

Литература

习近平．«一带一路»构想战略意义深远 (Си Цзиньпин. «Один пояс и один путь» имеет большое стратегическое значение) // http://news.cri.cn/gb/42071/2014/10/10/882s4720906.htm

推动共建丝绸之路经济带和21 世纪海上丝绸之路的愿景与行动[M].国家发改委，外交部， 商务部， 2015 (3). [Перспектива и мероприятия построения Экономического пояса шелкового пути и Морского шелкового пути 21 века. // Национальный комитет реформ и развития, МИД, Министерство торговли и коммерции. 2015(3).

Ассоциация «Казахстанский Совет иностранных инвесторов» (АКСИИ) 2019. Официальный сайт https://fic.kz/rus/kfica/members/?cid=0&rid=20).

Выступление Председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете (полный текст)

2013/09/16 Укреплять дружбу народов, вместе открыть светлое будущее // http:// kz.chineseembassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm

Казахстанско-китайское сотрудничество в рамках программы «Один пояс, один путь» обсудили в Астане // https://primeminister.kz/ru/news/all/kazahstansko-kitaiskoe-sotrudnichestvo-v-ramkah-programmi-odin-poyas-odin-put-obsudili-v-astane-17096

Нурсултан Назарбаев, 2018. https://primeminister.kz/ru/news/all/kazahstansko-kitaiskoe-sotrudnichestvo-v-ramkah-programmi-odin-poyas-odin-put-obsudili-v-astane-17096

Прекрасные перспективы и практические действия по совместному созданию Экономического Пояса Шелкового Пути и Морского Шелкового Пути XXI века // Деловой Казахстан, республиканская экономическая газета. 18 Февраля 2016// https://dknews.kz/silk-road/4240-prekrasny-e-perspektivy-i-prakticheskie-dejstviya-po-sovmestnomu-sozdaniyu-e-konomicheskogo-poyasa-shelkovogo-puti-i-morskogo-shelkovogo-puti-xxi-veka.html

Стратегия экономического развития «Один пояс — один путь» 14 мая 2017, 03:03 https://ria.ru/20170514/1494097368.html

Сотрудничество Китая и Казахстана в рамках инициативы «Один пояс, один путь» принесло богатые плоды. 14 Сентября 2018, 281. Деловой Казахстан, республиканская экономическая газета https://dknews.kz/selkovyi-put/sotrudnicestvo-kitaa-i-kazahstana-v-ramkah-iniciativy-odin-poas-odin-put-prineslo

Тавровский Ю.В. Новый Шелковый путь. – М.: Эксмо, 2017. – 368 с. – ISBN 978-5-699-97249-4.

Чжан Сяо. Один пояс, один путь: тучи сомнений над проектом слишком раздуты. 02.04.2019 // https://kapital.kz/economic/77131/odin-poyas-odin-put-tuchi-somnenij-nad-proektom-slishkom-razduty.html

冯宗宪． 一带一路构想的战略意义． 光明日报. 2014 - 10 -20. [Фэн Цунсиань. Стратегическое значение стратегии «Один пояс – один путь» // Гуанминь Жибао. 2014. 20 окт.].

Министерство иностранных дел Китайской Народной Республики, 2013 год, пункт 29

胡锦涛在中国共产党第十八次全国代表大上的报告[EB/0L]． 人民网http://cpc. people. com. cn/n/2012/1118/c64094-19612151. html.

邹磊．中国一带一路战略的政治经济学[M]. 上海：上海人民出版社, 2015. 354 页. [Цзоу Лэй. Политэкономия в китайской стратегии «Один пояс – один путь» // Шанхайское народное издательство, 2015. –354 с.

References

习近平．«一带一路»构想战略意义深远 (Si TSzin’pin. «Odin poyas i odin put’» imeyet bol’shoye strategicheskoye znacheniye) // http://news.cri.cn/gb/42071/2014/10/10/882s4720906.htm

推动共建丝绸之路经济带和21 世纪海上丝绸之路的愿景与行动[M].国家发改委，外交部， 商务部， 2015 (3). [Perspektiva i meropriyatiya postroyeniya Ekonomicheskogo poyasa shelkovogo puti i Morskogo shelkovogo puti 21 veka. // Natsional’nyy komitet reform i razvitiya, MID, Ministerstvo torgovli i kommertsii. 2015(3).

Assotsiatsiya «Kazakhstanskiy Sovet inostrannykh investorov» (AKSII) 2019. Ofitsial’nyy sayt https://fic.kz/rus/kfica/members/?cid=0&rid=20).

Vystupleniye Predsedatelya KNR Si TSzin’pina v Nazarbayev universitete (polnyy tekst) 2013/09/16 Ukreplyat’ druzhbu narodov, vmeste otkryt’ svetloye budushcheye // http:// kz.chineseembassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm

Kazakhstansko-kitayskoye sotrudnichestvo v ramkakh programmy «Odin poyas, odin put’» obsudili v Astane // https://primeminister.kz/ru/news/all/kazahstansko-kitaiskoe-sotrudnichestvo-v-ramkah-programmi-odin-poyas-odin-put-obsudili-v-astane-17096

Nursultan Nazarbayev, 2018. https://primeminister.kz/ru/news/all/kazahstansko-kitaiskoe-sotrudnichestvo-v-ramkah-programmi-odin-poyas-odin-put-obsudili-v-astane-17096

Prekrasnyye perspektivy i prakticheskiye deystviya po sovmestnomu sozdaniyu Ekonomicheskogo Poyasa Shelkovogo Puti i Morskogo Shelkovogo Puti XXI veka // Delovoy Kazakhstan, respublikanskaya ekonomicheskaya gazeta. 18 Fevralya 2016// https://dknews.kz/silk-road/4240-prekrasny-e-perspektivy-i-prakticheskie-dejstviya-po-sovmestnomu-sozdaniyu-e-konomicheskogo-poyasa-shelkovogo-puti-i-morskogo-shelkovogo-puti-xxi-veka.html

Strategiya ekonomicheskogo razvitiya «Odin poyas — odin put’»14 maya 2017, 03:03 https://ria.ru/20170514/1494097368.html

Sotrudnichestvo Kitaya i Kazakhstana v ramkakh initsiativy «Odin poyas, odin put'» prineslo bogatyye plody. 14 Sentyabrya 2018, 281. Delovoy Kazakhstan, respublikanskaya ekonomicheskaya gazeta https://dknews.kz/selkovyi-put/sotrudnicestvo-kitaa-i-kazahstana-v-ramkah-iniciativy-odin-poas-odin-put-prineslo

Tavrovskiy YU.V. Novyy Shelkovyy put'. – M.: Eksmo, 2017. – 368 c. – ISBN 978-5-699-97249-4.

Chzhan Syao. Odin poyas, odin put': tuchi somneniy nad proyektom slishkom razduty. 02.04.2019 // https://kapital.kz/economic/77131/odin-poyas-odin-put-tuchi-somnenij-nad-proektom-slishkom-razduty.html

冯宗宪．一带一路构想的战略意义．光明日报. 2014 - 10 -20. [Fen Tsunsian'. Strategicheskoye znacheniye strategii «Odin poyas – odin put'» // Guanmin' Zhibao. 2014. 20 okt.].

Ministerstvo inostrannykh del Kitayskoy Narodnoy Respubliki, 2013 god, punkt 29

胡锦涛在中国共产党第十八次全国代表大上的报告[EB/0L]. 人民网http://cpc. people. com. cn/n/2012/1118/c64094-19612151. html.

邹磊．中国一带一路战略的政治经济学[M]. 上海：上海人民出版社, 2015. 354 页. [TSzou Ley. Politekonomiya v kitayskoy strategii «Odin poyas – odin put'» // Shankhayskoye narodnoye izdatel'stvo, 2015. 354c.].

IRSTI 13.11.44

Bissenbayeva A.P.[1], Abdurakyn N.[2], Luo X.M.[3]

[1]doctoral student, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: w-5@mail.ru
[2]doctor of philology sciences, PhD, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: abdurakyn.nurhalyk@mail.ru
[3]professor, Qinghua University, PhD, China, Beijing, e-mail: xuanmin14@163.com

FEATURES OF THE CHINESE NETWORK LITERATURE

The article discusses the history of the development of network literature in China, as well as its place in modern society. Modern literature has lost its homogeneous nature, divided into the one that exists in the traditional form of paper literature, and the one that develops in the network format. Some researchers of online literature associate the story of its origin with the emergence of universal electronic libraries and the digitization of world literature. The proposed article identifies the positive and negative aspects of the development of network works, the main problems of popularizing this area in the literature. Based on the two most popular Chinese sites, an analysis was conducted to identify the most widely read works in the network and the most popular genres in modern China, such as fantasy, fantasy and romance. Today, "online literature" can already be considered as a definite historical stage: it did not generate any significant artistic works or new genre models, but it gave impetus to the development of modern literature. In relation to it, it serves as the environment in which the phenomena of the modern literary process are formed.

Key words: China, web literature, online literature in China, modern Chinese writers, web literature genres, problems of web literature development, Chinese culture.

Бисенбаева А.П.[1], Абдұрақын Н.[2], Луо С.М.[3]

[1]PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: w-5@mail.ru
[2]PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: abdurakyn.nurhalyk@mail.ru
[3] Цинхуа университетінің профессоры, PhD, Қытай, Бейжің қ., e-mail: xuanmin14@163.com

Қытай ғаламтор әдебиетінің ерекшелігі

Мақалада Қытайдағы ғаламтор әдебиетінің даму тарихы мен оның қазіргі қоғамдағы орны қарастырылады. Қазіргі әдебиет өзінің біртектес табиғатын жоғалтып, қағаз түріндегі және ғаламтор әдебиет форматы болып екіге бөлінді. Ғаламтор әдебиетінің зерттеушілері оның даму тарихын әмбебап электрондық кітапханалар мен әлем әдебиеті шығармаларының электронды формаларының пайда болуымен байланыстырады. Берілген мақалада ғаламтор шығармаларының жетістіктері мен кемшіл тұстары, сонымен қатар бұл әдебиет бағытының негізгі мәселелері ашып көрсетілді. Екі әйгілі қытай сайтының негізінде қазіргі Қытайдағы ең көп оқылатын ғаламтордағы шығармаларды анықтап, фантастика, фэнтези және романтика жанрларына жастардың арасында сұраныска ие болу себебін айқындадық. Бүгінде «ғаламтор әдебиеті» бөлек бір тарихи кезең болып қарастырылады: ол ешқандайда маңызды көркем шығармалар тудырмады, жаңа бір жанр енгізбеді, дегенмен ол қазіргі әдебиеттің дамуына түрткі болды. Қазіргі таңда ғаламтор әдебиеті заманауи әдебиет үдерісінің қалыптасуындағы маңызды фактор болып табылады.

Түйін сөздер: Қытай, ғаламтор әдебиеті, Қытайдағы желілік әдебиет, Қытай жазушылары, қытай мәдениеті, даму проблемасы.

Бисенбаева А.П.[1], Абдұрақын Н.[2], Луо С.М.[3]

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

[1]PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: w-5@mail.ru
[2]PhD, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: abdurakyn.nurhalyk@mail.ru
[3] профессор Университета Цинхуа, PhD, Китай, г. Пекин, e-mail: xuanmin14@163.com

Особенности китайской интернет-литературы

В статье рассматривается история интернет-литературы и ее роль в современном обществе Китая. В настоящее время литература делится на два вида – традиционную печатную литературу и литературу в сетевом формате. Исследователи сетевой литературы связывают её историю появление с возникновением электронной библиотеки и электронных форматов печатных мировых произведений. В данной статье представлены достоинства и недостатки развития интернет-произведений, основные проблемы данного направления, а также их основные преимущества в литературе. Проведен анализ интернет-произведений двух самых популярных сайтов Китая, а также выявлены причины популярности таких жанров, как фантастика, романтика и фэнтези среди молодежи. На сегодняшний день «интернет-литература» является отдельной эпохой в истории литературы: хотя в сетевой литературе нет великих произведений или новых жанров, однако она стала толчком в развитии современной литературы. Сетевая литература является важным фактором в процессе становления современной китайской литературы.

Ключевые слова: Китай, веб-литература, сетевая литература в Китае, современные писатели Китая, жанры веб-литературы, проблемы развития веб-литературы, китайская культура.

Introduction

At the end of the 20th century, computer technologies interrelated with such aesthetic, moral and philosophical value as fiction. The beginning of close interaction of traditional literary activity and information technologies led to the birth of a phenomenon called “network literature” or “set literature” (a neologism that has arisen in recent decades). Under the network literature understand electronic literary text, placed directly in the international network. This phenomenon has received wide support among novice writers who do not have the opportunity, sufficient funds, and, as a rule, fame (the none-brand) for publishing their works in literary journals or for publishing their own literary texts in print. Online literature immediately became popular due to the well-known advantages of an electronic document.The current definition of online literature is quite controversial. However, the Internet literature is a new literary work, a literary text and a network art containing a part of literary composition, which is based on the Internet as a platform for display and a medium of communication, with the help of hypertext links and multimedia interpretation (Basova,2015:23). With the popularity of Dian ZiCa’s “First contact” on the Internet, the word “network literature” is gradually known. The genre of “network literature” is roughly divided into poetry, prose, novels, etc. Among them, there are many novels, the main forms include spiritual aliens, urban romance, game competition, etc.

Today it has become one of the dominant trends in modern literature. The authors of most online literature write for the purpose of writing hobbies or writing online to express their opinions and feelings. Next, we will do a brief summary to the modern Internet literature.

Experiment

I. **The characteristics of online literature.** To meet the demands of netizens for diverse reading conditions and following development of science and technology, reading tools such as books, notebooks and newspapers have gradually been replaced by tools such as computer and mobile phones. Therefore, in the new era of science and technology, online literature has emerged, such as the spiritual class, the crossing class better meets the entertainment needs of the readers. The birth of network literature under the conditions of freedom and broad network makes it free and easy, and it is conducive to breaking the boring atmosphere of the traditional literary world (Seteratura,2005:269). At the same time, online literature has a super-communication function, and its development speed is rapid. It is also the liberation of the author’s copyright rights, and the realization of the “everyone is an artist”. Subversion and deconstruction, network literature emerged in the post-modern period, which must have modern characteristics, embody the spirit of tolerance and freedom. Online literature embodies postmodernism, deconstructive thinking, and most online

literary works. In content and writing skills, we strive to be different, such as through novels, sci-fi fantasy novels, detective novels, and the works have some madness against the normal. The writers are trying to open the external objective world, but the entertainment needs that attract readers to click (Xiao Zhong, 2000:15).

II. **Problems in the development of network literature**. The former network literature mainly focuses on novels mainly because of the unique operation mode of online literature. This mode of operation makes many works very commodity, and "literary" is relatively light, and this mode of operation is difficult to use in poetry, prose and other small genres. (Kuchina, 2015:119) Therefore, some web writers take commercial profits as their writing purpose. At firtst, the threshold of online literature is low. Many authors of online literature are writing for the first time, and some are part-time. In addition, the network itself has a strong randomness, which leads to the improvement of the ideological and technical skills of some works. The authors of online literature are young, mostly lacking the accumulation of life and artistic accumulation. This will inevitably weaken the literary ideology. The theme of cyber literature is basically about the love of the ancestor of online literature, the storage of a pro touch or the later love story, etc. The topics are relatively simple. It can be seen that the network writers are engaged in the gesture of personal care, but lack the attitude of humanistic care. They do not show that the world is their own responsibility. Second, network literature is considered more entertaining than paper literature. It does not need Paper literature is as refined and elegant, skillful, mature, and immature, and it is an overly mature advantage against paper literature. Third, literature should reflect social life through the storyline and character image. The current online literature works rarely create a better image of network tasks. Most of the characters are relatively simplistic, and the flatness is visible. The artistic achievements of online literature need to be improved. Forth, due to the strong freedom of creation of online literature, it is difficult to supervise. Li Bing, the party secretary of the Chinese Writers Association, said in an interview that he wants to be "highly valued, enthusiastically supported, actively guided, and strengthened management. This is our basic idea" (Xinhua: http://politics.people.com)

III. Solutions and development trends. The emergence of online literature makes history development exposed, and it keeps as a new thing. Its growth will not be smooth, and a process of development needs to be gradually matured. Most of the writers of online literature are young people who was born after 80 or even after 90 years. Their age is very small, so training of these youth teams should arouse everyone's attention. Well-known writers should open up a network literature section and actively become a navigator of the development of online literature. At the same time, young people should be encouraged. The literary creators of the network actively participated in and learned from the older generations. In recent years, the National Writers Association established the "Network Literature Point Garden Work Joint Conference System" according to the actual situation. In 2008, under the guidance of the Chinese Writers Association, "Network Literature Ten" was held. (Baidu: http://www.16an.com/novel) The annual inventory activity has been well received by all walks of life. In the selection process of the competition, including the people's literature and other heavyweight units, the family has joined the family to seek guidance and promote the healthy development of online literature. Finally, 21 works are highly respected: its begun to actively guide online literature, through regular or insufficient period of class. It seems that activities actively guide the creation of online literature. To improve the development level of online literature, we must first improve the ideological value of online literature. It is said that online literature still relies on clicks to obtain income, and the content of many works is entertaining and grotesque. It is easier to grasp the hearts of young readers.(Hickey, 2015:14) It makes many works, there is hype, and the content is artificial. The authors of Genduo do not care about the structure of the works, the image of the characters. Increase the rational color of online literary criticism, now most of the online literary criticisms are also random and even entertaining. Online literary criticism should also pay attention to the authors of online literature, and cultivate the humanistic spirit in the works. Online literary criticism should be just right, let the readers and authors agree, but also Objective and true, and philosophical, so as to correctly guide readers' needs in mind, we must also strive to guide the purpose of creation. It is possible for the author to continuously learn from criticism and form a sexual cycle of readers, authors and literary critics to realize the charm of online literature. Developing the network has become a must in people's lives. Part of the network creation is also the trend

of the times. The Chinese network writer Xiao Huang noted, that network creation has brought great impact to traditional paper literature and people's ideas. (Zhu Lyuan, 2005:125) As a new thing, we must actively guide and develop hard. The majority of online literature writers will also keep up with the times: development, continuous innovation, progress and ultimately success.

Results of the experiment and discussion. The artistic text placement services provided by websites are practically free of charge, which makes online publications attractive for this category of writers. Online literature is a work written for further publication in the network. Most often web works are multi-serial and periodically updated. Despite the rapid development and growth of popularity, this area is still little studied. As for the Chinese web literature, in Kazakhstan it still remains unexplored. However, watching the rapid rise of China on the world stage, it can be assumed that interest in the Chinese network culture will also increase.

Chinese online literature originated in the early 1990s. 20th century. As we know same year for China was registered top-level domain .cn. In 1995, China Telecom began providing Internet services via telephone lines, DDN and X network. The company is also starting to build the Chinanet state network (Sina Technology: http://www.16.qr.com/news/1597/novelist). It is these first steps that can be considered the beginning of the appearance of network literature in China.

In 1991 Wang Xiaofei founded the Chinese literary site – "Chinese poetry network" . In April 1991 Shao Jun published his first online novel "Struggle and equalit", becoming the first Chinese Internet writer. In March 1995, the first poetry collection "Olive tree", founded by Shi Yang. At the end of 1995 was based the first online journal of women's literature called "Trick", poems of several female authors were published there. Internet cafes are emerging in mainland China. In 1999, the largest literary site "Under the banyan tree" was founded, after which Web literature began to flourish. In the 21st century, thanks to new technologies, literary sites continue to evolve, more and more people prefer online literature.

The Central Committee of the CPC on the development and prosperity of literature and art also expressed the view that it is necessary to actively develop online literature (Renmin ribao: http://culture.people.com.cn/). In China, seminars are held on the theme "Prospects for the development of network literature." Such issues as "Issues and Prospects", "Net literature and scientific and technical progress", "Net literature as an important element in modern times" and others are discussed.

Professor Zhou, director of the Shandong Provincial Pedagogical University Research Center, notes that thanks to the convenience and popularity of the Internet, thanks to the support and assistance from the state, online literature is increasingly evolving (Renmin ribao: http://culture.people.com.cn/zhongwen).

At present, Chinese web literature is also becoming popular outside of China. For example, 《明朝那些事儿》 and 《鬼吹灯》 became popular in Japan. "仙侠奇缘之花花千骨" is sold in Thailand. "步步惊心" became a bestseller in Korea. For all the time of its development, online literature has been criticized more than once. The main reason for this was the low quality of published works. Web literature has more freedom of thought, which is undoubtedly a plus for authors and readers. However, on the other hand, this is the dominance of the Chinese Internet with low-quality novels of dubious content. It is this problem that the PRC government has been concerned about in recent years.

It is also disturbing that in the modern world, people are increasingly becoming dependent on the network. According to the China Information Center (CNNIC), in 2013. The number of users of web literature has reached 260 million people. (Online literature contributes: http://www.bbc.com). Most of them were young people. According to statistics, the number of users dependent on the web literature exceeds 50%, of which 2.3% of users need to view the online literature daily.

It should be noted that the web authors themselves suffer from such a high speed of work. Many writers can work all night and this seriously affects their health. There are several cases when writers died from exhaustion. Since May 2013, some publishers have begun paying medical insurance to writers with whom they have contracted (Yijun: http://www.sixthtone.com/news/1597). Despite this, web literature has some positive aspects. Outstanding literary works can be distributed throughout the network in a very short time. A talented web writer can become popular overnight. If the network writer is popular, some publishers are willing to publish it with certain conditions, for example, add a few chapters that are not online, etc.

Quite a few writers who were recognized and published in book format came out of online literature. For example, Shi Yue, who published a

historical novel “Ming dynasty affairs” on his blog. The book has become very popular among online readers, and later among buyers. As a result, Shi Yue became one of the richest writers in China, in 2011. his income was almost 1 billion dollars. (Zhang Ning, 2009:16).

The first novel by the popular blogger Han Han “ Triple Door “ was published by many millions of copies, and he became one of the most famous characters in modern China. In 2010, he entered the list of the 50 most influential figures of the world according to the magazine New Statesmen. (Baijiahao: https://baijiahao.baidu.cn) The well-known writer Cai Jun, who received the title of “Chinese Stephen King”, also emerged from online literature. His books were published, two of them - “Virus” and “Spell” - were translated into Russian. In addition, preparing for the film adaptation of his book “The Spell” and “Country House”.

Conclusion

Appearing 20 years ago, Chinese online literature immediately began to grow rapidly. In modern society, it is very popular, mainly among the younger generation. It is impossible to say unequivocally about the impact of web literature on people, because it has its positive and negative sides. The positive points include the rapprochement of the author and readers, the ability of young talents to express themselves. In addition, the network of Chinese writers are beginning to use the European genres of literature, which had not previously been common in China. From this it follows that Chinese literature is becoming increasingly diverse and diversified.

Литература

Басова М.В. Сетевая литература: проблема эстетической концептуализации, вопросы теории и практики. – М., 2015. – С. 23–27.

Сетература. Современная русская литература (1990-е гг. – начало XXI века). – М., 2005. – С. 269-288.

Сяо Джунг. Интернет язык: популярные диалекты современности http://www.chinanews.com/zhonghuawenzhai/2000-12-01

Сина Технология: Рождение онлайн-литературы http://www.16.qr.com/news/1597/novelist

Кучина С.А. Электронная литература: жанровые, семантические и структурные особенности. – М., 2015. – С. 119–123.

Агентство Синхуа: Особенности китайской литературы. http: // politics.people.com.cn /GB / 1026/13867507.

Байду// Китайская интернет литература: http://www.16an.com/novel/538/5314.htm

Дэвид Хиккей. Интернет-литература Китая: Сохранение литературного контента BornDigital и борьба с веб-пиратством. – Университет Флорида, 2015. – 14 с.

Джу Лиюань. Теория современной западной литературы. – Университет Шанхая, 2005. – 451 с.

История появления интернета в Китае :http://tech.sina.com.cn/i/2005-07-19/1129666996.shtml?from=wap

Китайский народный журнал. Теория современной литературы. http://culture.people.com.cn/n/2015/1026/c 1013-27737734.html

Китайская онлайн-литература способствует индустриализации 2015 года: http://www.bbc.com/zhongwen/trad/china/2015/01/150108_ana_web_literature_china

Инь Ицзюнь. Писатель позади хит китайского телешоу, обвиняемого в плагиате 200 работ: http://www.sixthtone.com/news/1597/novelist-behind-hit-chinese-tv-show-accused-copying-200-works

Чжан нин. Золото и мусор: два полюса критики современной китайской литературы. – Издание Янчен, 2009. – 16 с.

Бай Цзя хао. Мир китайской поэзии https://baijiahao.baidu.com/s?id=159507307885790756

References

Basova M.V. (2015) Setevaya literatura: problema esteticheskoy kontseptualizatsii, voprosy teorii i praktiki [Network literature: the problem of aesthetic conceptualization]. Moskva, 23-27 p. (in Russian)

Baidu.(2016) Kitaiskaya internet literature [Chinese Internet literature] 14.06.2016 http://www.16an.com/novel/538/5314.htm (in Chinese)

Baijiahao(2015) Mir kitaiskoi poezii [World of Chinese poetry] 26.10.2015 https://baijiahao.baidu.com/s?id=1595073078857907560&wfr=spider&for=pc (in Chinese)

David Hickey(2015) Internet literatura Kitaya: Sokhraneniye literaturnogo kontenta BornDigital i bor’ba s veb-piratstvom [Chinese Internet Literature: Preserving BornDigital Literary Content and Fighting Web Piracy]. Universitet Florida, 14 p (in English)

Hit Chinese TV Show Accused of Plagiarizing 200 Work] 20.03.2017. http://www.sixthtone.com/news/1597/novelist-behind-hit-chinese-tv-show-accused-copying-200-works (in Chinese)

BBC(2015) Kitayskaya onlayn-literatura sposobstvuyet industrializatsii 2015 goda [Chinese online literature integrate industry of 2015 year] http://www.bbc.com/zhongwen/trad/china/2015/01/150108_ana_web_literature_china (in English)

Kuchina S.A. (2015) Elektronnaya literatura: zhanrovyye, semanticheskiye i strukturnyye osobennosti [Electronic literature: genre, semantic and structural feature]. Moskva, 119-123p. (in Russian)

Renmin ribao (2015) Teorya sovremennoi literatury [Theory of modern literature] 25.10.2015 .http://culture.people.com.cn/n/2015/1026/c 1013-27737734.html (In English)

Seteratura (2005) Sovremennaya russkaya literatura (1990-ye gg. – nachalo XXI veka) [Modern Russian literature] (1990s - the beginning of the XXI century). Moskva, 269-288 p. (in Russian)

Sina Technology (2011). Rojdeniye kitaiskoi literatury [Born of Chinese literature] http://www.16.qr.com/news/1597/novelist

The history of the emergence of the Internet in China // 新浪 科技, 2005, July 19. [Electronic resource]. Shanghaiskii Universitet, 451 p. (in Chinese)

Xiao Zhong(2005). Internet-yazyk: populyarnyye dialekty sovremennosti [Internet language: Popular dialects of modernity] 01.12.2005. http://www.chinanews.com/zhonghuawenzhai/2005-12-01/new/% 2827% 29% 201. Html (in English)

Xinhua News Agency. (2012) Osobennosti kitaiskoi literatury [Features of Chinese literature]. 25.07.2012. http: // politics .people .com .cn /GB / 1026/13867507. Html (in Chinese)

Yin Yijun(2017). Pisatel' pozadi khit kitayskogo teleshou, obvinyayemogo v plagiate 200 rabot [Novelist Behind Zhang Ning(2009). Zoloto i musor: dva polyusa kritiki sovremennoy kitayskoy literatury [Gold and trash: two poles of criticism of modern Chinese literature] // Izdaniye Yanchen, 16p (in Chinese)

Zhu, Liyuan(2005). Teorya sovremennoi vostochnoi literatury [The Theory of Modern Western Literature]. - Publishing in Shanghai. East.-China. Ped.University, 2005. (in Chinese)

МРНТИ 03.61.91

Ем Н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОРЕЙЦЕВ В ЯПОНИИ

Данная работа выполнена при поддержке Japan Foundation Fellowship 2018

В данной работе проведен анализ литературы на современном этапе по вопросам корейцев в Японии. Автор предполагает рассмотрение процесса исследования данного вопроса в его развитии и изменении в связи с характером исторического этапа, наличия определенной теории и методологии. Автор считает, что в связи с меняющимися историческими условиями, а также возможностями и доступностью первоисточников, в период после 1990-х годов в центре внимания остаются работы, связанные с понятием «этническая идентичность», что стало центром внимания в проблемах корейцев в Японии. Кроме того, на основе качественного рассмотрения статей автор считает, что постепенно начинает изучаться вопрос о социально-экономическом положении корейцев в Японии в статусе иностранного населения. Исторические травмы корейцев как «невидимого меньшинства» отходят на второй план, актуализируя современный процесс натурализации и адаптации в японском обществе с социально-экономических позиций корейской общины.

Ключевые слова: корейцы в Японии, статьи, анализ, идентичность, статус.

Yem N.

al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Historiographic analysis of the koreans in Japan

This work was supported by Japan Foundation Fellowship 2018

In this paper, an analysis of literature at the present stage on Korean issues in Japan is conducted. The author assumes consideration of the process of studying this issue in its development and change, in connection with the nature of the historical stage, the existence of a certain theory and methodology. The author believes that in connection with the changing historical conditions, as well as the opportunities and accessibility of primary sources, in the period after the 1990s, the focus remains on work related to the concept of "ethnic identity", which became the focus of attention in the problems of Koreans in Japan. In addition, based on a qualitative review of the articles, the author believes that the question of the socio-economic status of Koreans in Japan as a foreign citizen is gradually beginning to be investigated. The historical traumas of the Koreans as an "invisible minority" recede into the background, actualizing the modern process of naturalization and adaptation in Japanese society from the socio-economic positions of the Korean community.

Key words: Koreans in Japan, articles, analysis, identity, status.

Ем Н.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Кәрістердің Жапониядағы тарихнамалық талдауы

Бұл жұмыста Жапониядағы заманауи кезеңдегі кәрістер мәселесі бойынша әдебиет талдау жасалған. Автор аталған сұрақты зерттеу процесін оның тарихи кезеңнің сипатына, белгілі бір теория мен әдіснамасына байланысты дамуы мен өзгерісінде қарастыруды болжайды. Автор-

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

дың пікірінше, өзгеріске ұшырап отыратын тарихи жағдайдың, сонымен қатар түпдеректердің жетімділігі мен мүмкіндіктерінің арқасында, Жапониядағы кәрістердің мәселелерінде орталық назарына айналған "этникалық сәйкестік" терминімен байланысты 1990 жылдардан кейінгі еңбектер болып табылады. Сонымен қатар мақалалардың сапалы қарастырылуының арқасында автордың пікірінше Жапониядағы шетел тұрғыны статусындағы кәрістердің әлеуметтік-экономикалық жағдайы зерттеліп келуде. Кәрістердің "көрінбейтін азшылық" сияқты тарихи жарақаты екінші орынға өтіп, кәріс қауымының жапон қоғамындағы бейімделу мен қоластына алу әлеуметтік-экономикалық позициясы заманауи процесін өзекті етті.

Түйін сөздер: Жапониядағы кәрістер, мақалалар, сараптама, сәйкестік, статус.

Введение

В условиях современной глобализации общества Япония все еще остается страной, хранящей традиции «мифа об однородности» своей страны. Однако на сегодняшний день около миллиона корейцев являются постоянными жителями или гражданами Японии. Если простому туристу захочется познакомиться с корейцами в Японии, то можно встретить их в основном в крупных промышленных и экономических центрах страны. Наибольшее количество корейцев проживает в Осаке, а затем префектурах Токио и Хиого. Большинство корейцев в Японии говорят на корейском языке, хотя молодые корейцы, которые являются вторым или третьим поколением, все чаще говорят только по-японски.

В научной литературе термин «Zainichi» корейцы (от японского слова, означающего «пребывание в Японии») используют для описания тех, кто является постоянным жителем Японии и не приобрел японское гражданство. Некоторые считают их крупнейшим меньшинством страны, однако правительство Японии официально не рассматривает корейцев в качестве меньшинств. Они считают корейцев самой большой группой иностранных жителей.

Однако в Японии очень трудно определить корейцев в силу антропологического сходства двух родственных этносов, а также в силу того, что корейцы пользуются в обыденной жизни японскими именами. Особенность положения современного корейского общества в Японии заключается во многих факторах политического, экономического, социокультурного фактора присутствия на японской земле с конца XIX столетия.

Целью данной работы является выяснить, какие направления и методы исследования корейцев в Японии были известны на основе выборочного анализа литературы. Предварительный анализ литературы по вопросам корейцев в Японии был основан на современных поисковых базах электронных библиотек, автор систематизировал книжные издательства и научные статьи на английском и японском языках. Основываясь на современных поисковых базах электронных библиотек, автор систематизировал книжные издательства и научные статьи на английском и японском языках. Доступ в базы данных был предоставлен Научной библиотекой Токийского университета в период июнь – август 2018 г. при поддержке Японского фонда. Работа осуществлялась в рамках исследовательского проекта «Социальная мобильность как фактор сохранения этнической идентичности: сравнительный анализ корейцев в Японии и СНГ».

Методологией исследования является как количественный анализ имеющегося материала, так и его качественное рассмотрение. Из общего перечня доступных баз данных автор выделил наиболее часто используемые поисковые системы, которые максимально давали ответ на запрос ключевого слова «корейцы в Японии»: DBpia или Nurimedia – южнокорейская компания, которая предлагает ресурсы академической библиотеки для клиентов в университетах колледжей, университетов, частных предприятий и правительств. Его продукты включают в себя онлайн-исследовательские услуги DBpia, с более чем 1100 корейскими научными журналами и партнерством с Корейским институтом науки и техники (KISTI) научных и научно-технических документов; KRpia, с основными ресурсами в корейских исследованиях с 127 полнотекстовыми базами данных. DBpia ответила на запрос ключевых слов – 3340 результатов.

Информационная служба корейских исследований (KISS) – полнотекстовая база данных более 5000 корейских академических журналов, охватывающих широкий круг предметов гуманитарного профиля, социальных наук, техники и медицины. Korean studies Information Service System (KISS) определил 18 907 результатов.

JSTOR является цифровой библиотекой и обеспечивает полнотекстовый поиск почти 2000 журналов. JSTOR Arts & Sciences I, III выделил 2675 результатов. Springer Publishing – аме-

риканская издательская компания академических журналов и книг, специализирующаяся на областях сестринского дела, геронтологии, психологии, социальной работы, консультирования, здравоохранения и реабилитации. Springer Link определил 6579 материалов.

Оксфордский университет Пресс является одним из старейших, крупнейших и наиболее авторитетных научных издательств в мире. Они предлагают один год доступа к трем различным потокам контента, в том числе все цифровые журналы OUP (100 учетных записей). Oxford Handbooks Online предоставил доступ к 1981 источнику. Routledge является крупнейшим глобальным академическим издателем в области гуманитарных и социальных наук, специализируется на предоставлении академических книг, журналов и онлайн-ресурсов в области гуманитарных наук, поведенческой науки, образования, права и социальных наук. Ежегодно компания публикует около 1800 журналов. Routledge Handbooks выделил 947 документов. Информационная служба EBSCO также предлагает библиотечные ресурсы для клиентов в академических сферах. Его продукция включает в себя EBSCONET, полную систему управления электронными ресурсами и EBSCOhost, которая предоставляет платный онлайн-исследовательский сервис с 375 полнотекстовыми базами данных. EBSCO host продемонстрировал 925 результатов. SAGE Publishing – независимая издательская компания, публикует более 1000 журналов, более 800 книг в год, охватывающих бизнес, гуманитарные науки, социальные науки, медицину, также имеет 75 источников по корейцам в Японии.

Таким образом, существует множество инструментов для поиска книг и документов. Огромное количество повторяющихся материалов в разных поисковых системах и платформах сформировало массу литературных источников, систематизировать которые было практически невозможно.

В ходе поиска автор выбрал методику выбора: вместо всех имеющихся баз только одну – «TREE» (UTokyo REsource Explorer). Это – служба, которая позволяет искать академическую информацию из одного окна поиска. Так, автор нашел книги, электронные и бумажные материалы. Поисковое слово «Корейцы в Японии» выдало через систему TREE□UTokyo REsource Explorer□из широкого спектра информации – 508 442. «TREE» отличается от «Google Scholar» (академическая поисковая система, предоставляемая Google бесплатно) тем, что она главным образом ищет в Токийском университете и в базах данных, с которыми университет заключил контракт (какое разрешение было предоставлено провайдерами). Таким образом, он позволяет искать в ряде материалов, к которым студенты, преподаватели и сотрудники Университета Токио имеют легкий доступ. Однако, TREE не может осуществлять поиск всей информации. Существуют такие материалы, как базы данных японских газет, которые находятся за пределами поиска TREE, что ограничивает поиск информации.

Ключевыми словами поиска было зафиксировано «корейцы в Японии», в результате поиска было выдано 508 442 документа. Типология содержимого включала архивные материалы (1), книги (5265), материалы конференций (1906), диссертации (15685), правительственные документы (3122), статьи в журнале (213 331), в газете (222 822), информационные бюллетени (1955) и другое. Всего было 26 пунктов типологии содержимого по этому запросу. Документы охватывали 58 дисциплин, включая наиболее объемные по содержанию искомого материала. Среди них автор определил: сельское хозяйство (8 125), антропология (5,831), бизнес (20,069), экономика (32 954), образование (6 844), экологические науки (6 195), правительство (6 084), история и археология (22 998), международные отношения (17 150), социология и социальная история (3590), женские исследования (5 103). Материалы были доступны на 36 языках. Наиболее обогащенными исследованиями были документы на английском (483 826), корейский (19 198), китайском (539), немецком (571), французском (506), испанском (248) и других. Материалов на русском языке было представлено – 67. Затем автор выбрала материалы из раздела «статьи в журнале». Объемные по содержанию материалы были систематизированы (213 331 результат) по дисциплинам.

Важной для получения статистически объективных результатов исследования стала компьютерная обработка данных, анализ текстов (https://advego.com/text/seo/) по методу Джоржа Зипфа (G. K. Zipf) 1949 г. Извлеченные таким образом ключевые слова были отправлены поисковой системе в качестве запроса, что и обеспечило высокий уровень их релевантности. Текст-источник был помещен в анализатор текстов, и программа вычислила частоту вхождения каждого слова. В результате было установлено, сколько раз слово встретилось в данном тексте. Из рассмотрения

исключаются малозначащие «стоп-слова», такие как: на, в, и, не и т. д. (предлоги, союзы, частицы). К тексту также применялись правила морфологии – словоформы превращаются в одно словарное слово. Таким образом, был проделан статистический и семантический анализ текста, выявивший 17 076 символов и их значений. Всего слов: 2 501, уникальных слов: 692. Каждому слову присваивалась весовая категория. Наиболее высокий вес имело слово “корейский”: количество – 189, частота – 7,56%. Наименьший вес имело слово “благополучие”: количество – 2, частота – 0,08.

После статистического и семантического анализа текста был проведен концептуальный анализ. При всей внешней близости содержательных задач и целей эти методики и в определенном смысле противоположны друг другу: лексическая семантика идет от единицы языковой формы к семантическому содержанию, а концептуальный анализ – от единицы смысла к языковым формам их выражения (Darius Jurkevicius and Olegas Vasilecas, 2009). Поэтому целесообразным было подключить и концептуальный анализ, который исходит от “знаний о мире”, основанный на понимании языкового мышления. Симбиотический метод семантико-когнитивного анализа, таким образом, предполагает, что в процессе лингвокогнитивного исследования от содержания значений мы переходим к содержанию концептов в ходе особого описания – когнитивной интерпретации. Вопросы когнитивной лингвистики рассматривались наряду с дискурсивным анализом текста и контент-анализом (Linda R. Waugh, Theresa Catalano, Khaled Al Masaeed, Tom Hong Do and Paul G. Renigar, 2015).

Автор отобрал слова с частотой повторения от максимальной (7,56%) до минимальной (0,2%). Данный объем слов был систематизирован по направлениям исследований в общей выборке.

Таблица 1 – Наиболее употребляемые слова в выборке по поиску «корейцы в Японии» по данным UTokyo REsource Explorer

Фраза / слово	Количество	Частота
корейский	189	7,56
Япония	184	7,36
корейский японец	110	4,40
идентичность	24	0,96
север	22	0,88
Япония Северная Корея	17	0,68
Корея	17	0,68
резидент	16	0,64
zainichi (корейцы в Японии)	14	0,56
корейская война в Японии	9	0,36
образование	8	0,32
язык	8	0,32
новые корейцы	8	0,32
репатриация	8	0,32
борьба	7	0,28
корейские жители Япония	7	0,28
иммигрант	6	0,24
меньшинство	6	0,24
школа	6	0,24
идеология	5	0,20

новая корейская идентичность	5	0,20
корейская волна	5	0,20
южнокорейский	5	0,20
государство	5	0,20
студент	5	0,20
молодые корейцы	5	0,20

Как показали результаты исследования, доминантными в исследовательских направлениях являются фреймы: этничность и политика. Два выделенных фрейма – «этничность», «политика» являются составляющими концепта «идентичность». Значение слова определяется в словаре Ожегова как «идентичный [дэ], -ая, -ое; -чен, -чна (книжн-), тождественный, полностью совпадающий». Семантическое значение слова было определено по словарю. Идентичность (англ. identity < лат. identitás) – свойство психики человека в концентрированном виде выражать для него то, как он представляет себе свою принадлежность к различным социальным, экономическим, национальным, профессиональным, языковым, политическим, религиозным, расовым и другим группам или иным общностям, или отождествление себя с тем или иным человеком, как воплощением присущих этим группам или общностям свойств.

Как видно из проведенного анализа, что фрейм этническая идентичность характеризует основные направления исследований о корейцах в Японии. Этническая идентичность является «производной от этноцентризма как принципа самоорганизации восприятия при выявлении им в окружающих тех или иных требующих этноидентификации свойств». Этническая идентичность корейцев в Японии все так же привлекает большое внимание исследователей в современном мире.

Результаты количественного анализа были подтверждены качественным просмотром текстов статей. Так, в статье Sonia Ryang Categories and Subjectivities in Identification of North Koreans in Japan рассказывается о корейских жителях Японии, которые идентифицируют себя как граждан Северной Кореи. Через этнографические данные делается вывод, что за пределами кажущейся оппозиции между идентичностью меньшинства и идентичностью большинства существуют многомерные процессы самоидентификации (Ryang, 1997).

Исследователь Erin Aeran Chung в статье Exercising citizenship: Koreans living in Japan изучает недостатки политики японского правительства в вопросах гражданства. Ученый делает вывод, что «несмотря на то, что процедуры натурализации стали менее ограничительными для постоянных жителей, за последние сорок лет натурализовалось всего около 30 процентов всего корейского населения» (Chung, 2000).

На международном уровне простая ассимиляция учащихся из числа меньшинств постепенно сменяется акцентом на плюрализме и мультикультурализме, что отражает повышение осведомленности о ценности культурного разнообразия. Другой автор Yoko Motani ставит вопрос, как разрешить культурное разнообразие, в значительной степени неопределенное и спорное в разных отношениях для меньшинств в Японии. Автор демонстрирует значение корейских этнических школ в свете социально-исторических соображений, рассматривает факторы, влияющие на культурную идентичность корейских жителей Японии и меньшинств в целом (Motani, 2002).

Дискурс в отношении корейского населения Японии развивает David Chapman в своей работе The third way and beyond: Zainichi Korean identity and the politics of belonging. Изучая изменения в жизни корейцев с начала 1970-х годов, автор ставит основные проблемы идентичности в связи с изменившейся ситуацией локализации корейцев в Японии, местом их размещения (Chapman, 2004).

О новых путях этнической идентичности с конца 1990-х годов дискутирует Eika Tai в своей работе “Korean Japanese” A new identity option for resident Koreans in Japan. Она считает, что корейцы могли сохранить свою корейскую идентичность даже после натурализации. Это развитие в сочетании с ростом движения мультикультурализма в Японии заложило основу для недавнего появления третьего варианта пребывания в Японии «корейского японца», то есть япон-

цев с корейской этнической идентификацией. Автор защищает вариант отделения этнической принадлежности от гражданства (Tai, 2004).

Качественный анализ статей показал, что начиная с 2000-х годов появляются работы (хотя и единичные) о социальном положении корейцев в Японии.

Актуальным стали этнические социальные структуры как источник стимула роста бизнеса. Исследование Lisa Lee публикует работу Job Search and Network Dynamics: The Socioeconomic Transformation of Koreans in Japan. Результаты основаны на анкетном опросе корейской общины в столичном регионе Осаки, проведенном автором в 1998 году. Эти данные показывают, что многие сотрудники «тяготеют к со-этническим компаниям, и большинство из них полагаются на родственников и этнические связи». Эти тенденции занятости позволили создать этническую экономику. Эти различные сети приводят к различным результатам в сфере занятости. Расхождение и трансформация в сетях занятости объясняются их лучшим образованием, а также институциональным ослаблением дискриминации в отношении иностранных сотрудников. Таким образом, представляется вероятным, что экономическая жизнь корейской общины постепенно будет внедрена в более широкое японское общество (Lee, 2002).

В тематическом исследовании корейских старшеклассников третьего поколения в Японии Kaori Okano. Third Generation Koreans' Entry into the Workforce in Japan показано, как они воспринимают реалии рынка занятости и принимают решения и получают работу. Разделяя коллективное восприятие рынка труда, эти студенты демонстрируют внутригрупповые вариации в своих предпочтениях назначения и принятых стратегиях. В этой статье раскрывается, как школа «вмешивается в принятие решений учениками, и указывает на возможность вмешательства школы в процессы занятости учащихся из числа меньшинств (Okano, 1997).

Профессор южнокорейского университета Bumsoo Kim в исследовании Bringing class back in: the changing basis of inequality and the Korean minority in Japan рассматривает взаимосвязь между этнической принадлежностью и классом в объяснении послевоенного опыта корейского меньшинства в Японии (zainichi Koreans) – корейцев, которые были насильственно приняты или добровольно мигрировали из Кореи в Японию во время японской оккупации Кореи (1910-1945) и поселились в Японии после Второй мировой войны и их потомки, проживающие в Японии. На основе статистических данных и углубленных интервью это исследование показывает, что юридические и социально-экономические структурные изменения в Японии за последние несколько десятилетий уменьшили этническое неравенство между корейцами и японцами. Одновременно было увеличено классовое неравенство между корейцами, что сделало понятие «класс» более значительным, чем «этничность», в понимании проблемы неравенства корейцев в Японии (Kim, 2008).

В статье Bumsoo Kim. Changes in the Socioeconomic Position of Zainichi Koreans: A Historical Overview представлен исторический обзор изменений социально-экономического положения корейского меньшинства в Японии (zainichi Koreans). В нем впервые рассматривается общая ситуация с заиничи корейцами, а затем прослеживаются изменения в их социально-экономическом положении с колониального периода и до 2000 года. При этом в этой статье показано, что социально-экономический разрыв между заиничи корейцами и большинством населения Японии в последние годы значительно снизился с улучшением общего социально-экономического положения корейцев, в то время как разрыв между заиничи корейцами увеличился (Kim, 2011).

Одновременно Япония на рубеже веков испытывает результаты глобализации экономики и трансмиграции трудовых ресурсов в страны Юго-Восточной Азии. Приток иностранных рабочих, начавшийся в начале 1980-х годов с приходом женщин-рабочих из Азии, значительно увеличился в конце 1980-х годов. Пятнадцать лет спустя Япония считает, что ряд иностранных рабочих стали постоянными жителями и, как и Западная Европа, сталкиваются с проблемой включения их в общество. Даже снижение спроса на иностранных рабочих во время недавней рецессии не уменьшило иностранное население, что свидетельствует о том, что процветание Японии не является единственным фактором, который удерживает иностранных рабочих в Японии (Kajita, 1998).

Особенности места в социально-экономической дифференциации определяются в статье Apichai W. Shipper. The Political Construction of Foreign Workers in Japan. Япония организует свои рынки труда для иностранных рабочих иерархически в соответствии с «расой» или «национальностью». Заиничи иностранцы находятся на высоком уровне расовой иерархии с лучшими рабочими местами, более высокой заработной

платой и лучшими условиями труда, чем другие иностранные работники. В нижней части находятся южные азиаты со случайными рабочими местами, плохая зарплата и опасная рабочая среда. Эта расизованная иерархия, которая производит дифференцированную заработную плату и другие привилегии для разных групп иностранных рабочих, представляет собой политическое построение японских правительственных чиновников, которые формируют политику, которая устанавливает законное превосходство определенных рас в отношении других и ограничивает работу каждого уровня иностранных работников. Японские работодатели увековечивают эту договоренность на рынке труда, сотрудничая с правительственными бюро и якудзой в поддержании трудовых дисциплин, адаптированных к каждой расовой группе. Эти действия создают и поддерживают расовую экономику в Японии, которая характеризуется низкими рабочими местами, небольшой безопасностью и небольшими преимуществами для определенных секторов рынка труда (Shipper, 2002).

Выводы

Автор провел количественный и качественный анализ материалов электронных данных по запросу «корейцы в Японии», используя поисковую базу Токийского университета. Было выявлено, что в связи с меняющимися историческими условиями, а также возможностями и доступностью первоисточников, в период после 1990-х годов в центре внимания остаются работы, связанные с понятием «этническая идентичность», что стало центром внимания в проблемах корейцев в Японии. Кроме того, на основе качественного рассмотрения статей автор считает, что постепенно начинает исследоваться вопрос о социально-экономическом положении корейцев в Японии в статусе иностранного населения. Исторические травмы корейцев как «невидимого меньшинства» отходят на второй план, актуализируя современный процесс натурализации и адаптации в японском обществе с социально-экономических позиций корейской общины. Предложенный анализ электронной базы данных на примере вопроса корейцев в Японии может быть с определенной долей осторожности применена в схожих исследованиях, освещающих историографические проблемы на примере истории этнических меньшинств.

Автор выражает благодарность профессору Токийского университета Тономура Масару, а также докторанту Юсаку Фукухара за предоставленную возможность доступа к библиотечным фондам университета.

Литература

Chapman, D. (2004). The third way and beyond: Zainichi Korean identity and the politics of belonging. Japanese Studies, 24(1), 29-44.

Chung, E.A. (200). Exercising citizenship: Koreans living in Japan. Asian Perspective, 24(4), 159-178.

Jurkevicius, D., Vasilecas, O. (2009). Formal Concept Analysis for Concept Collecting and Their Analysis. Scientific Papers, 751, 22-39.

Kajita, T. (1998) The Challenge of Incorporating Foreigners in Japan: “Ethnic Japanese” and “Sociological Japanese”. In: Weiner M., Hanami T. (eds) Temporary Workers or Future Citizens? Palgrave Macmillan, London

Kim, B. (2008). Bringing class back in: the changing basis of inequality and the Korean minority in Japan. Ethnic and Racial Studies, 31(5), 871-898.

Kim, B. (2011). Changes in the Socio-economic Position of Zainichi Koreans: A Historical Overview. Social Science Japan Journal, 14(2), 233–245.

Lee, L.H. (2002). Job Search and Network Dynamics: The Socioeconomic Transformation of Koreans in Japan. Geographical Review of Japan, 75(4), 183-194.

Motani, Y. (2002). Towards a More Just Educational Policy for Minorities in Japan: The case of Korean ethnic schools. Comparative Education, 38(2), 225-237.

Okano, K. (1997). Third□Generation Koreans’ Entry into the Workforce in Japan. Anthropology and Education Quaterly, 28(4), 524-549.

Ryang, S. (1997). Categories and Subjectivities in Identification of North Koreans in Japan. Journal of Asian and African Studies, 32(3-4), 245 – 264

Shipper A.W. (2002). The Political Construction of Foreign Workers in Japan. Critical Asian Studies, 34(1), 41-68.

Tai E. (2004). “Korean Japanese”. A new identity option for resident Koreans in Japan. Critical Asian Studies, 36(3), 355-382

Waugh, L.R., Catalano, T., Masaeed, K. Al. Critical Discourse Analysis: Definition, Approaches, Relation to Pragmatics, Critique, and Trends. Published in Alessandro Capone & Jacob L. Mey, eds., Interdisciplinary Studies in Pragmatics, Culture and Society (Springer International Publishing, 2015), 71–135

IRSTI 16.21.25

Yeshmetova B.B.

PhD doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: eshmetova.balzhan@gmail.com

THE CONCEPT OF «MANGILIK EL»

The article gives an indication of an ancient civilization idea of "Mangilik el", the word "country". The word "Mangilik el" has a deep historical root and meaning. The word "Mangilik" in the Turkish writing monuments has been used with the words "Tengri", "God". After that, "Mangilik el" means "Country and people of Allah Taala", and there is every reason to believe that the state and the nation are an immeasurable amulet. In the process of reviewing, analyzing, and analyzing national and universal values, recognition of their diversity, the emergence of a new form and a distinctive character will undoubtedly enhance the national outlook. This issue develops public consciousness; these issues are analyzed in detail in this scientific article.

Key words: «Mangilik El», great steppe, country, Kultegin's inscription.

Ешметова Б.Б.

Ph.D докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail:eshmetova.balzhan@gmail.com

«Мәңгілік ел» концептісі

Мақалада көнетүркілік өркениеттің көрсеткіші – «Мәңгілік ел» идеясының, «ел» сөзінің шығу төркіні сөз болады. «Мәңгілік Ел» сөзінің терең тарихи тамыры және үлкен мағыналы мәні бар. Түрік шежіресінде «мәңгі» сөзі «Тәңір», «Құдай», «Алла» сөздерімен мағыналас қолданылды. Осыдан кейін, «Мәңгілік Ел» «Алла Тағаланың елі, халқы» дегенді білдіреді және мемлекет пен ұлттың уақытпен шектелмеген тұмары болады деуге толық негіз бар. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды қарастыруда, талдап, саралауда олардың түрлі жағдайға қарай өзгеруін, жаңа пішінге ие болып, өзгеше сипат алуын танып-білу ұлттық дүниетаным кеңістігін кеңейтетіні сөзсіз. Аталған мәселе қоғамдық рухани сана-сезімді дамытады, осы сұрақтар ғылыми мақалада жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: «мәңгілік ел», ұлы дала, ел, Күлтегін жазуы.

Ешметова Б.Б.

PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: eshmetova.balzhan@gmail.com

Концепция «Мәңгілік Ел»

В статье дается представление о древней цивилизационной идее «Мәңгілік Ел». Слово «Мәңгілік Ел» имеет глубокий исторический корень и значение. Слово «Мәңгілік» в турецких письменных памятниках использовалось со словами «Тенгри», «Бог». После этого «Мәңгілік Ел» означает «Страна и народ Всевышнего Аллаха», и есть все основания полагать, что государство и нация являются неизмеримым амулетом. В процессе рассмотрения и анализа национальных и общечеловеческих ценностей признание их разнообразия, появление их новой формы и отличительного характера, несомненно, улучшат национальные перспективы. Эти вопросы подробно анализируются в данной научной статье.

Ключевые слова: «Мәңгілік Ел», великая степь, страна, надпись Культегина.

Introduction

The Turkic language has a set of cognitive words, which reflects the main activities and the place of the people, which defines the main trends and tasks of the history of the country, and reflects the extent to which the prestige of the world at that time was the main source of consciousness and life. The meaning and place of the concept of "Mangilik El" (The Eternal Country) in the scientific scene, which opens up the scope of the Turkic people, the Kazakh identity, come into such collections.

There are some countries in the world that have an unofficial name. For example, England is known as "Fumbled Albion", Cuba is called "The Island of Freedom", Japan is the "Land of the Rising Sun", the China is the "Celestial Country", the Netherlands is the "Country of Tulips" and Korea as "The Land of the Flood".

The head of country Nursultan Nazarbayev said: "We are the children of the Great Steppe. Great Steppe, Blue Sky... Our ancestors are said a God, and they have don't forgotten about the concept of light and blue. The meaning of Our Blue Flag is too there. We are the children of the Great Steppe. And here we have to present Kazakhstan as a new Kazakhstan, connecting our history and brand".

The descendants of the Great Steppe live in the Kazakh land, implementing the idea of eternal country.

Historically, the socio-historical force that was truly consolidated was the Turkic people. The people which proclaimed "the God in heaven, The Turkic people in a World", were worshiped and prayed their gods of Tengri and Umai. In "Kultegin's poem": "I did not sleep at night. I did not sit in the afternoon. I poured my black sweat. My red blood is moved. For the good of Turkic people". This words are refer to artistic, patriotic spirit. The idea of these poems, the eternal idea to call for the unity of the Turkic people, the organized struggle against the external enemy, and the firmness of the ancestor's path are still actually to nowadays.

Methods and materials

If we examine and analyze the concept of "Eternal Country", it can be seen from the roots of the word "Eternal Country" which began an Ancient Turkic heritage, which not lost their actuality and to the present it to nowadays, but not to the point of its relevance.

The word "Eternal Country" has deep historical roots and meaning. The short-lived version of the "Mangilik El" meaning which to arise on ancient Turkic society, expresses its invaluable contribution to human civilization and its intellectual treasure. The word "eternity" in the Turkish genealogy has been used same with the words "Tengri", "God", "Allah". After that it's just mean "Eternal State, people of God" and there is every reason to believe that the state and the nation are time-limited mascots.

For the first time, the idea of "Eternal Country" was popularized in the Turkic countryside on the writing monument which dedicated to the Kultegin, Commander of the East Turkestan Kaganate. On the left of the inscription on the Kultegin monument, it is said, "If you live in a stable, you will be forever eternal". 13 centuries ago, Tonyukok said, "The intent of Turkic people is Eternal State". This shows that our national idea can be taken from ancient history as the roots of our statehood.

The famous Eurasia scientist, historian L. Gumilev in his work "By Rus To Russia" writes: "The Eurasian continent has been merged three times. Initially, it was united by ancient Turks, who created the Great Turkic Khanate. After the Turks, the Mongols led by Genghis Khan and later Russia took their to her own hands" (Nazarbayev).

Lev Nikolaevich Gumilev is talking about the unity of the Eurasian continent, the eternal idea of the ancient Turks.

Doctor of Philosophy, Professor Karzhaubai Sartkozhauly who is a researcher of the Turkic history, Ancient Turkic heritage, said: "Of course, this is not a genus. An eternal country – the idea of the well-known Tonyukok (Tui-uquq), a sage of the Turkish people, an advisor to three kagan ..." (Gumilev, 2002: 21).

The eternal value of the eternal country, which once was found an empire by the Tonyukok, became the name of the great Genghis Khan Empire, has now the national idea of the Kazakhstan today.

However, it is unreasonable to say that everything that is said to turn into reality. Speaking of the value of the ancestors is another matter of honesty and sincerity, and it is the second issue to be pursued with diligence and fully.

The word "Eternity" is used five times in Kultegin's inscription. The Gok Turks are realized the geopolitical and internal, external security framework that ensured the security of the eternal country meaning. That idea, this heritage, is the main motto of today's Kazakh nation. If will the Turks call their kaganat as "Eternal Country", their worshipers of God, their Manchurian neighbors, have called their state associations "Monkh el" (Mongol) or "Eternal Land of Tengri". The Kagan

and khans elected by "Eternal Tengri" and the banners considered to be the "Tengri" fought for the creation of the Eternal Land. All the descendants of the Ashina dynasty believed that they created an "Eternal Land" when their found are Turkic Kaganate, Turkesh Kaganate, Karluk Kaganate, Western and Eastern Turkic Kaganates. Moreover, the Mongolian nomads believed that their state was the "Eternal Earth".

According to Gubadolla Aydarov, a researcher of Kultegin's epitaphs, there are sayings: "The heavenly Turkic Tengri. the sacred names of places and lakes by Turkic people was said: There is no way until the Turkic people are destroyed..." (Amanzholov, 1996: 63).

The Kultegin's stela narrated, "For the Lord has blessed me from the dead, and I have given the dead to life. I have made the naked one tired, and the rich among the poor. I have made many people smaller. I have made strong and the good nation. I have conquered all the people on every side. I was left without enemies. I was imprisoned. He gave up. The evidence for this is that the younger brother Kultegin himself has died".

All this shows that it is addressed to the next generation. At the same time, the concept of "Eternal country", coincide the spirit of independence, the idea of liberty.

While "Eternal Country" appears to be only a metaphor or a philosophical idea, it is clear that the main element of the state, the impenetrable fortress, will survive only when it comes to implementing this idea. In order to have a full idea, this concept should be linked to the concept of "Zheruiyk" ("Utopy" of Asan Kaygy), "The Citizens Of Human City" (Al-Farabi) and other ("Adam bol" ("Being Man"), "Baiterek", "Atameken" ("Fatherland"), "Great Steppe"). All of these are sacred things in the national consciousness of the Kazakh and other Turkic states, along with the "Eternal Land" (Abaqan, 2004: 108).

In general, let's take a look at the story of the origin of the word "Kazakh". Many researchers use the word "Kazakh" for "free" meaning or relate with a name of Scythian (Saka), which leaved in this place in VII-IVth centuries BC. Scientists say that the names of tribes "sak", "kas-pi", "qas", "qaz", "khaz", "az", "qa-sak" is the derivative roots of the "Kazakh" ethnonym. Academician N. Marra and the Czech scientist B. Grozny shows that the word "kazak" is derived from the word "qasaq" ("spit") and "kesek" ("lump"). Researcher, academician A. Marghulan, historian M. Akinzhanov, writer S. Mukanov, Russian scientists are supports this opinion. Academician A. Marghulan in his works refers to the existence of the "Qazar-ug" tribes of the Kishi Zhuz (Younger Zhuz). Researcher A. Abdrakhmanov "kazak" is derived from the combination of two words "qaz" and "ohg" (amul): "ogh" means tribe in ancient Turkic language. "Kaz-ogh(oq)" means the concept of Kazakh tribes. Russian scientist A. Bernstein studied the history of the Kazakh people for a long time and compared the results of archaeological excavations to records of the literature. He concludes that the word "Kazakh" originated from the combination of the Caspian littoral and Saka tribes. The Chinese historian, Ban Gui, who lived in the II century BC, in his "History of the Khans" showed that there existed to Central Asian ethnics "se" and "sai". They destroyed the Greek-Bactrian state. Unlike details in the book, it describes the Saki tribes. It is worth noting that Greek and Roman historians talked about these tribes. The scientist-orientalist V. Grigoryev's opinion, the word "se" and "sai" refers to the word "saks" in the Chinese transcription. According to the scientist, these tribes are not from Mongolia or the Far East. They lived near the Amudarya and Syrdarya rivers. Known scientist, specialist of Turkic language W. Radloff points out that the word "Kazakh" means "voluntary, independent".

The scientist A. Samoilovich voiced this opinion. Shakarim Kudayberdiyev supported this idea and added that the meaning of the word "Kazakh" was a country that was free and independent. Kazakh scientist Shokan Valikhanov says that the word "Kazakh" means "very dignified, strong and inspired". Historian Ibn Ruzbikhan writes in the XVIth century: "Everywhere, Kazakhs are known for their courage, heroism and great power. This is a great deal of information in Arabic and in other languages". Language Specialist T. Zhanuzakov is researched and the first part of the word "Kazakh" – "qaz", "qas" means in group of Turkic languages of Ural, Altai, Caucasus etc. are "free", "man", "boy", "man".

Historian, Middle Ages expert N. Mynzhan is explained the verbs of "qazghanu", "qazghanduk", "qazghan tutqyn", "qazganmasar", which are found in the Turkic inscriptions "Altyn tas"", "Kultegin", "Tonyukok", are means "perseverance, courage", "fight", "motivation", "freedom to pursue", "to do heroic deeds" and "to succeed". By formulating the opinions of scientists and researchers on the origin of the word "Kazakh", two conclusions can be drawn: The word "kazakh" is derived from the combination of "kas" and "sak"; The word "Kazakh" means "voluntary person".

Five hundred views on the Kazakh people were systematized a hundred ethical and ethnolinguistic perceptions about the Kazakh ethnonym and the question was "What kind of people are Kazakhs?" asked by the academician A. Kaydar in a work "What kind of Kazakh people?". Nowadays it is becoming more and more interesting to us. For the first time in history, for the Kazakh people, who is a sovereign state, it is important for the Kazakh people to respond to the question of "What kind of Kazakh people?" for every citizen who is self-esteemed, historical and social importance, spiritual, moral responsibility. The fact that the issue is undeniable is a great responsibility for the Kazakh community and every Kazakh citizen. The accumulated and systematized data of the scientist will be the cornerstone of the Kazakh science, which will be able to absorb the rich history of the Kazakh people in the minds of the generations and to strengthen the future of the people's future in the globalization environment (Suleimenov, 2002).

The writing sources is shows that phonetic-phonological, morphological, lexical-semantic studies of phonetic variants are closely related to the Kazakh word that is stored in the data, and the formation and etymology of the Kazakh ethnonym in the Vth century when is Darius was a king and its dominate by kossak name. And in purely linguistic terms, the reconstruction of the Kazakh ethnonym as kossak does not contradict the etymological principles (Amanzholov, 1996: 7).

According to the Kazakh word, the corresponding lexeme is found in the language of the ancient Turkic Runic inscriptions VI-IX centuries. In the wording of the Uuk-Turan inscription on the Yenisei monuments: Tenri elimke qazyaqum oylim En Uz oylimalti bin juntim "The Tengri spell (my income) my hands – my son En Uz, my son (and) six thousand horses" used a lexem like a qazyaqim

In article which wrote in 1948, S. Amanzholov is comment on Abai's Kazakh ethnonym, "xuzayu", which denotes Arab xuzayu "nomadic, nomadic tribes" "... It is possible that the Kazakh is also a nomadic man. It is known that Arabs occupy Central Asia in the IX century. And the fact that the Kazakh tribes at that time was a reality. It is a proof of Ferdowsi's words. In the XV century Samabek's word "Qamus Turki" appeared in the dictionary, the leakage of Kazakh "lean armies", in the XIV century the name of the Tartars of the Tartars, in the XIV century, when the word "Kazakh" came from the word "qazaq", V. Velyaminov-Zernov was used in the Kazakh word by mean "horsemen" and others based on the data (Amanzholov, 1996: 108).

Qazaq ethnonym etymological analysis of morphological and disconnects in both directions on the principle: "…scientific interpretation of the lexicon-semantic structure and origin of the ethnonym Kazakh in the existing research reveals a dual approach, considering this ethnonym in one case as a combination of two lexical elements expressing each specific ethnonymic concept, and in the other - as a whole-derived base derived from the root morpheme of Turkic or non-Turkic origin".

That is, in this context, we see an excerpt from the word "Kazakh" not only about the formation of the nation, but also of the ways in which the Turks become eternal. That is, "courageous, heroic", "true, courageous people", "free", "highland people", "nomadic", etc. the meaning of the concepts is directly related to the concept of "Eternal Country".

In religious doctrines and idealistic philosophy, the notion of God is the absolute spirit, the idea, the absolute intelligence, the infinite nature of the "world harmony". Materials are eternal, both in terms of time and space. The proof of the materiality of the eternal world shows that it is in unity. If everlasting is determined by the formation and development of matter, then infinity and boundlessness, quantity and quality are constantly evolving and changing through time and space, continuous meaningless movement takes place. The spiritual world is the basis of eternity, and it gives importance to it. Eternal perception is closely connected with the viability of the spiritual and material wealth of people, their continuous development, and prosperity (Suleimenov, 2002: 153).

I believe that people who have gone through many tragic upheavals and trials and who have led their history from Sacraments and Huns, have become truly "Independent". At present, the bright future of the Kazakh people has been proven by its achievements in the years of independence. That is why the Kazakh nation, who has come to the concept of "Eternal Country" for centuries, has faced many difficulties, and now is ready to accept this ideological concept. Of course, to align the future of the Kazakh people with eternal ethnos, it is necessary to look deeply into its history and avoid past mistakes. Only then we can show the Kazakh people as the founder of the notion "Eternal country".

"Mangilik el" is a noble dream of our ancestors for centuries. It is clear that this is the idea of the Eternal Country, which clearly guides our future, and guides our nation to collectivism and leads to great goals. This is certainly not a genuine world. The idea of the well-known Tonyukok, who was a sage of the Turkish people, an advisor to three kagans

at the time. He is a man who has studied for five years at a Chinese school of asylum, a prosecutor in various provinces of China and a lawyer. Later, Elteris Kutlyk Kagan supported the second Turkic Khaganate which created by himself. After this, Kutlyk Kagan created the second Turkic Khaganate. After Kaganat's death, Tonyukok initiated the idea of "Mangilik el". It is a way to explore the modern nomadic civilization by learning and studying the trends and ethno-cultural features of nomadic statehood in the Kazakh steppes. The ultimate goal of our nation - the essence of the eternal nation, the core of the Strategy "Kazakhstan-2050", originates from deep stories. It is logical and historically legitimate that the sacred place of all Turkic people, is the ancient country of our ancestors – the Gok Turks, not only to revive the idea of the Eternal Country, but also to have a national idea.

Linguistic representation of the ancient Turkic worldview

E. Abakan, in his general study of linguistics, says: "The formulation of a world image in terms of the term used as a national image of the universe is regarded as a phenomenon for the individual or entire humanity. His cognitive nature of cognate consciousness arises in the human mind. But "the linguistic picture of the world" can't be a direct, accurate image of the environment. The reason is that consciousness exists between reality and language" (Abaqan, 2004:74). The concept of "universal values" converts the humankind into a national color of the common world and individual ethos. The concept of this concept is the source of many language layers. Similarly, we describe in detail the linguistic picture of the concept of "Eternal Country", which examines the peculiarities of the Turkic people in their own world outlook and attitudes.

The language of each nation is the universal value of the nation, a mirror of the national reality. Language does not only provide information about the cultural life and outlook of the nation, but it is also the only tool that identifies the phenomenon of language skills from the economic practice, forming the concept of consciousness and interpretation through language labels. Studies carried out to fully comprehensively recognize human values have previously identified peculiarities of the structural level of that language. At present, the key role of language recognition is the role of collective consciousness or individual cognition. Therefore, the need for a theoretical-cognitive nature of the language depends on the new stage of science. This process is based on a comprehensive description of the language and human consciousness, not only the knowledge of the linguistic system as a product of human consciousness, but also as a conceptual concept in the complex concept.

"At the present stage the scientific picture of the world is a system of general concepts of the world, prepared by ancient concepts and principles, which outlines the basic rules of science" (Shvedova, 1986: 27). From the descendent generation, the image of the world in the language is renewed and changed, and interacts with other cultures, interactions with the ethnos. That is, the concept is as slow as the nation itself. Each nation will have its own world image because language is not only a means of thinking, communication, but also a language of spiritual and cultural heritage of all ethnic groups. The idea of the world in language is the image of whole and part of the whole world, based on the centuries-old experience of the people and in the language units, in its structure, firstly, its material and spiritual life, and secondly, surrounding space and time, living and non-living nature, humanity's own societies of myths (Amanzholov, 1996: 23).

The irreversible process of world outlook, infinity – is directly related to infinite things and phenomena. As the subject of artistic cognition becomes clearer, the scope of science and the scope of the subject are expanding. In the context of a realistic historical complex, the reality of creation is comprehensible to the phenomena of scientific cognition. The world of the phenomenon of time is still undefined. Science and art are studying the visible world as well as the distant space of the earth with accurate data and, if possible, make good efforts to bring them closer and closer to the realities of human life.

The nomadic lifestyle is an abundant world of information that is rich in our national treasures. We have the symbolic value of the Kazakh spiritual treasures. Opening their cultural connotations through linguocultural expertise will surely reveal the value of the deeper values to today's generation. First of all, we should focus on the symbol, including its place in culture and memory of the owner of the language. They are like a certain microcomputer. We must acknowledge that its sustainability characterizes the transition from centuries to century, though it still changes.

However, the miraculousness of the inner form of the symbol is its archetypism, its original foundation, its vitality. As for his national identity, certain regional or ethnos-specific symbols are defined by a

set of common signs. However, it should be noted that when looking at the different cultures, there is an isomorphism point, that is, the common symbols are prevailing. Each of the world's images in the form of any fragment of the world shows the language as a unique phenomenon. In this context, what we call the world is an objective world, independent of human consciousness. People think that symbolic images are conceptual world videos.

The outbreak of images is a language image of the world. The objective world lives independent of human consciousness, and if the phenomenon is the case, the world creates various symbols in the mind and language. The image of the world in the mirror language is not accurately reflected in the mirror, the name given to it is interpreted as its interpretation. A person can not display a wide range of environmental images at the same time. The world is infinite, and the level of human cognition is limited with world outlook.

The concept of world video is one of the fundamental concepts that characterize the individuality and life of a person, his relationship to the world, and the essential conditions of his life. A particular way of perception, creation or image of the world is reflected in every natural language. A set of world concepts that are in the sense of the various words and phrases of the given language are combined into a single-minded system, and are bound to all those who speak the language. Why should all speakers of this language have this view? Because all the concepts that make up the linguistic image of the world are partly incorporated into the meaning of the words in that language.

The speaker accepts that fact as a reality. By using those words in their own language, a person does not even notice it, but also accepts the view that lies at the root of these words. As the language linguistic image of each language varies, it is impossible to convey some of the subtleties or proverbs from one language to another when it comes to representing the true image of the true language that is based on them, and only the equivalent.

The notion of "the image of the universe" is one of the fundamental concepts in the description of mental processes, processes of speech and thinking in the behavior of man, his life and surrounding world. This is what AN Leontev says: "In our world video, or more precisely, in its citrus fragment, there is always a personality, a mood and consciousness goes to something else, so it goes without limits.But consciousness moves from one substance to another, which means that the substance of the object, its defined image, goes from one level to another. My group has an object of recognition that is at the level of conscious supervision. Thus, the movement of consciousness in the world image shows not stereotropic, but stereoscopic behavior. There is a depth in the consciousness. The image of the universe is as diverse as the world (Leontiev, 1969: 269).

Speaking of the national image of the world in the world, scientists are considering the concept. Concept is a complete set of associative notions in terms of national identity, a substance of all things, phenomena, and abstraction in the world community.

The consciousness of any nationality finds its place in these concepts. The concept of a particular concept is recognized not only by language, but also by non-linguistic means, such as emotional. According to B.Zhumagulova, the definition of "simple / naive / image of the world and the boundaries of the scientific world has contributed to the emergence and development of concept, which is derived from logic of linguistics" (Zhumagulova, 1999:16).

The concept of concept is considered logic-philosophical, cognitive, linguistic-cultural. As the concept of "interpretation" and "concept" are very similar, scientists are trying to distinguish between the two. The concept of "concept" is wider than "interpretation". The reason is that "the original form (etymology, which includes only the essential signs, modern associations, prices, etc." (Zhumagulova, 1999: 41).

The "National Image of the World" is based on static images, consisting mainly of those that are specific to that nation. It forms mythological principles in the world outlook. One of the active forces that shapes this united worldview is space and time communication.

The concept of "Mangilik Yel" in modern and ancient times of Turkic worldview and place in society; we analyze how meaningful and conceptual peculiarities of the Turkic peoples have changed, and we can make definite scientific concepts.

In the public life of the ancient Turkic world, the Bengü El idea has the power of the Country's position within the conceptual system, which has a complex of concepts that awakens the natural individuality of the Turkic people in the V-IX century.

Magripa Eskeeva, one of the active researchers of ancient monuments in the world, analyzes the linguistic structure of unity and solidarity, the spirit of greatness and creativity in the ethnocultural content of Bengü El, which maintains a solid set of state integrity. It is determined by the contextual semantic derivation of the el / il / ijl / әl lexema in Turkic languages:

In the ancient Turkic language el – "tribal union"; In medieval Turkic languages, as well as modern Turkic languages, the Ijl means "people" in the Chuvash language, Ijl in the Turkmen language "people, human", Ijl in the Tatar language "country, society"; in Bashkir and in Kyrgyz Эl / el means "tribal union; tribe, people"); In the Uzbek language the word Эl, and in Nogai, Karakalpak, and Kazakh is the meaning of everything in the semantic of tribe, society, people.

The meaning of the word el "state, people, tribal unity" has been broadly translated into the Kazakh language, with the Semantic scale of the word. In "Explanatory dictionary of the Kazakh language" have some interpretations:

1. Population, people. Society.
2. Birth place, grown environment.
3. Origin; origin substance, tribe.
4. Fatherland, native land.
5. Friends. Country is a term used as a synonym for the state today.

Eternal Country – is a unify nation in future

The linguistic notion that has become of any value nowadays has been recognized as an essential element of civilized society, the invaluable value of the universe, the basic element of any science, the supporting element. Language is a means of worldview, lensing of ideas, such as concept and reasoning. In addition, the language, along with the formation of forms of social consciousness, in turn influences it and affects the development of a certain level. Every historical period in the society, external phenomena, not only leaves the mark in the language, but also is used as a key element in the formation of a certain notion in the minds of the people, and of the identification of their identity.

One of the ways in which genuine human values are truly recognized is to look up linguistic symbols, the elements that make up their content, their content and personality on the basis of their own laws, and the second way is to see them in close contact with one another in a real life, mind, and cognition. That is, we consider it as a linguistic element.

We can find answers to many questions in human knowledge through the comprehensive compilation of the word and the origin of the word that reflects the basic concept in a linguistic element. By examining it in a comprehensive way, we also define the main idea of the people and the purpose of language.

But the ultimate goal of cognition is, of course, to master the inner nature of phenomena, to depict it and to use it in human actions, to demonstrate its practical application.

If we analyze the word "Mangilik El", which has a special value in human knowledge, in the Turkic society, it is possible to see the basis of many interesting facts.

The word "Mangilik El" has a sacred meaning, because it passes through our entire history and looks at our past. The meaning of the eternal country is closely related to such sacred things as Terra Utopia, The Land Of Ancestors, Native land, Motherland.

The dream of the Ancient Turks was to live eternally with Tengri and become his beloved slaves. These dreams come together only with the grace of one Creator, the idea of eternity. Our ancestors have intertwined three things - describe the earth as a manifestation of Tengri, man and flawless life.

It is well-known that the concept of "Eternal Tengri" is the highest and most sacred of all. Therefore, the ancestors of ancient Turks - Huns, Saks and others - originated from "Eternal Tengri" and depend on the image of the Creator.

In his article "Towards the Future: Spiritual Modernity", the first President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev, stated that "...it will be a spiritual code that can be deeply rooted in the history of society. The most important condition for a new kind of modernization is to preserve that national identity" (Nazarbayev), which also points out the importance of absorbing spiritual discoveries into the consciousness of the generations. This is a concise statement from the national idea of the Republic of Kazakhstan. It is a mistake to say that the eternal nation is a unique historical objective and heroic motif of compatriots. This idea is not only the goal of the Kazakh people for centuries, but also the result of selfless work and continuous creative work on the way to independence. An in-depth explanation of the concept of "Eternal Country" and the presentation of historical bases are important.

The formation and prosperity of the unity of the Kazakh people is carried out in a way that is closely linked to traditional national heritage and spiritual values. That is why it is one of the main tasks for young people to adopt the Kazakh values and to educate them in the context of global development, in the context of modern globalization, to bring them western culture in the context of the values of our spiritual rich heritage.

So, our national idea, starting with ancient history, is now a historic succession that has become a spiritual source of sustainable development of our independent state. The Head of the State:

"We have turned our eternal idea into the eternal country and turned the path of independence into the Nurly Zhol. A Country is a unifying power of the country, an inexhaustible source of energy. It is not only a strategy of "Kazakhstan 2050", but also an indispensable idea of Kazakhstan in the XXIst century. Priority is given to the idea of last year's Message – the Eternal Country. The Head of the State concluded: "Eternal Country is the national idea of the common Kazakh people".

Summary

1. Eternal Country – is a national idea of the Kazakh commonplace.
2. The grand opening of "Mangilik El" in Astana is a proof of the idea of "Mangilik El" as a state ideology.
3. Eternal Country – it is a national unity, peace and harmony.
4. Eternal Country – this is the commonity of history, culture and language.
5. The main value of the idea of "Mangilik El" is strengthening of the Kazakh language as a state language.

Conclusion

While "Eternal Country" appears to be only a metaphor or a philosophical idea, it is clear that the main element of the state, the impenetrable fortress, will survive only when it comes to implementing this idea. In order to have a full idea, this concept should be linked to the concept of "Zheruiyk" ("Utopy" of Asan Kaygy), "The Citizens Of Human City" (Al-Farabi) and other ("Adam bol" ("Being Man"), "Baiterek", "Atameken" ("Fatherland"), "Great Steppe"). All of these are sacred things in the national consciousness of the Kazakh and other Turkic states, along with the "Eternal Country".

The essence of the national idea of Eternal Country is the Kazakh national state, which is based on eternal goals and cultural and spiritual values, formed by ideology, which unites national ideas of the Kazakh people and other ethnics.

Today, the young generation that is coming to life is the everlasting child of the Kazakh people. It is our primary duty to understand the meaning of "Mangilik El" and to understand them. This national idea, which has become the eternal goal of the people of Kazakhstan, should be in our minds and minds for a moment.

The idea of "Mangilik El" has a great role in consolidating the cohesion of all Turkic peoples, concentrating on common interests and goals. Therefore, we must be convinced that the great deeds that have begun from the generations created by the Independent country will continue to succeed in the next generation, and for this purpose, many actions are needed. Only if there is continuity between the courage of ancestors, the brave deeds of the present generation and the creativity of the younger generation, we will be "Eternal Country", that is, we can become a large family.

If we show that today's younger generation is one of the main aims of the Turkic people, we will have a solid future open.

The idea of "Mangilik El" is to revive our traditions, literature and culture, to revive our religion and language, and to show that Turkic peoples are the same.

Since the Turkic people, including young people, who implement and develop the idea of "Mangilik El" are the most important, they must strive to form themselves as true citizens of their country, united by their knowledge, national values and modern values, is to perform good works that can be answered.

The state has a lot of good work in this direction, one of which is a large number of scientific, cultural and spiritual work within the framework of the idea of "Mangilik El".

For all the Turkic people today, the most valuable asset to our ancestors and future generations is to do good deeds for the realization of the idea of becoming a "Eternal nation", preserving all our noble treasures reflecting the originality and rich heritage of the Turkic peoples.

"Mangilik El" is the main dream and goal of a country with a long history from a more centuries, with firm confidence in the future, hoping to take a place among the developed states, which will take every step.

References

Nazarbayev N.A. «Direction to the Future: Spiritual Enlightment» // Newspaper "Egemen Qazaqstan".
Gumilev L.H. From Rusi to Russia. – Moscow, 2002.
Amanjolov A.S. Turkic Philosophy and the History of Writing. – Almaty: Sanat, 1996. – pp.115.

Abaqan E.M. Cultural Philosophy of the Language. – Almatı: Aykos, 2004 j. – 184.
Shvedova. Language. Culture and Socio: the issues of the development. – Leningrad: Publisher LGU, 1986. – 266 p.
Leontiev A.A. The language, the reverence. Moscow, 1969, 136
Zhumagulova. Concept of "Homes" in lingua-cultural studies // Material from the international scientifically theoretical conference. AGU named after Abay/ Almaty, 1999, pp. 57-71.
Suleimenov O. Turks in prehistory. The appearance of ancient Turkic languages and writings. - Almaty: Atamura, 2002. - p.
Kültegin Tonıkök. The ancient Turkic Spiritual writings. – Almaty, Publisher «Ölke», 2001.
Sıdıqov E. «MANGI EL» International scientific-historical journal. – Almaty, 2013.
Amanzholov S.About the Etymology of the word «Qazaq» // From the History of Kazakh. – Almaty: publisher Zhalyn, 1996. 2004. – pp.106-108.
Qaydar Ä. What kind of people are the Kazakh? – Almaty: Dayk-Press, 2008. – pp.3-11.
Eskeeva M.Q. The historical role of Kazakh Language in the Turkic language system. – Astana: «Kantana Press», 2011.

ҒТАМР 03.09.55

Жанатаева К.Б.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail:Guljan73@inbox.ru

ЕГИПЕТ-АҚШ СТРАТЕГИЯЛЫҚ СЕРІКТЕСТІГІНІҢ САЛДАРЫ

XX ғ. екінші жартысында Араб Шығысы аймағы маңызды саяси және экономикалық үдерістердің тоғысқан жері болып қала берді. II дүниежүзілік соғыстан кейін әлемнің бұл түкпірінде Америка Құрама Штаты өзінің сыртқы мүддесін қамтамасыз етуге бағытталған әскери-саяси блок құруға ұмтылған еді. Әсіресе, АҚШ жетекші араб елі Египетте өзінің позициясын нығайту бағытында нақты саясат жүргізуге тырысты. Мысырдың тиімді геосаяси жағдайы, адам және табиғи ресурстарының орасандылығы, әскери қуаттылығы сынды факторларды иеленуі оны халықаралық қатынастарда маңызды актор етеді.

Араб Шығысын біртіндеп өзінің «өмірлік маңызды мүддесіне» айналдырған АҚШ сынды алпауыт мемлекет Мысырдың сыртқы саясатында басты рөл атқарды. Аймақта тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету екі ел арасындағы қатынастың өзекті факторларының бірі болып саналды. Таяу Шығыс сахнасында АҚШ жетекші рөл атқарса, ЕАР аймақтық көшбасшы бола отырып, араб елдерінің экономикалық және саяси дамуына елеулі әсер етіп келді. Өйткені өз уақытында Египет Таяу Шығыстағы экономикалық және әскери қатынаста күшті дамыған Иран, Израиль, Түркия сынды мемлекеттер қатарынан табылған болатын.

Түйін сөздер: Египет, АҚШ, ынтымақтастық, халықаралық қатынас, әскери көмек, экономикалық көмек.

Zhanatayeva K.B.

Al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: Guljan73@inbox.ru

Implications of the Egypt-USA Strategic Partnership

The Arab East region remained a crossroads of important political and economic processes in the second half of the XX century. After the II World War in this part of the world, the United States sought to create a military-political bloc aimed to protect its foreign interests. In particular, the United States tried to pursue a clear policy to strengthen its position in Egypt. The fact that Egypt has an effective geopolitical situation, huge human and natural resources and military potential makes it an important participant in international relations.

Transforming the Arab East with its "vital interests" the United States plays an important role in Egypt's foreign policy. Ensuring stability and security in the region was considered as one of the key factors in relation between the two countries. If the US has a leading role in the Middle East, then Egypt as a regional leader has seriously influenced the economic and political development of Arab countries. At that time, Egypt was considered one of the most developed countries in the economic and military relations in the Middle East, such as Iran, Israel and Turkey.

Key words: Egypt, USA, cooperation, international relationships, military assistance, economic assistance.

Жанатаева К.Б.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: Guljan73@inbox.ru

Последствия стратегического партнерства Египта и США

Регион Арабского Востока оставался перекрестком важных политических и экономических процессов во второй половине XX века. После Второй мировой войны в этой части мира Соеди-

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

ненные Штаты стремились создать военно-политический блок, направленный на защиту своих внешних интересов. В частности, США пытались проводить четкую политику по укреплению своих позиций в Египте. Тот факт, что Египет имеет эффективную геополитическую ситуацию, огромные людские и природные ресурсы и военный потенциал, делает его важным участником международных отношений.

Превратив Арабский Восток своими «жизненно важными интересами», США играют важную роль во внешней политике Египта. Обеспечение стабильности и безопасности в регионе считалось одним из ключевых факторов взаимоотношений между двумя странами. Если США ирают ведущую роль на Ближнем Востоке, то Египет как региональный лидер серьезно повлиял на экономическое и политическое развитие арабских стран. В то время Египет считался одной из самых развитых стран в экономическом и военном отношений на Ближнем Востоке среди таких стран как Иран, Израиль и Турция.

Ключевые слова: Египет, США, сотрудничество, международные отношения, военная помощь, экономическая помощь.

Кіріспе

XXI ғасырда Египет Араб Республикасы аймақтық көшбасшылыққа ашық түрде талпынған ең тығыз қоныстанған ірі араб мемлекеті ретінде саналды. Мысырдың араб әлеміндегі қуатты рөлі халықаралық қатынастардағы өзекті мәселелерді қамтуға ұмтылатын сыртқы саясатының көпвекторлығы мен белсенділігіне негізделді. АҚШ-пен ерекше қатынасын түзей отырып Каир Израиль мен араб елдерінің арасындағы шиеленісті жоюға ғана емес, Таяу Шығыс бейбіт үдерісінің де белсенді делдалы болуға ұмтылды.

Ұзақ жылдар бойы араб әлеміндегі түйткіл мәселелерді шешуде өзіндік орынға ие болып келген Мысырдың бүгінгі күні қиын саяси-экономикалық жағдайға тап болуы, әрі АҚШ-тың демократияландыру үдерісінің құрбанына айналуы аймақтық көшбасшылық рөлінен айырылуына әкеліп соқтырды. Аймақтық көшбасшылық кезіндегі Египеттің сыртқы саяси ұстанымдары мен қазіргі жағдайға тап болуына әсер етуші негізгі факторларды саралау тақырыптың басты өзектілігі болып саналады.

XX-XXI ғғ. қарсаңында Араб Шығысы аймағындағы Мысыр рөлін айқындайтын оқиғаларға жан-жақты талдау жасау және оның аймақтағы халықаралық жағдайының орнын көрсету. Египеттің сыртқы саясаты АҚШ-пен, Израиль және араб әлемімен қарым-қатынасы сынды бірқатар факторлардың әрекет етуімен қалыптасады. Осы бағыттардағы қатынастардың дамуы Египеттің ішкі саяси жағдайына ғана ықпал етіп қойған жоқ, сонымен бірге Таяу Шығыстағы жағдайға да айтарлықтай әсерін тигізді. Осындай үрдіс аталған қатынастардың әртүрлі аспектілерін жан-жақты қарастырып, баға беруіне негіз береді. Сондықтан да 1980-2010 жж. Египеттің аймақтық саясатының бағыттарын зерттеудегі басты мақсат экс-президент Хосни Мүбарак билікке келгеннен кейінгі МАР-дың аймақтық көшбасшылық мемлекетке айналудағы алғышарттары болып саналатын «ұлттық мүдде» мен сыртқы саяси бағытының даму динамикасын көрсету болып табылады.

Египеттің аймақтық саяси қатынастары әртүрлі салаларда көптеген қайшылықтармен сипатталады. Сондықтан да екі жақты қатынастардың дағдарысты кезеңдерін ғана емес, таяушығыстық аймақтағы саяси жағдайдың нашарлап кету себептерін де қарастыру басты мақсаттардың бірі.

Зерттеу жұмысында қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін Мысырдың аймақтық саясатын жүзеге асырудағы алғышарттары саналатын елдің әлеуетін айқындау және саяси, экономикалық және әскери саладағы египет-американ серіктестігінің дамуын зерттеу, екі жақты қатынастың қайшылықтары және оларды жою механизмдерін көрсету сынды міндеттер қойылды.

Зерттеу барысында мақсат мен міндеттерді объективті және ғылыми тұрғыда шешу үшін тарихи-салыстырмалы, дәуірлеу әдісі (диахрониялық әдіс), тарихи-сипаттамалық әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Египет-АҚШ қатынасының тарихи көрінісі

Египет-американ қатынасының даму тарихы Мысырдың үш ірі мемлекет басшылары Г. Насер, Ә. Садат және Х. Мүбарак билігі тұсында қалыптасқан саяси бағыттардың өзіндік ерекшеліктерімен сипатталады. 1952 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін басталған египет-американ қатынасының алғашқы кезеңі «салқындық» сипатта жүрді. Егемендік туын енді желбіреткен жас мемлекеттің сұраған қаржылай көмегін АҚШ дер кезінде жөнелтуге асықпады. Сондай-ақ АҚШ-тың қаружарақпен қамтамасыз ету уәдесін де кейінге ысыруы Г. Насерді Кеңес Одағымен жақындасуға итер-

меледі. Өз кезегінде Таяу Шығыста өзінің ықпалын күшейтуді көздеген КСРО Египетке айтарлықтай көлемде кеңестік қаруларды тасымалдай бастады. Ал 1958 жылы 27 желтоқсанда Мәскеу мен Каир арасында келісімге қол қойылып, Асуан су тоспасын салу үшін құрал-жабдықтар мен техникалық көмек көрсету мақсатында 90 млн рубль көлемінде ұзақ мерзімге қарыз беру қарастырылды. Ізінше, 1960 жылы 27 тамызда екі жақ 202,5 млн рубль көлемінде қарыз беру туралы келісімге қол қойылды. Осылайша екі ел арасында орнатылған тығыз әскери-экономикалық байланыс ұзақ жылдар бойы жемісті дамыды. Бірақ, 60-шы жылдардың аяғынан бастап КСРО экономикалық құлдырауы себебінен өзінің Таяу Шығыстағы ықпал өрісін жоғалта бастады. Ал, Насерге батыс елдерімен тығыз қатынас орнату және елде жеке меншік өндіріске ерік беру туралы шешім қабылдауына тура келді. Дегенмен мемлекет басшысының Ақ Үй әкімшілігімен қатынасты қалыптастыру әрекеті салқындық қалпында қала берді.

1967 жылы Израиль басқыншылығы кезінде Египет пен АҚШ арасында дипломатиялық қатынас үзілгеніне қарамастан, екі ел арасындағы байланыс жылуы 1970 жылы қазанда үкімет басына Әнуар Садат келгеннен кейін сезіле бастады. АҚШ пен Египет арасындағы жақындастықтан өзара тиімді мүдделер көзделді. Египеттің ішкі факторлары (Насердің «социалистік эксперимент» сәтсіздігі, Израильге қарсы тұру нәтижесіндегі экономикалық дағдарыс) 1970 жылдардың ортасындағы АҚШ-тың сыртқы саясатындағы сәтсіздіктермен сәйкес келді. 1973 жылы Вьетнам соғысында жеңіліске ұшыраған АҚШ енді өз белсенділігін Таяу Шығыс аймағында танытуға кірісті. Садат Вашингтонды, ең алдымен тоқырап қалған ел экономикасын көтеру мақсатында қаржы алуға, екіншіден, 1967 жылы басып алынған Синай түбегін қайтаруы үшін Израильге қысым түсіруші күш ретінде қолданғысы келді.

Ал, американдықтар Египеттің сыртқы және ішкі саяси бағыттары арқылы Таяу Шығыс аймағынан Кеңес Одағын ығыстыруды, ірі араб елдерін Израильмен бейбіт келісім орнатуға итермелеуді көздеді. Египет пен АҚШ арасындағы дипломатиялық қатынас 1974 жылы ақпанда қалпына келтірілді. Осы уақыттан бастап американдықтар аймақтағы өздерінің стратегиясын күшейте отырып Кеңес Одағын бұл аймақтан алшақтатуға тырысты.

Египетке аса қымбатқа түскен Израильмен бейбіт бітімге 1978 жылы қыркүйекте қол қойылды. Кэмп-Дэвид келісімі көмегімен Египет өзіне Синай түбегін қайтарып, Вашингтонды әскери және экономикалық көмекті ұлғайтуға қолданғысы келді. Ізінше, 1979 жылы наурызда қол қойылған сепараттық бейбіт бітімнің құны американдықтар үшін шамамен 5 млрд. долларды құрады (Звягельская И.Д., 1990,125). Сондай-ақ бұл келісімнің Египет үшін де құны қымбатқа түсті. Бауырлас елдер тарапынан сынға алынып, араб әлемінен оқшауландырылды. Садаттың биліктегі соңғы жылдары елдегі экономикалық қиындықтар және саяси шиеленістің өрши түсуімен сипатталды.

1981 жылы Хосни Мүбарак үкімет басына келгеннен соң Вашингтон Египет пен АҚШ арасындағы ерекше қатынас сипатына ие болған саяси және әскери-экономикалық байланысты сақтап қалуға тырысты. Вашингтон екі ел қатынасындағы ерекше орынды иеленетін әскери ынтымақтастықты Таяу және Орта Шығыста өзінің ықпалын күшейту үшін бағыттауға көздеді. Өйткені, 1980 жылдардың қарсаңында Иранда шаһқа қарсы төңкеріс, ал Ауғанстанда тәртіптің ауысуы сияқты елеулі өзгерістер жүрген еді. Осыған дейін Таяу және Орта Шығыстағы қауіпсіздік нышаны ретінде Иран мемлекетіне ерекше мән беріліп келген болса, енді шаһ тәртібінің құлауымен онда бос кеңістік түзілген соң, АҚШ Египеттің стратегиялық сапасына ерекше көңіл бөле бастады.

Хосни Мүбарактың 1982 жылы ақпан айында АҚШ-қа сапары барысында Египетке американдық экономикалық көмекті сақтау, әскери салада ынтымақтастықты жалғастыру, сондай-ақ Синай түбегінде көп ұлтты күштер (КҰК) әскерлерін шоғырландыру туралы мәселелер қарастырылды. Жалпы 1982-1983 жылдары АҚШ тарапынан Египетке 1 млрд. доллар көлемінде экономикалық және 1,3 млрд. доллар көлемінде әскери көмек көрсетілсе, бұл көрсеткіш 1983-1984 жылдары 1 млрд. және 1,365 млрд. долларды құрады. 1984 жылдың аяғында Египетке тасымалданатын әскери құрал-жабдықтарға бөлінген 8,5 млрд. доллар көмек көлемі 1987 жылға дейін осы деңгейде сақталды. Осылайша қару-жарақ тасымалдау көлемін ұлғайта отырып, Вашингтон Каирді таяушығыстық одақтас ретінде өзіне жақындата түсу үшін қолдағы барын аямады.

Дегенмен Мысыр қоғамында алпауыт елдің саясатына деген кері көзқарастар байқала бастады. 1985 жылы күзде американдықтарға қарсы ұзақ пісіп-жетіліп келе жатқан бұрқасын лап ете түсті. Бұған төрт палестиналықтың Жерорта теңізіндегі итальяндық «Акилле Лауро» туристік кемесін басып алуы себеп болған еді. Палестиналықтардың бұл әрекетін әлемдік қауымдастық алдын-

да көзге түсірмей, дауды жанжалсыз шешуді ұйғарған Египеттің шешіміне американдықтардың қарсы шығуы жағдайды ушықтырып жіберді. Египет басшылығы палестиналықтармен келіссөзге отырып, туристерді жіберуге көндіріп, ал өздерін ұшақпен Туниске жеткізуге келісім берген еді. Американың ішкі әскери әуе күштері Египеттің туристік ұшағын басып алды. Олар египет әуе ұшағын Сицилия әуе қондырымдарының біріне қонуға мәжбүр етіп, өзіндік сот жасауға шешім қабылдаған болатын. АҚШ-тың әрекетіне қатты наразылық танытқан Египет президенті бұл бұрын естімеген халықаралық құқық нормаларын бұзатын оқиға екенін атады. Елде көптеген қалаларда американдықтарға қарсы толқулар жүрді. Египеттегі шиеленісті жағдайды басу үшін АҚШ-тың бас хатшы орынбасары Дж. Уайтхед жіберіліп, 150 млн. доллар көлемінде қосымша көмек бөлуге мәжбүр болды.

Шиеленіс басып тасталғанымен египеттіктер Вашингтонның өз «ұлттық мүддесін» қанағаттандыру үшін кез келген араб елінің абыройын таптайтын саясатқа баратындығын шынайы көзбен көрді.1986 жылы көктемде Ливия Жамаһриясына қарсы Египетті айдап салмақ болған АҚШ-тың ойы іске аспай қалды. Көршілес араб елін АҚШ-тың бомбылауы Египетті дүр сілкіндірді. Мысыр Ливиямен арадағы қатынасы нашар болса да, көрші елдің халқына гуманитарлық көмек жіберетіндігін жариялады.

Египет-америка қатынасындағы алшақтық Мысырдағы американдық әскерлердің шоғырлану мәселесінде де байқалды. Негізінен, АҚШ өздерінің әскерлерін Египетте шоғырландыру жоспарын Әнуар Садат билігі тұсында іске асырған болатын. 1979 жылы желтоқсанда Каир өзінің территориясында екі «АВАКС» ұшағын орналастыруға рұқсат берген еді. Сонымен бірге АҚШ Қызыл теңіздегі Рас-Банас порты мен әскери әуе қондырымын пайдалану құқығына қол жеткізген болатын. 1982 жылғы қаржы жылында АҚШ әкімшілігі жоғарыда аталған әуе базаларын қайта жабдықтауға 106,4 млн. доллар бөлуді көздеді (الشرع الاوسط،1982).1983 жылы мамырда екі ел арасындағы әскери келіссөз қайта басталды. Бірақ Вашингтонның Рас-Банастағы египеттік әскери қойманы қайта жабдықтау туралы келісімге қол қою үміті еш нәтиже берген жоқ. Хосни Мүбарак өз елінде ешқандай шетелдік әскери қойманың болмайтындығын, Мысыр әскери қойманы өзі салып, онда өзінің бақылауын сақтайтындығын, американдықтар бұл қойманы тек Каир Вашингтонның іске араласуын қажет тұтқан жағдайда ғана пайдалана алатындығын баса атап өтті (برنامج مبارك وثيقة.لبناء الدولة العصرية. اكتوبر ١٩٩٩). Мүбарак шетел әскерлерінің елдің территориясына шоғырландырылуын қаламады. Әрі оның араб әлемі алдында Египеттің беделіне нұқсан келтіретінін сөзсіз ұғынды. Египет басшылығы өзінің аумағында осыған дейін шетел әскерлерінің белгілі мақсатта уақытша орналасқандығын ескертті. Еске түсіре кетсек, елде тікелей американ әскерлерінің орналастырылуы 1979 жылғы египет-израиль бейбіт бітіміне сүйеніп, осы келіссөз ережелерін бақылау үшін көп ұлтты күштер ұйымдастырылған еді. 1982 жылы сәуірде Израиль әскерлері Синай түбегінен шығарылғаннан кейін АҚШ өзінің батальонын шоғырландырған болатын. Бірақ египет-израиль шекарасында шиеленіс азайғаннан кейін Синай түбегіндегі КҰК контингенті өзінің бұрынғы мәнін жоғалта бастады. Синайда 22000 КҰК әскерлерін ұстауға рұқсат берілсе де, олардың саны 8000 әскерден аспады.

Сондай-ақ Иран-Ирақ соғысы кезінде АҚШ-тың екі ұшты саясат ұстанып, Иранға әскери көмек беруі араб елдері тарапынан қарсыластық туғызды. Египет 1987 жылы «Ирангейд» дауын ескере отырып, Вашингтонға бару сапарынан бас тартты. Бұл соғыста Ирақтың одақтасы болған Египет АҚШ-тың бұл әрекеттерін «дұшпандық әрекет» деп санады. Вашингтонның осындай әрекетке баруы өзінің таяушығыстағы одақтасы Израильмен бірлесе отырып, жасалынғаны сөзсіз мәлім. Израиль Иранды жауы санап келсе де, бұл аймақтық соғыста өзінің бақталасын қолдаған болатын. Бір жыл бойы Египеттегі американдықтарға бас көтерулер салдарынан «дипломатиялық дағдарыс» басталды. Бұл наразылық 1987 жылы қыркүйекте Каирдегі лаңкестік әрекетке ұласты. Египеттегі америка дипломаттарына екі рет қастандық әрекеті жасалынды.

Дегенмен 1980 жылдардың аяғында екі ел қатынасында қайтадан жылулық сезіле бастады. 1988 жылы Х. Мүбарак АҚШ-қа ресми сапар жасап, үзілген дипломатиялық қатынасты, палестина мәселесін реттестіру, экономикалық қолдау беру мәселелерін алға қойды. 1988 жылы наурызда Египеттің қорғаныс министрі Абу Газалидің АҚШ-қа сапары барысында екі ел арасындағы әскери ынтымақтастық принциптерін айқындайтын «өзара түсіністік туралы меморандумға» қол қойылды. Бұл меморандумда әскери бірлесіп қызмет істеуде Египетке бірқатар әскери технология беру қарастырылды. Бұндай келісімге АҚШ басқа ешқандай араб елдерімен қол қойған жоқ болатын. Меморандумның әрекет ету мерзімі 5 жыл

болғанымен, оны ұзартуға мүмкіндік берілді. Келіссөзде Египет келісімнің кез келген тарауына түзету енгізе немесе жоя алады деп көрсетілді (الأهرام,1988).

90-шы жылдардың ортасына қарай Египет пен АҚШ арасында аймақтық мәселелер бойынша қарама-қайшылықтар туындап, екі елдің көздеген мүдделері одан әрі алшақтай түсті. 1997 жылы өткен Араб Елдері Лигасының (АЕЛ) саммитінде Египеттің төрағалығымен оның мүшелеріне Израильмен байланыстарын тоқтатып, экономикалық бойкотты қайта жандандыру ұсынылған болатын. Бірақ Мысырдың АЕЛ-мен біріккен мәлімдемеге қатысуы американдықтар тарапынан наразылық тудырды. АҚШ-тың қаһарына ұшыраған елдерге Мүбарактың көмек беру саясаты Вашингтонды назаландырады. Мүбарак 1996 жылғы қыркүйектегі АҚШ-тың Иракты бомбылауын «халықаралық құқықты бұзу» әрекеті деп танығандардың бірі еді. Египет бірнеше рет АҚШ-ты Бағдадтағы экономикалық және саяси тосқауылды алып тастауға шақырды. Таяу Шығыс мәселелері бойынша Вашингтондық институттың атқарушы директоры Роберт Сатлофф Египеттің 70-80-шы жылдардағы саясаты мен 90-шы жылдардағы саясаты арасында айтарлықтай айырмашылық бар деп көрсетті. Оның пікірінше, Египет аймақтағы АҚШ-тың мүдделеріне жауап бермейтін бағыттарды ұстанады: «екі елдің біріккен күші араб елдерінің Израильмен байланысын кеңейту үшін жұмсалуы керек, бірақ соңғы кезде Египеттің сыртқы саяси бағытында Израильді өзінің аймақтағы жетекшілігіне қауіп төнгізуші ретінде қарастыратын үрдіс байқалады».

Жалпы көзқарас бойынша екі ел арасындағы түсініспестік шартты сипатта, әрі дағдылы әдет бойынша жүреді. Өзара үйреншікті қанағаттанбаушылық алдымен, әдеттегідей Ақ Үй әкімшілігінің Египет саясатына үндеу тастауымен басталады. Ізінше, бұл сынды «Нью-Йорк», «Вашингтон пост» сынды басылымдар қағып алып отырады. Көбінесе, Египеттің сыртқы саяси бағытына емес, ішкі мәселелеріне көп қадалады. Сондай-ақ конгрестің кейбір мүшелері Каирге экономикалық көмекті азайту керектігі туралы мәселелер көтереді. Ал, бұған Мысырдың ресми өкілдері АҚШ Египеттің сыртқы да, ішкі де ісіне араласуға құқығы жоқ деп жауап қайтарады. Бірақ, египет-америка қатынасында кездесетін кез келген шиеленісті фактілерге қарамастан, үнемі екі жақ басшылары кез келген келіссөзден кейін бір-бірінің алдын кеспеуі керектігін еске салып отырады. Жоғарыда айтылғандарды сараптай келе, египет-америка қатынасын конгресстегілер египет-израиль байланысының көлеңкесі арқылы қарастырады деп топшылауға болады. Дегенмен ресми деңгейде екі жақ та тығыз байланысты сақтау керек.

Осындай салқындық жағдайда Египеттің сыртқы істер министрі Амр Мұса 1998 жылы тамызда АҚШ-қа ресми сапар жасаған еді. Өзінің әріптесі Мадлен Олбрайт және конгресс мүшелерімен кездесуі айтарлықтай нәтиже берген жоқ. Сапардың негізгі мақсаты екі ел арасындағы қайшылықтарды жою және тығыз ынтымақтастық жолдарын іздестіру болған болатын. 1999 жылы шілдеде Хосни Мүбарак өзінің Вашингтонға кезекті сапары кезінде, египет-америка қатынасы стратегиялық жағынан маңызды болып табылатындықтан АҚШ-та екі ел арасындағы серіктестікті сақтауға мүдделі екенін нақтылады.

Египет-АҚШ арасындағы әскери серіктестік

Екі ел арасындағы байланыста әскери ынтымақтастық әрдайым басты орынды иеленді. АҚШ Египетке өзінің қару-жарағын 70-ші жылдары-ақ тасымалдай бастаған болатын. 1980 жылы АҚШ 1,5 млрд. долл. көлемінде Египетке қаружарақ жіберуге міндет алды. Соғыс қаруларын иеленуге берілетін американдық көмек жаңа үкімет тұсында да жалғасып жатты. «Аль-Маджалля» журналының мәліметі бойынша, 1985 жылы көрсетілген АҚШ көмегін: қырық «Ф-16», алты «Геркулес», «СИ-150», «әуе-әуе», «Сэндвиндер», «Спэрроу» зымырандары, «Хок» үлгісіндегі 288 «жер-әуе» зымыраны, 300 М-60 танкі, бес жүз жүк тасымалдау көлігі, жүз елу бес зеңбірек, екі жүз танкіге қарсы тұратын зымыран және жүз қырық бес «Хувер Крафт» кемесі құрады (المجلة،٢٦٥).

1985 жылы Египет АҚШ-тан жалпы 2,2 млрд доллар көмек алса, оның 1,2 млрд. доллары тек әскери салаға берілді. Сондай-ақ екі ел арасындағы әскери ынтымақтастықта біріккен соғыс іс-қимылдарын екі жылда бір рет өткізу қарастырылды. АҚШ Таяу Шығыстың шөлді табиғи шарттарында өзінің қарулы күштерін соғыс іс-қимылдарын жүргізуге бейімдеуді көздеді. Іс-қимылдардың ішіндегі маңыздырағы «Брайт Стар» (Жарық жұлдыз) 1980, 1981 және 1985 жылдары жүргізілді. Бұл әуедесанттық іс-қимыл 1988 жылы 22 наурызда екі жақ бірін-бірі түсінушілік жөнінде меморандумға қол қойылғаннан кейін де жалғастырылды. Біртіндеп, «Брайт Стар» іс-қимылына қатысушылардың ортасы көбейе түсті. 1996 жылы АҚШ пен Египетке Франция, Германия, Ұлыбритания және БАӘ

қосылды. Ал, 1999 жылы әскери сала тарихында бұрында өткізілмеген жаттығу ұйымдастырылып, оның құрамын нидерланды, Италия, Греция және Иорданияның әскерлері толықтырды. 11 елдің қарулы күштерінен құрылған, жалпы 70 мың әскер (30 мыңы египеттіктер) саны қатысқан осы іс-қимылға 33 мемлекет өздерінің өкілдерін бақылаушы ретінде жіберген болатын (Al-Ahram Weekly,1999).

Екі ел арасында 1986 жылы қол қойылған әскери келісім Египет инвесторларына тікелей Пентагонмен ынтымақтасуға құқық берді. Египет-американ әскери ынтымақтастығы әскери жеңілдіктердің берілуі, әскери технологиямен қамтамасыз ету, біріккен жаттығулардың өткізілуі және тікелей әскердің қатысуына негізделді.

Жалпы, екі ел арасындағы әскери байланыста да кейбір қиыншылықтар кездесіп отырды. Мысалы, АҚШ-тың мемлекеттік департаменті жаңа үлгідегі кейбір қару түрлерін Египетке тасымалдауға келісім бермеді. Әсіресе, ТОВ-2Б танкі бұзатын, Ф-16 жойғыштарын жоятын «әуе-әуе» АМРААМ зымырандарымен қамтамасыз ету мәселесінде келіспеушіліктер туындады. Бұл жүйелерді Парсы Шығанағының кейбір басқа елдері өз уақытында алып қойған болатын. Дегенмен Вашингтон Египеттің «Longbow» радар жүйесін беру туралы ұсынысын қабылдамады.

1985 жылға дейін алынған әскери қарыздарды өтеу мәселесі біршама қиындық туғызды. Бұрынғы экономика министрі М. Саид «әл-Мусаввар» журналына берген өзінің сұхбатында әскери қарыздар жылына 12-13%-ды құрайтындығын атап көрсетті. Әдетте жеңілдік 5-10 жылға, ал өтеу мерзімі 20 жылға дейін уақытты қарастырды. Бұл Египетте қаржы дағдарысын туғызуы мүмкін еді. Бірақ 1991 жылы Иракқа қарсы коалицияға қатысқаны үшін американдықтар әскери қаружарақпен қамтамасыз ету бойынша ЕАР-ның 7 млрд. доллар көлеміндегі қаруларды тасмалдау бойынша қарыздарын кешірді. Сонымен қатар, египет әскерилері әскери көмек бағдарламасы бойынша сатып алынатын қаруларға бағаның өсіп кеткеніне наразылық білдірді. Басқа елдермен салыстырғанда египеттіктер үшін соғыс техникасын сату бағасы 20-25%-ға дейін жоғары. Бірақ, сөйте тұра Каирдің америка әскери көмегіне тәуелділігі еш төмендеген жоқ. Египет қарулы күштері аймақтағы саны жағынан да, соғысқа қабілеттілігі жағынан да алдыңғы орындарды иеленеді. Сондай-ақ 2001 жылы Египет дүниежүзінің қаружарақты импорттаушы елдер тізімінде 4-ші орында тұрса, ал 2002 жылдың қарсаңында алдыға Оңтүстік Корея, Тайвань, Қытай және Сауд Арабия елдерін жіберіп, бірақ өзінің артына Израильді қалдыра отырып 5-ші орынды иеленді (Титоренко В. Е.,1994).

Бүгінгі күні египет әскери саны жағынан әлемде 13-ші орынды иеленеді. Құрамында 436 мың солдат және офицерлері бар египет әскері НАТО әскери блогы құрамындағы әскерлер санынан да асып түсті.

Египет-америка ынтымақтастығы шеңберінде Каир өзінің жеке соғыс өндірісінде дамыта бастады. Бүгінде қорғаныс министрлігі басқаруындағы шамамен 20 шақты мемлекеттік соғыс өнеркәсіптері бар. Парсы Шығанағындағы соғыстан кейін «Зауыт 2000» бағдарламасы шеңберінде Египетте америка лицензиясы бойынша М1А1 (АБРАМС) танктерін жинай бастады. Египет-америка келісімі бойынша египеттіктер жылына 524 танкіге дейін шығаруға құқығы бар. Негізінен, египет басшылығы жылына 1500 танкке дейін шығаруды көздейді. Сондай-ақ әскери машина жасау құрылысы саласында араб-америка машина құрылысы компаниясы (AAVCO) қызмет етеді. 1977 жылы негізі қаланған бұл компания, біріккен египет-америка өндірісі болып табылады. Шамамен 17 мың жұмысшысы бар өнеркәсіп әскери джиптер және басқа да жеңіл транспорт құралдарын шығарады.

Америка көмегі нәтижесінде египет әскері батыс үлгіде жабдықталған қазіргі заманғы қарулы күштерге айналды. 20 жыл ішінде Египет әскерін жаңашаландыру негізінен америка көмегіне сүйенді. Осы жыл көлемінде Каир Вашингтоннан әскери шығынға шамамен 25 млрд. доллар алды (Егорин А.З., 2000). Әрине, бұдан АҚШ-тың ұтқаны да сөзсіз. Египетке қаруларды тасымалдай отырып, америка үкіметі көптеген өздерінің корпорацияларын байытып, жүз мыңдаған американдықтарды жұмыспен қамтамасыз етті.

Осылайша, әскери ынтымақтастық саласында Каир Вашингтоннан танк, құрлықтағы артиллериялық жүйелерді, зымыран қондырымдарын, ұшақтар, тік ұшақтар және тағы да басқа көп көлемде америка техникаларын алды. Әрине, күшті және соғысуға қабілетті әскердің болуы Египеттің аймақтағы беделін күшейте түсетіні сөзсіз. Бірақ, әскери көмекті төмендетіп, экономикалық көмек көлемін ұлғайта түсу Египеттің дамуына үлкен септігін тигізер еді.

Египет-АҚШ қатынасындағы экономикалық байланыс

Египеттің ішкі және сыртқы саясаты әсіресе американдық экономикалық көмекке арқа сүйенетіні рас. Бірақ та америка экономикалық көмегінің

көп бөлігі ақшалай емес, материалдар немесе құрал-жабдықтар түрінде көрсетіледі. Бұл өз кезегінде берілетін несиенің қажетті салаға жұмсалу мүмкінділігін тежейтіні сөзсіз. 80-шы жылдардың ортасынан бастап, мысырлықтарға берілетін америка көмегінен 400 млн доллар материалдар мен жабдықтар түрінде бөлінсе, тек 400 млн доллар ғана ақшалай берілген (الأهرام). Ал көмектің қалған бөлігі әртүрлі экономикалық жобалар мен тауарлар жеткізу түрінде ұсынылған.

Жалпы АҚШ тарапынан Египетке берілетін экономикалық көмек төңірегінде даулар жиі кездесіп отырды. АҚШ тарапы Каир Вашингтонның аймақтағы мүддесін нақты қолдамайды деп наразылық танытса, Египет мамандары АҚШ-тан бөлінетін көмектің тек 15%-ы ғана ел экономикасының қажеттілігіне жұмсалады деп жауап қайтарады. А.Г. Князевтің пікірінше: «Америка экономикалық көмегі Египетке көмектесудің орнына, елді керісінше, қарызға батырып, экономикалық тәуелділікке итермелейді» (Князев А.Г.,1986).

Египетке берілетін америкалық экономикалық көмек соңғы жылдары екі ел арасындағы қатынас өзегі болып отыр. Египеттің АҚШ-пен тығыз байланысын үзбеу үшін өзіндік себептері бар. Ел 80-шы жылдардың қарсаңында ауыр экономикалық жағдайды басынан өткерді. Ал, АҚШ тарапынан құйылған инвестиция легі елді терең дағдарыстан алып шығуға көмектескен болатын. Израильден басқа ешқандай мемлекет АҚШ-тан үлкен экономикалық және әскери қолдау көрген емес. Салыстырмалы түрде айта кетсек, 1990 жылы Египет пен Израильді қосқанда екі ел 5,15 млрд. доллар көмек алған, бұл жалпы АҚШ-тың шетелге берілетін көмегінің 33%-н құрайды (Al-Ahram Weekly, 2001).

Қаншалықты сынға алынса да, негізінен америкалық көмек аймақтағы басқа елдерге қарағанда 90-шы жылдары Каирдің экономикалық жетістіктерге жетуіне үлкен септігін тигізіп, екі ел арасындағы қатынаста бірқатар нәтижелер берді. Бұл көмексіз Египет 1967 және 1973 жылдардағы соғыс салдарынан туындаған ауыр экономикалық дағдарыстан қысқа мерзімде шыға алуы мүмкін емес еді. Америкалық көмек өнеркәсіп инфрақұрылымын құруда үлкен рөл атқарды. Шамамен 9 млрд. доллар құйылып, халықты тұтыну тауарларымен қамтамасыз етуде, ауыр және жеңіл өнеркәсіпті дамытуға септігін тигізді. 1979-1999 жылдары Мысыр барлық еуропа елдерін қосқанда тек 20 млрд. доллар несие ғана алған. Сонымен қатар, египет әскерлері антиирактық коалицияға қатысқаны үшін Парсы Шығанағындағы соғыстан кейін америкалықтар Мысырдың сыртқы қарызының шамамен 20 млрд. долларды кешірді. Сондай-ақ АҚШ шамамен 7 млрд. доллар көлеміндегі әскери қарызды кешірді. Елдегі әскери күш қуатының күшеюіне АҚШ-тың тигізген әсері көп екенін Каир түсініп отыр. Египеттің танымал саясаттанушысы Абдель Монем Саид египет-америка стратегиялық ынтымақтастығы нәтижесін бағалай отырып, екі жақтың қол жеткізген төрт басты мақсаттарын көрсетті:

1) ұлттық және діни сипаттағы араб-израиль шиеленісінің
мемлекетаралық шиеленіске ауысуы;
2) аймақтағы шиеленістің әлсіреуі;
3) радикалды исламмен күресте Египеттің жетекші рөлі;
4) Египеттің экономикалық жетістіктері (Annual Economic Report on Egypt,1999).

Әрине Мысырда, АҚШ-та өзара стратегиялық ынтымақтастықтан тиімді пайдаларын көрді. Вашингтонның арқасында ЕАР Синай түбегін қайтарып алып, белгілі бір деңгейдегі экономикалық және саяси тұрақтылыққа қол жеткізді. Ал, АҚШ өз кезегінде араб әлеміндегі өз мақсаттарын күшейте отырып, Египетті америка мүддесінің қорғаушысына айналдырды.

Шамамен 20 жыл бойы (1979-1999 жж.) Египет АҚШ-тан 21 млрд. экономикалық көмек және 25 млрд. доллар әскери көмек алған. Соңғы кездері елде америкалық бағытты қолдайтын әлеуметтік күштер біртіндеп көбейе түсті. Олар негізінен әртүрлі ассоциацияларға біріккен мысырлық іскер топтарының өкілдері еді. Солардың ішінде ерекше көзге түсетін америка сауда палатасының бөлімі, яғни египет-америка комиссиясы болатын. 1982 жылы құрылған бұл ұйым египет заңына бағынбайды. Негізінен ЕАР шетелдік сауда палаталары сауда министрлігінің шешімі бойынша құрылуы қажет. Вашингтон тарапынан бекітілген бұл ұйым өзінің қызметі бойынша египет заңына қайшылық етеді. Америка жағы бұл ұйым арқылы жеке меншік шетел капиталы мен мемлекеттік құрылымдар арасындағы қатынасты реттестіріп, экономикалық тұрақтылықты сақтағысы келсе, египеттіктер өз кезегінде палатаның көмегі арқылы экономика саласында америка инвестициясының көлемін ұлғайтқысы келеді. Сонымен бірге, екі жақтың белсенді қатынасына көмегін тигізіп отырған келесі ұйым Египет кәсіпкерлер ассоциациясы еді. Қаржы, саяси және әлеуметтік-экономикалық потенциалы жоғары бұл құрылымдар египет-америка қатынасының дамуын реттестіруде өз үлестерін

қосып отырды. Сондай-ақ екі жақты экономикалық байланыстың дамуына өзек болған «Мүбарак-Гор» серіктестік бағдарламасы болды. 1994 жылы 25 қыркүйекте күшіне енген бұл бағдарлама негізінде біріккен египет-америка комиссиясын құру туралы келісімге қол қойылды. Бағдарламаның міндеті жеке меншік секторға сүйене отырып, сауданы дамыту, инвестицияның көлемін ұлғайту үшін қолайлы жағдай жасау. «Мүбарак-Гор» бағдарламасы шеңберінде экономикалық саясат, сауда, инвестиция және қаржыландырудың сыртқы көздері бойынша төрт шағын комиссия қызмет жасады. Бұл шағын комиссиялар дербес түрде жұмыс істеп, көрсетілген аймақтарда нақты жобаларды жүзеге асыруға әрекет етті. Бағдарламаның маңызды жұмысшы органы болып президенттік кеңес саналды. Оның құрамына екі жақтан он бестен ұлттық бизнес «капитандары» кірді. Экономикалық өзара қатынастың маңызды мәселелері бойынша нақты ұсыныстар даярлау үшін үнемі кеңес мүшелерінің мәжілісі жүргізілді. Ал ұсыныстар өз кезегінде Мүбарак және Гордың төрағалығымен бекітілді.

Экономикалық саладағы екі жақты ынтымақтастықтың маңызды бағыттарына шаруашылықты либерализациялау үлгісіндегі әрекеттерді, мұнай-газ кешенін инвестициялық жағынан қолдау, сондай-ақ телекоммуникация желілерін жаңашаландыру, шағын бизнесті кеңейту, ұлттық кадрларды даярлауды жатқызуға болады. Жалпы Египетте ірі америка компанияларының 2500-ден астам өкілеттері жұмыс істейді.

1990 жылдардың аяғына дейін ЕАР экономикасына тікелей инвестиция құю қарқыны өсіп отырды. Мысалы, 1996 жылы инвестиция көлемі 647 млн долларды құраса, ал 1997 жылы 834 млн долларға жетті. 1999 жылға қарай Египетке 2,3 млрд. доллар көлемінде америка инвестициясы (оның 1,5 млрд. мұнай секторына) құйылды. Египет үкіметі америка инвестициясының өсуі жыл сайынғы жалпы ішкі өнімнің 5-тен 8 %-ға дейін өсетініне әкеледі деп үміттенеді. АҚШ үкіметі Каирге берілетін экономикалық көмекті азайтуды ЕАР экономикасына тікелей құйылатын инвестицияны шамамен жылына 3,8 млрд. долларға ұлғайту есебінен жоспарлады (Азатян В.В., Ткаченко А.А., 2000).

Екі жақты қатынастың дами түсуі 1998 жылы мамырда өткізілген «Мүбарак-Гор» комиссиясының мәжілісінде экономикалық ынтымақтастықты тереңдетуге бағытталған маңызды шешімдерді қабылдағаннан кейін байқалды. Египет үкіметі мен USAID арасында египет экономикасын реформалау бағдарламасын жалғастыру үшін субсидий ретінде 60 млн доллар бөлу туралы келісімге қол қойылды. Сондай-ақ мәжілістің жүру барысында сыртқы рынокта египет ауыл шаруашылығы өнімдері мен тамақ өндірісі тауарларының бәсекелестігін арттыру мәселесіне назар аударылды. 1998 жылы тамызда құрамына агроөнеркәсіп корпорацияларының өкілдері кіретін АҚШ конгресі аграрлы комитеті палатасының төрағасы бастаған өкілдерді Египетке жіберуге шешім қабылдады (Мурадян И., 2001).

1998 жылы жазда Х. Мүбарактың АҚШ-қа сапары барысында америка рыногына египет тауарларын тасымалдауды кеңейту және египет компанияларының АҚШ-та шығарған жаңа технологияларын қолдану шарттары туралы келіссөздер жүргізілді. Сондай-ақ екі ел арасында ерікті сауда аймағын құруға байланысты мәселелер қарастырылды.

1999 жылы наурызда Каирде екі ел үкіметінің өкілдері қатысуымен америка сауда палатасының кеңейтілген мәжілісі өткізілді. Экономикалық серіктестік қатынасты тереңдету үшін жаңа мүмкіндіктерді іздестіру қарастырылды. Қатысушылар жыл сайын үкіметаралық мәжілістер өткізіп отыруға келісті. Америка өкілдерін басқарған экономика министрінің орынбасары Стюарт Эльзенстат Египет экономикасындағы ілгері қадамдарды көрсете отырып, «египеттің экономикасын либерализациялау бағдарламасы америка инвесторларына өте қымбат емес, бірақ инвестиция үшін тиімді нысандар ұсына алады» деді. Сондай-ақ ол Египетке құйылатын ірі америка инвестициясын тартуға қарсы әрекет ететін бірқатар факторларды көрсетті. Оның пікірінше, бұған бюрократтық аппарат, қарқыны төмен жекешелендіру және мемлекеттік бағалау саясаты себепкер болып отыр. Америка жағы либералды реформаларды тереңдетуді ұсынса, египет жағы Х. Мүбарактың либералды реформаға қатысты сақтық бағытты ұстанатынын жариялайды (فكر مبارك السياسة الخارج . ١٩٩٩).

1999 жылы 9 қарашада Вашингтонда екі ел арасында сауда мен инвестициялық қолдау және энергетика саласында ынтымақтастық туралы екі келісімге қол қойылды. Бірінші келісім бойынша II бапта египет сауда министрі және америка сауда өкілеттілігінің төрағасы басшылығымен сауда және инвестиция бойынша египет-америка кеңесін құру айтылды. Кеңес екі жақты сауда және инвестициялық мәселелер бойынша кеңес беру үшін және осы салада туындаған мәселелерді шешу үшін құрылуы керек болды.

Ал екінші келісімнің I бабында өзара тиімді негізде энергетика саласында екі жақты ынтымақтастық орнату қарастырылды (Agreement Between The Government Of The United States,1999). Келісім шарттарында мағлұматтар алмастыру, ғалымдардың екі жақты сапарлары, біріккен жобалар дайындау, семинарлар мен конференциялар ұйымдастыру мәселелері айтылды. Осы міндеттердің барлығы орындалуын қадағалау үшін арнайы комиссия құрылды.

Америка сарапшыларының пікірінше, Вашингтон Египетке елдегі инфроқұрылымдарды жақсарту және реформаларды жүргізуге көмектесті. Енді олар өздерінің басты міндеті деп елде қолайлы инвестициялық жағдай мен нарықтық экономиканы құруды қарастырады. Жалпы, америка-экономикалық байланысты дамытуға бағытталған бағдарламадан келесі тұжырымдардың туындайтынын көруге болады:

1) Бес жылдың мерзімінде біртіндеп экономикалық көмектің жылына 815 млн доллардан 407 млн долларға дейін қысқаруы;

2) Египетке америка экспорты мен инвестициясының өсуі;

3) АҚШ пен ЕАР арасындағы жаңа сауда келісімдерінің орнауы;

4) Әскери көмектің сол деңгейде сақталуы.

АҚШ үкіметі Египетті нарықтық қатынаста дамыған мемлекетке айналдыруды көздегенін жариялай отырып, ХДП арқылы египет экономикасын дамыту бойынша он жылдық жоспар қабылдады. Бұл жоспарда Египетке экономикалық көмекті 2000 жылы 735 млн доллардан 2009 жылы 400 млн долларға дейін қысқарды. 2008 қаржы жылында 705 млн доллар көлемінде көмек бөлінген болатын. Өз тарапынан Ақ үй Мысырдың жалғыз стратегиялық серіктестігі болып қалуы үшін бұл араб елімен байланысын барынша кеңейтуге және тереңдетуге тырысты. 2000 жылдары АҚШ пен Мысыр арасындағы сауда-экономикалық байланыс жандана түсті. ЕАР сыртқы сауда министрі Юсеф Бутрос Галидің айтуынша, АҚШ-қа экспортталатын мысыр тауарларының көлемі 2002 жылмен салыстырғанда 2003 жылы 21 %-ға өсіп, 1,1 млрд. долларға жетті. Ал бұл көрсеткіш сол бір жыл бұрын ғана шамамен 942 млн долларды құраған болатын (Юрченко В. П., 2003).

АҚШ үшін ресми Египет лаңкестікпен күрес және Таяу Шығыстағы бейбітшілікті реттестіру үдерісі бойынша негізгі серіктестік саналады. Іс жүзінде араб елдерімен байланыс орнату үшін көпірі, ал аймақты реформалау идеясын енгізуде арна ретінде қарастырды. 2004 жылдың басында АҚШ «Үлкен Таяу Шығыс» деп аталатын бастамасын іске қосты.

Бұл Батыстың жаппай қаржылық көмегіне айырбас ретінде, оның ішінде Солтүстік Африканы қосқанда Таяу Шығыс аймағының 22 мемлекетіне кең көлемдегі саяси, демократиялық және экономикалық реформалар жүргізуді қамтиды. Шын мәнінде ол аймақты түбегейлі қайта құрудағы Вашингтонның ұсынған үлгісі бойынша жоспар болатын. Бұған әрине араб әлемі наразылық танытқан болатын.

2004 жылы наурызда Каирге американдық «Үлкен Таяу Шығыс» ұсынысын египет басшылығына жеткізу мақсатында АҚШ-тың саяси мәселелер бойынша мемлекеттік хатшысының орынбасары Марк Гроссман келген болатын. Бірақ саяси көзқарастары толыға түскен мысыр қоғамы елде АҚШ-тың реформаны тек аймақта өзінің ықпалын нығайта түсу үшін жүргізуді қалайтындығын түсінген еді. АҚШ саясатын талқылау үшін Дамаскте өткен халықаралық симпозиумде Сирияның ақпарат министрі Ахмад әл-Хасан өз кезегінде араб елдері американдық «Үлкен Таяу Шығыс» жоспарына және сырттан алынатын басқа да осыған ұқсас жоспарларға қарсы тұруы тиіс деп пікірін білдірген болатын. Әрине Таяу Шығыстағы экономикалық және саяси реформалар әр елдің ішкі саяси мүддесімен тоғысуы керек.

Қорытынды

XX мен XXI ғасырлар тоғысында Араб Шығысы бірқатар әскери-саяси және экономикалық үрдістерді өткерді. Сонымен қатар халықаралық қатынастарды сипаттайтын маңызды тарихи оқиғалар мен үдерістер ошағы саналды. Бір жағынан, ол аймақ маңыздылығын туғызса, ал екінші жағынан арабаралық қатынастардың жүйесіне кері әсерін тигізді. Араб елдерінің басым көпшілігіне саяси жүйе тұрақсыздығы, экономиканың кешеуілдеп дамуы, мемлекетаралық, ұлтаралық және конфессияаралық қақтығыстар тән болды. Бұл факторлардың барлығы аймақтың қауіпсіздігі мен тұрақсыздығына әкелді.

Таяу Шығыс аймағындағы тұрақсыздықты қалпына келтіру үшін Египет әлемдік мемлекеттермен, оның ішінде АҚШ-пен белсенді дипломатиялық күш жұмсады. Өз кезегінде АҚШ-тың сыртқы саясаты үшін маңызды стратегиялық аймақтың ортасында орналасқан Египет аймақта қауіпсіздік, тұрақтылық, ең бастысы америка мүддесін қамтамасыз етуде ауадай қажет болды. Вашингтонда палестина мәселесін шешудің бір

кілті осы Каирде екендігін жақсы түсінді. Сондай-ақ XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында діни лаңкестіктің өрши түскен кезінде американдықтар үшін Египеттің күшін фундаменталистерге қарсы күресте қолдану маңызды болды.

Дегенмен АҚШ кез келген мемлекетті өзінің басты мүддесін жүзеге асыруы үшін аянбай қалатыны белгілі. Әр кезде де екі ел арасындағы серіктестік қатынасты Вашингтон тек өзінің бас пайдасына шешкісі келгені бүгінгі күні айқын болып отыр. Ол әр уақытта да Мысырдың әлеуметтік-экономикалық жағдайын барынша өз ойынының бір бөлшегі ретінде қарап келді. АҚШ-тың Египетке берілетін үлкен экономикалық көмегінің астарында бірнеше факторлар жатқаны мәлім. Осылайша Таяу Шығыстағы аймақтық бейбітшілік саясатты қамтамасыз етуде Египет АҚШ-тың стратегиялық серіктестігі болып табылды. Ал екі елдің арасындағы қайшылықтар мен түсініспеушіліктер, аймақ тұрақтылықтығын сақтауда бүгінгі таңда кері әсерін беріп отыр. Әрдайым Египетті өзінің серіктесі деп жар салып келген АҚШ бұл аймақтық көшбасшы мемлекетін өзінің «демократиялық құрбанына» айналдырғаны бүгінгі күннің ақиқаты. Дегенмен қазіргі жаһандық интеграцияның үдеген тұсында Каир египет-америка қатынасынан әлі де болса үлкен экономикалық ынтымақтастық күтеді.

Әдебиеттер

Азатян В.В., Ткаченко А.А. (2000). Интеграционные процессы в экономике стран Северной Африки. – М.: НИОПИК, – 88 с.

Егорин А.З. (2000). «Ближний Восток: Гонка вооружений...». Во имя мира». Ближний Восток: проблемы региональной безопасности. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, – 132 с.

Звягельская И.Д. (1990). Конфликтная политика США на Ближнем и Среднем Востоке. – М.,125 с.

Князев А.Г. (1986). Египет 80-х годов. – М.: Знание, – С. 20.

Мурадян И. (2001). Политика США и формирование региональных альянсов на Ближнем Востоке. – Ереван: Антарес, – 108 с.

Титоренко В.Е. (1994). Формирование внешней политики Египта после Насера (1970-1993 гг.). – М.: МП Информполиграф, 240 с.

Юрченко В.П. (2003). Военно-техническое сотрудничество США с арабскими странами (конец XX – начало XXI вв.) // Ближний Восток и современность. Вып. 18. – М.: ИИИБВ, – 248 с.

الشرع الاوسط،31/12/1982

برنامج مبارك وثيقة لبناء الدولة العصرية. اكتوبر ١٩٩٩

الأهرام, 25/03/1988

المجلة ٢٦٥، ١٩٨٥,٣٠,٦

Al-Ahram Weekly. Ibragim Nafia. Critical misjudgments. 28 October-3 November.1999. Issue №453

وزير الدفاع من التهديدات الرئيسية لأمن مصر // الأهرام، 1986/06/22

Al-Ahram Weekly. Nevine Khalil. Steering a steady course . 11-17 October 2001. Issue №555

American Embassy in Cairo. Annual Economic Report on Egypt. Cairo, June, 1999

فكر مبارك السياسة الخارج . اكتوب ١٩٩٩.

Agreement Between The Government Of The United States Of America And The Arab Republic Of Egypt Concerning The Development Of Trade And Investment Relations, 9 November, 1999 (www. mfa.gov. eg).

References

Azatyan V. V., Tkachenko A. A. (2000). Integratsionnyye protsessy v ekonomike stran Severnoy Afriki [Integration processes in the economy of the countries of North Africa]. - M .: NIOPIK, - 88 p.

Yegorin A. Z. (2000). «Blizhniy Vostok: Gonka vooruzheniy...». Vo imya mira». Blizhniy Vostok: problemy regional'noy bezopasnosti ["The Middle East: Arms Race ...". In the name of peace. Middle East:Regional Security Issue]. - M.: Institute for the Study of Israel and the Middle East,- 132 p.

Zvyagel'skaya I. D. (1990). Konfliktnaya politika SSHA na Blizhnem i Srednem Vostoke [United States Conflict Policy in the Middle and Near East]. – M.,125 s.

Knyazev A. G. (1986). Yegipet 80-kh godov [Egypt of the 80s]. - M .: Znanie, - p. 20

Muradyan I. (2001). Politika SSHA i formirovaniye regional'nykh al'yansov na Blizhnem Vostoke [US policy and the formation of regional alliances in the Middle East]. Erevyan: Antares, – 108 p.

Titorenko V. Ye.(1994). Formirovaniye vneshney politiki Yegipta posle Nasera (1970-1993 gg.). [Formation of Egypt's foreign policy after Nasser (1970-1993)]- M.: MT Informpoligraf, – 240 p.

Yurchenko V. P. (2003). Voyenno-tekhnicheskoye sotrudnichestvo SSHA s arabskimi stranami (konets XX – nachaloXXI vv.) // Blizhniy Vostok i sovremennost'. Vyp. 18 [Military-technical cooperation of the USA with Arab countries (end of XX - beginning of XXI centuries)] // Middle East and modernity. Issue № 18. - M.: IIBV, - 248 p.

الشرع الاوسط،31/12/1982

برنامج مبارك وثيقة لبناء الدولة العصرية. اكتوبر ١٩٩٩

الأهرام, 25/03/1988

المجلة ٢٦٥، ٦,٣٠,١٩٨٥

Al-Ahram Weekly. Ibragim Nafia. Critical misjudgments. 28 October-3 November.1999. Issue №453

وزير الدفاع من التهديدات الرئيسية لأمن مصر // الأهرام، 1986/06/22

Al-Ahram Weekly. Nevine Khalil. Steering a steady course . 11-17 October 2001. Issue №555

American Embassy in Cairo. Annual Economic Report on Egypt. Cairo, June, 1999

.فكر مبارك السياسة الخارج . اكتوب ١٩٩٩

Agreement Between The Government Of The United States Of America And The Arab Republic Of Egypt Concerning The Development Of Trade And Investment Relations, 9 November, 1999 (www. mfa.gov. eg).

ҒТАМР 13.17.13

Жумажанова Ф.Т.

филол.ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Farahanum@ mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ

Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи және теориялық жағынан барлық қыры толық күйінде, жан-жақты зерттеле қоймаған аса күрделі проблемалардың бірі қазақ әдебиетіндегі көркемдік дәстүр жалғастығы жан-жақты қарастырылды. Ал қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығының бастау көзі ежелгі әдебиет нұсқаларында жатқандықтан, сол жәдігерлерге бірсыпыра тоқталуға тура келеді. Соңғы жылдары ұлттық әдебиеттану ғылымы ескі жәдігерлерге үңілу барысында көптеген жетістіктерге қол жеткізгендігі сөз етіледі. Ғылыми зерттеулер мен әдебиеттер қатарынан ең алдымен ерекшелеп зер салуға ықпал еткені Абай еңбектері болғанмен оған дейін де шариғат тақырыбын Бұқар жырау Қалқаманұлы, Дулат Бабатайұлы, Мәделі Жүсіп қожа, Майлықожа Сұлтанқожаұлы жырлағаны ақиқат. Алайда аты аталған қазақ ақындары бастауды қайдан алды. Оларға кім, не үлгі болды деген сауалдардың төңірегінде ой қозғалды, бұл мәселенің төркіні ежелгі әдебиет нұсқаларында жатқаны әдебиет тарихынан мәлім. Сөзіміз дәйекті болу үшін ежелгі әдебиетті зерттеушілер мен сол тұстағы мұраларға үңілдік.

Түйін сөздер: дәстүр сабақтастығы, шариғат тақырыбы, ежелгі әдебиет, әдеби мұра, жәдігер, сопылық әдебиет.

Zhumazhanova F.T.

Candidate of Philology, Senior Lecturer,
Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: Farahanum@ mail.ru

Succession of Traditions in the Kazakh Literature

This articleconsidersone of the most difficultand insufficiently studied problems- in diachronic and theoretical aspects - the succession of traditions in the Kazakh literature. As the main source of the succession of traditions in Kazakh literature isthe piecesof work from the ancient literature, for us the study of them is important. Nowadaysthey are becoming the research object of national literature studies. The issue of sharia was considered and covered not only in the works of Abay, but also in the works of earlyother Kazakh poets like Bukhar Zhyrau Kalkamanuly, Dulat Babatayuly, Zhusip Khoja, and Mailykhoja Sultankhojauly. Who or what contributed to the coverage of this issue in the writings of poets remains interesting and relevant, and the answer, as we know from the history of literature, is in the works of that period, which became the object of our research.

Key words: Succession of traditions, Sharia, ancient literature, literary heritage, masterpiece, Sufi literature.

Жумажанова Ф.Т.

к.ф.н., старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Farahanum@ mail.ru

Преемственность традиций в казахской литературе

В настоящей статье рассматривается, с одной стороны, одна из сложных, а с другой –недостаточно изученных в диахроническом и теоретическом аспектах проблем – преемственность традиций в казахской литературе. Учитывая то, что источником преемственности традиций в казахской литературе являются произведения из древней литературы, для нас их изучение является ключевым. В последнее время именно древние литературные произведения становятся

объектом исследования национального литературоведения. Вопрос шариата освещался не только в произведениях Абая, но и в произведениях других ранних казахских поэтов – Бухар Жырау Калкаманулы, Дулат Бабатайулы, Жусип Ходжа, Майлыкожа Султанходжаулы. Кто или что поспособствовало освещению данного вопроса в трудах поэтов, остается интересным и актуальным, а ответ, как известно нам из истории литературы, находится в самих произведениях данного периода, которые и стали объектом нашего исследования.

Ключевые слова: преемственность традиций, шариат, древняя литература, литературное наследие, шедевр, суфийская литература.

Кіріспе

Қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығын сөз етер алдында ежелгі әдебиетті зерттеушілер мен сол тұстағы мұраларға үңіліп көруге болады. Әдебиет ақын-жазушылардың өздері өмір сүрген дәуірінің шынайы картинасы болып табылады. Ежелгі дәуір әдебиетін арнайы зерттеген ғалымдардың еңбегі туралы Т. Кәкішұлы былай дейді: «Айрықша белсене еңбек еткен Мырзатай Жолдасбеков (архон жазбалары), Мұхтар Мағауин (жыраулар поэзиясы), Асқар Егеубаев (көне жазба әдебиет), жалпылай шолу жасаған Ханғали Сүйіншәлиевтерге студенттік жәрдемін тигізіп жүрген Алма Қыраубаева сынды қарындастарымыз болды» (Кәкішев Т., 1992:6). XIII-XIY ғасыр әдебиеті жөнінде А. Қыраубаева мынадай тұжырым жасайды: «Әдебиетіміздің тарихында өзіндік із қалдырған осындай елеулі мұралардың бірі – XIII-XIY ғасырлардағы ескерткіштер. Осы кезең ескерткіштеріне тән жанрлық, тақырыптық, көркем тілдік сипаттардың ізі, өзара сабақтастық кейінгі дәуірлердегі әдебиетімізден, әсіресе XIX-XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінен жақсы байқалады» (Қыраубаева А., 2006:12). Олай болса, XIX-XX ғасыр басындағы әдебиетті сөз ету үшін сол ежелгі әдебиет нұсқаларына үңілген жөн.

«Көркемдік дәстүр жалғастығы – қазақ әдебиеттану ғылымында тарихи және теориялық жағынан барлық қыры толық күйінде, жан-жақты зерттеле қоймаған аса күрделі проблемалардың бірі болып табылады. Ал, бұл мәселені ғылыми тұрғыдан зерттеу – ұлттық сөз өнерінің эстетикалық қуатын, философиялық мән-мағынасын, әрбір әдеби жәдігерліктің өмірге келу себептерін айқындап алуға мүмкіндік береді» (Халифа Алтай Ғақып ұлы, 1994:11), – деген ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ, қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығының бастау көзі ежелгі әдебиет нұсқаларында жатқандықтан, сол жәдігерлерге бірсыпыра тоқталуға тура келеді. Соңғы жылдары ұлттық әдебиеттану ғылымы ескі жәдігерлерге үңілу барсында көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Соның нәтижесінде 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» жасалды. Бұл еңбекте фольклор үлгілерінен бастап, қазіргі тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің даму үлгілері түгел қамтылғанын ескерсек, осы еңбектің 2-томы ежелгі дәуір және орта ғасыр әдебиетіне арналған. Мұнда ежелгі дәуір әдебиеті мен орта ғасырлардағы көне түркі жазба жәдігерлері мен қарахандықтар тұсындағы әдебиет тұтастай қамтылып зерттеу нысанына алынды. Аталған дәуір әдебиетін зерттеуші ғалымдар сақтардың қаһармандық дастандарынан «Алып Ер Тоңға» мен «Шу» дастанын, ғұндардың батырлық жырларынан «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары мен «Хуастуанифт» әдеби жәдігерлерін тыңғылықты зерттеп, ғылыми айналымға түсірді. Зерттеуде ежелгі дәуір әдебиетінің маманы Н. Келімбетов исламға дейін өмір сүрген зороастризм діні жөнінде былай дейді: «Исламға дейінгі зороастризм діні бойынша, бүкіл жанды және жансыз табиғаттың иесі – Күн болып табылады. Жер бетіндегі тіршілік атаулы аспандағы мәңгілік Күнге тәуелді. Сол себепті ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар таңертең Күн көкжиектен көтеріліп, шығып келе жатқанда және кешкісін батып бара жатқанда оған сыйынып, құлшылық ететін болған. Күн-Тәңірінің құрметіне жылқы малынан құрбандық шалып отырған. Мұндай әдет-ғұрыптың бәрі зороастризм дінінің негізгі кітабы – «Авестада» айтылған» (Қазақ әдебиетінің тарихы, 2006:20). Олай болса, ежелгі әдебиет нұсқаларындағы Көкке, Күнге, Айға, Отқа, Жерге, Суға табыну осы діннің өмір сүрген уақытымен тікелей байланысты болып шығады. Ғұндардың да сақтар тәрізді Көк тәңіріне, Күнге табынғанын ескеретін болсақ, Мағжан Жұмабаевтың да «Ерте күнде отты Күннен Ғұн туған, Отты Ғұннан от боп ойнап мен туам» деуі де осыдан. «Алып Ер Тоңға» жырындағы мына жолдарға үңіліп көрелік:

Алып Ер Тоңға келеді,
Жүз мың әскер ереді.
Жүз мың жебе кереді.

Жер қайысқан қол еді.
Тәңір сүйіп жаратқан,
Әлемді өзіне қаратқан
Қаһарын жауға таратқан,
Көк тәңірінің ұлы еді
(Қазақ әдебиетінің тарихы, 2006:30)

Осы үзіндідегі Алып Ер тоңғаны тәңірінің өзі сүйіп жаратса, сол тәңірі Көк тәңірі екендігіне көзіміз жетеді. Бұл жолдар жоғарыда айтылған зороастризм дінінің жыр жолдарындағы шынайы көрінісі. Олай болса, қазақ әдебиетіндегі шариғат көріністерін сөз еткенде ежелгі әдебиет нұсқаларында жаратушы Аллаһ тағала емес, Көк, Күн, Ай, От, Жер, Су болып саналған. Қазақ арасында жаңа айды көргенде айтатын «Жаңа ай жарылқа, ескі ай есірке» деген ұғым түсініктер, отқа май құю сынды әдет-ғұрыптардың бастау көзі ежелгі дәуірлерден ұласып келе жатқандығын байқауға болады. Ежелгі әдебиетті зерттеуші ғалымдар YI-XY ғасырлардағы нұсқалардың өзін өз ішінен үш дәуірге бөліп зерттеп жүргені мәлім. Осы жүйелеуге сүйенетін болсақ: 1. YI-IX ғасырлардағы көне түркі әдебиет ескерткіштері. 2. X-XII ғасырлардағы әдебиет. 3. XIII-XIY ғасырлардағы әдебиет» (Келімбетов Н., 1991:10), – деп бөле отырып сөз етуге негіз бар. Аталған дәуірлердің бәрінен де бірнеше мысал келтіруге болады.

Тәңірідей, тәңіріден жаралған
Түрк білге, қаған
Бұл шақта отырдым.
Сөзімді түгел естіңдер, – (Келімбетов Н.,1991: 5).

деп басталатын Орхон ескерткіштеріндегі «Күлтегінде» (YII ғасыр) осындай жолдар көптеп кездеседі:

Биікте көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған (Келімбетов Н.,1991:10).

Тәңірі (сонда) былай деген екен.

Хан бердім,
Ханыңды тастап бағындың:
Бағынғаның үшін (басқаға)
Тәңірі (сені) өлімші етті,
Түркі халқы қырылды,
Әлсіреді, жойылды (Келімбетов Н.,1991:26).

«Күлтегін» жырын алғаш оқыған дат ғалымы В. Томсен (1893 жылдың 23 қарашасында) «Тәңір», «Түрік» деген екі сөзді ажыратқан. Сөйтіп ұмыт болған көне мәдениет нұсқасы қайта жаңғырғанда қазақтар өздеріне етене жақын сөздермен: Тәңір, Түркі, Бек, Бай деген ұғымдармен қайта кездеседі. Бұл түркі мәдениеті мен қазақ мәдениетінің үзілмеген сабақтастығының белгісі. Тәңірге сенудің исламдағы Аллаға құлшылық етуден аса күрделі айырмашылығы жоқ. Бұрын тәңіріне сыйынған көшпелілер, енді Аллаға құлшылық етіп, аузына қайсысы бұрын түссе соны: Тәңірді – Алламен, Алланы – Тәңірмен еркін орын ауыстырып айта береді», – дейді философ ғалым (Есім Ғ., 1994:19).

Ал жоғарыдағы мысалда келтіргендей түркілердің Көк тәңіріге жалбарынуы жөнінде ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуші ғалым Н. Келімбетов мынадай тұжырым жасайды: «Ежелгі түріктер негізінен қос күшке – Көкке (оны Тәңірі деп те атаған) және Жерге (Жер-Суға) сыйынатын болғаны тарихтан жақсы мәлім. Қарапайым түріктер өздерінің қағандарын сол Көк-Тәңірінің әмірімен билік жүргізіп отыр деп түсінген. Сонымен бірге, түріктер табынатын үшінші күш болған. Ол – үйдегі от басы, бала-шағаны қорғаушы әйел тәңірісі Ұмай» (Келімбетов Н.,1991:30).

XI ғасырда өмір сүрген Жүсіп Баласағұн «Құдатғу білік» атты дастанын Қарахандар елінің қағаны Әбу Әли Хасан Сүлеймен Арыслан хан Бураханға тарту еткені мәлім.

Әзіз уа ұлы Аллаһтың құдіреттілігі айтылады

Аллаһ атымен бастадым сөз әлібін,
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім!
Шексіз құрмет, шүкірлік мың да бір,
Ол мәңгілік, Хаққа лайық кіл қадір.
Жаратты Ол: жасыл көк, ай. Күн, түнді,
Қара жер, ел, заман, уақыт, бұл күнді....
(Келімбетов Н.,1991:15-16).

Аллаһтың Елшісі туралы айтылады,
оған Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын
34. Рахымды Ием пайғамбарын жіберді,
Кісі езгісі, ел сарасы жігерлі.
35. Түнек түнде шамы болды халықтың,
Саған, жұртқа нұрын шашты ол жарықтың!
36. Ол Аллаһтың жаршысы, ерім, білгейсің,
Сен содан соң, тура жолға кіргенсің
(Келімбетов Н.,1991:17)

Алла және оның елшілері туралы айтылатын дастанды әдебиетші ғалым А. Егеубаев: «Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» дастаны әлем әдебиетінің асыл қазыналарының қатарындағы көне түркі поэзиясының өлмес мұраларының бірі», – деп бағалайды.

Аталған еңбектің жазылу мақсаты мен оның сол тұстағы атқарған қызметі, көркемдік құралдары жөнінде философ ғалым Ғ. Есім мынадай

тұжырым жасайды: «Сонымен «Құдатғу білік» түркі мен араб-парсы мәдениетінің тоғысуы (синтезі) нәтижесінде дүниеге келген шығарма. Бұл өз заманындағы теңдесі жоқ ерекше дүние. Адам, Қоғам, болмыс туралы оқулықтар болмаған кезде, ол ел басшыларының, ғұламалардың, зиялы қауымның сүйікті әрі қажетті кітабына айналған. Кітапта символ көп. Мысалы, күн әділдіктің, ай дәулеттің символдары. Бұл арабтардан енген түсініктер емес. Сірә, бұлар тәңірге сыйынған жұрттың символдары болғанға ұқсайды» (Есім Ғ., 1994:24).

Ғалымдардың пікірлерінен шығатын қорытынды Жүсіп Балсағұн Құран Кәрімді негізге ала отырып, елді бірлікке шақыра білді. Басшылардың бұқара халықты қалай басқаруы туралы ой салды. Сондықтан да негізгі төрт кейіпкердің арасындағы сұхбаттарды «Әділет», «Дәулет», «Ақыл», «Қанағат» сынды ұлы қасиеттер төңірегіне ұштастыра білді. Оның негізгі кейіпкерлері Дәулет пен Қанағат өмірден өткен соң Әділет хан мен Ақыл уәзірі екеуінің дәулет пен қанағатты іздеуіне құрылған дастан қызғылықты оқылады. Дастанның автордың елді біріктіру, көркейту, дамыту сынды үлкен арман-мақсаттарынан туындағаны анық. Сондықтан да ол мемлекет деген не, оның берекесі мен бірлігі неде деген сауалдарға жауап іздеді. Білім мен біліктің, тіл мен діннің, үлкен адамгершіліктің бастауы Құран Кәрімде жатса, автордың бұл дастанда сол ізгіліктерді қалай дамыту керектігіне деген сүйіспеншілігі мен құштарлығы басым еді.

Соңғы жылдары ұлттық әдебиетіміздің қоржыны «Тәзкире-и Бұғра хан» атты мұрамен толыққаны мәлім. «Тәзкире-и Бұғра хан» – Қарахандар әулеті билеген (X-XII ғ.) кезеңдегі түрік қағанатының тарихы мен аталған мемлекеттің басты тұлғалары жайында аса құнды мәліметтер бере алатын әдеби әрі агиографиялық шығарма». Бұл шығармада Орта ғасырдағы Қашқар, Жетісу, Орта Азия аймақтарындағы Ислам діні мен мәдениетінің таралуынан да біраз мағлұматтар беріледі. Мәселен, бесінші бөлімдегі «Әзіреті Расул мен қарыздар хикаясы» былай басталады: «Бисмиллаh-ир рахман-ир рахим! Көне хикаялардан хабар беруші әңгімешілер мен шежірешілердің кітаптарында мынадай бір тәмсіл оқиғаны баяндайды. Күндерде [2-п] бір күн Әзіреті Расул Алла Тағала (с.ғ.с) сахабаларымен таң намазын аяқтап, михрабта отыр еді. Бір пақыр кісі келіп өтініш қылды: «Иә, Алланың елшісі, екі мың алтын қарызым бар еді біреуге, берерге қаражатым жоқ. Қарыз иесі қысым көрсетіп жатыр», – деді. Расул Алланың (с.ғ.с) сарай қызметкерлері мен байлардан ешбірі тебіренбеді. Әл-қисса, [пақыр] үш мәрте арыз қылды. Әзірет Пайғамбардың (с.ғ.с) көмекшілері мен байлардан тағы да еш кісі жауап бермеді. [Сол уақытта] Әзірет Әлди (р.а.ғ.) орнынан тұрып: «Иә, Расул Алла, бұ пақырды ертіп барып, екі мың алтын қарызын мен берейін», – деп әлгі кедейді алып шықты. Үйіне ертіп келді», – деп басталады. Міне, көріп отырғанымыздай аталған мұрада пайғамбарлар туралы аңыз-әңгімелер осылайша өріліп отырады. А. Әбдірасылқызы: «Дүниежүзілік әдебиет тарихының қазына қорын молайтқан таңдаулы туындылардың елеулі бөлігі сопылық әдебиет өкілдерінің қаламына тиесілі. Сопылық таным белгілері адамзат қоғамының алғашқы дәуірінен бастап байқалып, бірқатар өркениеттер тарихында өзіндік із қалдырған. Бұл құбылыстың ішкі-сыртқы ерекшеліктері айқындалып, бірегей жүйелі үлгісі қалыптасқан кезеңі б.э.д. VIII-IX ғасырларына сәйкес келеді. Сопылық ілім теориялық тұрғыдан толық қалыптасқанға дейін-ақ оның мән-мазмұны ауызша және жазбаша әдеби шығармаларда көрініс тауып отырады. Бертінде бұл үрдіс барынша жетілдіріліп, сопылық әдебиеттің өзіне тән заңдылықтары қалыптасты. Болмысты қабылдау мен түсінудің иррационалдық жолын ұстанған сопылар тудырған әдебиеттің өзіндік идеялық бағыты, дара көркемдік әлемі, қалыптасқан бейнелілік жүйесі, талғаулы эстетикалық құндылықтары болды. Аталмыш әдебиет тарихындағы бірегей ақындық мектептер араб-парсы және түркі сопылығына тән. Ал түркі сопылық поэзиясының көшбасшысы «Түркістан пірі», «Әулиелердің сұлтаны» деген аттармен мәшhүр болған Қожа Ахмет Йасауи болатын», – дейді. Бұдан шығатын қорытынды оның сопылық поэзияның негізін салушы екендігі. Қожа Ахмет Иасауидың «Диуани хикметінен» («Ақыл кітабы») мысал келтіре отырып осы пікірлердің астарына үңіліп көрелік:

1. «Бісміллә» деп баян еттім хикмет айтып,
2. Шәкірттерге дүр мен гәуhар шаштым міне.
61. Жеті жаста Арыстан Бабқа қалдым салам,
62. Мұстапаның аманатын бер деп маған.
63. Сол мезетте мың бір зікір еттім тамам,
64. Нәпсім тыйып Аллаға бет бұрдым міне.
77. Зікір салып мүсәпір-дуана болдым,
78. Хақтан өзге бір сөз де сөйлемес болдым.
79. От іздеген көбелектей шәкірт болдым,
80. Шоқ болып күйіп-жанып ұштым міне.
81. Жалған атақтан арылып сәби болдым,
82. Алла атын айта-айта ашық болдым.

83. Аллаға бар жанымен адал болдым,
84. «Фанафи Алла» мақамына салдым міне.
85. Сүндет емес кәпірге де берсе азар,
86. Көңіл қатты, діл азардан құдай безер.
87. Ондай құлға Алланың азабы даяр,
88. Даналардан бұл сөзді естіп айттым міне (Қожа Ахмет Иасауи, 1993:19-20)

Хикметтен келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай ҚожаАхмет Иасауи таза жолды Алланың ақ жолынан таба білген. «Ақын өзінің «Диуани хикметіне» жазған алғы сөзінде жалпы мұсылман дінінің негізгі қағида шарттарын, парыз-қарыздарын байыппен баяндайды. Мұндағы ой-тұжырымдары сегіз жүйеден тұрады. Олары: Тәубашылдық, Ғибадатшылдық, Махаббат, Сабырлық, Шүкіршілік, Ризашылдық, Зahидшілдік «анықтық», Ғаріптік. Бұларды түйіп айтсақ, адам құдайды танып білу үшін не істеу керек, қандай уәжіп, парыздарды орындау қажет дей отырып, сондай-ақ адамгершілік, әділдік, адалдық, мейірім, рақым, Аллаға деген сүйіспендік сияқты мәселелер арнайы сөз болады» (Қожа Ахмет Иасауи, 1993:12).

Ақынның «Диуани хикметінде» негізінен Ислам дінінің қағидалары қамтылғандықтан ол үлкен беделге ие болды. Себебі Иасауидің негізгі тірегі Құран Кәрім еді. Осы ойымызды ғалымдардың төмендегі пікірі растайды: «Ахмед Йесеуидің осыншама көп ардақталуы оның халифаларын (орынбасарлары) жан-жаққа жіберіп, тағлым-тәрбие саласында келелі қызмет істегендігінен деп ойлаймыз. Бұған қоса, Ахмед Йесеуи бабамыз түркі тілін пайдаланып, түркі халықтарының Исламиятты Ұғынуында қалың бұқараға әсер еткен өсиеттер қалдырған. Осы себепке байланысты оның есімі көшпелі hәм отырықшы түркілер арасында Қорқыт ата, Шопан ата, Манас Батыр секілді мәшhүр тұлғалардың қатарында, тіпті олардан жоғары дәрежеде алатын болған. Мәселен, Хұсамаддин Шарафәддинұлы тарапынан 1584-1588 жылдары жазылған «Рисала-и Тауарих-и Бұлғария» атты еңбекте Ахмед Йесеуидің даңқының қыпшақтар hәм бұлғарлар арасында өте жоғары болғаны жазылған».

Осы ойды С. Дәуітов «Қазақ әдебиетіндегі Қожа Ахмет Иасауи дәстүрлері» атты кейінгі зерттеулерінде кеңейте зерттеді. Оның хикметтерінің мәнін ашу мақсатында астарына үңіліп ой түйді. Соның нәтижесінде: «Сопы ақын адам баласын адал еңбекке, үлкенді сыйлап, кішіні құрмет етуге, әке мен шешені, туған-туысты қадірлеуге, әсіресе, «Алланы бір, пайғамбарды хақ» деп мойындау керектігін баса айта келіп, жалпы халықты имандылыққа үндеу арқылы мұсылманшылықтың шынайы жолын нұсқайды. Әсіресе, ар тазалығы мен жан тазалығына көңіл бөледі, «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» деген халықтық пәлсапа тұрғысынан толғанады. Өз заманының көкейтесті мәселесі – оқу-ағарту ісін жолға қоюға, әділ билік жүргізу ісіне көп көңіл бөлді. Қожа Ахмет Иасауидің ел ішіне берік салып кеткен ислам дәстүрін бүкіл түркі елінің ақындары қабылдап, ғасырлардан ғасырларға жалғастыра жырлаған. Олардың қатарында біздің қазақ шайырларының да орны бар» (Қожа Ахмет Иасауи,1993:3).

Қожа Ахметтің шығармалары жөнінде С. Дәуітов былай дейді: «Орта ғасырда ғұмыр кешкен Иасауи сол дәуірдің перзенті болғандықтан Алланы бір, пайғамбарды хақ, Құранды шын деп білген ғұлама. Ол Алланы бар жанымен жырлаған кемеңгер, жаратушының жалғыз екенін, теңдесі жоқ ұлық екенін, ешқандай мұқтажының жоқ екенін, әуелден бар, ақырында да бір өзі қалатынын шынайы толғаған мәлім. Осындай жаны мөлдір тақуаның ел-жұрттан безіп жер астына кіруі (хлуетте жатуы) адам таң қаларлық дүние. Не үшін солай болды, кейбір деректерге қарағанда пайғамбарымыз (с.а.у.) алпыс үш жасында көз жұмды, (біздің пайғамбар жасы деп жүргеніміз – алпыс үш жас) осы себепті Қожа Ахмет Иасауи де пайғамбардан артық жасамаймын деп жер астына түсіпті делінген. Бұл мүмкін рас та шығар, Қожа Ахметке сөз берсек, ол:

Таң сәріде дүйсенбі күн жерге кірдім,
Мұстапаға қайғы тұтып кірдім, маңа.
Алпыс үште сүндет деді естіп білдім,
Мұстапаға аза тұтып кірдім, маңа, –

дейді» (Дәуітов С., 2001: 34).

XII ғасырдың аяғы мен XIII ғасырдың басында өмір сүрген Ахмед Йүгінекидің тәлім-тәрбиеге құрылған «Ақиқат сыйы» атты дидактикалық еңбегінде де Алла жолы ашық көрініс берген. Адамгершілік, білім, мораль мәселелерін сөз ете отырып Алланың сөздерінен мысалдар беріледі: «Пайғамбар – оған Алланың нұры жаусын! былай деген: Алла кішіпейілдінің абыройын асырады, Тәкаппардың құтын қашырады». Немесе: «Алла Тағала сәлем айтқан: «Қатты ашуды басу керек, адамдардың қатесін кешіру керек», өйткені Алла игілік жасағандарды сүйеді. Алланың елшісінің оған Алланың нұры жаусын! – Айтқандарынан: «Қатты ашу келгенде оны тоқтата білген адамның жүрегін

Алла қасиетке толтырады» – Алланың елшісі осылай деген, «Алланың сәлемі мынадай: «Алла сабырлықты сүйеді, өйткені әр қасіреттің соңы қуаныш: Алланың елшісі – оған Алланың нұры жаусын! – былай деген: «Жақсылықтан үміт ет-сең, сабыр ет», «Аллатағаланың сәлемі: «Сендегі таусылады, Алланікі мәңгі-бақи».

Ақынның мұрасын зерттеушілер оның осы дастаны жөнінде мынадай тұжырым жасайды: «Ахмет Йүгнекидің «Ақиқат сыйы» дастаны тақырыптық-мазмұндық, композициялық құрылымы жағынан ғана емес, жанрлық тұрғыдан алғанда орта ғасырдағы түркі әдебиетіне өзіндік үлес қосқан шығарма болып саналады. Дастанды жазу барысында шайыр орта ғасырда кеңінен мәлім болған қасида, қыйтға, рубаи сынды шығыстың поэзиялық жанрларын еркін пайдаланғанын талдау арқылы анықталды. Йүгнеки бір шығармада әртүрлі жанрларды қолдана отырып, өлең өрнегінің інжу-маржан үлгілерін жасаған. Сол арқылы ақын орта ғасырдағы түркі поэзиясының тұғырын биікке көтеруге өз үлесін қосып отыр. Бұл еңбектің авторы бірқатар жанрды қатар пайдаланып, өлең жазуды жақсы меңгерген талантты ақындардың қатарына қосылады».

«Ақиқат сыйы» поэмасында көрініп тұрғанындай, ол сыртқы құрылымының, өлшем өрнегінің жаңашылдығымен түркі өлеңінің тарихындағы бірегей туындыларының қатарына жатады. Атап айтар болсақ, дастанның композициялық құрылымы дәстүрлі шығыс поэтикасына сәйкес құрылған. Орта ғасырда өмір сүрген түркі ақындары шығармаларын алып қарайтын болсақ, олар жеті бөлімге бөліп жазылғанын көруге болады:

1. Алланың жалғыз екенін мойындап, қамқорлығы мен мейірімділігін дәріптейтін бөлім *«тәуһид»* деп аталады.

2. Алладан медет тілеп, жалбарыну – «*мінажат»*.

3. Мұхаммед пайғамбар мен оның сахабаларына арнау өлең – *«на'т»*.

4. Шығарма тарту етілген кісіге арналған мадақ сөз – *«мәдһия»*.

5. *«Себеб-и Телиф немесе Себеб-и Китаб»* деген тарауда шығарманың жазылу себебін түсіндіреді.

6. Мұнан кейінгі бөлімде автор поэманың негізгі тақырыбын баяндауға көшеді. Ол шығыс әдебиетінде *«ағаз-и дастан»* деп аталады.

7. Автордың аты, шығарманың жазылып біткен кезеңі көрсетілген қорытынды сөз – *«хатиме»*. Мұндай шарт Шығыс әдебиетіне тән, яғни онда шығарманың мақсаты мен себебі анықталады. Сонымен қатар онда айтылған ойлар оқырманға үлгі-насихат береді [3, 138].

«Ақиқат сыйының» құрылысы жөнінде зерттеуші мынадай тұжырым жасайды. «Ал, енді «Ақиқат сыйында» кездесетін қасиданы құрылысы жағынан мынадай бөліктерге бөліп қарастыруға болады:

нәсиб (кіріспе) – Алла және оның рахымы мен құдіретін жырлайтын тарау;

гиризгаһ (көшу, өту) – пайғамбарымыз Мұхамедке (с.а.у) салауат, төрт сахабаға мадақ; Бұл жолдар келесі бөлімге өту, көшу («гиризгаһ») қызметін атқарып, нәсиб пен мадақтың арасын жалғастырып тұрады. Келесі бөлімге көшуде айтылған өлең жолдары тақырыптық жағынан кіріспеге де, мадаққа да жатады.

мадих (мақтау) – Испаһсалар бекті мақтау. Мадақтау бөлігінде жыр арналған тұлғаның сиапттарын әдеттегіден тыс әсерлі етіп көрсету талап етіледі. Ахмет Йүгнеки де бұл үрдістен ауытқымай, бектің сипатын аса талғаммен, ұтымды тіл, бедерлі оймен сипаттаған.

Ду,а – кітапты арнаған адамға дұға жасау» .

1186 жылы қайтыс болған Ахмет Яссауидің жолын қуған мүриті Сүлеймен Бақырғанидың «Бақырғани кітабы» немесе «Ақыр заман кітабына» назар салып көрелік. Мұнда да сопылық дәстүр дәріптеледі. Адамгершілік, ғашықтық, білім бәрі де Алланың ақ жолында екендігін Бақырғани жеткізе жырлаған:

Құдайға құлшылық еткің келсе,
Таңсәріде тұруды әдет қыл.
Өзіңді (тозақ) отынан құтқарғың келсе,
Таңсәріде тұруды әдет қыл.
Алланы еске түсіру жаннан дағы тәтірек
Сәрі уақыты болғанда.
Балдан артық шырыны
Сәрі уақыты болғанда.
Көңіліңде болса хауіп-қатер
Алла саған назар салар (Келімбетов Н.,1991:162).
Ей, Тәңірім, өзің білесің,
Сенен өзге кімім бар?
Жалғыз дарасың және барсың.
Сенен өзге кімім бар? (Келімбетов Н.,1991:163).

XIII-XIY ғасырлардағы түркі халықтарының тіршілігінде үлкен әлеуметтік оқиға болғаны тарихтан мәлім. Шыңғысхан жаулап алған Дешті Қыпшақ (қыпшақтар мекендеген далалар) жерінде мемлекет тілі қыпшақ тілі болып қалғандықтан жергілікті халықтың тілінде әдеби шығармалар туып отырды. Солардың қатарын Әлидің «Қисса Иүсүфі» (1233), Сәйф Сараидың «Гүлстан биттүриі» (1391), Хұсам Катибтің «Жұмжұмасы»

(1369-70), Рабғузидің «Қисса-и Рабғузиі» (1310), Хорезмидің «Махаббатнамасы» (1353), тағы басқалар толтырады. Аталған дәуір ескерткіштердің ең көрнектілерінің бірі «Махаббатнама» болса, мұнда да Аллаға деген сүйіспеншілік біраз орын алған. Мәселен:

Алланың мәртебесі ассын сенің сұлу шағында,
Менің орным – есігіннің алдында.
Бар жаһанның қайғысы есірік етер көзінде,
Аллаға аян, иса демі сенің шырын сөзінде.
Падишасың сұлулықтың сәніндей,
Сүйем сені аспандағы тәңірдей.
Құдайыма сыйынып, дариядан өттім амалдап,
О шеті мен бұ шетін Үрімнің шықтым аралап
(Нұрмұратов С., 2007: 105).

1310 жылы жазылған Бұрһанеддин ұлы қазы Насреддин Рабғузидің «Рабғузи қиссалары» да Алланың атымен басталады: «Нух алайһи с-салам (Алланың нұры жаусын) бір махалладан екінші махаллаға (көше, аудан) жортып жүріп (құдай туралы) үгіт-насихат, уағыз айтатын еді». Рабғузидің біраз қиссалары кейде мифтік, енді бірде өмірде болған тарихи адамдар жайындағы әңгімелердің негізін құрайды. Солардың бір мысалы – Зұлқарнайн туралы әңгімелер. Ал, пайғамбарлар туралы әңгімелердің негізгі көзі Құран Кәрімде жатқаны белгілі. Олай болса, пайғамбарлар жайындағы хикаялардың шығармашылық қиялмен толығып отырғаны дау туғызбайды. Насреддин Рабғузидің қиссаларындағы даналық тағылымдар жөнінде философия ғылымдарының докторы, профессор С. Нұрмұратов былай дейді: «Түркілік орта ғасырлық ойшыл Рабғузи өзінің терең ойлы мысалға толы шығармаларында өнегелі, тәлімдік үлгілерді оқырмандарына ұсынады. Әрине, Рабғузи қиссалары мұсылмандық сюжеттерді өрнектеуге арналуы сол замандағы басымдылық танытқан дүниетаным – ислам принциптері мен қалыптары екенін білдіреді. Бірақ басқа діндерде кездесетін ұғымдар мен аңыздар да бұл қиссалардан орын алған». Осы тақырыпты арнайы зерттеп, ғылыми айналымға түсірген зерттеушінің пікіріне сүйенетін болсақ, Г. Асқарова былай дейді: «Рабғузи ескерткішіндегі «Жүсіп Сыддық» қиссасының нақты дереккөздері – Құран Кәрим мен Библия. Құран Кәрим кітабындағы Адам ата мен Хауа анадан басталған пайғамбарлар, тарихи тұлғалар хақындағы сүрелер аяттары әдеби-фольклорлық сюжеттердің таралу негізі болды» зерттеушінің өзіне дейінгі М. Әуезов, Е.Э. Бертельс, А.И. Конрад, А. Қыраубаева сынды шығыстанушылардың пікіріне сүйене отырып ұсынған тұжырымы көңілге қонымды.

XIII-XY ғасырлардағы Мәмлүктер кезіндегі түркі-қыпшақ тілінде жазылған әдеби жәдігерлерді зерттеушілердің пікірі де жоғарыдағы зерттеушілердің пікірін толықтырары даусыз. Осы кезеңдегі әдеби мұраларды зерттеуші А. Әлібекұлы былай дейді: «Мәмлүктер билігі тұсындағы түркі-қыпшақ әдебиеті тек поэзияда ғана емес, сонымен қатар, прозалық жанрларда да өз нәтижесін көрсетті. Түркі тектес билік иелері араб, парсы тілдеріндегі тарихи деректерді, шежірелерді, әдеби шығармаларды, діни еңбектерді, шариғат заңдарын көптеп аудартты. Кейбір ақындар мен жазушылар өз еңбектерін қара сөзді поэзиямен араластыра жазуды дәстүрге айналдырды. Әсіресе, прозалық жанрлармен діни әңгімелер, уағыздар, халық батырларының өмірлері, тарихи шығармалар, үгіт-насихаттар жазылды. Мәмлүктер билігі тұсында «Мың бір түн» оқиғалары толық аяқталып, хатқа түседі. Сонымен қатар, «Кәлила мен Димна», «Тотынама» ертегілері жинақталып, түркі тілдеріне аударылады» (Әлібекұлы А., 2005: 23).

XIY-XYI ғасырларда проза түрінде хатқа түскен «Қорқыт ата кітабында» мынадай жолдар кездеседі: «Кім де кімнің ұлы, қызы жоқ, қара отауға қондырыңдар, қара киіз астына төсеңдер, қара қойдың етін алдына тартыңдар, жесе жесін, жемесе тұрсын да кетсін, – депті. Ұлы барын ақ отауға, қызы барын қызыл отауға қондырыңдар, ұлы, қызы жоқты Аллах Тағала қарғапты, біз дағы қарғаймыз, мейлі білсін», – депті (Келімбетов Н.,1991:48). «Келіп мені қарсы алды, қара отауға қондырды, қара киізді астыма төседі, қара қойдың етін алдыма тартты, «ұлы, қызы жоқты Тәңірі тағала қарғапты, біз дағы қарғаймыз, мейлі біл» деді. Сенен болды ма, менен болды ма? Тәңірі Тағала бізге бір батпан ұл бермеуі неденді? – деді...» (Келімбетов Н.,1991:49-50). «Бір аузы дуалының алғысы келіп Аллах Тағала аян берді: әйелі жүкті болды, біраз мезгілден соңыра бір ұл туды. Баланы сүт анаға берді, бақтырды» (Келімбетов Н., 1991:50). Осы келтірілген мысалдар ол тұстағы көркем туындылардың негізгі сюжеті Құранда жатқандығын аңғартады. Осы келтірілген мысалдардың өзі шығарма авторларының айтпақ ойын Құран аяттарымен, Алланың сөзімен толықтырып отыруын көздеуден туған. Мұнан шығатын қорытынды ислам діні қалыптасқаннан кейін туған жәдігерлерде Құран аяттары мен Хадис сүрелерін авторлар белгілі мақсатпен жүйелі түрде пайдаланып отырған. Біз сөз етіп отырған кезең әдебиетінің

ірі бір өкілі – Мырза Хайдар Дулати. Ол XYI ғасырдың перзенті. «Ол осы күнгі қазақ, қырғыз, өзбек секілді түркі халықтары ұлт боп ұйып, тарих сахнасына көтеріле бастаған кезеңде өмір сүрді» (Дербісәлі Ә., 2003: 6). Көрнекті мемлекет қайраткері, ақын, ғұлама ғалым, қолбасшының «Тарих-и рашиди» атты әлемге әйгілі классикалық туындысы 2003 жылы тұңғыш рет тәржімаланып қазақ оқырмандарының қолына тиді. «Хақ жолындағылар тарихы» деп аталатын кітапта XIY ғасырдан XYI ғасырдың орта кезіне дейінгі тарихи оқиғалар қамтылған. «Мейірімді, рақымды Алланың атымен бастаймын»] деп басталатын «кітаптың алғашқы кіріспе бөлімі (қолжазбаның 1б-3а бетінің ортасына дейін) Мұхаммед Хайдар өзі көрсеткендей, Шарафаддин Әли Йәздидің «Зафар наме» еңбегінің «Алғы сөзінен» алынған Аллаға және оның елшісі Мұхамедке және діндар төрт халифаға мадақ сөздерден тұрады», – дейді шығыстанушы ғалым Ә. Дербісәлі (Дербісәлі Ә., 2003:39). Ал, автор шығарманың жазылуы жөнінде өзі былай дейді: «Ал бүгін, 951 (1544-1545) жылы, ол хикаяларды, аңыз-әңгімелерді есінде сақтап қалған адам кемде-кем. Егер де мен батыл түрде осы маңызды іске бел шешіп кірісіп, бет бұрмасам моғол хандарының шежіресі тарих бетінен мүлдем жойылып кетеді-ау деген жүрек лүпілі еді бұл.

Қаншама ойланып, толғансам да бұл кітаптың кіріспесін жазуға өзімнен іштей [сенімділік] таппай қиналдым.

Алламызды барынша беремін деп сыйпаттап,

Шын пенделік жасадым, енді отырмын қипақтап.

Жалғыздығын Алланың есіме алсам күйемін,

Дірілдейді сүйегім, сырқырайды сүйегім.

Мен ахуалардың жетекшісі, әлем міскіндерінің қолдаушысы, шариғаттың негізгі хикметін және басқа ережесінің білгірі, нақыл да ақыл сөздің данасы Маулана Шарафаддин Әли Йәздидің «Зафар наме» кітабының алғы сөзін жолбастаушым әрі ақ тілекшім болсын деп сөзбе сөз келтіріп отырмын. Бұл тарих (еңбек) екі кітаптан тұрады. Бірінші кітапта Тоғлық Темір ханның өмірінен басталып, бүгінде хан тағының сән-салтанат болып отырған Әбдірашид ханның өміріне тоқталынады. Екінші кітапта: мен пақырдың өмірі, естігендері, көрген-білгендері, өзбек, шағатай хандары мен сұлтандарының тарихы және өз замандастарымның [басынан өткен] оқиғалары баяндалады» (Дербісәлі Ә., 2003: 40-41). «Тарихи жырлардың батырлық эпостан жанрлық айырмашылығы бар. Көріп отырғанмыздай автор үлкен еңбекті Алланың атымен бастайды. Аталған шығарманы арнайы зерттеген шығыстанушы ғалым И. Жеменей бұл шығарма туралы мынадай тұжырым жасайды: «Шығарманың басты ерекшелігінің бірі – Мырза Хайдардың исламдық дүниетанымынды жатыр. Екіншіден, Мырза Хайдар өз кейіпкерлерінің қадір-қасиетін, ішкі психологиялық ахуалын бейнелеуде, тарихи оқиғалар мен саяси жағдайларға байланысты өз көзқарастарын танытар тұста Құран аяттарын басты өлшем ретінде алады. Исламдық тұрғыдан баға береді. Бұл жалпы шығыс әдебиетіне тән ерекшеліктің бірі.

Мырза Хайдар шығыс әдебиетінің дәстүрлі тәсілдерінің бірі – «тәзминді» (қазақшалап айтқанда «кепіл сөз» деп алып) пайдаланған. Бұл тәсілде автор басқа бір ақынның өлең жолдарын, мақал-мәтел немесе ел ішіне кеңінен тараған қанатты сөздерді де өз ойын айқындауға, әсерлілігін арттыруға әңгіме арасында келтіріп отырған» (Жеменей И., 2007: 15). Ғалымның шығарманы зерттеудің нәтижесінде жасаған тұжырымы көңілге қонымды. Сонымен бірге мұнда «тәзмин», «тәлһим» сынды дәстүрлі әдістерді пайдалануы, ғұмырнамалық, тарихи мемуарлық шығарма болғандықтан тарихи деректерге сүйеніп отыруын да ғалым баса айтқан болатын. Бұл шығармада Құран аяттары мен Хадис сөздердің өте жиі ұшырауын сол тұстағы тұтас түркі әдебиетінен ортақ сипат деп тануға болады. Себебі, ол тұстағы күллі шайырлар мен ақындар, тарихшылар мен жыраулар Алланы хаһ деп танып, оның Құранды басты нысана етіп отырған. Сондықтан да оған жиі-жиі сүйеніп отыратын болған. Кейінгі жылдары табылған Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Жаһан наме» атты поэмасының Берлин кітапханасы мен Шыңжан қоғамдық ғылымдар Академиясының қолжазбалар қорында сақталған екі нұсқасын шығыстанушы Ә. Дербісәлі салыстыра отырып олардың арасында бәлендей айырмашылықтың жоқ екендігін ғылыми түрде дәлелдейді. «Қазақтардың көрші елдермен және Таяу Орта, Қиыр Шығыс елдерімен тарихи-мәдени байланысының бастауы көне ғасырларға кетеді. Сондықтан да «Панчатантра», «Калила мен Димна», «Тоты-наме», «Мың бір түн», «Верталдың жиырма бес әңгімесі» секілді жинақтарға әр түрлі әңгімелер мен тәмсілдер қазақ ауылдарында айтылып жүрді» деген пікірге сүйенетін болсақ, қазақ ақын-жазушылары шығыс әдебиетіндегі мұраларды қазақ ортасына молынан алып келіп отырған. Сондықтан қазақ әдебиетін шығыста бөліп алып қарауға болмайды. Жоғарыда көрсетілгендей олардың

бәрінің де түп төркіні сонау ғұн, сақ дәуірінен басталады. Бұл ойымызға жоғарыда сөз болған ежелгі әдебиет нұсқалары мысал бола алады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ежелгі дәуір әдебиетінің нұсқалар, яғни сақтардың «Алып Ер Тоңға» мен «Шу», ғұндардың «Атилла», «Көк бөрі», «Ергенекон» дастандары мен «Хуастуанифтта» Көк тәңіріге табыну басым болса, ислам діні келгеннен кейінгі туған орта ғасыр мен қараханиттер дәуірінде туған жәдігерлерде Аллаға мінажат ету көрінісі басым екендігіне көз жеткіздік. Шығыс әдебиетін зерттеуші ғалым Ә. Дербісәлінің Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Жаһан намеде» поэмасының құрылымы жөнінде айтқан: «Ежелгі мұсылман Шығыс әдебиетінде кейбір көркем дүниелер әдетте «хамд» – мақтау, «Мүнажат» – мінажат, «наът» – теңеу (эпитет), «мадх» – мадах және «сабаби назми китаб» – кітаптың жазылу себебі іспетті шартты бөлімдерден тұрады. «Жаһан намеде» де осы қағида бұзылмаған. Әйтсе де, Кеңес дәуірінде ондай шығармалардың көпшілігінің осы бөлімі коммунистік идеология шарттарына сай келмейтіндіктен алынып тасталынатын. Біз ол әдетті бұзып, поэманың қылауына да тимей, дастан мәтінін толық сақтадық» (Дербісәлі Ә., 2003: 473), – деген пікірін YIII-XY ғасырларда дүниеге келген күллі рухани мұралар жөнінде де қабылдауға болады. Себебі, жоғарыда мысалға келтірілген еңбектердің бәрінде де бірінші Алланың атына мақтау айтылатындығына көз жеткіздік. Олай болса, алғашында Көк тәңіріге, ислам дінін қаблдағаннан кейінгі күллі мұсылман халықтарының Алланы хақ деп танығанына жоғарыда сөз болған тасқа түскен жазбалар мысал бола алады. Құран аяттары мен Хадис сүрелеріне сүйене отырып ойды жинақтау, Мұхаммед пайғамбар мен басқа да пайғамбарлар туралы аңыз-әңгімелерді жырға қосу, олардың имандылық жолындағы өмірлерін өнеге ету күллі түркі халықтарының әдеби мұраларына ортақ сипат болып табылады. Бұл тұста дүниеге келген әдеби жәдігерлердің көркемдік негізгі жетістігі – Құран аяттары мен Хадис сүрелерін көркем шығармада орынды пайдалана білуі. Жоғарыда аты аталған еңбектерде баяндау, әңгімелеу, монолог, диалог, кейіпкер сөзі сынды әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, сол тұстағы өмір шындығын хатқа түсіру арқылы түркі халықтарының көркем шежіресі жасалды.

Әдебиеттер

Қәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 264 б.

Қыраубаева А. Ежелгі дәуір әдебиеті. – XIII-XIY ғасырлардағы түркі тілді әдебиет. – Екінші рет басылуы. – Алматы: «Алатау» баспа-полиграфиялық корпорациясы. – 2006. – 168 б.

Халифа Алтай Ғақып ұлы. Ғибадатул ислам. – Алматы: Берен, 1994. – 128 б.

Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Ежелгі дәуір және орта ғасыр әдебиеті. – Алматы: ҚазАқпарат, 2006. – 2 т. – 448 б.

Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті (Толықтырылып, екінші рет басылуы). – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 б.

Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. Екінші кітап. (Құрастырған және өмірбаяндық деректерді жазған филология ғылымының кандидаты А. Қыраубаева). – Алматы: Ана тілі, 1991. – 280 б.

Есім Ғ. Хакім Абай. – Алматы: Ата мұра, 1994. – 200 б.

Қожа Ахмет Иасауи. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи. – Алматы: «Мұраттас» ғылыми-зерттеу және баспа орталығы. – 1993. – 262 б.

Дәуітов С. «Қазақ әдебиетіндегі Қожа Ахмет Иасауи дәстүрлері»: филол. ғыл. д-ры. автореф. ... – Алматы, 2001. – 55 б.

Нұрмұратов С. Насреддин Рабғузи қиссаларындағы даналық тағылымдар // Шәкәрім әлемі. – 2007. – №1. – 60-63-бб.

Әлібекұлы А. Мәмлүктер кезіндегі түркі-қыпшақ әдебиеті (дамуы, әдеби өкілдері, өлең өлшемі): филол. ғыл. канд. автореф. ... – Алматы, 2005. – 26 б.

Дербісәлі Ә. Ислам және заман. – Алматы: Дәуір. – 2003. – 560 б.

Жеменей И. Мырза Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашидиі» әдеби жәдігер»: филол. ғыл. д-ры. автореф. ... – Алматы, 2007. – 54 б.

References

Kakyshev T.K. Sanadagy zharalar. [Sorcery wounds] - Almaty: Qazaqstan,1992.-264b

QyraubaevaA. Ezhelgy daur adebyety. [Ancient Literature] -XIII-XIY gasyrlardagy turkey tyldegy adebyet.-

Ekynshy ret basyluy.-Almaty.”Alatau’ baspa polygrafyalyq korporatsiasy.-2006.-168b

Xalyfa Altay Gaqypuly.Gibadatul islam.- Almaty: Beren, 1994.-128b

Qazaq adebietinin tarihy.On tomdyq. Ezhelgy zhane orta gasyr adebiety [Ancient and Medieval Literature].- Almaty: Qaz Aqparat,2006.-2tom.-448b

Kelimbetov N. Ezhelgy daur adebyety(Tolyqtyrylyp ekinshy ret basyluy).-Almaty: Ana tili, 1991.-264b

Kelimbetov N. Ezhelgy daur adebyety.Hrestomatya.Ekinshy kitap.(Qurastyrgan zhane omirbayandyq derekterdy zhazgan filologya gylymdarynyn kandydatyA.Qyraubaeva). – Almaty, Ana tili, 1991. – 280 b

Esim.G.Hakim Abay. – Almaty: Ata mura, 1994. – 200 b.

Qozha Ahmed Iasaui. Diuany Hikmet (Aqyl kitaby). Zhinaqty baspaga azirlep, qazaqshaga audargandar: M.Zharmuhameduly, S.Dauituly, M.Shafygy. – Almaty: "Murattas"gylymi zertteu zane baspa ortalygy. – 1993. – 262 b.

Dauitov S. "Qazaq adebietindegy Qozha Ahmed Iasaui dasturleri": filol.gyl.d-ry avtorev. … – Almaty, 2001. – 55 b.

Nurmuratov S. Nasreddin Rabguzi qissalaryndagydanalyq taglymdar:// Shakarim alemy. – 2007. – №1. – 60-63 bb.

Alibekuly A. Mamlukter kezindegy turki-qypshaq adebieti (Damuy, adebi okilderi, olen olshemy): filol.gyl.kand.avtoref. … – Almaty, 2005. – 26 b.

Derbisali A. Islam zhane zaman. – Almaty: Dauir, 2003. – 560 b.

Zhemenei I. Myrza Haidar Dulattyn "Tarihi Rashidii" adebi zhadiger":filol.gyl.d-ry .avtoref. … – Almaty, 2007. – 54 b

ҒТАМР 17.07.65

Жеменей И.[1], Қанашаева Г.А.[2]

[1]филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР мәдениет қайраткері,
«Тұран-Иран» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: jemeneyislam@yahoo.com
[2]2 курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: jazikana@mail.ru

ӘДЕБИЕТТЕГІ МОТИВ: ТАНЫМ МЕН ПАЙЫМ

Әдебиет – тарихтың үні, өрлеу мен құлдырауының жаңғырығы, бейнесі іспеттес. Тасқа, теріге немесе қағазға түскен хаттар мен көңілге қонған сөздердің жадта жатталғандары адамзаттың тарихын танудағы маңызды деректер қатарында ұдайы зерттеліп, зерделеніп келеді. Мотив – әдеби шығарманың ойлы йірімдеріне сүңгі білу үшін керекті әрі маңызды терминдерінің бірі. Мотив – адамзат тіршілігінің зейіндік және дүниеуи құбылыстарының жанды өкілі ретінде тарихи, саяси, әлеуметтік тағы басқа құндылықтарының философиясы мен психологиясының өткенін, бүгінін және келешегін бейнелеуші элемент ретінде аса ірі рөл атқарып келе жатқан тұлғалы сөз. Адам баласы тарихты еске түсіріп, жадына салып отыру үшін тарихтар жазған, дастандар жырлаған, сол шығармаларда қайталанып отыратын мотив арқылы адам санасына қозғау салып отырған. Мәселен өткен ғасырлардың ұмыт қалған тарихын Мағжан Жұмабай «Түркістан» өлеңінде Тұран, ер түрік, Түркістан, Афрасиаб, көкжал, от лексемалары арқылы береді. Өлеңінде Тұран мотивін 24 рет қайталап, оқырманға психологиялық мотивация жасау арқылы оның жадына қозғау салып, тарихи санасының оянуын қамтамасыз етеді. Тұран тарихын, рухани мәдениетін еске түсіретін осы мотивтер жас ұрпақтың ұлттық санасын қалыптастыруда өте маңызды рөл ойнайды.

Түйін сөздер: әдебиет, мотив, Тұран, ер түрк, Мағжан Жұмабай.

Zhemeney I.[1], Kanashaeva G.A.[2]

[1]director of the "Turan-Iran" research center; Doctor of Philology,
professor, eminent culture figure of the Republic of Kazakhstan, Al-farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: jemeneyislam@yahoo.com
[2]Faculty of Oriental studies, TURKSOY department, PhD student, Al-farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: jazikana@mail.ru

Knowledge and vision of motives in literature

Literature is a voice of history, an echo of take-off and falling, and its appearance. Letters imprinted on the rock, leather or paper and words which sank into the soul are remembered and remained in mind, and are also constantly studied and comprehended in the most important data of mankind history. Motive is one of the most significant and important term, where it is necessary to pay attention at deep studying of literary works. "Motive" is a noble word which plays a large role as the alive representative of moral and world copulation in human life, representing the symbol of past, present and future on philosophy and psychology of regarding historical, political, social and other values. In order to keep in mind and remember, the mankind wrote down history, sang of eposes, and every time were inspired by motive of these works. For example, Magzhan Zhumabay in the poem named "Turkestan" revives forgotten history of the last centuries and describes lexemes, such as Turan, er turk, Turkestan, Afrasuab, kokzhal, fire. Motive Turan in the poem repeats 24 times, stimulating psychological motivation of the reader to provide awakening of their historical mind. These motives, which remind history and spiritual culture of Turan, play very important role in formation of the younger generation's national consciousness.

Key words: literature motive, Turan, er turk, Magzhan Zhumabay.

Жеменей И.[1], Қанашаева Г.А.[2]
[1]доктор филологических наук, профессор, заслуженный деятель культуры Республики Казахстан, директор Научно-исследовательского центра "Туран-Иран", Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: jemeneyislam@yahoo.com
[2]докторант факультета Востоковедения, кафедра Тюркской, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: jazikana@mail.ru

Познание и видение мотивов в литературе

Литература – это голос истории, отзвук взлета и падения, ее внешний облик. Письма, запечатленные на скале, коже или бумаге, и слова, запавшие в душу, запоминаются и сохраняются в памяти, а также постоянно изучаются и осмысливаются в самых важных данных истории человечества. Мотив является одним из наиболее значимых и важных терминов, на который следует обращать внимание при глубоком изучении литературных произведений. «Мотив» – это статное слово, которое играет большую роль в качестве живого представителя моральных и мировых совокуплений человеческой жизни как символа прошлого, настоящего и будущего философии и психологии касаемо исторических, политических, социальных и других ценностей. Для того, чтобы человечество могло вспоминать и запоминать историю, они ее записывали, воспевали эпосы, и каждый раз вдохновлялись мотивом этих произведений. Например, Магжан Жумабай в своем стихотворении «Туркестан» возрождает забытую историю прошлых веков и описывает лексемы, такие как Туран, ер турк, Туркестан, Афрасиаб, кокжал, огонь. Мотив Туран в стихотворении повторяется 24 раза, стимулируя психологическую мотивацию читателя, чтобы обеспечить пробуждение его исторического разума. Эти мотивы, которые напоминают историю и духовную культуру Турана, играют очень важную роль в формировании национального самосознания молодого поколения.

Ключевые слова: литература, мотив, Туран, ер турк, Магжан Жумабай.

Кіріспе

Әдебиет тарихтың үнінің, іс-қимылының, өрлеу мен құлдырауының, субъектив және объектив барлығының жаңғырығы, бейнесі іспеттес, өйткені әдебиет – тарихтың тумасы. Тарихтың болмысын тану үшін тасқа, теріге немесе қағазға түскен хаттар мен көңілге қонған сөздердің жадта жатталғандары адамзаттың тарихын танудағы маңызды деректер қатарында ұдайы зерттеліп, зерделеніп келеді.

Әдебиетті тани алмаған қауым, өзінің тарихи болмысын тани алмайды. Сондықтан ежелден қазіргі заманға дейін әдебиеттің түрленіп келе жатқан жанрлары қоғамның бар не жоқ қылу мақсатына жұмсалып келеді. Әдебиет арқылы тарихи процестің (үдеріс) қалай алға жылжып бара жатқанын сарапқа салып отырамыз. Өйткені, әдебиет – әр тарихи дәуірдегі тұлғалы және қоғамдық бейнелердің сөз арқылы образын жасап тұратын құрал. Әдебиет туындысын тудырған және әдеби туындының қыр-сырын танып, зерделей білген екеу – тарихты тануға сәуле түсіретін қос жұлдыз. Сондықтан әдеби шығарма да, әдебиеттану ғылымы да – өзіндік ерекше мәнге ие. Ежелден қазіргі заманға дейінгі аралықта әдеби шығармаларды тану, әрі оларды зерттеп, зерделеу тарихи дәуірлердің өзгеше сыр-сипатын танып, пайымдауымыз үшін мүмкіндіктерді арттыра түседі.

Әдеби шығарманың ойлы йірімдеріне сүңгі білу үшін керекті әрі маңызды терминдерінің бірі – мотив. Өйткені, бір шығарманың ішкі мазмұнын тану үшін автордың ойлаған межесін білу керек. Ал оның шығармадағы көздеген мақсаты, мәйегі бір немесе бірнеше сөз арқылы оқырманға жеткізіліп отырады. Сондықтан аталған сөз оқиға желісінде бір идеяның субъективті суретін адам зейініне орналастырып, сананың ойланудағы бастапқы шикізатын ұсынады. Міне, автор өз тыңдаушысына немесе оқырманына өмірлік бағыт көрсету үшін де субъективті бейне арқылы оны объективті сахнаға шығаруға мүмкіндік береді. Автор өмір сахнасына лайық һәм сәйкес сөз таңдау керек. Себебі, ол сөз шығарманың негізгі идеясын өз бойына жүктеуге, ол жүкті қайталап тасуға, оқырманның санасын да, сезімдік мүшесін де қозғалысқа түсуіне мол мүмкіндік беруі керек.

Методология

Көп зерттеулерде мотивтің қызметіне байланысты талай нәрсе айтылса да, осы мәселе төңірегінде өте көп сұрақтар жауапсыз қалды. Сондықтан жұмысымызда әдебиеттегі мотивтің не екенін және қандай қызмет атқаратындығын ашуға тырысамыз, мотивтің әдебиеттегі маңызын қарастырамыз. Тілдік зерттеулерде шығарманың маңызды элементі болып табылатын, бізге автордың ойын тура немесе тұспалдап жеткізетін сөздер мен сөйлемдерге көбірек көңіл бөле

бастады. Бұл мақалада бір ақынның өз өлеңдерінде мотив қолданғанын ғана көрсету емес, сол шығармада «мотивтің болуы неге маңызды, көркем шығармада шебер қолданылған мотив несімен құнды» деген сұрақтарға жауап беруге тырыстық.

Қазақтың лирик ақыны Мағжан Жұмабайдың «Түркістан» атты өлеңіндегі мотивтерге талдау жасау арқылы мотивтің шығарманы сипаттауда үлкен рөл атқаратынына көз жеткіздік. Өлеңдегі «Тұран» мотиві, Тұранның жағрапиясына, Тұранның тарихына, түркілердің рухани мәдениетіне байланысты мотивтерге анализ жасау арқылы Қазақ тарихының түркі тарихымен сабақтастығы, Қазақ халқының түркі өркениетінің бір бөлшегі екендігі дәлелденді.

Мотивтің әдебиеттегі қолданысы

Мотив латынша «moveo» сөзінен шыққан, «қозғаушы, итермелеуші» деген мағынаға келеді. Сөздіктерде мотивке «адамды белгілі бір іс-әрекетке бастайтын, ішкі субъективті себеп, оның қажеттіктері мен мүдделерін білдіруге бағытталған саналы, мақсатқа сәйкес әрекет. Пиғыл, мақсат, ынта ұғымдарымен үндес. Мотивті жүзеге асыру тұлғалық әрекетке бағыт береді» деген анықтама беріледі (Қазақстан Ұлттық энциклопедия 2004: 574).

Әдебиет терминдері сөздігінде мотив – белгілі бір жағдайларда қалыптасқан, тарихи өмір негізінде пайда болған тұрақты мағыналар жиынтығы. Мотив көркем шығарманың аса бір өнімді, тиімді элементтерінің бірі. Поэзияда мотивтің мәні – көп міндет атқаратын, жиі кездесіп отыратын, ерекше мағыналық жүкті көтеретін, арнайы тірек сөздер. Мотив –тақырыптық сарын, қалыптасқан, дәстүрлі, тақырыптық әуен, оқиға желісіндегі кезең. Бірнеше жазушы шығармасында, әр түрлі әдеби нұсқаларда, әр дәуірдің әдебиетінде белгілі бір сарындар қайталанып отырады (Ахметов З., 1998: 232).

Мотив – әртүрлі қайталаулардың, көптеген нюанстардың көмегімен дамитын тақырып, образ немесе кейіпкер» (Есембеков Т., 1991: 123) деген анықтаманың да мотивтің мазмұндық формасын, астарлы мағынасын, нақты қызметін айқындауға көмектесетін пікір ретінде қабылдауға болады. Әдебиеттану ғылымында «мотив» термині фольклор саласында, тарихи поэтиканы талдауда кеңінен қолданылады. Мотив шығарманың сюжетін құрайтын, түрлі тарихи шығармада, мифте, ертегі, жыр, дастандарда кездесіп отыратын, өзгермейтін, тарихи, дәстүрлі оқиғалар желісі, тақырып, кейіпкер, образ ретінде қарастырылып келді.

Әдебиет саласында мотив туралы алғашқы және қомақты еңбектің авторы – американдық ғалым Стит Томпсон. «Халық әдебиеті мотив индексі» атты алты томдық (THOMPSON, Stith (1955), Motif Index of Folk Literature, Bloomingto-London: Indiana University Pres) еңбегінде дүниежүзілік фольклор шығармаларын талдай отырып, мотивтердің барлығын алфавиттік ретпен береді. Осылайша Стит Томпсон ауыз әдебиетін зерттеудің жаңа методын ұсынды. Томпсон «Мотив – ертегінің бөлінбейтін ең кіші бөлшегі, дәстүрлі әдебиетте тұрақты элемент. Ғасырлар керуенінде өшіп кетпей тұрақты болып қалғанына қарағанда маңызды бір ерекшелігі болуы керек» – дейді. Мысалы сиқырлы телпек, ұшатын кілем, ғажайып өлке, сиқырлы аспан сапары, өгей шеше, жетім қыз мотив болып табылады (Ekici 2008: 74).

Әдеби мотивті зерттеген ресейлік ғалым А.Н. Веселовскийдің тұжырымдауынша, мотив өсіп, ұлғайып, сюжетке айналады, сюжет мотивтер жиынтығы болып табылады. Бұл айтылғандардан ғалымның мотивті сюжетпен тығыз байланыста қарастырғанын түсінуге болады. Мотив те, сюжет те тарих айналымына енеді, бұл – ұлғайып отыратын идеялық мазмұнды беру формалары. Осы талапқа жауап бере отырып, сюжеттер вариацияланады: сюжетке бірнеше мотивтер кірігеді, немесе сюжеттер бір-бірімен тоғысады (Веселовский 1989: 305).

Әдебиеттанушы, фольклортанушы ғалым С.А. Қасқабасов өзінің «Ертегі мен эпостың сюжеттік типологиясы» атты зерттеуінде қазақ ертегілері мен эпосының сюжеті мен мотив мәселесін қарастырғанда мотивті сюжетті құрайтын бөлшек ретінде көрсетеді. Қазақ ертегілеріндегі сюжеттік желіні былай көрсетеді: кәрі ата-ана; кейіпкердің дүниеге келуі; кейіпкердің қалыңдығын іздеп шығуы; қайын атасының ауылына танылмай келуі; еліне оралуы. Осы жерде аталған сюжетті құрайтын әр бөлшекті мотив ретінде қарастырады. Мысалы ертегілерде көп кездесетін перзентсіз кәрі ата-ана мотиві, кейіпкердің ғайыптан дүниеге келу мотиві сияқты. Сюжет мотивтердің жиынтығы болып табылады (Қасқабасов 2014: 109).

Бірақ соңғы жылдарда әдебиеттану саласында және тіл білімінде мотив термині жаңаша қолға алына бастады. Мотив индивидуалды тәжірибемен байланыстырылып, жеке жазушылар мен туындылардың құндылығы ретінде қарастырыла бастады. Бірнеше шығармада қайт-

аланатын дәстүрлі мотив секілді, тек қана бір жеке шығармада кездесетін индивидуалдық мотив сөздік модель құрай алады.

Мотивтің индивидуалдылығы туралы неміс әдебиеттанушысы Ульиям Фридман жан-жақты қарастырған. «Мотив – тақырып, кейіпкер немесе сөз орамы болып табылады. Мотив жеке, өзгермейтін бір ғана элемент емес, ол әртүрлі сөздерден құралуы мүмкін, бірақ барлығы бір мақсатқа қызмет ететін, мағына жағынан бір-біріне өте жақын, Берк Кеннеттің сөзімен айтқанда «бір-біріне тығыз байланысты сөздер жиынтығы» болуы мүмкін» дей отырып, мотивтің тура мағынасымен қоса, символикалық қызмет атқаратынын алға тартады (Freedman 2009: 63).

Мотив шығармада қайталанатын бір сөз ғана емес, сол сөздің әсерін күшейтетін, шығармадағы негізгі ойға сілтеме жасап отыратын әртүрлі сөздердің жиынтығы болып табылады. Бұл мотивтер шеңберінде басқа да түрлі мотивтер болады.

Әдебиет саласы бойынша ауыз әдебиетінде тыңдаушыны, жазба әдебиетте оқушыны белгілі бір идеяға жетелеу үшін қоғамдық ортаның саяси-мәдени, әлеуметтік-экономикалық ықпалына орай сөз таңдалынады. Бұл орайда автор азаматтардың елдік түйсігін алға жетелеп отыруды көздесе, оның озық ойы «мотивті» таңдауда бүгінгі күннен өткен заманға һәм бүгінгі заман жағдайына көз жүгіртіп, һәм алыс болашаққа бағыт сілтеп тұрады. Мотив – адамның тіршілігінің зейіндік және дүниеуи құбылыстарының жанды өкілі ретінде бүкіл тарихи, саяси, әлеуметтік тағы басқа құндылықтарының философиясы мен психологиясының өткенін, бүгінін және келешегін бейнелеуші элемент ретінде аса ірі рөл атқарып келе жатқан тұлғалы сөз. Сол себепті оны тану әдебиеттің бет-бейнесін және өз дәуірінде атқарған міндетін айқындау болып табылады.

Шын мәнінде, мотив болмысы тікелей адам, табиғат пен жаратушының бейнелеушісі. Сондықтан болар мотив ақын мен қаламгердің сезім мен санасының көрсеткіші. Шығармадағы мотивтер арқылы олардың болмыс пен идеяларын біліп тануға мол мүмкіндік бар. Осыған орай мотив терминін терең тану арқылы бір туындының құрылымын, мазмұнын тани отырып, шығарманың қоғамға бере алатын пайдасын, өтімділік пен ұтымдылығына көңіл бөліп, сараптай аламыз.

Мәселен, Шәмші Қалдаяқтың музыкалық әуені мен Жұмекен Нәжімединнің «Менің Елім» сөздері өнер мен әдебиеттің үндескен мотиві арқасында халықтың рухы мен санасы үлкен қозғалысқа түсіп, серпіліп қалғанын айта аламыз. Демек мотив – тірі жанның ғашық жүрегі, ойшыл санасы. Сондықтан бұл туындылардағы таңдаған әуен мен сөз мотивтері ұтымды болды. Өйткені олар халқының жүрек пен санасындағы рәмізін таба білгендігінің арқасында қазірге дейін ондаған жылдар бойы қазақ бойын бойлап, олардың «мәңгі ел» бағдарына бағыт сілтеп келеді.

Сондай-ақ Міржақып Дулатұлының (1885-1935) «Оян қазақ» өлеңінде қазақ әдебиетінің жаңа саяси психологиясын қалыптастыру мотивтерін ұтымды да шынайы өрнектеп берген. Бұл қазақтың жаңа дәуірінің саяси әдебиетінің дүниеге келіп, жетіліп, қалыптасу дәуірінің нышандарының айғағы іспеттес. Бұл дәуірде Алаштың ұлттық саяси қайраткерлері әдебиет арқылы қазаққа әлемнің саяси сахнасына шығу қажеттігін сезіну мотивациясын жасады. Мәселен мына шумақта:

Оян, қазақ! Ойлан, қазақ! Бол, қазақ!
Шын бақытқа жеткізетін жол да ұзақ.
Алашағың аз ба мына дүниеден,
Болашағың емес пе еді зор, ғажап?!

«Оян» сөзін қазақтың ұлттық саяси психологиясын мотивациялық басты сөзі етіп таңдауы соған дәлел. Бір ғажабы «оян» сөзі арқылы қазақтың тұтастай тарихындағы болмыс-бітімін саяси психологияның арнасына бағыттап отырады. Әуелі «Адам» болмысының жаратыластағы басты элементі «Ой» екеніне арқа сүйеп, қазақ баласына ойлану оның көздеген арман-мұратына басты құрал екенін нақтылап береді. Сондықтан қазақ өзінің адами биігі ойлану арқылы «Бар» екендігін сезіне біледі. «Ой» қазаққа тарихи болмысының тұңғыйықтан бастау алған бимәлім келешекке жасалатын сапарында «Шын бақыт» межеге жеткізетін шамшырақ іспеттес бейнесін бейнелеп береді. «Ой» өзіне тиісті функциясын орындай алмаған жағдайда адамзатқа Тәңірі берген талай-талай нығметтерден мақрұм болып келе жатқандығын да сезе алмайды. Әрине «ойлана алмаған жағдайда» адам баласы бұл пани дүниеден көптеген алар үлесін ала алмай жүргенін де сезіне алмайды деген ұғымға саяды. Ал қазақтың тіршілігінде бұл дүниеден ала алмаған талай алашағын меңзейді. Өйткені, өзінің «Ой» қазынасынан тиісті нәрін алмай келеді. Сондай-ақ бүгін ертеңге өрлеу үшін баспалдақ болса, қазақтың бүгінгі алар үлесі ертеңге өрлеу баспалдағы болмақ дейді ақын! Келесі шумақта:

Оян, қазақ! Ойлан, қазақ! Бол, қазақ!
Сілкінші бір қанатыңды қомдап ап!
Ауырыңды арқала да, алға бас,
Бауырыңмен не көрінді жорғалап?!

Екінші шумағында ақынның баса айтып ескертетін жайыт Адам болмысының баяндылығы «Ойлану» арқылы қамтамасыз етуге болатынын қайталай отырып, ескертуін шегелей түседі. «Ой» адамзатқа ортақ құндылық болса да ақын «Ой» үнімен қазақтың тиімді пайдалана алуына көңіл бөледі. Сол себептен ойсыз жатқан қазақ ойлану маңызын айта келе, оның санасының немқұрайлықтан сілкінуін жалбарынып сұраған болады. Себебі «Ой» сілкінбеген жағдайда әлсіздіктен биіктерге самғау мүмкін болмай қалады дейді күйінген күйде! Өйткені, адам баласының болмыс пәлсепесі – өз бойындағы нәпсісімен күрес. Адамның ауыр жүгі де сол нәпсісінен туады. Адам дегеніміз – қазақ. Ақынның уайымы – туған халқының ауыр тіршілігі. Қазақ өз бойындағы нәпсісін жеңіп, алға жылжуды, өрістеуді, өркендеуді мақсат етуге тиіс. Қазақтың нәпсісінен туған күншілдік, жөнсіз бәсеке, көре алмаушылық сынды көптеген мінездер оны өзінің бауырымен арпалысқа түсіп, сарқылмас күш-қуатын арам жолға сарқып алып жүргенін түсінсе екен дейді. Осыншама қазақтың нәпсісінен туған жайсыз мінезінің емделу жолын да ұсынады.

Адам болмысының тұрақты элементтері бар. Солардың бірі – үйрену, екіншісі – ұмыту. Бұл екі құндылық жайында көп нәрсе айта аламыз. Қысқасы, ұмытқан жадыны еске түсіру үшін ұдайы құнды дүниелерді қайталап айтып, еске түсіруде поэзия – ең ұтымды құрал. Адам ұмытшақ болғандықтан, өткен тарихының іздерін жоғалтып отырады. Олар тек хатқа түскенде сақталып қалуға мүмкіндік алады. Сол себепті «ғалымның хаты өлмейді» дейді халық даналығы. Адам сол ұмыт қалған тарихты еске түсіріп, адам баласының жадына салып отыру үшін тарихтар жазған, дастандар жырлаған. Ақын жырларына тарих белгілерін өзек етіп, адам санасына қозғау салып отырған.

«Тұран» мотиві

Қазақтың лирик ақыны, Алаш азаматы Мағжан Жұмабай (1893-1938) «Түркістан» атты өлеңінде ұмыт қалған ежелгі қазақ тарихын былай береді:

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім өніп-өскен...
*
Тұранды түгелімен билеп тұрған
Ертеде ертегі хан Афрасиаб.

Осы төрт жолда «Тұран» сөзін үш рет қайталап, оқырманға психологиялық мотивация жасау арқылы оның тарихи санасына қозғау салып, тарихи санасының оянуын қамтамасыз еткісі бар. Мағжанның осы екі жол өлеңіндегі «тұран» сөзі – мотив ретінде қолданылып тұр. Сонымен бірге Түркістан және Афрасиаб, түрік және ер сөздері мотивациялық негізгі рөлдерді атқарады. Өйткені «Тұран» бастау болса, оның жалғасы Тұранның ер түрігіне ұласады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, жеке шығармаларда кездесетін мотивтерді зерттеген Уильям Фридман дәстүрлі мотив зерттеулерінде бірнеше шығармада қайталанатын дәстүрлі мотив секілді, тек қана бір жеке шығармада кездесетін индивидуалдық мотивтің бір сөздік модель құрай алатынын елеусіз қалдыратынын атап өтеді. Уильям Фридманның теориясы бойынша М. Жұмабайдың біз жоғарыда атап өткен «Түркістан» атты өлеңінде кездесетін мотивтерді қарастырып көрелік.

Мотив бізге бір тақырыптан хабар бере отырып, соған дайындайды. Олай болса мотив шығарманың атмосферасын белгілейді, автордың негізгі ойын, пікірін белгілейді. Мотив болу үшін екі нәрсе керек. Біріншісі, мотивтің қайталану жиілігі. Екіншіден, шығармада жиі қайталанатын сөздің барлығы мотив бола бермейді, мотивте мағыналық жүк бар, ол бір мақсатқа қызмет етеді. Сол мақсатты оқырманға жеткізу үшін жиі қолданылады. Оны оқырман көрмесе де түйсігімен сезіп отырады. Ол кітаптың өне бойынан сезіледі (Фридман, 2009: 63).

А.А. Блок «Барлық поэзия белгілі бір тірек сөздердің үстіне жабылған жамылғы сияқты. Осы сөздер жұлдыздай жарқырап тұрады. Шығарманы бар ететін осы тірек сөздер», – деген екен (Хализева, 2005: 280).

Түркістан өлеңінде көзге жарқ етіп көрінетін сөз Тұран екендігі талас тудырмас. *Тұран* лексемасымен қатар *түрік, Түркістан, көкжал, от* лексемалары да – шығармада жиі кездесетін сөздер. Егер осы мотив арқылы ой жүгіртетін болсақ, осы өлеңнің біртұтас түрік тарихы жайында екендігін аңғару қиынға соқпас еді. Мағжанның *Тұран тарихы, Түркістан, түрік бірлігі* өршіл идеясы тура мағынасында *«Тұран, Түркістан, түрік»* лексемаларымен беріліп тұрса, бұл өлеңде жанама түрде Тұран тарихына, ұлы даланың бай тарихына сілтеме жасап тұрған символдық

мотивтер тұнып тұрғанын көреміз. *Көкжал, ер, баба бейіті, от* лексемалары Тұранның рухани мәдениетіне сілтеме жасап тұрса, *Хан тәңірі, Теңіз Арал, Оқыс, Яқсарт, Жейхун, Сейхун, Памир, Алтай, Қазығұрт, Балқаш, Тарбағатай* онимдері Тұранның талай тарихи оқиғаларға куә болған киелі жағрапиясынан хабар береді. *Афрасияб, Шыңғыс, Үкітай, Жошы, Төле, Сұпытай, Жебе, Тарағай, Темір, Ұлықбек, Ибн Сина, Фараби* есімдері біріге отырып Тұранның атақты тұлғаларының бейнесін жасайды. *Кей Құсырау, Зұлқарнайын* Тұран даласында өткен зор шайқастарды еске салады.

Міне, осы «Тұран» мотиві шеңберінде әртүрлі сөздер бірігіп, шығарманың идеясына қызмет етеді. Осы сөздер оқырманның ойын қозғалысқа келтіріп, оқырманның есіне түріктердің көне тарихын түсіреді. Бұл символдық мотивтердің барлығы Тұран тарихына сілтеме жасап тұрғандай. Мысалы *көкжал-бөрі* лексемалары түріктердің шығу тегі жайлы «Ергенекон» дастанын (Reşideddin 1971: 61-64) еске түсірсе, *Қазығұрт* Нұқ пайғамбар әпсанасын, *Афрасияб* «Алып Ер Тоңға» дастанын (Келімбетов 2014: 34), *Ибн Сина, Фараби, Ұлықбек* есімдері Тұран даласында ғылымның шарықтаған кезеңдерінен хабар беріп тұр емес пе?!

«Түркістан» өлеңіндегі негізгі тура мағынасындағы мотив – бұл *Тұран* және *түрік* лексемалары. Жоғарыда атап өткен сөздердің барлығы да Тұран тарихына байланысты болғандықтан, Тұран тарихын әр шумақта еске түсіріп тұрады. Олардың барлығында белгілі бір мағыналық жүк бар. Тұран тарихын жақсы білетін оқырман *Афрасияб пен Кей Құсырау* есімін естігенде оның танымында сақтар мен парсылардың соғысы, Афрасиябтың қапыда қаза тапқаны, көкжал оқырманның ойына еріксіз көк түріктердің шығу тегі туралы әпсана, бабалар бейіті тасқа жазылған түріктердің тарихы, көк түріктің ұрпағы көкжал Кене қазақ хандығының қайғылы соңын еріксіз көз алдымызға елестеді. Бұл сөздердің барлығы да кумулятивтік қызметке ие сөздер. Жоғарыда аты аталған тарихи кейіпкерлер жеке тұлғалар ретінде бөлек келсе де, Тұранның ұлы тұлғалары бейнесінде бір бүтінді беретін символикалық қызмет атқарып тұр.

Әр тұлғаның есімінің астарында Тұранның тарихы тұр. Бұл лексемалар жеке кездесе отырып оқырманның есіне қайта-қайта Тұран тарихын салып отырады. Ендеше бұл – мотив. Әр сөз жиі қайталанбайды, әр тұлғаның есімі Тұранның ұлдарының бейнесін, әр жердің атауы Тұранның жағрапиясын білдіреді, яғни бұлар біріге отырып тұтас танымға айналып, негізгі мотивке қызмет етеді.

Уильям Фридманның мотив туралы бес факторы

Уильям Фридман мотивтің мәнін білдіретін бес факторды атап көрсетеді: 1) мотивтің қайталану жиілігі; 2) кенеттен, күтпеген жерден мотивтің басқа атаумен пайда болуы; 3) шарықтау шегінде пайда болған мотив кітаптың негізгі ойы болып табылуы; 4) мотив элементтерінің бір мақсат аясында бірігіп, біртұтас танымға айналу қабілеті; 5) Мотивтің идеясы мен символдық мотивтердің сәйкестігі (Freedman 2009: 64).

Бірінші фактор.

«Түркістан» өлеңінде негізгі мотив *Тұран* лексемасы – 24 рет қайталанса, *түрік* лексемасы – 12 рет, *Түркістан* – 5 рет, *көкжал-бөрі* – 4 рет, от – 8 рет қолданылған. 25 шумақтан тұратын шығармада Тұран сөзінің 24 рет қайталануы бұл мотивтің қаншалықты маңызды екендігін көрсетеді. Тұранның атақты тұлғалары мотивін құрайтын есімдердің саны – 18 *(Афрасияб, Шыңғыс, Үкітай, Жошы, Төле, Сұпытай, Жебе, Тарағай, Темір, Ұлықбек, Ибн Сина, Фараби, Қасым хан, Назар хан, Есім хан, Тәуке хан, Абылай хан, Хан Кене),* Тұранның жағрапиясын меңзейтін символдық сілтеме мотивтердің саны – 13 *(Хан тәңірі, Теңіз Арал, Оқыс, Яқсарт, Жейхун, Сейхун, Памир, Алтай, Қазығұрт, Балқаш, Тарбағатай, Күлтөбе, Сарыарқа),* Тұранның рухани мәдениетіне байланысты мотивтердің *от* – 8 рет, *көкжал* – 3 рет, *бөрі* – 1 рет, *ер* – 8 рет, *бабалар бейіті* – 2 рет қайталанады екен. Сөйтіп, бұл қайтамалардың барлығы бір мотив ұғымын, яғни Тұран ұғымын, бірліктің, елдіктің символын білдіреді.

Екінші фактор.

Тұранда түрік ойнаған ұқсап отқа
Түріктен басқа от боп жан туып па?
Көп түрік енші алысып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?
(Жұмабаев 2013: 172).

Ақын осы бір шумақта «Тұран» сөзін қара шаңыраққа теңеп, ойламаған жерден «Тұран» мотивін «қара шаңырақ» сөз тіркесімен атайды. Осы бір сөз тіркесі арқылы оқырманға «Тұран» тарихының қазақ тарихының бастауы екендігін, қазақ тарихының Тұран тарихының бір бөлшегі екендігін білдіреді. Жиі қайталанған сөз оқырманды жалықтырып жіберуі мүмкін, ақиық ақын әрі «Тұран» мотивінің әсерін жаңалап, әрі

осы «қара шаңырақ» метафорасын қолдана отырып, оқырманды негізгі идеяға жетелейді.

Үшінші фактор.

«Қара шаңырақ» мотиві осы өлеңнің негізгі идеясы болып табылады. Қазақтың тарихы 15 ғасырдан емес, сонау Афрасияб дәуірінен басталатынын меңзейді. Шығарманың шарықтау кезеңінде кенеттен пайда болған, басқа мотивтерден ерекше мотив шығармадағы негізгі ойды білдіретін негізгі мотив болса, онда «қара шаңырақ» мотиві арқылы біз шығарманың негізгі ойын түсіне аламыз. Осы сөз арқылы Тұранның тарихы қазақ тарихына жалғасып кете барады. Тұран тарихының мұрагері қазақ халқы екендігін осы бір ауыз сөзбен түйіндеп береді.

Төртінші фактор.

Мотивті құрайтын мәдени тілдік бірліктердің бір мақсат аясында бірігіп, біртұтас танымға айналу қабілеті де өте маңызды фактор болып табылады. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, жоғарыда атап өткен Тұранның киелі жағрапиясы, атақты тұлғалары, рухани мәдениетіне байланысты сөздер Тұран тарихының қаншалықты бай және мықты екендігін білдіру мақсатында бірігіп, барлығы «тұтас Тұран тарихы» деген бір ұғымға айналады, күшті мотив құрайды.

Бесінші фактор.

Символдық мотив жиынтығының меңзеп отырған негізгі идеямен үйлесімділігі болса, жоғарыда атап өткен мотивтер жиынтығы Тұран тарихымен үйлесіп тұрғанын көреміз. Жоғарыда айтылған тұлғалар, жер атаулары, рухани-мәдени мотивтердің барлығы Тұран тарихына тікелей байланысты лексемалар болып табылады.

Қорытынды

Мақаланы қорытындылай келе, мотивтің шығарманы талдауда мотив өте маңызды рөлге ие екендігін айта аламыз. Автордың қиыннан қиыстыратын шеберлігін де мотивтерге қарап отырып бағалауға болады. Түркістан шығармасында Мағжанның қолданған мотивтеріне қарап отырып автордың Тұран тарихын, түрік тарихын, қазақ тарихын жетік білетіне көзіміз жетеді және тәнті боламыз. Бұл жерде автордың қолданып отырғаны жалпы тарихтан алынған кездейсоқ кейіпкерлер, жер атаулары немесе жай сөздер емес, тарихымызға терең із қалдырған, тарихымыз үшін өте маңызды ұрымтал тұстарын шеберлікпен таңдап ала білген. Кей-Құсырау мен Зұлқарнайын сынды патшалардың өзі құмар болған Тұран, көкке асқан Хан тәңірі, жер кіндігі Памир-Алтай, Қасиетті Қазығұрт тауы, киелі екі дария Оқыс-Яқсарт, осы ұлы даланың данышпан ұлдары Ақсақ Темір, ғұлама Ұлықбек, дүниеде теңдесі жоқ ғалымдар Ибн-Сина, Фараби, ескі жолды Есім хан, қасқа жолды Қасым хан, алаштың арыстаны Абылай хан сынды арқалы есімдерді естігенде әр қазақ баласының рухы асқақтап, мақтаныш сезім кеудесін кернеп, керемет эмоциональдық әсер алады.

Сонымен қатар жүрегі «қазағым» деп соққан ұлтжанды ақын ертегі хан Афрасияб пен ердің ері көкжал Кене есімдері арқылы Тұранның басынан өткерген қиын қыстау кезеңінен де хабар береді. Жау қолынан қапыда қаза тапқан осы Тұранның қос ханы арқылы жерінің отарланып, талан-таражға түсуін, Кеңес қоғамының қырын саясаты арқылы бұрмаланып, бөлшектенген тарихымызды жоқтап тұрғандай.

Мотивті тарихи жаңғырудағы сөздік өрнек, не нақышы деуге болады. Сондықтан біз барынша Мағжан Жұмабай пен Міржақып Дулатұлы сынды ақындарымызды тарихи санамызды жаңғыртатын, ежелгі дәуір Тұран тарихынан бүгінгі тәуелсіз еліміздің келешегі үшін алынатын идеяларды анықтау мақсатында үлгі тұтуымыз керек. Мәселен «Түркістан» өлеңі мен Міржақып Дулатұлының «Оян» шығармасын бірге қарастырғанда тарихи санамызды келешекте қандай идея төңірегінде топтастыру керек екендігін анық көруге болады. Бұл мотивтер болашақ ұрпақты елдікке жетелейді.

Әдебиеттер

Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 232 б.
Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М.: Высшая школа, 1989. – 406 с.
Есембеков Т. Әдеби талдауға кіріспе. – Қарағанды: КарГУ, 1991. – 67 б.
Жұмабаев М. Шығармалары. 1 том, Өлеңдер, дастандар. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
Ekici M. (2008) "Araştırma Yöntemleri" // Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, ed. M. Oğuz O. – Ankara: Grafiker Yayıncılık.
Келімбетов Н. Көптомдық шығармалар жинағы. 4 том. – Алматы: Раритет, 2014. – 376 б.
Қазақстан. Ұлттық Энциклопедия. 6 том. – Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 2004. – 696 б.
Қасқабасов С. Таңдамалы. 2 том. – Астана: Фолиант, 2014. – 344 б.

Reşideddin Fazlullah. Cami'üt Tevarih. // çev. A. Gölpınarlı, İstanbul, t.y. s. 133-137- den aktaran – B. Ögel, Türk Mitolojisi-1. – Ankara, 1971.

Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Высш. шк., 2005. – 405 с.

William Freedman. (2009) Edebi Motif: Bir Tanım ve Değerlendirme. // çev. Funda Özşener, Dokuz Eylül Fakültesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi. no 2, 61-66 s.

References

Ahmetov Z. Shanbaev T. (1998) Adebiyettanu. Terminder sozdigi. (Literature. Dictionary of Term) – Almaty: Ana tili. – 232 b.

Veselovskiy A.N. (1989) Istoricheskoye poetika. (Historical Poetics) – Moskva: Vyschaya shkola. – 406 s.

Esembekov T. (1991) Adebi Taldauga Kirispe. (Introduction to Literature Analysis) – Karagandi: KarGU. – 67 b.

Jumabayev M. (2013) Shigarmalari. Olender dastandar. (The Poems) 1 tom. – Almaty: Zhazushy. – 376 b.

Ekici M. (2008) "Araştırma Yöntemleri" (Research methods) // Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, ed. M. Oğuz O. – Ankara: Grafiker Yayıncılık.

Kelimbetov N. (2014) Koptomdik shigarmalar zhynagy. (Muti-volumes Works Series) 4 tom. – Almaty: Raritet. – 376 b.

Kazakhstan. Ulttyk Ensiklopedyasi. (National Encyclopedia) (2004) 6 tom. – Almaty: Казал Ensiklopedyasi. – 696 b.

Kaskabasov S. (2014) Tandamali. (Selected Works) 2 tom.– Almaty: Foliont. – 344 b.

Reşideddin Fazlullah. Cami'üt Tevarih. (Cami'ut Tevarixs) // çev. A. Gölpınarlı, İstanbul, t.y. s. 133-137- den aktaran – B. Ögel, Türk Mitolojisi-1. (Turkıc Mythology) – Ankara: 1971.

Halizev V. E. (2005) Teoriya literatury. (Teory of Literature) – Moskva: Vysshaya shkola. – 405 b.

William Freedman. (2009) Edebi Motif: Bir Tanım ve Değerlendirme. (Lıterary Motif: Description and Assesment) // çev. Funda Özşener, Dokuz Eylül Fakültesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi. no 2, 61-66.

ҒТАМР 21.15.47

Керім Ш.Т.

филология ғ.д., профессор,
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан,
Алматы қ., e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

СИРАЖ АД-ДИН АС-САККАКИ ЖӘНЕ ОНЫҢ РИТОРИКА БОЙЫНША «МИФТАХ ӘЛ-УЛУМ» АТТЫ ЕҢБЕГІ

Йусуф ибн Әби Бакр ибн Мұхаммед ибн Әли Йақуф ас-Саккаки әл-Хорезми Сираж ад-дин (555 /1160 – 627/1230) – ғалым, араб тілі, семантика, әдебиет, аруз, өлең саласының аты кеңге таралған ғұламалардың бірі.

Мақалада ас-Саккакидің өмірі, еңбектері, арабтың риторика ілімнің дамуы, оның көрнекті туралы мәлімет беріледі. Ғалым атақты «Мифтах әл-улумнің» арналған үшінші бөлімін жазуда өзіне дейінгі ғалымдардың жазылған негізгі ірі кітаптардың жетістіктеріне табан тірегені, олардың ішінен ең қажеттісін таңдап, әр жерде шашырап жатқан қағидаларды бір жерге жинақтаған. Кітап бөлімдерге бөлу, тақырыптарды үйлесімді реттеу әдісі арқылы өзіне дейінгілерден ерекшеленеді. Бұл еңбек фонетика, сөзжасамның үш бөлімі, грамматика, риторика және оның бөлімдерін қамтыған. Содан кейінгі тарауларда аруз, диалектика ілімдері жайында сөз қозғап, кітапты үйқас жөніндегі тақырыппен аяқтайды. Жалпы бұл ғылымдардың да – барлығы араб тілін зерттеушіге аса қажетті мәліметтер, шығармашылықпен де, көркем әдеби сынмен айналысу үшін де осы салаларға жүгінеді.

Ас-Саккакидің аталмыш жұмысы араб тілі ғылымдары қағидаларын бір жерге топтастырып, бір кітапқа сыйғызып беруімен құнды болды.

Араб тілін үйреніп, оның тереңіне бойлап ұғыну, араб мәтіндерін зерттеу Құранды жетік игеруге, шариғаттың сырларын түсінуге жол ашады.

Түйін сөздер: араб тілі, «әл-Мифтах», риторика, стилистика, балаға, баян, грамматика, морфология, қағида, ереже, еңбек, кітап, имам, ғалым.

Kerim Sh.T.

Doctor of philology, professor, Nur-Mubarak Egypt for islamic culture university,
Kazakhstan, Almaty,e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

Siradge Ad-Din As-Sakkaki and His Work “Miphtakh Al-Ulum”

Yusuf ibn Abi Bakr ibn Mukhammad abn Ali Yakub as-Sakkaki al-Kharezmi Siradge ad-din (555 / 1160-627 / 1230) is a distinguished scientist of Arabic, semantics, literature, prosody and poetry.

The article discusses life and creative work of as-Sakkaki in the field of Arabic rhetoric, its formation and the development. His famous work “Miphtakh al-Ulum”, in particular, its third part was written in compliance with the most necessary achievements of previous scientists in this field, thus concentrating the scattered fundamental principles in one work up to now. The considered thesis is distinguished by the convenient division into the chapters and the correct distribution of topics. The work includes the issues of phonetics, the three sections on word formation, the grammar, and also the sections of rhetoric. The subsequent chapters discuss the prosody and dialectics problems, completing the work with a chapter on poetical rhymes. All the considered issues in the work are particular importance for the Arabic-researchers, fascinated by the creative work and art criticism. The value of this work by as-Sakkaki also lies in the successful concentration of the Arabic linguistics principles in one work. It provides the opportunity for the deeper comprehension of the Arabic, the complete understanding of the Quran, and gives the key to the explanation of the Sharia knowledge secrets.

Key words: Arabic, «al-Miphtakh», rhetoric, stylistics, chromatic accordion, grammar, morphology, rule, work, imam, scientist.

Керим Ш.Т.
доктор филологических наук, профессор, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы, e-mail: dr_shams2006@yahoo.com

Сирадж Ад-дин Ас-Саккаки и его труд «Мифтах Аль-Улум»

Юсуф ибн Аби Бакр ибн Мухаммад абн Али Якуб ас-Сакаки аль-Харезми Сирадж ад-дин (555/1160-627/1230) – выдающийся ученый арабского языка, семантики, литературы, просодии и поэзии.

Статья повествует о жизни и творчестве ас-Саккаки в области арабской риторики, ее становлении и развитии. Его известный труд «Мифтах аль-улум», в частности его третья часть была написана с учетом самых важных достижений, сконцентрировав в одном труде до селе разбросанные основополагающие принципы. Рассматриваемый труд отличается удобным разделением на главы и правильным распределением тем. Труд включает вопросы фонетики, три раздела по словообразованию, грамматику, а также разделы риторики. В последующих главах рассматриваются вопросы просодии, диалектики, завершая труд главой о стихотворных рифмах. Все рассмотренные в труде вопросы представляют особую значимость для исследователей-арабистов, увлекающихся творчеством и художественной критикой.

Ценность данной работы ас-Саккаки также заключается в успешном сосредоточении принципов арабского языкознания в одном труде. Он дает возможность для более глубокого постижения арабского языка, полного понимания Корана и дает ключ к разгадке тайн шариатского знания.

Ключевые слова: арабский язык, «аль-Мифтах», риторика, стилистика, балага, баян, грамматика, морфолоигя, правило, труд, имам, ученый.

Йусуф ибн Әби Бакр ибн Мұхаммед ибн Әли Йақуф ас-Саккаки әл-Хорезми Сираж ад-дин – ғұлама ғалым, араб тілі, семантика, әдебиет, аруз, өлең саласының көшбасшысы, мутакаллим, фақиһ аты кеңге таралған ардақты ғұламалардың бірі.

Ғалым 555 жылдың жумада ауал (айының) 3 күні сейсенбіде /1160 жылы 11 мамырда туған. Әл-Қурашидің (696/1297 ж.қ.б.) «әл-Жауаһир әл-мудия фи табақат әл-ханафия» атты кітабында "*оның имам, үлкен ғұлама, грамматика, морфология, сондай-ақ ал-маани, әл-баян, әл-аруд, ашшиир ілімдерінің терең (зерттеушісі) болғаны, «Мифтах әл-улум» (кітабын) жазғаны»*/1,623/ жайлы айтылады.

Имам Шамс ад-дин Мұхаммед бин Ахмад бин Усман аз-Заһабидің (1274-1348) «Саир аалам ан-Нубалаа» атты еңбегінде толықтыра түседі: *«мутаккалим, фақиһ, әр түрлі ғылым салаларының жетік білгірі, ол туралы бір ауыздан айтылатыны – өз заманының үздіктерінің бірі болған, жақсылардың ішіндегі ең жақсы он екі ілімді (жинақтаған), теңдесі жоқ «Мифтах әл-улумды» жазған»* /2,10/673/.

Оқымыстының бақилық болған уақыты хақындағы мәліметтер әр түрлі: бір деректерде 623/1226, енді бірінде 626/1229, тағы бір мәліметте 627/1230 жылы дүниеден өткені айтылады. Оның қайтыс болған жері туралы бір деректерде оның өзінің туған өлкесі Хорезмде бақилық болғаны айтылса, әл-Қураши (696/1297 ж.қ.б.) өзінің шейхы Қутб ад-дин жазбаларынан ас- Саккакидің Алмалиғқа (қарасты) ауылдары бірі – Илканд (әл-Кенди) маңында қайтыс болғандығын оқығандығын келтіреді /6, Ш/124-125/. Жамал әл-Қаршидің айтуынша, ол 626/1228-1229 жылы Монғол-Шағатай әулетінің астанасында (мемлекетінде) шәһиддікпен қаза тапқан /7, I/93/. Моңғолдардың жойқын шабуылдары кезінде Мәуәреннәһрде шәһидтер қатарында көз жұмғандар арасында қатарында ғалымдар да, фаһиқтар да аз болмаған /8, 206/.

Ұстаздары: шейх әл-Ислам Махмуд ибн Саид әл-Хариси, Садид ибн Мұхаммед әл-Хаййати, Мұхаммед бин Әбд әл-Карим әт-Түркістани.

Шәкірті: Мухтар ибн Захиди оқымыстыдан калам ілімін оқып үйренген. Карл Брокельман «Араб әдебиетінің тарихы» атты кітабында ас-Саккакидің «әл-Идах» (Түсіндіру) атты еңбегінің бар екендігін айтса, Журжи Зейдан (1861-1914) бұл шығарманың атын «Шарх әл-Идах» («әл-Идахты» шарықтау) деп көрсеткен. К. Брокельман оқымыстының пікірталас әдебі бойынша «Муназарат» атты трактаты бар екендігін қоса кетсе, оқымысты атына телінген аталмыш трактат Германияның Мюнхень кітапханасында 685 нөмірмен сақталған. Америка Құрама Штаттарының Пристон кітапханасында ғалым атына телінген 4483 нөмірмен «Мәсала хилаф фин наху» (Грамматикадағы (пікір) қайшылығы мәселесі), Англияның Маншистор кітапханасында 372 нөмірмен астрология саласындағы «Мусхаф әз-

Зухра», Иемен астанасы Санадағы «әл-Жами әл-Кабир» кітапханасында 1614 нөмірмен «Шарх мифтах улум» атты еңбектерінің сақталғандығын айқындадық. Ал барлық сенімді дереккөздерде ас-Саккакидің «Мифтах әл-улум» атты кітабы бар екендігі ғана ауызға алынады. Олай болса, жоғарыдағы аталған еңбектер оқымыстының шын өз туындылары ма, әлде қателікпен теліниіп кеткен шығармалар ма, бұны анықтау арнайы зерделеуді керексінеді. III/IX ғасырдың басында риторика ғылымының негізі қаланды десек болады. Құран Кәрімді тереңдей түсіне білуге қызмет ететін бұл бағыттың негізін нығайтуға көптеген ғалымдар: тәпсіршілерден Әбу Убайда (210 ж.қ.б.), ибн Қутейба (270/884 ж.қ.б.), мутакаллимдерден Әбу Усман әл-Жаһиз (250/869 ж.д.ө.) және оның ұстазы Ибраһим ән-Наззам (231/845 ж.қ.б.), грамматика ілімінің білгірі ибн Жинни атсалысты. Фиқһ және усул фиқһ негіздерінің ғалымдары да риторика ілімінің дамуына үлестерін қосып еңбек етті, олардың басында имам Шафиғи (150/768-204/820) тұрды. Ол «әл-Умм» атты еңбегінде осы салаға қатысты қағидаларды айтып өтеді.

Аталған дәуірде риториканың біршама алға басып, бұл салада шығармашылық ізденіс бір сәт те тоқтамағандығына сол кезеңде дүниеге келген салмақты туындылардың көптігін, Ибн Сәләмнің (232/846 ж.қ.б.) «Табақат» кітабымен басталып, әл-Журжанидің (392/1002 ж.қ.б.) «әл-Уисата» кітабына дейін өте белгілі шығармалар жазылғандығын, Ибн Қутейба, ибн Мағтар, ибн Табатба, Құдама ибн Жағфар, Әмиди және тағы басқаларды дәлел ретінде айтып өтуге болады.

Бұл жұмыстар риторика мәселелерін, сөзді көркемдеу түрлерін қарастырады, әрі аса керекті қағидаларды қалыптастырды. Бастамасын Құдама ибн Жафар, Әбу Усман әл-Жаһиз жасап, олардың ізін Әбуһилал әл-Аскари (395/1005 ж.қ.б.) «әс-Синаъатайни: әл-китаба уә әш-шиър» (Екі өнер: жазу мен поэзия) кітабымен жалғастырды. Осы уақытта ғылымның негіздері айқындала түсті. Себебі бұл кітаптың тақырыптарында, зерттеу тәсілінде сыншылдардың кітаптарынан өзгешелейтін тұстарымен қатар кейінгі дүниеге келген еңбектерге жақындататын ерекшеліктері бар еді.

Ең алғашқы табысты нәтижеге қол жеткізген Абдулқаһир әл-Журжани (474/1078 ж.қ.б.) өзінің «Дәләил иджаз» (Тендессіздіктің дәлелдері), «Асрар әл-балаға» (Шешендіктің сырлары) атты екі кітабы арқылы риторика ілімі білгірлерінің лайықты көшбасшысына айналды. Бұл екі туындының артықшылықтарын санамалап өтудің өзі көп орын алатындықтан, тек осы құнды шығарманың ас-Саккакидің «Мифтах әл-улумнің» риторикаға арналған үшінші бөлімін жазуда осы еңбектерді негізге алғанын айтып өтумен ғана шектелеміз. Ас-Саккаки имам Фахр ад-дин ар-Разидің (544/1150 –606/1210) «ниһаят әл-ижаз уа дираят әл-иғжаз фи улум әл-балаға уа баян –иғжаз л-әл-Қуран аш-шариф» атты жоғарыдағы айтылған екі кітапты ықшамдап жазған нұсқасын пайдаланды. Оқымысты «әл-Мифтахта» өзіне дейінгі арабтың мәшһүр тілшілері мен әдебиет сыншыларын, ас-Сибауейһи (136-139/753-756 жылдар шамасында қ.б.), аз-Замахшари (467/1075-538/1144) сынды ірі филологтарға жүгінеді.

Осы тақырыпта қалам тартқан мұсылман әлемінің шығыстық ғалымдарымен қатар батыс аймақтан шыққандар қалыспай еңбек етті. Олардан әл-Журжанидің замандастары «әл-Умада» авторы ибн Рашиқ ал-Қайрауаниді (456/1064 ж.қ.б.) және «Сирр әл-фасаха» авторы ибн Синан әл-Хафаджиді, ас-Саккакидің замандасы, «әл-Мәсәл ас-саир фи әдәб әл-кәтиб уа аш-шағир», «әл-Жамиғ әл-кабир» кітаптарының авторы ибн Әсир әл-Жазариді (637/1241 ж.қ.б.) айтсақ да болады

Ас-Саккаки айтылмыш жұмысында әл-Журжанидің жетістіктеріне сүйенумен ғана тоқталмады. Оқымыстының ой-тұжырымдарын одан әрі жетілдіріп, түрлерге берілген анықтамалардың ара-жігін ажыратып, риторика негіздерінің қағидаларын жасап, оның мәселелерді жүйеге келтіру, реттеу арқылы салмақты ғылымға айналдырады. Кітапты зер сала оқыған адам еңбекке диалектика және болжамдар қосқандығын байқамай қалмайды.

Ибн Халдун (732/1332-808/1406) "әл-Мукаддимасында": *"Бұл сала (стилистика) жайлап толыға берді, ал ас-Саккаки оның мән-маңызын күшейтіп, жеке мәселелерінің (атауларын) жөндеді, тарауларын қазіргі айтып жүргеніміздей тәртіпке келтірді. Синтаксис, флекция мен баянға арналған "әл-Мифтах" атты кітабын жазды. Айтылмыш саланы оның бір бөліміне айналдырды, кейінгілер осы кітапты пайдаланып, күні бүгінге дейін қолданылып жүрген негізгілерін алып құрастырған"* /3, 375/ – деп бағалаған.

Ас-Саккакидің еңбегі алдыңғылардан толығырақ болды. Негізгі кітаптарда әр жерде шашылып жүрген *балағаның* қағидаларын рет-ретімен топтастырып, бөлімдер бойынша жіктеп, *баян* өнерін саралады. Ғалымның философия мен логиканы көп оқып, шұғылдануы, жетік білуі оның

жазу машығына да ықпалын тигізгендіктен көп жағдайда осы саланы терең білмегендерге түсіну қиынға соқты. Ол логика ілімін бағдарда ұстағандықтан басы артық сөзге ұрынбай, дәлме-дәл, нақты баяндау тәсілін қолданып, көп мәселені қамтыған.

Ас-Саккаки бастапқы кезде философиямен шұғылданып, кейін араб филологиясына қатысты ғылымдарын байыпты саралауға біржолата кіріскен еді. Өзіне дейінгі ғалымдардың еңбектерін парақтап, сүзгіден өткізумен көп жылдық тер төгуден соң «Мифтах әл-улум» кітабын жазып шығады. Өзінің осы еңбегін қолға алуға себеп болған жағдай хақында: «*Заманымның кемеңгер тұлғаларын көрдім. Олар менен ұзақ уақыт бойы ықшамдалған, қысқаша нұсқасын құрастыруымды және оның жазылу стилі әрбір саналы адам түсіне алатындай болуын өтінді. Бұны құрастырдым және кімде-кім оны толық бойына сіңіріп, меңгерген болса, сол адамға барлық ғылыми талаптарды кепіл еттім. Осылайша кітапты «Мифтах әл-улум» (Ілімдер кілті) деп атадым*» /4,7/ – дейді.

Ас-Саккаки өзіне дейінгі ғалымдардың жазылған негізгі ірі кітаптардың жетістіктеріне табан тіреді. Олардың ішінен ең қажеттісін таңдап, әр жерде шашырап жатқан қағидаларды бір жерге жинақтады. Кітап бөлімдерге бөлу, тақырыптарды үйлесімді реттеу әдісі арқылы өзіне дейінгілерден ерекшеленеді. Бұл еңбек фонетика, сөзжасамның үш бөлімі, грамматика, риторика және оның бөлімдерін қамтыған. Содан кейінгі тарауларда аруз, диалектика ілімдері жайында сөз қозғап, кітапты ұйқас жөніндегі тақырыппен аяқтайды. Жалпы бұл ғылымдардың да – барлығы араб тілін зерттеушіге аса қажетті мәліметтер, шығармашылықпен де, көркем әдеби сынмен айналысу үшін де осы салаларға жүгінеді.

Ас-Саккакидің аталмыш жұмысы араб тілі ғылымдары қағидаларын бір жерге топтастырып, бір кітапқа сиғызып беруімен құнды болды.

Араб тілін үйреніп, оның тереңіне бойлап ұғыну, араб мәтіндерін зерттеу Алла Тағаланың кітабын жетік игеруге, шариғаттың сырларын түсінуге жол ашады.

Ас-Саккаки риторика мен стилистиканың тікелей грамматикамен байланысты екенін дұрыс байқады, сол себепті еңбегінің алғашқы екі бөлімінде морфология мен синтаксис, фонетика мен орфоэпия мәселелерін қозғап, ал стилистика мен поэтика мәселелерін соңғы үшінші бөлімде ғана баян етті.

Ғалым: *«Мен бұл кітабымда тіл түрлеріне тоқталмай, өзім қажет деп тапқан әдебиет түрлерін жинақтадым. Осы орайда, әдебиеттің бірнеше түрі алынды. Оған сарф (морфология) ілімін толықтай қостым. Бұнымен бірге, сөзжасам ілімін үш тармағымен бірге алдым да, оны (бетпердесін шештім – сөзбе-сөз аударма) айқындап, түсіндірдім. Стилистика, риторикамен бірге наху (синтаксис) ілімін де түгелдей кіргіздім. Стилистика мен риториканы қозғағанымда Алланың қалауымен дегеніме қол жеткіздім және риториканы шектеп және ой қорытумен толықтырдым да, осы екеуінен бас тартуды жөн көрмедім. Риторика мен стилистика ілімдеріне жаттығу, проза мен поэзияға жаттығу үшін тоқтап тұрған кезде, поэзияға машықтанып жүрген бір адамның ұйқас пен метрика ілімдерін қажетсінгенін көрдім. Сол себептен осы екеуін де біріктірдім.*

Осының барлығын ретке келтіріп болған соң ғана кітабыма қостым. Тиісінше ажыратып, сөзді мүмкіндігінше ықшамдадым және әрқайсысына лайық негіз салдым да, сәйкес дәлелдер келтірдім. Ертедегілердің – Алла олардың рухтарын шат-шадыман етсін (сәлаф әс-сәлих) – кездесіп отырған ойларын, мүмкіндігімше болжап-пішіп алдым. Зерттеулердің түрлеріне нұсқаулардан, олардың тартымды ерекшеліктерін айқындаудан белгілі болғандай, «ертедегілер» кезінде бұған аз көңіл бөлінген.

Ал, мінекей, мен немқұрайлы зерттеулерді егжей-тегжейлі қарастырып, қиын тұстарына шарх жасап, керек болған жерлеріне мағлұматтарды қосып жатырмын. Бұның барлығын жасап жатқан себебім – қараңғы қабірімде жатқанда маған жететін дұға қылар деген үміттемін.

Әдебиет іліміне кірісуімнің себебі: кейбір мәселелерге, терминдерге тоқталғым келді. Ал ол еңбегім қазір алдыңызда аяқталған күйінде тұр. Егер оған кіріссеңіз, бұл ісіңіз сізді араб тілінде қателесуден абайлауға, салмақты іс-әрекетке жетелейді. Әсіресе, егер ешқашан жалған болмайтын Алла Тағаланың кәләмінің мағынасын түсінуді қатты қалағаныңыз қызығушылығыңызға айналса, онда алған бетіңізден қайтпауыңыз керек. Осы орайда, сіздің қасыңызда болмасам да тіл мен синтаксисті үйренгенде мен жаныңызда жүргендей боламын. Сіздің қиялыңыз даму заманында жалған ақпаратты естігендей болғанымен, оны растайтын нәрсе жоқ. Олай болса, әдебиет ілімімен айналысқан адамға арнап қалдырған бұл еңбегімізде керек жерлеріне нұсқаулықтар беріп, түсіндіріп өттік. Соларға сай ой жүгіртсеңіз, қиыншылықтар туындамауы керек.

Түсінгенім – әңгіменің өзегі зерттеу көзі мен парасаттылықтың шыңынан екен...

Кітапты үш бөлімге бөлдім:

Бірінші бөлім: морфология ілімі жайлы;

Екінші бөлім: синтаксис ілімі жайлы;

Үшінші бөлім: риторика және стилистика ілімдері жайлы.

Менен бұны талап еткен жәйт – әдебиет ілімінің әуел бастағы мақсаты, яғни арабтардың сөзінде қателерге абайлау болу еді. Мен осы мақсатқа қол жеткізгім келді әрі сіз де білесіз, игерілуі мүмкін ілім, оны қалай алу және қолдану керектігін білсеңіз ғана келеді. Діттегеніңізге жетуіңізде біз төрт түрін келтіріп, оларды басқа түрлермен толықтырғанымызда тұрған ештеңе жоқ. Бұдан кейінгісі: қолыңызбен қолдану, расында бұл қолданылмайды. Қате себептері ашып қарасаңыз үшеу: жеке, құрастыру, айтылуы керек тіркеске сай құрылуы.

Бұл түрлерге лингивистикадан кейін сүйініледі. Морфология мен синтаксис ілімдеріне жеке және құрастыру кезінде жүгініледі. Ал риторика мен стилистика ілімдеріне ең соңында ғана оралады. Морфология ілімі жеке кезде дереккөз болғанда, синтаксис ілімі оған қарамақарсы болады. Сіз де білесіз, құрастыруға жеке алғашқы кезекте болып табылады. Құрастырушының мағынаға сай болуы бұл жинақта кейін берілді. Бұны келтіру ештеңе етпейді.

Алғашқы тараудың өзі үшке бөлінеді:

Біріншісі – морфология ілімінің ақиқаттығын жеткізу жайлы;

екіншісі – оған жету жолы;

үшіншісі – құрылымын мақсатқа байланысты жеткілікті етіп түсіндіру.

Бұларға кіріспей тұрып, біздің айтып отырған әңгімемізді бекіту үшін, сөздің мағынасы мен түрлерін есімізге түсіріп көрелік.

Сөз дегеніміз – жеке мағынаны білдіру үшін қолданылатын бірлік. Жеке мағына деп әріптердің бірігіп келіп бір мағына беруі айтылады. Бұдан кейін, егер мағына тәуелсіз болса және үш уақыттың біреуінде тұрмаса, мысалы: білім, надандық – есім сөз деп аталады, ал үш уақыттың біреуінде тұрса: білді, білмеді – онда ол етістік деп аталады. Ал егер де жеке тұрып еш мағына бермесе: ішінен, туралы – ол харф (көмекші сөз) деп аталады. Бұны еске түсірген болсақ, бірінші бөлімді бастап, түсіндірейік" /4,5-9/ – деп жазған.

Ас-Саккаки «балаға», «фасаха», «ғараба», «маана», «баян» термин-ұғымдарына анықтама берді, осы анықтамаларында өз алдындағы ізашар ғалымдардың ой-пікірлеріне иек артумен бірге, олардың тұжырымдарын ұштап, айқындай түсті. Арабтану іліміндегі «балаға» – риторика, яғни сөзді көркемдеудің барлық қағидалары мен әдіс-құралдары, сөз қолданыста түр мен мағына сақтаудағы айқындық үшін грамматикалық ережелерді сақтау болса, «фасиха» – сөз саптауда грамматикалық қағидаттар мен фонетикалық ережелерді бұзбау.

Ас-Саккаки де Құранның көркемдігіндегі адам мүмкіндігінен тыс ғажайыптығына, оны қайталаудың қолдан келмейтіндігіне, әрі сипаттауға сөз жетпейтіндігіне, мән-маңызының теңдессіздігіне "муижиза" ретінде тоқталады. Жалпы араб риторика ілімінің қалыптасуы мен даму жолында Құранның көркемдігіндегі кереметтікке таңданыс білдіріп, оның кәміл қасиетін илиһи себептермен түсіндіру өріс алды. Бұл мәселеге ғұлама ас-Саккаки төрт қырынан қарауға болатынын айтқан: риторика пәнінің қос қайнар көзі саналатын «баян» мен «мағани» жағынан және ой ұшқырлығы мен сөз шешендігі тұрғысынан зерделеу, риторика тұрғысынан саралау дегеніміз – метафора, метонимия және соған қатысты контекст, «тарших», «тағрид» жағынан қарастыру деп санаған.

Ол сөздерді шартты және міндетті түрде немесе ақыл-оймен берілетін белгілері бар деп біледі. Сөйтіп көркем, шешен сөйлеу шартты белгісіне негізделуі дұрыс емес, шартты белгі сөздерді тек сырттай киіндіреді, әшекейледі деп түйіндейді. Ғалым бейнелегіш тәсілге теңеу, ауыспалы мағына, метонимияны кіргізеді.

Ас-Саккаки теңеудің белгісін жалқы және жалқы емес деп екіге бөледі. Жалқы түрі сезімге байланысты немесе ақыл-ойға байланысты деп саралайды. Оқымысты теңеудің предметі, яғни теңелетін жағы (мушаббаһ), ал образды жағы (мушаббаһ би) оның күйін кескіндейтін, мүмкіншілігін айшықтайтын, әсемдеп көрсететін немесе тұрпайы етіп суреттейтін өте маңызды қырына тоқталады.

Ас-Саккакидің тұсында риторика пәні бойынша ілім кемеліне жетті, енді бұл сала бойынша ізденістер толастап, тек танымал еңбектерді ықшамдау мен шархтау, сондай-ақ қысқартылған кітаптарды түсіндіру, кеңейту кезеңі басталды. «Әл-Мифтахқа» арналған алғашқы шархты Мулла Хисам ад-дин әл-Муаззини 642/1244 жылы жазып бітірген. Ас-Саккакидің аса мәшһүр еңбегінің, әсіресе, стилистика мен поэтикаға арналған үшінші бөлімін шархтаған ғалымдар көп болды. Бұлардың ең алғашқылары – Кутб ад-дин Махмуд аш-Ширази (710/1310 ж.қ.б.), Саад ад-дин Масуд ибн Умар ат-Тафтаза-

ни (722/1322-789/1389), ас-Сайид аш-Шариф Әли ибн Мұхаммед әл-Журжани (816/1413 ж.қ.б.), Шамс ад-дин әл-Муиззи, аш-Ширази, Насир ад-дин ат-Тирмизи, низам ад-дин Хасан ибн әл-Арадж ан-нисабури, Хусам ад-дин әл-Кани (757/1358 ж.қ.б.), т.б.

«Әл-Мифтахты» ықшамдап, жалпы оқырманға, мамандардың оқып, ұғынуына жеңілдетіп ұсынған әл-Хатиб әл-Қазуинидің (739/1338 ж.қ.б.) «Талхис әл-Мифтах фи ими әл-балаға» кітабы кең таралып, беделге иеленді, сандаған түсіндірме жұмыстардың арқауына айналды. Әл-Хатиб әл-Қазуинидің айтылмыш кітабын үлкен көлемде егжей-тегжейлі түсіндірген Саад ад-дин ат-Тафтазанидің (791/1390 ж.қ.б.) «әл-Мутауал» кітабы шарх еңбектердің ішінде кең қолданысқа түсіп, белгілі болған. Сосын бұл кезеңді әс-Саид әл-Журжани (816/1413 ж. қ.б.) жалғастырды.

«Әл-Мифтихқа» түсіндірме жасаған ғалымдардың бірі – Ибн Камал паша (940/1533 ж.қ.б.) ас-Саккакиді ханафи ғұламаларының арасынан оза шауып, мүжтаһид деңгейіне көтерілгендер қатарына қосты.

Осы ғалымдардан кейінгі зерттеу жұмыстарының дені ықшамдалған кітаптарды қайта қарап, жаңадан түсіндірумен шектелді. Бұл бағыттағы ізденістердің дені дерлік әл-Хатиб әл-Қазуинидің (739/1338 ж.қ.б.) «Талхис әл-Мифтах фи ими әл-балаға» кітаб «Талхис әл-Мифтах фи ими әл-балағаны» қысқартып, не түсіндіріп, шархтарына хашия жазып қайта ұсынумен қанағаттанды.

Әдебиеттер

Абд әл-Қадр бин Мухаммад бин Насруллаһ әл-Қураши. Әл-Жауаһир әл-Мудаи фи табақат әл-ханафия. Хайдарабад.1332/1913.

Мухаммад бин Ахмад ьин Усман әз-Заһаби. Сайир алам ан-нубали.1422/2004.

Абдрахман бин Халдун.1425/2004.

Имам Сираж ил миллат уа дин ас-Саккаки. Мифтах әл-Улум. Бейрут-Лубнан,1403/1983.

Мустафа ибн Абд Аллаһ Хажи Халифа. Кашф аз-зунун ан-асами ал-кутуб уа-л-фунун. Макка Мукарама.

История Казахстана в арабских источниках. III том. Извлечения из сочинений XII- XVI веков. – Алматы, 2006.

История Казахстана в персидских источниках. I, II том. – Алматы, 2005.

Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы, 2015.

Фильштинский И.М. История арабской литературы. X-XVIII. – М., 1991.

Кулиева М.Г. «Мифтах Ал-Улум» Сираджаддина Ас-Саккаки – ценный источник по теории литературы востока//проблемы востоковедения. 2015/4 (70)

عنوان الكتاب :الجواهر المضية في طبقات الحنفية المؤلف :عبد القادر بن محمد بن نصر الله القرشي أبو محمد محيي الدين الحنفي الناشر :دار المعارف النظامية - حيدر آباد سنة النشر1332 :ه

سير أعلام النبلاء محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي مؤسسة الرسالة سنة النشر1422 :هـ2001 / م مقدمة

ابن خلدون المؤلف عبد الرحمن بن خلدون الطبعة الاولى تاريخ الطبع 1425ه-2004م

مفتاح العلوم للامام سراج الملة والدين أبي يعقوب يوسف ابن أبى بكر محمد بن على السكاكي المتوفى سنة 626 رحمه الله وأثابه فوق متمناه ضبطه و كتب هوامشه وعلق عليه نعيم زرزور دبلوم الدراسات العليا فى اللغة العربية وادابها- دار الكتب العلمية بيروت-لبنن الطبعة الاولى 1403ه-1983م الطبعةالثانية 1407ه-1987م

كشف الظنون عن أسامي الكتب والفنون، لمصطفى بن عبد الله القسطنطي لالرومي الشهير بالملا كاتب الجلبي، المعروف بحاجي خليفة،1017) ه1067 -ه(، دار الفكر، المكتبة الفيصبية بمكة المكرمة

References

Abd al-Kadr bin Muhammad bin Nasrullah al-Kurashi. Al-Zhauahir al-Mudai fi tabakat al-hanafiya. Haidarabad. 1332/1913.

Muhammad bin Ahmad bin Usman az-Zahabi. Saiir alam an-nubali. 1422/2004

Abdurahman bin Haldun. 1425/2004

Imam Siraj il millat ua din as-Sakkaki. Miftah al-Ulum. Beirut-Lubnan, 1403/1983.

Mustafa ibn Abd Allah Haji Halifa. Kashf az-zunun an-asami al-kutub ua-l-funun. Makka Mukarama.

Istoriya Kazahstana v arabskih istochnikah. III tom. Izvlecheniya iz sochinenio XII- XVI vekov. A., 2006.

Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. I; II tom Almaty. 2005.

Muminov A.K. Hanafitskii mazhab v istorii Centralnoi Azii. – Almaty, 2015.

Filshtinskii I.M.Istoriya arabskoi literatury. X-XVIII. Moskva. 1991.

M.G.Kulieva. «Miftah al-ulum» Sirajaddina as-Sakkaki – Cennyi istochnik po teorii literatury vostoka// problem vostokovedeniya. 2015/4 (70)

Gunuanu al-kitab: al-Zhauahir al-mudiya fi tabakati al-hanafiya. Abdu al-Kadir bin Muhammad bin Nasr Alla al-Kurashi abu Muhammad muhii ad-Din al-hanafi: Daru al-magarif an-Nazzamiya – Haidar Abad. 1322.

Siaru aglamu an-nubala. Muhammad bin Ahmad bin Usman az-Zahabi. Muassasatu ar-risala. 1422/2001.

Ibn Haldun. Abdurrahman bin Haldun. Tabgatu al-ula. 1425/2004.

Miftah al-ulum lil-imam Siraj al-milla ua ad-Din abi Iagkub Iusuf ibn abi Bakr Muhammad bin Ali as-Sakkaki. 1403/1983.

Kashfu az-Zunun gan asami al-kutub ua al-funun. Mustafa bin Abdulla Haji Halifa. Daru al-fikr. Makka al-Mukarrama. 1067.

ҒТАМР 17.82.10

Дурукоглу С.[1], Монтанай Э.А.[2]

[1]доцент, Phd докторы, Университет Иноню, Түркия, Малатия қ., e-mail: sdurukoglu@gmail.com
[2]оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

КЕНЕН ӘЗІРБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТӘРБИЕЛІК МӘНДЕР

Атағы кеңге жайылған Кенен Әзірбаев – қазақ әдебиетінде сан өнерді жарастырып, тең ұстаған ұлы өнерпаз: жырау әрі ақын, жыршы әрі күйші, әнші әрі композитор, шежіреші әрі ел мұрасын сақтаушы. Бұл мақалада Кенен Әзірбаевтың шығармаларындағы тәрбиелік мәндер зерттелінді.

Тәрбие – бұл жеке тұлғаның адамдық бейнесін, ұнамды мінез-құлқын қалыптастырып, өмірге бейімделу мақсатында жүргізілетін жүйелі процесс. Тәрбиенің мақсаты адам бойында ізгілік, инабаттылық, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру болып табылады.

Түйін сөздер: Кенен Әзірбаев, шығармалар, тәрбие, тәрбиелік мәндер.

Durukoglu S.[1], Montanay E.A.[2]

[1]Assistant professor Inonu University, Turkey, Malatya, e-mail: sdurukoglu@gmail.com
[2]Teacher of Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

Educational values in the works of Kenen Azirbayev

Kenen Azerbayev is a great talent in Kazakh literature: a great singer, zhyrshy and kuishi, singer and composer, poet and guardian of the national heritage. This article examines the educational values in the works of Kenen Azerbayev.

Education is a systematic process aimed at creating an individual personality, positive attitude and adaptation to life. The purpose of education is the education of humanity and morality.

Key words: Kenen Azerbayev, work of Kenen Azerbayev, educational values.

Дурукоглу С.[1], Монтанай Э.А.[2]

[1]Доцент, Phd, Университет Иноню, Турция, г. Малатья, e-mail: sdurukoglu@gmail.com
[2]преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: elmiramontanayeva@gmail.com

Воспитательные ценности в творчестве Кенена Азербаева

Кенен Азербаев – великий талант в казахской литературе: великий певец, жыршы и кюйши, певец и композитор, поэт и хранитель национального наследия. В этой статье изучены воспитательные ценности в произведениях Кенена Азербаева.

Воспитание – это систематический процесс, направленный на создание индивидуальной личности, позитивного отношения и адаптации к жизни. Целью образования является воспитание человечности и нравственности.

Ключевые слова: Кенен Азербаев, произведение Кенена Азербаева, воспитательные ценности.

Кіріспе

Қазақ даласы көптеген ақын жырауларға, шешендерге толы елді мекен. Қаншама ақын-жазушыларымыз күннен күнге азайып бара жатыр. Біз батыр елдің балаларымыз. Әрдайым тарихымызды, әдебиетімізді жадымызда ұстауға міндеттіміз. Елбасымыз айтқандай Рухани жаңғыру арқылы бабаларымыздың еңбектерін еске алып рухымызды көтеруіміз керек.

Көңілді күйге бөлеп, дархан даланы асқақ әнімен тербеткен, сөз маржанынан асыл ойлар тұндырып, тілегей теңіз жыр тудырған талантты жандар елімізде қаншама! Көптеген ән жырлармен халқын бесігінде тербетіп, халықтың еркесі атанған 19-ғасырдың дүлдүл ақыны, Сүйінбайдың батасын алған Жамбылдың ізбасары Кенен Әзірбаев 1884 жылы Жамбыл облысы Мәтібұлақ елді мекенінде жалшылар отбасында дүниеге келген. Әулетінен жалшылық айрылмаған Кененнің ата-бабалары жоқшылықтың салдарынан әйгілі «Бес жалаңаяқ» атанып кеткен екен. Сол жалаңаяқтардың бірі Кененнің арғы атасы Маңдабай. Одан Әзірбай, ниязбай, Әбденбай тараған. Бұлардың барлығы шетінен өнерпаз, сауықшыл, той думанның сәні болған кісілер. Маңдабай қартайған шағында: «барлығымыз тойшыл болсақ тозармыз, біреуің қойшы болыңдар», деп Әзірбайды қойшылыққа салған. Әзірбайдың алғашқы әйелінен болған ұлдары тағдырдың жазғанымен шетінеп кеткен екен, қыздары бой жетіп еліне ұзатылған. Осылайша Әзірбай жыртық үйде жападан жалғыз қалған. Ақыш деген батыр Әзірбайға жаны ашып өзінің Ұлдар атты қызын берген. Кенен осы Ұлдар анадан туған. Әкесі күйші шешесі жібек дауысты әнші болған. Анасының ақ сүтімен дарыған ақындық өнері жастайынан белгілі бола бастаған. Кенен өнерлі отбасынан ертелі кеш ән жыр тыңдап өседі. Балалық шақтың бақытын толықтай көре алмаған Кенен жеті жасында анадан жетім қалады. Күнкөріс үшін әкесі Кененді бауырының қолына беріп өзі нан табуға кетеді. Бірақ жеңгесі: «Шешесін жалмаған сорлының соры жұғады» деп үйінен қуып шыққан екен, мұны естіген Әзірбайдың сай сүйегі сырқырап еліне қайта оралып, Әумен атты батырдың малын Кененмен бірге бағады. Бұл жайында Кенен былай жырлаған екен:

Ол кезде әкем менің алпыс жаста,
Байқұстың баласы жоқ менен басқа.
Бағалмай мен жетімді шешесі өлген,
Жыласа көзі толған қанды жасқа...

Жас балаға жетімдік және кедейшілік тауқыметін тағдыр аямай шектіртеді. Тағдырдың жазғаны жас баланың сүйегін ерте қатайтады. Жоқшылықпен өскен баланың пысық келетіні әйгілі. Қатарлас құрбыларымен ойнағанда салтымыздың түрлі ұпайлы ойындарында жеңімпаз болған. Тіпті қамыстан сыбызғы, ағаштан домбыра жасап алып жастайынан өмірдің ащылығын әніне қосқан.

Кененнің жастық шағы еңбек етумен өтеді. Өмірдің ащылығын жастайынан татып, әділетсіздік жанынан өтіп сүйегін сыздатқан. Бір парша нан таба алу үшін аяғына батқан тікенді алдырмай болашаққа үмітпен қарап өседі. Он жасында қолына домбыра алып, он үш жасында алғаш «Бозторғай» әнін шығарады. Бұл әнмен қазақ қырғыз жайлауларында танымал болып, кейінірек «Көкшолақ» әні Кененнің атағын кеңге жаяды. Боздаланың бозторғайы атанған жас әншінің шығармашылық хронологиясы осылай басталады.

Ата-анасы тіпті арғы аталары да өнерпаз болғандықтан, қайда болса қаша алмайсың дегендей, атасы әкесін қаншалықты «салшы болма, малшы бол» десе де Кенен сал-серіліктен айрылмаған. Тіпті Кененнің мына өлеңінен жыршылықты тастағысы келсе де тастай алмағандығын байқауымызға болады:

Өлеңді бір ойладым тастаймын деп,
Қартайғанда несіне қақсайын деп.
Бұл қиялым кеселдің кесірі екен,
Жазылған соң отырмын бастайын деп.
Ойлап ем домбырамды тартпайын деп,
Ән шырқап өлең жыр айтпайын деп.
Ақ домбырам түсімде мазамды алды,
Он бір жастан жолдасым «Қайтпаймын!» деп...

Кенен тек әнші ғана емес. Ол ең алдымен ақын. Ақын болғанда да азамат ақын. Республика көлемінде ол қатыспаған мәдени оқиғалар кемде кем. Кенен он алтыншы жылғы ұлтазаттық қозғалысының сарбазы. Кенен ревком. Кенен үгітші. Кенен айтыскер және дастаншыл ақын. (Төреқұлов Н.,1967, 3)

Кенен Әзірбаевтың шығармашылығы жайында профессор М. Қаратаев (1970.152): «Кенен ән шығарып, сөзін жасайды (мұнда ол – ақын шәйір), сөзге шақтап әннің мелодиясын жасайды (мұнда ол – композитор), сол мелодияны тиісті музыкалық аспапқа (домбыраға) қосып өзі орындайды (мұнда ол – музыкант), ақырында өзі шығарған әнін өз әуенімен салады (мұнда ол – әнші) деп бағалаған. Осыған байланысты Кенен Әзірбаев әншілік сал-серілік композиторлық дәс-

түрді совет дәуіріне жеткізуші болып табылады.

Сәбит Мұқанов (1955) жылғы Кенен Әзірбаевтың кітабына жазған пікірінде былай мәлімдеген: «Халық өзінің өнерпаз ұл-қызын әр кезде де аса қадірлеген. Кененді де халқы аса қадірлеп, ол шығарған жырларды, өлеңдерді, әндерді ауыздан ауызға көшіріп, ел ішінде кеңінен таратып әкетеді, сондықтан революцияға дейін де ол халық ішінде ең белгілі ақын мен әнші болды. Октябрь революциясы, Кененнің өлең жырындағы, ән күйіндегі бұрынғы сарынды түгелімен өзгертеді. Ол енді халық бостандығының, халық бақытының, халықты бақытқа бастаушы коммунистік партияның шат көңілді жыршысы, әншісі болады».

Мақалада Кенен Әзірбаеевтың 1974 жылғы «Таңдамалы шығармалар» кітабындағы өлеңдер 2018 жылы Түркия елінің Түрікше Үйрету Программасында белгіленген «негізгі тәрбиелік мәндер» қарастырыла отырып зерттелінді.

Біздің құндылықтарымыз – оқу бағдарламаларының келешегін құрайтын қағидаттар жиынтығы болып табылады. Тамыры салт-дәстүрлеріміз бен құндылықтарымызда жатқан тәрбиелік мәндер біздің өткен тарихымыз, бүгініміз және ертеңіміз болып табылады. Біздің негізгі адами қасиеттерімізді құрайтын құндылықтарымыз қасиетті күштің көзі. Олар біздің өміріміздің ащы ағымында әрекет етуге және біз кездесіп отырған проблемаларды шешуге мүмкіндік береді.

Тәрбие – бұл жеке тұлғаның адамдық бейнесін, ұнамды мінез-құлқын қалыптастырып, өмірге бейімделу мақсатында жүргізілетін жүйелі процесс. Тәрбиенің мақсаты адам бойында ізгілік, инабаттылық, адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру болып табылады. Адам дүниеге келген күннен бастап тәрбиеленеді. Тәрбие адамның жүріс тұрысын, сөйлеу мәнері мен мәнін, ой өрісін қамтиды, адамға оң мен солды, дұрыс пен қатені үйретеді, жақсы мен жаманды танытады.

Төменде “Негізгі тәрбиелік мәндер” көрсетілген. Олар:

1. Әділдік
2. Достық
3. Адалдық
4. Өзін-өзі бақылау
5. Шыдамдылық
6. Құрмет
7. Махаббат
8. Жауапкершілік
9. Патриотизм
10. Мейірімділік

1. Әділет жақсы мінездердің ең құндысы. Әділ адам адамдардың ең жақсысы. Әділет келісушілік, тепе-теңдік деген сөз. Әділдік қадағалау мен құқықтарды орындауды білдіреді. Шындықты айту және шындықты ажырата білу әділдіктің ең маңыздылығы болып есептеледі. Әділдік тұжырымдамасы негізінен құқықтық нормаларды сақтауды қамтиды. Бұл қоғам да адамдардың мінез-құлқымен байланысты болғандықтан, бұл мораль мен дін қағидаларымен байланысты. Заңға тиесілі құқықтарды барлық жанрға қолдануын қамтамасыз ету я болмаса құқықтар мен құқықтарды сақтау ретінде айқындалады.

Әділет дегеніміз бұл хақ, құқық, заң. Әрбір жаратылыс әділетті болу керек. Әділет бір жағынан адамды тепе-теңдікке тәрбиелейді. Бөлісу, халқына кірмеу деген ұғымда әділеттің жанында болады. Абай атамыз айтқандай «Кімде-кімнің әділдігі жоқ болса ұяты да жоқ». Басқаның хақын жеу, құқығына қол соғу әділетсіздіктер. Судың да сұрауы бар демекші әрбір нәрсенің өзіндік сұрауы, құндылығы, әділеттілігі болады. Адамдармен тең қарым-қатынас әділдіктің табиғи нәтижесі. Ақын заманында көптеген қиындықтарға, жоғарыда айтқанымыздай тағдыр тауқыметінің зардабын шеккен. «Қисық болса да байдың баласы сөйлесін» деген заманда өскен. Әділетсіздіктің түр түріне куә болған. **«Күбірткеше жебірлер»** өлеңі әділеттің маңыздылығын бандайтын астарлы шығармаларының бірі:

Көрінбей күбірткеше жегіштер бар,
«Қоғамда мен адалмын дегіштер» бар
Өз құлқынын ойлайтын кейбіреу бар
Көп ырзығын жеп жүрген «білгіштер» бар...

2. Достық – адамдардың бір-біріне адал, қалтқысыз сеніп, бір мүдделі, ортақ көзқараста болатын қасиеттердің бірі. Достық өзара жауапкершілік пен қамқорлықтың, рухани жақындықтың белгісі. Нағыз достық кісіге шабыт беріп, өмірде кездесетін түрлі сәтсіздіктерге мойымауға, басқа түскен қайғы мен қиыншылықты бірге көтеруге жәрдемдеседі. Қазақтың дәстүрлі әдеп жүйесінде достыққа үлкен көңіл бөлінеді. Халық арасында достық туралы мақалмәтелдер жеткілікті: “Дос жылатып, дұшпан күлдіріп айтады”, “Досы жақсының, өзі де жақсы”, “Дүниеде адамның жалғыз қалғаны – өлгені, қайғының бәрі соның басында”...

Достық – бұл бірнеше махаббат құндылықтары бар тұжырымдама болып табылады. Достық бөлісуді білдіреді. Қайғыны, бақытты, ойларды, заттарды және т.б. бөлісе білу. Досымен фильмді көру, музыкамен бөлісу адамға

ерекше бақыт береді. Өйткені адамда бөлісу арқылы арақатынас нығая түседі. «Себебі дос бір бірінін көлеңкесі. «Досыңның кім екенін айт мен сенің кім екеніңді айтайын» деген атам қазақ. Яғни біздің жанымыздағы достарымыз біздің өміріміздің кірпішін қалауда үлкен әсер етеді. Ақынның **«Қырғыз бауырыма»** өлеңінде Мәсімхан атты қырғыз ақынымен арасындағы нағыз достықты көре аламыз:

Мәсімхан достым едің, тапқан ақыл,
Сасқанда болып едің нағыз жақын.
Патшаның жендеттерін қуған кезде
Басыма тігіп бердің күрке шатыр.

«Домбыра» өлеңінде адамның тек адаммен емес қасиетті домбыраның жолдастығын, ат ердің қанаты дегендей атының да әрдайым жанында жолдас болғанын өлең жырына қосқан:

Домбырам қайда барсам, тастамаймын,
Әнменен сенсіз өлең бастамаймын...
Астыма мініп жүрген атым жолдас
Құтқарған қашсам жаудан, қусам жеткен
Таппадым екеуіңнен жақын жолдас

3. Шыншылдық, туралық

Шынайылық, адалдық, дәлдік, ашықтық, шындық сияқты жеке-жеке сипаттамалары бар болған шыншылдық – өтірік, алдау, алаяқтық сияқты теріс әрекеттер емес; бұл дәлдік және реализм сияқты оң әрекеттерді қамтиды. Ол өзіне сенім, жанашырлық, сыпайылық, мейірімділік және әділдік сияқты ізгіліктерді іске асырады. Шыншылдық адам бойындағы көркем қасиеттерінің бірі. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) «Білімсіз берілген пәтуаның күнәсі, сол пәтуаны берген адамға болады. Жауапты біліп тұрып, оны жасырған қиянат еткен болады» деп айтқан. Яғни әрдайым айтқан әрбір сөзіміз шынайы тура болуы қажет.

Ақынның **«Әңгіме туралы»** өлеңінде не айтсаң да шындықты айта білу маңыздылығын баяндайды:

Кейбіреулер әңгіме айтса көп айтады,
Аузыма ел қарасын деп айтады,
Біреуге біреудікін ауыстырып
Дәлелсіз білмеген соң неге айтады?

«Сайра тіл» өлеңінде халқы үшін тек шындықты айтып, пайдалану болуын үгіт етеді:

Сайра сайра қызыл тіл,
Халық үшін сайра тіл
Жауға қылыш қайра тіл,
Жұртың көрсін пайданды
Көргеніңді көзге айт
Жалтақ болма, «майда» тіл.

4. Өзін-өзі бақылау

Өзін-өзі бақылау біздің сезімдеріміздің үстемдігін білдіреді және «адамды» анықтау үшін біздің ойлар мен мінез-құлыққа сәйкес өмір сүруді үйретеді. Өзін-өзі бақылауда адам мақсатқа жету үшін реакцияны, мінез-құлықты немесе басқа мақсатқа бейімділікті бақылау және шектеу, авто бақылау ретінде сипатталады. Егер адам күйзелісте болса, онда өзін-өзі бақылаусыз күйде болып, өзінің импульстеріне бағынады; оның импульстері оны әлсіз етеді. Мысалы, сіз балмұздақты жеуге тілек етесіз және сіз бірден барып, балмұздақты дұрыс уақыт пен орынды күтпестен қабылдайсыз. Бұл импульсті бағындыра отырып, ол оны бақылауды жоғалтады. Яғни сіздің импульстік қалауларыңыз басым болады. Бұл өрнекті көптеген мысалдармен көбейтуге болады. Өзін-өзі бақылау бір шетінен де сабырлықты, орынды ойлауды үйретеді. «Жеті рет өлшеп, бір рет кес» демекші әр нәрсенің алдында өзімізді қадағалап отыруымыз қажет. Ақын бұл қасиетті де өз өлеңдерінде ерекше насихаттаған:

«Кішіпейіл келеді білімді адам» атты өлеңінде білімділіктің маңыздылығын ескере отырып балаларға ұлық болсаң кішік бол ұстанымы бойынша кішіпейілділікті насихат етеді. Қандай да биіктен көрінсең де тәккаппар болма, өзіңді дұрыс ұстай біл деп астарлап өлеңді оқығанда ақылын айтады:

Көңілі тәкаппардың көктен биік,
Болғанда ойы тайыз, сөзі сұйық.
Кішіпейіл келеді білімді адам,
Дәні толық тарыдай басын иіп.
Көңілі менмендердің көктен де әрі
Құр кеуде іші қуыс кімге дәрі?
Қасында жеміс ағаш қатар тұрса,
Сидиған сопаң терек әрі сәрі

«Қызыл тіл» өлеңінде өзін өзі бақылауға алып айта алмаған шындықтарының уақыты келгенін баяндайды**.**

Қызыл тіл сайрайтұғын келді кезің,
Көптен бері тұтығып жүрген кезің.
Енді міне бақыттың таңы атты
Сөйлеші, ақтарылып көптің сөзі.

5. Сабыр

«Сабыр түбі – сары алтын» демекші сабыр адамзат баласының өміріндегі ең керекті құнды

қасиеттердің бірі болып табылады. Ата бабамыз әрдайым сабырлы болуды тілге тиек ете білген. Сабырлы болумен еңбексүйгіштік, ынта-жігер, табандылық, төзімділік, тұрақтылық, үміт, күш-жігер, мойынсұну сияқты ұғымдар қатар келеді.

Сабырлы болу да уақытқа байланысты бізге шыдамдылықты үйретеді. Өйткені біз уақыт кезеңі ішінде шешілуі мүмкін емес жағдайларға тап бола аламыз. Бұл жағдайларда төзімді болу өте маңызды. Тіпті Жаратқанның әмірлерінен бірі – әрдайым сабырлы болу. Сабырлы адам ең керемет көркем мінезді адам. Ақын басынан жастайынан талай қиындықтар өтсе де сол қиындықтарға малымай сабырлықпен төтеп берген. Төмендегі өрнектерде ақынның сабырлықты ерекше насихаттаған өлеңдерін көреміз:

«Көкшолақпен тойға барғаным» өлең шумағында қатыгез өмірге көрсеткен сабырлығын байқаймыз:

Сол қара тас жатқан жер Мәтібұлақ
Қозы жайған жерлерім күнде жылап.
Ерте тұрып дірдектеп мен жүргенде,
Қанипез бай ұрсады сөзбен сыбап.

«Базар Назар» өлеңінде ақынның басына түскен қайғысына көрсеткен сабырлықты көре аламыз. Өлеңде ақын екі баласының бірдей шешек ауруынан қайтыс болғанын жырлайды.

Отбасында сарғайып апаң қалды-ау,
Төр басында шошайып атаң қалды-ау.
Құлын-тайдай ойнаған қарақтарым,
Төр алдында шашылып сақаң қалды-ау.

6. Құрмет – үлкенге құрмет, кішіге ізет деп ата-бабамыз бізге бекер айтпаған. Қазақ халқының қанында болған ең керемет қасиеттердің бірі бұл құрмет. Қазақ әрдайым құрметке маңыз берген. Досы былай тұрсын, дұшпаны болса да өз құрметін жоғалтпаған халық. Құрмет адамзат баласының бір-біріне деген көрсеткен қошеметі болып табылады. Адамға құрмет көрсету оның жеке басын қасиеттеріне, ішкі құндылықтарына, кейде жас мөлшеріне, отбасы жағдайына, лауазымына орай орын алады. Ішкі жан дүниесінің байлығымен, беделімен, кісілік адамгершілік қасиеттерімен, әлеуметтік тәжірибесімен көпшілік ортада көзге түскен адам құрметке ие болады. Құрмет рухани құндылықтарды қастерлеу. Елге, жерге, тілге, адамзатқа, ұлтқа қатысты мәдени және тарихи құндылықтарды жоғары бағалайтын эстетикалық және этикалық көзқарастар жиынтығы болып табылады. Ақынның **«Балуан Шолақпен кездескенде»** өлеңінде атақты ақын Балуан Шолаққа көрсеткен құрметін көре аламыз:

Мен келдім сәлем беріп, батыр аға,
Атағың кең жайылған Сарыарқаға.
Бала едім жаңа талап, іздеп келдім,
Өзіңнен сұрайын деп ақыл, аға.

«Ысты ағайынға» атты өлең жырында өзіне құрмет көрсеткен ысты елінде тойына шақырып құрметтегенін баяндайды:

Қәдірлес, қатар жатқан ысты ағайын,
Ынтымақ, берекесі күшті ағайын,
Құрметті көп көріп ем ардақты ағайын,
Мен дағы тойға кел деп еске алайын.

7. Махаббат

Махаббат бұл Жаратушының адамзатқа сыйлаған ең керемет сезімі. Махаббат бұл әлемді өзіне бағындырған ұлы күш. Адамды ақылға сыйғысыз әрекетке апаратын құдірет иесі. Махаббат адам баласын биікке жетелетеді, отанына отбасына құрмет көрсетеді. Дескартес (2014:85)

Махаббат адамды барлығына үйретеді. Мейірімділікке, қайырымдылыққа, игі істер жасауға, әділдікке сыйластыққа батыл болуға, кейде тіпті жек көрушілік пен қызғаншақтықты да үйретеді.

Абай атамыз орыс ақыны Лермонтовтан аударған «Махаббат, достық қылуға» өлеңінде махаббат сезімінің құдіреттілігін баяндайды:

Махаббат, достық қылуға
Кімде болса тең емес,
Қазір дайын тұруға
Бес күндік ғашық жөн емес.
Еңбекке аз күн татымас...

Махаббаттың түрлері көп, адамға, табиғатқа, жануарларға деген махаббат, кітаптарға деген махаббат, отанға деген махаббат және т.б. Махаббатпен болған әр нәрсенің берекеті зор болады. Махаббат мейірім тудырады. Мына өлеңінде ақын әкенің балаға деген махаббат мейірімділігін көрсеткен:

Әкем байғұс артымнан кеп тұрады,
Шаршадың ба, қарағым деп тұрады.

«Туған жер» өлеңінде отанына, туған жеріне деген махаббат құрметін көре аламыз:

Жары Насиқаға арнаған **«Насиқа»** өлең жолдарында ақынның жарына деген ыстық сезімі мен разылығын көре аламыз:

Алақан ашық, кең пейіл,
Ағайын мен абысынға көрсетпеген бір зейіл
Насиқаға теңеу жоқ, бұл сөзімде желеу жоқ...

«Балаларым» өлеңінде балалардың біздің болашағымыз екенін көрсетіп, оларға мейірімді болуымызды астарлап, бір жағынан өз заманындағы балаларды еркелетіп бата беріп келешектегі балаларға да мейірімділік батасымен сәлемін жолдайды:

Балаларым балдырғаным,
Сүйсем мейір қандырғаным.
Көп жасаңдар, берген батам
Баршаңызға сәлем айтам, Балалар!

8. Жауапкершілік

Жауапкершілік – адам бойында болуы керек негізгі қасиеттерінің бірі. Жауапты адам өзіне түсетін міндеттер мен функцияларды қажетті түрде уақтылы орындауы тиіс. Жауапкершілік сезімі баланың бойында жастайынан негізделуі қажет. Жауапсыз адам – үнемі басқалармен басқарылатын адам. Жауапты адам – ол өз жұмысын уақытында орындау үшін бастаманы өзіне алып, өз бетінше әрекет ете алатын адам.

Бізде жеке өміріміздің қажеттілігінен әлеуметтік өмірдің үздіксіздігін қамтамасыз ету үшін бірқатар міндеттер бар. Мысалға ата-аналардың негізгі жауапкершілігі – отбасында, қоршаған ортада, қоғамға дені сау, ақыл-ойы дұрыс және рухани адамдарды тәрбиелеу. Ұстаздар оқушыларға жарқын білім беру, дәрігерлер емдеу дегендей.

Бала тәрбиесі бұл ең жоғарғы жауапкершілікті қажет ететін дүние. Себебі олар біздің келешегіміздің іргетасы. Іргетас неғұрлым сапалы болса соғұрлым келешектен зор үміт күтуге болады. Ақын шығармаларында жауапкершіліктің маңыздылығын тереңнен түсіндіре білген.

«Көгертер көсегеңді» өлеңінде ақын балаларды жауапкершілікке, еңбекке шақырады:

Астықты тың далаға аттаныңдар,
Берерін табиғатын ап қалыңдар.
Бойкүйез, арамтамақ, жатып ішер
Жаман дерт осы бастан сақтаныңдар...

Еңбек ету де жауапкершіліктің бірі деп санауымызға болады. Себебі еңбек ете біз адами жауапкершілігімізді орындаған боламыз**.** Ақынның **«Бәрінен де еңбек күшті»** өлеңінде еңбектің маңыздылығын баяндайды:

Жерді көркем еткен еңбек екен,
Шын көркемдік ойласақ еңбекте екен!

9. Патриотизм

Отан – бұл біздің туып өскен жеріміз. Отан алтын бесігіміз. Отансыз адам ормансыз бұлбұл демекші, әрбір адамның өз отаны бар. Ұлтқа қолдау көрсететін және олардың азаматтары арасындағы бірлік пен бірлікті қамтамасыз ететін моральдық құндылықтардың бірі – бұл, әрине отанға деген сүйіспеншілік. Өз Отанын сүйетін адам патриот. Отанға деген махаббат – бұл мадақтау үшін құндылық. Біздің ата-бабаларымыз отанымызды қорғау үшін тарих бойы құрбан болды. Біз бұл қазынаны махаббаттан қорғауымыз керек. Отанға деген махаббат – әр азаматтың парызы. Ақын бұл тақырыпты өлең жырларында кеңінен насихаттаған. «Балқаш», «Киров келгенде», «Алатау аспанменен тілдескендей», «Қарғалы», «Қазақстан» сынды көптеген отанға деген патриоттық рухты көтеретін өлеңдер бар.

«Алатау аспанменен тілдескендей» атты өлеңі Алатау жерінің отанының кереметтігін сипаттайды. Тауының керемет шыңы, орманының аңдары тіпті әдемілігін қызға теңеген. Бұл өлеңінде ақынның біз керемет сипаттау, суреттеу шеберлігін көре аламыз:

Алатау аспанменен тілдескендей,
Қол созып көкпенен де күрескендей...
Қойнында бүлдіргені қарақатпен
Аса алмас Хантәңірден адам етпен...

«Қазақстан» атты өлеңінде патириоттық сезімге толы ең керемет өлеңдерінің бірі дей аламыз:

Айбынды, қызыл тулы Қазақстан
Шалқимын сенен алған қуаныштан...
Алматы алтын бесік астанасы,
Шаттықта кемпір, шалы жас баласы...

«Сарыарқаға саяхат» атты өлеңінде Қазақстанның отанымыздың керемет жерлерін мақтанышпен сипаттайды. Патриоттық сезімді жоғарылататын өлеңдерінің бірі. 1916 жылғы көтеріліс, 1941 жылғы соғысқа арналған өлеңдері патриоттық рухты көтеретін, жігерлендіретін өлеңдері болып табылады.

10. Мейірімділік

«Кір тигізбей ұста ойынның өресін, мейірім етсең – мейірімділік көресің» деп Ж. Баласағұн атамыз айтқан мейірімділік бұл адамның бір-біріне көрсеткен ізгі ниеті мен лебізі, яғни адамдар арасындағы сыйластық, жанашырлық, кең пейілділік секілді қасиеттерге негізделеді. «Адам баласынан мейірім қашса, жер бетінен жақсы-

лық қашады» деген ата бабаларымыз. Яғни мейірімділік жақсылықты алып келеді. Жанындағы әрбір жанға көмек көрсетіп қамқор болу, жер бетіндегі тіршілік иесіне мейірім көрсету адами парыздардың бірі. Бұл қасиетті де ақын шығармаларында кездестіреміз. Мысалға: **«Кебекбайдың келбеті»** өлеңінде Кебекбай ақынның мейірімділігін ақын ерекше сипаттаған:

Кім нашар болса соның сөзін сөйлеп,
Қамқоршы бола білген бала жастан.
Аз сөйлеп, көп тыңдайтын елдің сөзін,
Бас иіп жұма қарап екі көзін.
Адамның әділ жолы ардақтысы,
Сабырлы, терең ойлы салмақтысы.

Кенен Әзірбаевтың **«Жақсылық пен жамандық»** өлеңі тұнып тұрған тәрбие. Әрбір шумағын оқысаңыз беретін өнегесі көп. Адам әрқашан өзінің әрбір ісін таразыға салып жүруі тиіс. Жақсылықтардың көп болғанын тілек етеді. Адал еңбекпен ғана жақсылыққа жететінін баяндайды. Бұны тек қана баяндап емес өз өмірінен өрнек ете жырлаған. Балаға тәрбие бергенде көбіне айтқаныңды емес істегеніңді қайталайтыны бәрімізге мәлім. Кенен ақынның шеберлігі соншалықты осыған да маңыз көрсете білген:

Жақсымды жаманымды саусақтасам,
Тексеріп түк қалдырмай бармақтасам,
Шүкіршілік, жақсы жағым басым екен,
Тартқандай таразыға сараптаса.

«Бір өсиет жастарға» өлеңінде де білім өмірдің ең үлкен маңыздылығы екенін жастарға өсиет етеді. Білімді болсақ қана жетістікке жететінін түсіндіреді.

Бұл дәуірдің білімі көп білемін
Жасым өтіп арманда боп жүремін.
Барша жұрттың кәрі жасы көзі ашық,
Ұрпақтарым оқыңдар деп тіледім.

Ескі әдетті, надандықты тастаңдар,
Ғылым білген айға ұшып, аспандар.
Мұхит дария асты-үсті үй болды,
Мұның бәрі білім күші, жас балдар.

Қорытынды

Кенен Әзірбаев әрі ақын әрі жазушы әрі күйші. Шығармалары тұнып тұрған өнеге. Жоғарыда айтқанымыздай, балалар біздің – болашағымыз. Олар қаншалықты білімді тәрбиелі болса болашағымыз жарқын болады. Қазіргі таңда технологияның дамыған заманында бала тәрбиесіне немқұрайлы қарап жатқан жандар аз емес. Балаларымызды ақылды технологиялар тәрбиелеуде. Кітап оқу күннен күнге азаюда. Заманауи боламыз деп болашағымыз құндылықтарды жоғалтпауы керек. Біз оларға қолымыздан келгенінше тәрбиелік құндылықтарымызды әрдайым еске түсіріп отыруымыз қажет. Өйткені: «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болған кезде оны түзете алмайсың» деп бекер айтылмаған. Себебі балаға тәрбие бесіктен деген, яғни шыр ете дүниеге келген күнінен баланы біз сөйлеуге, отыруға, тұруға дегендей іс-әрекеттерге үйретеміз. Сонымен қатар баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, қайырымдылық сынды адами құнды қасиеттерді сіңдіре білуіміз керек. Отан отбасынан басталады демекші, адам баласының өсіп-өнген ортасы бұл отбасы. Яғни бала тәрбиесі алдымен ата-анасы, кейін мектеп қабырғасындағы ұстаздары мен қоршаған ортасынан тәрбиеленеді.

Кенен Әзірбаев шығармаларының негізгі тақырыптары негізінен ел – өмірі. Ол ел өміріндегі маңызды оқиғалар мен тарихи кезеңдерге өте мән берген және өз үлесін қосқан. Шығармаларында патриоттық тақырыптар басымырақ келеді. Бұл оның халқын сүйгені, отанына деген құрметін көрсетеді, халқын білімге, өнегеге шақырады. Надандықпен алысып, ақиқатты үйретуді алдыңғы қатарға қойған ақын келешек ұрпаққа зор үмітпен, сенім білдіріп олардың болашағына қызыға қарап батасын берген.

Мақала зерттелу кезеңінде ақынның мейіріммен тәрбиелеу әдісін байқауға болады. Балаларға айтқан өсиеттері «құлақтан кіріп бойды алардай». «Келінжан» өлеңінде келіні деген мейірімін төге отырып ақылын айтып, батасын берген. Яғни Кенен шығармашылығының сая бағында өсу, тәрбие алу бүгінгі ұрпақтарға зор өнеге болары анық. Ақынның әрбір шығармаларын алып зерттесеңіз азаматтық ірілік пен адамдық ұғымдардың жаңа қырларына, сырларына жолыққандай боласыз. Ол халық ауыз әдебиеті нұсқаларын жадында сақтап, келесі ұрпаққа жеткізген қазына ақындардың бірі.

Әдебиеттер

Авджы Н. (2007) Toplumsal degerler sosyolojisi denemesi. – Анкара: Сиясал кітабеві баспасы.
Әзірбаев К. (1984) Екі томдық таңдамалы шығармалар. I-том, «Өлең, терме, толғаулар». – Алматы: Жазушы, 246-бет
Әзірбаев К. (2013) Қосылған қоңыр қазға әнмен үнім. – Алматы: «Қазығұрт», 199-бет
Әзірбаев К. (1974) Алатау шыңы – Кенен Әзәрбаев таңдамалы шығармалар, Өлеңдер, Дастандар, Айтыстар. – Алматы: Жазушы, – 463-бет
Әзірбаев К. (2001) Аңыздар сыры. Аңыз. Дастан. Әңгімелер. – Алматы: «Фолиант» баспасы,
Әзірбаев Б. (2011) Кенен «Шаңырақ медиа» баспасы. – Астана
Әзірбаев К. (2017) Шығармалары. Бес томдық. 3 том: Әндер мен күйлер. «Келешек» баспасы
Демирел Ш. (2010) Edebi metinlerde degerler egitimi. Пегем академи баспасы
Джусупов Н. (2004) Проблема концепта в современной лингвистике // Преподавание языка и литературы. Научно-методический журнал, №4. – С. 12-17.
Жужеоглу Д. (1992) İçimizdeki çocuk Ремзи баспасы. – Стамбул
Қаратаев М. (1970) Әдебиет және эстетика. – Алматы
Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. (1966) / Құрастырғандар: А. Ысқақов, Р. Сыздықова, Ш. Сарыбаев. – Алматы: Наука, 240 б.
Север С. (2015)Çocuk ve edebiyat Тудем баспасы. –Анкара
Туран Р., Улусой К. (2016) «Farklı yönlerle degerler egitimi». Анкара: «Пегем» академи баспасы,
Ширин М.Р (2015) Çocuga adanmısh konushmalar Из яйынжылык баспасы. – Стамбул

References

Avdjı N. (2007) Toplumsal degerler sosyolojisi denemesi, Siyasal kitabevi baspası Ankara
Azirbaev K. (1984), «Eki tomdık tandamalı shıgarmalar» I-tom, «Öleñ, terme, tolgawlar», Almatı «Jazushı» 246-bet
Azirbaev K. (2013) «Kosılgan konır kazga anmen unim», «Kazıgurt» baspası, Almatı jıl, 199-bet
Azirbaev K. (1974), Alataw shını – Kenen Azerbaev tandamalı shıgarmalar, Ölender, Dastandar, Aytıstar. «Jazushı» baspası, Almatı –463-bet
Azirbaev K. (2001) Anızdar sırı. Anız. Dastan. Angimeler, «Foliant» baspası, Almatı
Azirbaev B. (2011) Kenen «SHañırak media» baspası Astana
Azirbaev K. (2017) SHıgarmaları. Bestomdık. 3tom: Ander men kuyler. «Keleshek» baspası
Demirel Sh (2010) Edebi metinlerde degerler egitimi Pegem akademi baspası
Djwswpov N. (2004) Problema koncepta v sovremennoy lingvistike.// Prepodavanie yazıka i literatwrı. Nausnno-metodısheskıy jwrnal, №4. –S. 12-17.
Jwjeoglw D. (1992) İçimizdeki çocuk Remzi baspası Stambwl
Karataev M. (1970) Adebiet jane éstetika, Almatı 152
Kazak tiliniñ kıskasha étimologiyalık sözdigi. (1966). / Kurastırgandar: A.Iskakov, R.Sızdıkova, SH.Sarıbaev. Almatı., Nawka 240 b.
Sever S. (2015)Çocuk ve edebiyat Twdem baspası Ankara
Twran R., Wlwsoy K, (2016) «Farklı yönlerle degerler egitimi» Pegem akademi baspası, Ankara
SHirin M.R (2015) Çocuga adanmısh konushmalar Iz yayınjılık baspası Stambwl

IRSTI 20.01.04

Musabekov M.O.

Master student, E. Buketov Karaganda State University,
Kazakhstan, Karaganda, e-mail: maratx88@mail.ru

THE CONCEPT OF "NATIONAL SECURITY" IN KAZAKHSTAN

The concept of "national security" is not something unchanged and may change depending on the historical, political, economic conditions and the emergence of unexpected threats and challenges for the state and the people. Ensuring national security is the fundamental responsibility of any government. Without feeling secure, people cannot trust their government, local government structures, even their neighbors, nor can they focus on their daily needs and activities, their short-term and long-term goals, because they are concerned about their ability to provide well-being and normal living conditions. to their families or to plan adequately for the future. Without reliance on the foundation of personal and collective security, people work in an extremely unstable environment that does not contribute to their traditional functioning as members of society and leads to a serious distrust that they have in all institutions and individuals in power. Many societies around the world face this global and daily challenge in trying to provide the practically necessary elements of a security system in the lives of their citizens (1). The last few decades were marked by the gradual transition of humanity from industrial society to the age of information technology. The development of communication technologies and the wide distribution of electronic devices associated with this process create new threats that will be considered in this paper.

Key words: cyber security, cyber defense, cyberspace, cyber-terrorism, national security.

Мусабеков М.О.

[1]магистрант, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Қарағанды қ., e-mail: maratx88@mail.ru

Қазақстандағы «Ұлттық қауіпсіздік» құрамы

«Ұлттық қауіпсіздік» тұжырымдамасы тұрақты ұғым болып табылмайды және жаңа қауіп-қатерлердің пайда болуына байланысты өзгеруі мүмкін. Ұлттық қауіпсіздік кез келген үкіметтің негізгі міндеті болып табылады. Қауіпсіздік болмаса, адамдар өз үкіметтеріне немесе көршілеріне сене алмайды, сондай-ақ отбасыларын асырап, болашаққа алаңдағандықтан биік мақсаттарға көңіл бөле алмайды. Негізгі қауіпсіздік болмаса, адамдар өте тұрақсыз ортада жұмыс істейді. Бұл орта олардың қоғамда атқаратын қызметін қолдамайды және бүкіл институттар мен билік басындағы жеке тұлғаларға деген сенімсіздікке әкеледі. Әлемдегі көптеген қоғамдар бұл қиындықтарға тап болып, азаматтарының күнделікті өмірінде қауіпсіздіктің барлық қажетті элементтерін іс жүзінде қамтамасыз етуге тырысады. Соңғы бірнеше онжылдықта адамзаттың индустриалды қоғамнан ақпараттық технологиялар дәуіріне біртіндеп аяқ басқаны белгілі. Мақалада коммуникациялық технологиялардың дамуы мен электронды құрылғылардың кең тарауы нәтижесінде туындайтын жаңа қауіп-қатерлер қарастырылған.

Түйін сөздер: кибер қауіпсіздік, кибер-қалқан, кибер кеңістік, кибер-терроризм, ұлттық қауіпсіздік.

Мусабеков М.О.

магистрант 2 курса обучения, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова,
Казахстан, г. Караганда, e-mail: maratx88@mail.ru

Концепция «национальной безопасности» в Казахстане

Концепция «национальная безопасность» не является чем-то неизменным и может меняться в зависимости от исторических, политических, экономических условий и возникновения нео-

жиданных угроз и вызовов для государства и народа. Обеспечение национальной безопасности является фундаментальной обязанностью любого правительства. Без ощущения себя в безопасности люди не могут доверять своему правительству, местным структурам власти, даже своим соседям, а также не могут сосредоточиться на повседневных нуждах и деятельности, реализации своих краткосрочных и долгосрочных целей, потому что они обеспокоены своей способностью обеспечивать семьи или адекватно строить планы на будущее. Без опоры на фундамент личной и коллективной безопасности люди работают в условиях крайне нестабильной среды, которая не способствует их традиционному функционированию как членов общества и ведет к серьезному недоверию, которое они испытывают ко всем институтам и отдельным лицам, находящимся во власти. Многие общества во всем мире сталкиваются с этой глобальной и ежедневной проблемой, пытаясь обеспечить практически необходимые элементы системы безопасности в жизни своих граждан. Последние несколько десятилетий ознаменовались постепенным переходом человечества от индустриального общества к веку информационных технологий. Связанные с этим процессом развитие коммуникационных технологий и широкое распространение электронных устройств создают новые угрозы, которые будут рассмотрены в данной работе.

Ключевые слова: кибербезопасность, киберщит, киберпространство, кибертерроризм, национальная безопасность.

Introduction

The development of technology today has a huge impact on various aspects of modern society, which few people suspected a few years ago. Our goal is to consider only one side of this multidimensional and integrated process, namely the impact of new information technologies on the national security of states. For a deeper understanding of the situation, some theoretical approaches and system principles of technological progress should be considered. The work of the famous American philosopher Alvin Toffler, which is translated into different languages of the world, including Russian (Toffler. E., 2010), states that with the development of technology, humanity naturally moves from one stage of its development to another (respectively, from an agrarian type society to an industrial and further to the current information). According to this, in general, not to the doubtful assumption, the modern economy ceases to be based, as it was before, on the mass production of industrial goods, and it moves to a new innovation and information base. This means that if in an industrial society, capital and labor were strategic and transformative resources, then in the modern world such resources are the possession of knowledge and information.

In the same way, it is obvious that at the same time there is a change of priorities and objects in the field of ensuring the national security of modern states. In an industrial society, the protection of the means of production and the transportation of resources was the basis for the safe life of states, and in modern post-industrial society the protection of information and communication is becoming much more important for the internal and external interests of the state. For example, the destruction of ground communications (bridges, roads, etc.) can no longer be considered a serious threat to national security compared to hacking information communications tools, databases related, for example, with financial transactions, or confidential information containing strategic military secrets. This situation radically breaks the existing schemes and systems and leads to a change in the means and methods of warfare.

Main body

A new form of warfare is to obtain vital information about the enemy and at the same time protect your own information. The party with superiority in information technology will have a significant advantage even over an adversary who owns a large amount of conventional weapons (Franklin D. Kramer, Stuart H. Starr, and Larry K., 2009.).

In other words, if in the past the presence of a strong army and a large amount of military equipment was the key to victory in the war, then in the modern world, possession of information and communication technologies is a more important means in achieving victory (Ronfeldt, D., 1992).

At the beginning of the twenty-first century, there was a significant increase in the use of computer devices and means of communication for autonomous control of various types of systems and production facilities. For example, in the modern world, financial transactions between financial institutions do not imply a transfer of the physical volume of the money supply, but rather a transfer in the form of various types and standards of information. In other words, there is an exchange of information in monetary terms. It is difficult to calculate what

damage the American economy can cause in the Wall Street information system, which carries out financial transactions, and this, incidentally, relates to the financial system of any modern country. An even greater danger is the attack on the information system of the military command headquarters, which contains information about the movement or location of strategic and tactical military units and weapons. Accordingly, the "information war" is a new concept, implying the destruction of the enemy's information, a decrease in the credibility and possibility of information transfer, as well as a restriction in access to communication systems. It is worth noting here that information wars, though they took place in the past, did not cause such damage to the side of the enemy, as it happens at the present time. This is due to the fact that never before has humanity been able to distribute, receive and store such a huge amount of information in such a short period of time as it is today.

The wide distribution of computers of the new generation of various modifications, their integration into various complexes, devices, networks, the availability of the possibility of a full or sectoral connection between them created an absolutely new space - cyberspace. Cyberspace includes all interconnected electronic devices and databases, regardless of the distance between them, which are stored, transmitted and processed between them. Information wars were observed and had certain meanings in the past history of mankind, when various means of searching, intercepting and using information about the enemy were used. However, the phenomenon of cyberspace generates a completely new understanding and concept of information wars. Cyberspace allows you to significantly expand and diversify functions, identify new targets, use the latest weapons and previously unknown methods of warfare.

The war in cyberspace is not limited to military operations, it covers a completely different sphere of society. The fact is that today computer technologies are widely used in the management of important infrastructure facilities, they operate with electrical networks, power stations, banking systems, etc. The formation of cyberspace allows you to easily and safely hit infrastructure facilities, the living environment of the population through invisible cyberspace, without the use of force and physical presence in the zone of warfare (Ben-Israel I. and Tabansky L., 2011). It is important to note that the so-called "cyber attacks" became a reality of the modern world. An example is the well-known situation in Estonia in 2007, a massive attack was carried out against the information systems of banks, government, police and other institutions, it paralyzed the country's vital activity for several days (https://www.nato.int/docu/review/2013/Cyber/timeline/EN/index.htm).

Another example is the impact on the command centers of Iran's nuclear facilities in 2010. The use of malware has caused irreparable damage to the country's nuclear industry (Magazine «Spark». Publisher: Kommersant JSC. - №39, 04.10.2010). If we look at the situation in our country, we are witnessing that more than 600 major incidents of this kind were recorded in Kazakhstan in 2016. During the first 9 months of 2017, about 200 incidents occurred. And this, obviously, is not complete information, but only that part of it, which is allowed to be published publicly. It is possible that the real numbers are much higher. In many cases, hackers attack banks, national companies and the domain zone gov.kz. It is possible that the main cause of hacking cases is the "cyber-illiteracy" of employees of these companies. According to statistics, 95% of cyber crimes are committed due to the negligence of users. According to official data, the Information Security Concept of the Republic of Kazakhstan for 2013-2017 was developed and adopted for action in 2011 to strengthen information security in Kazakhstan. In 2018 To counter the hackers, Cybershield security systems and Tealab antivirus software were prepared and implemented (https://24.kz/ru/news/social/item/214494-kazakhstan-zanyal-83-mesto-v-globalnom-indekse-po-kiberbezopasnosti).

In the conditions of existing declared and hidden information wars between countries, the development of technologies increasingly increases the problems and risks to cyber security. That is why for almost all countries this issue has become one of the key at the present time. In the system of measures taken in the framework of cyber security, it is planned to provide all government agencies in Kazakhstan with technical and advisory assistance from relevant structures and private organizations, the national information technologies of NITEK, the KZ-CERT computer incident response service. Thus, the institutions themselves will not need to create special cyber security groups, which will largely save the budget.

NITEK is the largest company in the information technology market of Kazakhstan. Since its inception, it has provided various IT project management services, from the initial stage to the completion of work on the creation, implementation and operation of basic components of e-government

and information systems of state bodies. To date, 157 information systems with more than 1,200 integrations within these systems are integrated into an integration network. The same company monitors 296 GO Internet resources and is responsible for storing information from state databases.

To ensure interaction between local, departmental and corporate telecommunications networks of government, subordinate organizations and local governments, NITEC controls about 11 thousand (10982) IP VPN communication channels and more than 1.7 thousand (1783) Internet access channels. NITEK is building partnerships with global companies such as IBM, Microsoft, SAP, Oracle, HP, Adobe, Cisco, Fujitsu-Siemens, VerySign, InterSystems. For joint projects, experts from the USA, Singapore, South Korea, Great Britain, Austria and other countries are involved (https://www.nitec.kz/index.php/pages/test). At the same time, the Computer Incident Response Service (hereinafter - KZ-CERT) has been established in Kazakhstan. It is based in a single center for users of national information systems and the Internet segment, and provides for the collection and analysis of information on computer incidents, as well as advisory and technical support to users to prevent potential threats to computer security. In this regard, KZ-CERT provides assistance to Kazakhstani and foreign legal entities and individuals in identifying, preventing and suppressing illegal activities related to Kazakhstani network resources (http://kz-cert.kz/ru/about).

Information technologies in Kazakhstan have occupied a niche in the provision of services, this is not about production. The domestic market was occupied by active foreign firms. This is the result of insufficient investment in local manufacturing firms and insufficient attention to the training of local professionals in this field.

In 2011, President Nazarbayev at the summit of the Shanghai Cooperation Organization in Astana called for the creation of cyber police to repel network attacks. The United States has experience of such a structure, which earlier than others adopted a tough cyber security doctrine and developed a set of measures to counter cyber threats and cyber terrorism (https://www.youtube.com/watch?v=du68MJ4vfaY).

Along with the already existing new terms, it is necessary to introduce new concepts into international law, such as "e-frontier", "e-sovereignty" and others. Of course, there is some undesirable extreme in the strategy of implementing cyber security, we should not shut off the network flow that carries us constructive ideas and new technologies. However, the rapidly developing international cybercrime is striking in scope and professionalism of actions, according to expert estimates, more than 40 million hackers work in different countries of the world. According to the research, they caused $ 500 billion in damage to states. In our country, they also became more active, and as a result, in 2017, the President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, proposed creating a reliable barrier to protect the digital space of the state.

On February 22, 2019, a series of successful attacks on the websites of several universities took place in Kazakhstan. An unknown group of hackers, who call themselves KazHackMe, hacked the websites of AUPET universities, KarSU and the Kazakhstan Institute of Engineering and Technology. They publish all their achievements in their blog.

On March 3, 2019, hackers broke into the official website of the international airport Nursultan Nazarbayev, the Center for Analysis and Investigation of Cyber Attacks reported. The attackers posted an animation on the air harbor site with the words "Hacked be x-groups team vn". Users were left without information on flight schedules.

According to experts, Kazakhstan may experience a wave of attacks on the industrial sector. During 2018, the country ranked high in the top 10 countries in the number of industrial production facilities that had been subjected to cyber-attacks (http://www.akorda.kz/ru/events/segodnya-v-astane-glava-gosudarstva-nursultan-nazarbaev-prinyal-uchastie-v-yubileinom-sammite-shanhaiskoi-organizacii-sotrudnichestva).

It becomes obvious that the arrests of leaders and individual members of large criminal groups in this area did not lead to a cessation of attacks on financial institutions. This means that regional attackers will expand their activities, increasing the quality and scope of attacks, including those in Central Asia. Perhaps their next step will be to conduct attacks through theft and use of biometric data, which are gradually being introduced by financial institutions through user authentication systems.

Next year, we should expect the continuation of cyber attacks on suppliers - small companies that provide services to financial institutions around the world. Providers of specialized financial services for large players, such as money transfer systems, banks and exchanges, software for POS-terminals, ATM, online payment platform, are at risk first.

Experts who have studied the situation in the country, believe that the focus of traditional cybercriminals will be focused on simple goals, as

well as to bypass antifraud solutions. Antifraud is a system for monitoring and preventing fraudulent transactions that checks each payment in real time, passing through dozens and sometimes hundreds of filters. Fraud protection mechanisms work in such a way as to monitor whether there is something "unusual" in the payment. The task of the system is to check each transaction, find "suspicious" moments in it and decide to reject the payment or skip it. The fraud protection system consists of several components: automatic transaction monitoring, which includes many customizable filters, cardholder authentication and card validation mechanisms, as well as monitoring transactions in a "manual" mode in extreme cases. The hardest of all will be those who do not require two-factor authentication during transactions. To bypass antifraud systems, criminals can completely copy all system parameters of the computer and browser (https://new-retail.ru/tehnologii/kak_rabotaet_antifrod6645/).

There is a possibility that bypassing the cybersecurity systems of financial institutions using physical devices connected to the internal network will increase. Cybercriminals may attempt to connect a computer or mini-card, specifically configured to intercept data and then transmit it using a 4G or LTE modem, using an insufficient level of physical security in many networks. These cyber-attacks will also enable attackers to gain access to customer data from various financial institutions.

Remind about themselves and attacks on mobile applications for business. Most likely they will be implemented at the web interface level and through a chain of suppliers. In addition, advanced social engineering campaigns aimed at personnel responsible for remittances will continue. Cybercriminals will continue to attack certain people in companies and financial institutions, convincing them that a large amount of money came from business partners or managers. SIM Swap fraud will also be observed when the SIM card used to log into banking is stolen or duplicated.

The number of automated systems is growing, more and more organizations and individual employees have direct or remote access to the automated process control system. All this gives attackers more opportunities for cyber attacks, while reducing profitability and increasing the risk of traditional attacks forces them to look for new targets.

Today, the general public has almost no access to information about information security problems in industrial companies. In organizations, belief in emergency protection systems and the denial of the objective reality of existing threats prevail. All of this has a negative effect on how owners and managers, as well as staff, assess the risk. The current situation may increase the vulnerability of enterprise systems to attacks, be it random infections or targeted campaigns organized by cybercriminals.

The first local companies that are involved in instrumental audits to assess security for compliance with information security requirements and specialize in the study of the circumstances, causes and conditions of information security incidents, as well as technical research of malicious software appeared on the Kazakhstani market. Developed the first domestic anti-virus protection.

In a number of national companies and private structures, there are divisions for monitoring technical events and technological processes, which are on duty around the clock for quick response to emergency situations.

The prevalence of malware for personal computers and mobile devices is increasing with the number of their users. At the same time, the vast majority of users do not use specialized software to protect their personal computers, smartphones, and tablets.

This factor is exploited by hackers, which every day leads to an increase in the number of attacks aimed at infecting subscriber devices with malicious software.

While the number of subscriber devices connected to the Network is increasing and most users continue to ignore the measures of "digital hygiene" in relation to themselves and their devices, the concept of "Internet of things" only increases the problem of their safe use.

If traditional electronic devices such as personal computers and laptops have the ability to install and update anti-virus software, then the Internet of Things users often do not even know how to secure their operation.

Neglect of security concerns when using Internet resources and social networks leads to an increased risk for privacy, unauthorized use or modification of publicly available personal data, as well as disclosure of personal data of limited access or their extraterritorial accessibility to criminal communities or intelligence structures during their storage in the territory other states.

As part of the actualization of digitalization processes, issues of information security of the country become even more relevant. In this regard, the responsibility for the security of the state lies not only with the government, but also with the

national security committee. Numerous plans for the development of our country, the economy, society set specific tasks for the development of the information society in Kazakhstan, the level of literacy of the population in this area. It should also be borne in mind that in the past three years alone, the amount of illegal content has increased 40 times on the Internet, and this increasing flow requires the establishment of a reliable barrier - “Cybershield of Kazakhstan” (https://informburo.kz/novosti/nazarbaev-segodnya-tankami-voevat-ne-nado-zapustit-virus-i-vsyo.html).

“Cybershield of Kazakhstan” needs special project management. It is necessary to form a pool of current research and development topics to finance them. However, there are different models of project implementation, and this depends on the specifics of a particular project.

In order to effectively implement the “Cybershield of Kazakhstan” concept, reasonable protectionism is needed to support domestic scientists and manufacturers of information security tools. Some measures to support domestic manufacturers are spelled out in the “Cybershield of Kazakhstan” concept, but it is proposed to supplement them with another important element of project management - expertise at open scientific seminars. I believe that this will be an effective measure to identify projects that are truly important for the state, as well as support for domestic startups and researchers. It is also proposed to thoroughly and comprehensively study international experience, in particular, the experience of Russia in the issues of import substitution in the field of information protection.

The first model, the classical one, is when the progress of a scientific project is financed. The second model is when the reward to the winner of the competition is given after the completion of the project. The third model is a public-private partnership. It is necessary to study international experience in the management of knowledge-intensive projects of national importance.

Among other tasks, such as retraining and advanced training, it is necessary jointly with NPP Atameken to assist higher education education in the field of information security, that is, to work out issues related to the development of educational learning standards and the choice of elective disciplines for high-quality training of national personnel in information security.

The cyber defense of Kazakhstan national information security system aims to achieve and maintain a high level of protection of electronic information resources, systems and information and communication infrastructure as a whole against external and internal threats (http://www.adilet.gov.kz/ru/leaflet/kibershchit-kazahstana).

The developers of the domestic antivirus program «Teleb» have set a goal - to find and eliminate the threat before it appears. The system attempts to detect an object before it enters the user’s computer. The email message is scanned by the antivirus, and in the event of a threat it will be eliminated. Government agencies and security forces (https://24.kz/ru/news/social/item/214494-kazakhstan-zanyal-83-mesto-v-globalnom-indekse-po-kiberbezopasnosti) use this program.

Specific methods and tools used in cyberspace pose a number of complex questions to responsible structures. They need to determine, firstly, whether an attack on electric grids, which paralyzed the country’s economic life, is an act of war, for example? How to calculate the economic damage done? What responses are legitimate from the point of view of international law?

Secondly, given the lack of experience in mastering cyberspace, it can be difficult to distinguish a targeted attack on computer systems from an accidental and unintended malfunction, since the effect in both cases will be the same.

Third, taking into account the fact that cyberspace is a virtual phenomenon and is not geographically localized, it is sometimes impossible to identify the perpetrators of a particular hostile act.

Conclusion

Unlike wars customary for mankind, where there are various conventions and norms governing the conduct of war, cyberspace as a new phenomenon is only being formed, and the existing norms in this situation reveal their inconsistency. Since attacks in cyberspace can affect not only the military, but also the civilian sphere, and also taking into account the difficulty of determining their sources, these actions can become one of the convenient tactical tools for terrorists. Perhaps open discussion and study of this problem, participation in it is not only IT. - specialists, but also professionals from various fields, including lawyers, politicians, public figures, scientists, doctors and other experts, could provide the key to solving these acute problems of the beginning of the 21st century.

References

U.S. National Security: A Reference Handbook. Publishing House: ABC-CLIO, 2010.

Toffler. E. Third Wave (The Third Wave). - Publisher: AST., 2010

Franklin D. Kramer, Stuart H. Starr, and Larry K. Wentz, Cyberpower and National Security. - Washington, DC: Potomac Books, 2009.

Ronfeldt, D. Cyberocracy is Coming // The Information Society Journal. vol.8 (4), 1992.

Ben-Israel I. and Tabansky L. An Interdisciplinary Look at the Information Age // Military and Strategic Affairs. Issue 3 (3), 2011.

https://www.nato.int/docu/review/2013/Cyber/timeline/EN/index.htm

Magazine "Spark". Publisher: Kommersant JSC. - №39, 04.10.2010, p. 24

https://24.kz/ru/news/social/item/214494-kazakhstan-zanyal-83-mesto-v-globalnom-indekse-po-kiberbezopasnosti

https://www.nitec.kz/index.php/pages/test

http://kz-cert.kz/ru/about

https://www.youtube.com/watch?v=du68MJ4vfaY

http://www.akorda.kz/ru/events/segodnya-v-astane-glava-gosudarstva-nursultan-nazarbaev-prinyal-uchastie-v-yubileinom-sammite-shanhaiskoi-organizacii-sotrudnichestva

https://new-retail.ru/tehnologii/kak_rabotaet_antifrod6645/

Pitolin E. Cyber Threats-2019. https://forbes.kz/blogs/blogsid_192920

https://informburo.kz/novosti/nazarbaev-segodnya-tankami-voevat-ne-nado-zapustit-virus-i-vsyo.html

http://www.adilet.gov.kz/ru/leaflet/kibershchit-kazahstana

https://24.kz/ru/news/social/item/214494-kazakhstan-zanyal-83-mesto-v-globalnom-indekse-po-kiberbezopasnosti

ҒТАМР 87.24.23

Керімова Ж.Қ.[1], Ахапов Е.А.[2], Шимидзу К.[3]

[1]докторантура студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zhansayakerimova@gmail.com
[2]Ph.D., доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz
[3]PhD, қауымдастырылған профессор, Тоттори Университеті, Жапония, Тоттори қ.

ЖАПОНИЯ МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОЛАШАҚТЫҢ ЭКО-МОДЕЛЬ ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ЭКО-САЯСАТ: АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ ӘКІМДІГІНІҢ МЫСАЛЫНДА

Қазіргі таңда қоршаған ортаның ластануымен күресу үшін таңдаулы да оңтайлы әрекет ету керек екені баршамызға мәлім. Ғылыми мақалада жапондық болашақтың эко-модель қаласының тиімді тұстарын анықтау мақсатында Қазақстан Республикасының ең ірі мегаполисі – Алматы қаласы негізге алынып отыр. Алматы қаласын еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгелі бері көлік және логистика саласында реформалар енгізген төрт әкімшіліктің жүргізген саясатына жалпы шолу жасалады. Қаланың атмосфералық бассейнінің ластануын азайту үшін жүргізген реформалары мен атқарған жұмыстарына сараптама жүргізіледі.

Алматы қаласында жүзеге асырылып отырған жобалар республикамыздың басқа қалаларында әлі жоспарға енбеген жобалар болып табылады. Ол жобалар Алматының негізінде сәтті болып табылса, онда өзге де ірі қалалар мен моноқалалардың күн тәртібіне кіретін мәселеге айналады деп болжанады. Сол себепті Алматы қаласында жүргізіліп отырған қоршаған орта саясаты бүкіл елдің назарында болып отыр. Осы тұста Алматы қаласында атқарылған жұмыстар көрсетілген соң, жапондық болашақтың эко-модель қалаларына сараптама жүргізу арқылы ең үздік және еліміздің өзге де ірі қалалары мен моноқалаларына бейімді әрі оңтайлы тұстары анықталады деп күтіледі. Ал әлем мойындаған жапондық тәжірибенің жасыл экономикаға бет бұрған Қазақстан үшін бағалы болатыны сөзсіз.

Түйін сөздер: болашақтың эко-модель қаласы, эко-саясат, қоршаған орта саясаты, Жапония, Қазақстан, Алматы қаласы, әкімдік, әкімшілік.

Kerimova Zh.K.[1], Akhapov E.A.[2], Shimizu K.[3]

[1]Ph.D student, Far East Department, Oriental studies faculty, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zhansayakerimova@gmail.com
[2]Ph.D, associate professor, Far East Department, Oriental studies faculty, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz
[3]Ph.D, associate professor, Tottori University, Japan, Tottory

Environmental policy of the Japan's and Kazakhstan's eco-model cities of the future: The case of Almaty city government

These days it's common knowledge that air pollution control needs effective actions. The biggest metropolitan city of Republic of Kazakhstan – Almaty city is taken as the base for finding out effective measures of eco-model cities of the future in Japan. It is given review to the main reforms of the four city administrations regarding environmental policy in the field of transport and logistics. The article analyses conducted measures and reforms aimed at reducing carbon emissions.

Realizing projects in Almaty city are the only and newest ones in the republic. Those projects are supposed to be entered to agenda of other big cities and monocities, if they will be found successful and effective. Therefore Almaty city's environmental policy attracts whole republic's attention. After the presentation of the main actions of Almaty city policy, it is expected to reveal the best and appropriate measures for the rest big cities and monocities of our republic through making analysis of eco-model cit-

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

ies of the future in Japan. Accepted by the whole world the Japanese experience will be valuable to the Kazakhstan, which sets its transition into the green economy.

Key words: eco-model city of the future, environmental policy, Japan, Kazakhstan, Almaty, city government, administration.

Керімова Ж.Қ.[1], Ахапов Е.А.[2], Шимидзу К.[3]

[1]докторант, кафедра Дальнего Востока, факультет востоковедения,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zhansayakerimova@gmail.com
[2]Ph.D, и.о. доцента, кафедра Дальнего Востока, факультет востоковедения,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ahapov.erlan@kaznu.kz
[3]PhD, ассоциированный профессор, Университет Тоттори, Япония г. Тоттори

Экополитика экомодели городов будущего Японии и Казахстана: на примере акимата города Алматы

На сегодняшний день всем известно, что для борьбы с загрязнением окружающей среды нужно принимать эффективные меры. В данной статье за основу берется самый крупный мегаполис Республики Казахстан – г. Алматы, для того чтобы выявить эффективные стороны экомоделей города будущего в Японии. Дается общий обзор политики четырех администраций города Алматы, которые ввели реформы в сфере транспорта и логистики с момента получения независимости. Проведён анализ предпринятых мер и реформ для снижения уровня загрязнения в атмосферном бассейне города.

Реализируемые проекты в городе Алматы являются на данный момент новейшими и единственными в республике. Предполагается, что эти проекты войдут в повестку дня остальных крупных городов и моногородов, если их признают успешными. По этой причине проводимая экополитика в городе Алматы привлекает внимание всей республики. И после представления предпринятых мер в городе Алматы ожидается выявление самых лучших и подходящих мер для остальных крупных городов и моногородов нашей республики через проведение анализа экомоделей города будущего в Японии. Признанный всем миром японский опыт будет ценным для Казахстана, установившего ориентир на зеленую экономику.

Ключевые слова: экомодель города будущего, экополитика, Япония, Казахстан, город Алматы, Акимат, администрация.

Кіріспе

Қазіргі таңда Жапония технологиялық даму бойынша көшбасшы елдердің бірі. Сонымен қатар, дамыған мемлекеттер арасында жақын болашақта енді соқтығысатын проблемаларды басынан алғашқы болып өткеріп жатқаны баршамызға мәлім. Мысалы, бала туудың азаюы, егде адамдардың көбеюі, парник газдардың артуы сияқты проблемалар. Осындай мәселелерді ескере отырып, оңтайлы шешімін табуды ерте бастап, біршама жетістікке жеткен Жапонияның тәжірибесі көптеген ел үшін үлгі болып отыр.

Дүние жүзі бойынша атмосфераға бөлінетін көмірқышқыл газы бастаған парниктік әсер тудыратын алты түрлі газдың үлесінің көбеюіне қатысты проблемаларды шешу үшін алғаш рет 1990 жылдары дамыған елдер бірлесе жұмыс істей бастайды. Оның көрінісінің бірі – 1997 жылғы Киото хаттамасы. Халықаралық құжаттың баптарына сәйкес, 1990 жылмен салыстырғанда 2008-2012 жылдар аралығында Жапония көмірқышқыл газының көлемін 6%-ға төмендетуі тиіс (www.unfccc.int. Official site). Соған қатысты Жапонияның Қоршаған орта министрлігі зерттеу институттарымен бірлесе отырып бірнеше жобаны іске қосты. Олар: «2050 жылы Жапония көмірқышқыл газ көлемі төмен қоғам» (ағылшын тілінде – Towards a Japan Low Carbon Society (LCS)), «Болашақ қаласы» (ағылшын тілінде – Future city), «Эко-модель қаласы» (ағылшын тілінде – Eco-model city) концептілері. Аталмыш «Жапония көмірқышқыл газ көлемі төмен қоғам» жобасы зерттеу жұмыстарын 2004 жылы бастаса (www.2050.nies.go.jp.Official site), «Болашақ қаласы», «Эко-модель қаласы» 2008 жылы бастауын алды. «Эко-модель қаласы» концептісінің нысанына алғашында он үш қала алынып, 2012 жылы жеті қала, 2013 жылы үш қала қосылды. әр қауымдастық жергілікті ресурстарды қолдана отырып, тұрақты даму мен көмірқышқыл газын азайтуда өз моделін жасап шығаруда (http://future-city.jp. Official site). Қазақстанда Жапониядағы болашақтың экомодель қаласы жайында Е.А. Ахапов (Ахапов, 2017:15-20) зерттеп, Китакюсю қаласы жүргізген саясаты қарастырылады. Жоғарыда аталған Жапонияның қалалары жайында болашақта бірнеше сериядан тұратын ғылыми мақалалар тізбегінде кеңінен айтылатын болады.

Қазақстан Республикасы үдемелі индустрияландыру мен жасыл экономикаға бет бұрғалы, еліміздің қоршаған ортасы мен экологиялық жағдайына ерекше көңіл бөлініп келеді. Мысалы, 2018 жылы Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексіне (2007 жылғы) тағы өзгертулер мен түзетулер енгізілді. Бұл – еліміздегі экологиялық мәселелерді заң негізінде шешуді бастаған қадам.

Алматы қаласында жүзеге асырылып отырған қоршаған орта мәселелеріне қатысты жобалар республикамыздың басқа қалаларында әлі жоспарға енбеген жобалар болып табылады. Ол жобалар Алматының негізінде сәтті болып табылса, онда өзге де ірі қалалар мен моноқалалардың күн тәртібіне кіретін мәселеге айналады деп болжанады. Сол себепті Алматы қаласында жүргізіліп отырған қоршаған орта саясаты бүкіл елдің назарында болып отыр. Осы тұста Алматы қаласында атқарылған жұмыстар көрсетілген соң, жапондық болашақтың эко-модель қалаларына сараптама жүргізу арқылы ең үздік және еліміздің өзге де ірі қалалары мен моноқалаларына бейімді әрі оңтайлы тұстары анықталады деп күтіледі. Сол себепті бұл *зерттеудің нысаны* болып – Алматы қаласы мен қоршаған орта саясаты алынып отыр. Алматы қаласының экологиялық жағдайы, автокөліктердің қоршаған ортаға әсерін Амирбекова Р. (1990), Омаров А.Ж. (1999), Сальников В.Г. (2000), Қиялбаев Ә.Қ. (2003), Бегимбетова А.С. (2015) сынды ғалымдар зерттеген. Алайда қала басшыларының қоршаған орта саясатын зерттеп, сараптама жасалып жазылған еңбек жоқтың қасы.

Зерттеудің мақсаты және міндеттері

Қазақстан Республикасының ең ірі мегаполисі – Алматы қаласында ауа ластануының деңгейін төмендетуге үлес қосу және әр кезеңдегі қала басшылығының көлік және логистика саласында жүргізген эко-саясатын зерттеу, қала басшылары атқарған жұмысының тиімді және тиімсіз нәтижесін айқындау.

Зерттеудің методологиясына мерзімді басылымдар мен мұрағаттағы мәліметтерге шолу, статистикалық мәліметтерге сараптама жасау, кейс стади әдістері жатады.

Зерттеу нәтижесі және дискуссия

Зерттеу барысында әр қала басшысының жүргізген қоршаған орта саясатының ұтымды және ұтымсыз тұстары анықталды. Кейбір жобалар қағаз бетінде қалып, жүзеге асырылмай қалып жатса, кейбір жобалар өзінен кейінгі қала басшысының тарапынан қолдау тауып, іске асырылып жатты.

Негізгі бөлім

Осы тұста еліміздің ең ірі мегаполисі – Алматы қаласы негізге алынып отыр. Себебі РМК «Қазгидрометтің» 2018 жылдың алғашқы жартыжылдық есебіне сәйкес, Алматы қаласы атмосфералық ауа ластануының жоғары деңгейлі қалалар қатарына жатады екен.

Жалпы алғанда, атмосфералық ауа ластануының төрт деңгейі бар, олар: өте жоғары деңгейі (СИ[1] –10-нан аса, ЕЖҚ[2] –50% аса), жоғары деңгейі (СИ – 5-10, ЕЖҚ – 20-49%), көтеріңкі деңгейі (СИ – 2-4, ЕЖҚ – 1-19%) және төменгі деңгейі (СИ – 0-1, ЕЖҚ – 0%). Атмосфералық ауаның азот диоксиді, көміртегі оксиді, күкірт диоксиді, формальдегид, күкіртсутегі, қалқыма бөлшектер, фенол, аммиак сияқты ластаушы заттармен жоғары және өте жоғары ластанулары келесі факторлармен түсіндіріледі:

1) Автожолдардың қалалық көліктермен бос еместігі (кептелуі) – бензиннің және дизельдік отынның көпқұрамды болып шығуы елді-мекендегі атмосфералық ауаның азот диоксидімен, көміртегі оксидімен, органикалық заттармен және т.б. ластануының негізгі көзі болып табылады. Ал қаладағы жоғары автожолдардың бос еместігі жақсы желдету болса да, атмосфералық ауада зиянды заттардың жиналуына әкеледі.

2) өндіріс орындарынан эмиссияның шашылуы – өндіріс орындарынан шыққан заттардың жануы, ауа ластануының жоғары деңгейіне бейімделген өндірістік процестің нәтижесі. Елді-мекен аумағындағы әуе бассейінде олардың шашылуы қала, қала маңы мен кенттердің атмосфералық ауа сапасына айтарлықтай әсер етеді.

3) Елді-мекендердегі атмосфералық кеңістіктің төмен желдетілуі – атмосфераның жерге жақын қабатында ауа ластаушылары жиналып, олардың шоғырлары өте жоғары деңгейде сақталады (Қазақстан Республикасы қоршаған орта жай-күйі жөніндегі ақпараттық бюллетені, 2018:10).

Зерттеу жұмысының нысаны болып табылатын Алматы қаласының экологиялық

[1] СИ (стандартты индекс) – қысқа уақыт кезеңінде ең көп өлшенген, бекеттегі бір қоспа үшін немесе барлық бекеттердегі барлық қоспалар үшін өлшенген деректерден ШЖШ (шекті жол берілген қоспаның шоғыры) бөлінген қоспа шоғыры

[2] ЕЖҚ (ең жоғары қайталанғыштық)%, ШЖШ-дан асуы – бекеттегі бір қоспа үшін немесе барлық бекеттердегі барлық қоспалар үшін өлшенген деректердегі қайталанғыш.

ахуалын нашарлататын факторлар ішінде көлік мәселесі 80%-ды қамтып, басымдық танытып отыр. Төмендегі кестеге қарасақ, еліміздің ең ірі мегаполисіндегі автокөліктер саны жылдан жылға артуда (1-сурет – Алматы қаласы бойынша).

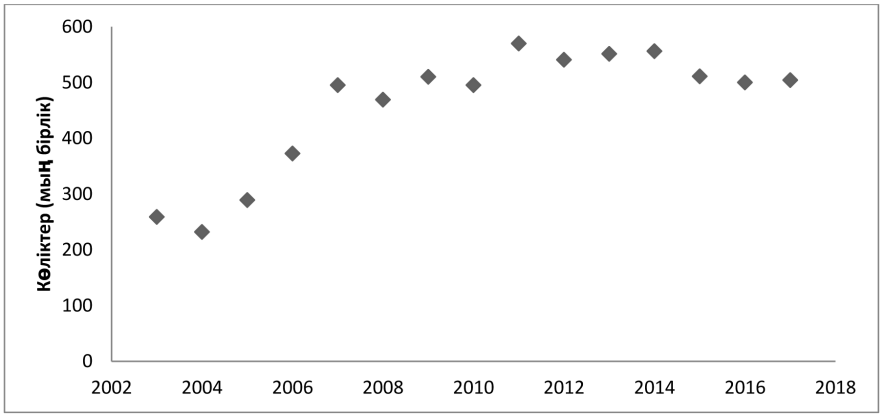

Дереккөз:http://stat.gov.kz

1-сурет – Алматы қаласындағы көліктер санының өсу динамикасы

Ал Статистика комитетінің 2018 жылдың 1 қаңтарындағы есебіне сүйенсек, республика бойынша автокөліктер саны 3,851,600 бірлік екен (www.stat.gov.kz. Official site). Сонда Алматы қаласында бүкіл еліміздегі автокөліктердің шамамен жетіден бір бөлігі жүр екен. Ғалымдардың айтуынша, елімізде автокөліктердің жыл сайынғы өсімі шамамен 127 мыңға жетіп отыр. Яғни, осы қарқын сақталатын болса, онда бүгінгі көрсеткіш 2,5 еседен артып кетері сөзсіз. Демек, бүгінгі автомобиль жолдары мен қала көшелеріндегі көлік инфрақұрылымы ертеңге сай келмейтіндігі анық байқалады. Осындай өсім салдарынан жолайрықтар мен тұрақ мәселесі күрделі шиеленіске түсері сөзсіз. Ал қазіргі жолайрықтар мен қалалық аса ірі магистральдардың (мысалы, Райымбек, Рысқұлов, әл-Фараби, Сүйінбай даңғылдары және т.б.) тәуліктік өткізгіштік көрсеткіштері небәрі 80-100 мың автомобильге ғана есептелген деп алаңдаушылық білдіріп отыр (Egemen Qazaqstan, 2018:4).

Осындай проблемалардың тууына бірқатар үрдістер себепші болды. Мысалы, Кеңес одағының құлдырап, егеменді ел атанғанда, ең маңызды мәселелер қатарында жарқын болашаққа жетелейтін нарықтық экономиканы дамыту, ұстанатын саяси бағыт, ел қауіпсіздігі мен өзге елдермен дипломатиялық қарым-қатынас орнату секілді сұрақтар күн тәртібінде бекіді. Алайда, ол кезде экологияға көңіл бөлетін уақыт да, орын да, қаржы да болмады. Жоғары айтып кеткендей, мемлекетімізді тұрақты даму жолына қою ең басты міндет болып, капитал жинау үрдісі жүрді (Континент, 2000:21). Капитал жинауға басымдық берілгендіктен, экология мәселесі ойластырылмады. Сол себепті қаланың атмосфералық массасының бұзылуына себепші болған бірнеше факторлар орын алды. Ең алдымен, ойластырылмаған құрылыс. Алғашында Алматы ауа дәліздерін ескерген жоба бойынша салынған. 2003-2010 жылдардағы құрылыс серпілісінің нәтижесінде ғимараттар ретсіз салынған. Іле Алатауы тауларының ғажайып көрінісін тереземен тамашалай алатын үйлер – әрбір шаршы метрі қымбатқа сатуға болатын үйлер, сол себепті инвесторлар тарапынан алғанда минималды аз аумақтан максималды сома алуға жақсы мүмкіндік болатын. Осыдан шатқалдарға перпендикулярлы орналасқан көпқабатты ғимараттар пайда бола бастады. Ал олар өз кезегінде ауалық массалар ағындылығын нашарлататын өзгеше желкен тудыратын. Кейбір сарапшылардың айтуынша, қала территорияларының желдетілуі мен желден қорғауы бойынша ҚНмЕ[3] 1987-1988

[3] ҚНмЕ (құрылыс нормалары мен ережелері) – Атқарушы билік органдары қабылдаған қала құрылысы, инженерлік ізденістер, сәулет-құрылыстық жобалау, құрылыс жұмыстарының жүзеге асырылуын реттемелеуші техникалық, экономикалық және құқықтық сипаттағы нормативтік актілердің жиынтығы.

жылдары күшін жойған. Осыдан элиталы тұрғын үйлер салатын компаниялар ҚНмЕ жоқтығын өздерінің мүдделеріне тиімді қолданды (mk-kz.kz.Official site).

Осыған орай Алматы қалалық әкімдігінің атмосфералық бассейннің жағдайын жақсартуға бағытталған саяси әрекеттерін, соның ішінде көлік және логистика саласындағы шараларын жете зерделеуді жөн көріп отырмыз. Себебі бұл уақытқа дейін Алматы қаласын басқарған бірнеше әкімшіліктің қоршаған ортаны қорғауға қатысты жүргізген саясатын жинақтап, оны тізбектеп, әрқайсысына терең талдау жасалған емес. 1991 жылы Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен бері Алматы қаласын келесі саяси тұлғалар басқарған:

1-кесте – Алматы қаласын басқарған әкімдер

	Әкімнің аты-жөні	**Билік жылдары**
1	Нұрқаділов Заманбек	1991-1994
2	Құлмаханов Шалбай	1994-1997
3	Храпунов Виктор	1997-2004
4	Тасмағамбетов Иманғали	2004-2008
5	Есімов Ахметжан	2008-2015
6	Байбек Бауыржан	2015 – осы күнге дейін

Дереккөз: «Континент», №18, 20.09-03.10.2000, Алматы қаласының ресми интернет-ресурсы www.almaty.gov.kz.

Бірнеше себептермен 2000 жыл Алматы қаласы үшін бетбұрысты кезеңге айналды. Біріншіден, жаңа үкіметтің келуімен республикалық бюджетке еліміздің ең ірі қаласы әрі ең үлкен доноры – Алматы қазынасынан алынатын сома көлемі аздап азайды: «бюджеттік бөлу» атты жаңа саясаттың нәтижесінде Алматыға 2,3 млрд. теңге шамасында қосымша қаражат берілді. Екіншіден, қалада инфрақұрылымға ірі инвестиция құю үшін жайлы экономикалық климат орнады (2-кесте). Үшіншіден, ұзақ мерзімді ынтымақтастықты қарастыратын байыпты да прагматикалық шетелдік инвесторлар пайда болды (Континент, 2000:25). Сол себепті Алматы қаласы әкімдігінің қоршаған орта саясатын қарастырғанда, В. Храпуновтың билігі кезін бастау нүктесі ретінде алып, төрт қала басшысының жүргізген саясатына шолу жасап кетуді жөн көріп отырмыз.

1. В. Храпунов әкімшілігі

Алматы қаласының аудандар саны – 6, халық саны – 1,129,400 адам (1999 ж.).

2-кесте – Алматы қаласы әкімшілігінің шығыны

өлшем бірлігі – млн. теңге

	1998 ж.	1999 ж.	2000 ж.	1998 жылмен салыстырған-да 2000 ж. +,-
Б. Республикалық бюджетке ресми трансферттерді алып тастағандағы шығындар мен несиелеу	13999	13590	19010	+5011
1. Ресми трансферттерді алып тастағандағы шығындар	13949	13411	18850	+4901
1.4. Білім беру	4015	4210	4337	+322
1.5. Денсаулық сақтау	2233	3769	4093	+1860
1.6. ә̲леуметтік қамсыздандыру мен әлеуметтік көмек	4369	1624	1571	-2798
1.11. Көлік пен байланыс		529	1994	+1994

Дереккөз: Деловое обозрение «Республика», №12 (79), 29.03.2001

Ескерту: кестеде қала әкімшілігі шығыны ішінен салыстыру мақсатында бір бөлігі ғана берілген.

В. Храпунов кезіндегі әкімшіліктің басымдықтарын анықтау үшін жергілікті бюджеттің шығындарын сараптау қажет. Ол үшін ең маңызды салалардың үш жылдық көрсеткіштері алынып отыр. Көріп отырғанымыздай, әкімдік көлік пен байланысқа 1999 жылдан бастап ерекше көңіл бөліп отыр (Республика, 2001:5).

В. Храпунов әкімшілігінің қаланың экологиялық ахуалын жақсартудағы көлік және логистика саласында ұсынған жобаларын қарастырайық:

1) 2002 жылдың желтоқсан айында Елбасы Алматы аумағын 3,7 мың гектарға кеңейту жайлы жарлыққа қойды. Жобада Алматы қаласының төңірегінде айналма жол салу қарастырылған. Ол үшін жер бөлу жайлы қала әкімі Алма-ата облысының әкімі Шалбай Құлмаханұлымен келіскен. Жол ұзақтығы – 98 шақырым, құны 100 млн АҚШ долларды құрайтын айналма жол құрылысы – күнделікті қалаға кіретін 60-70 мың транзиттік автокөліктерден айтарлықтай азайтады, оның құрылысына 1600-1800 гектар жер телімі бөлінеді (Комсомольская правда, 2002: 10).

2) Сонымен қатар метро құрылысына инвестиция табу – қала әкімінің мойнына жүктелді. Осы тұста метроның салыну тарихына аздап тоқталып кеткен абзал. 1978 жылы метроның алғашқы трассасы көрсетілген қаланың бас жоспары бекітіліп, 1988 жылы 7 қыркүйекте құрылысы басталды. Аяқтау мерзімі 1997 жылға жоспарланды. 1991 жылға дейінгі құрылыс шығынын кеңестік бюджет, жанама шығынды Қазақ КСР өтеді. Алғашқы кезектегі телім жобасы бойынша 8 бекетті қамтыған. Алайда 1991 жылы Кеңес Одағы таралған соң, метро құрылысы тоқтап қалды.

1992 жылы «Бетон-унд-Моибрау» атты австриялық фирма, 1995 жылы «SNC LAVALIN» атты канадалық компания («Алатау», «Сайран», «Сарыарқа» бекеттерін қамтитын екінші кезектегі телім жобасын жасап шығарды), 1999 жылы «Bombardier» атты өзге канадалық компания (Нью-Йорк, Париж, Мехико, Лондон, Анкара сияқты ірі қалалардағы метроның құрылысымен айналысқан), 2000 жылы «Philipp Holzmann» атты неміс компаниясы метроның құрылысын әкімдікпен келісе отырып, өз мойындарына алуға ниеттерін білдіргенмен, белгілі бір себептермен жүзеге аспады (http://metroalmaty.kz. Official site). В. Храпуновтың 2002 жылғы «Комсомольская правда» газетіне берген сұхбатында метро құрылысының аяқталу мерзімі деп 2010 жылды атады.

2003 жылға дейін сырттан инвестиция табылмаған соң, 2003 жылғы 10 ақпандағы ҚР Президентінің жарлығы бойынша метрополитеннің құрылысы республикалық бюджеттен қаржыландырылатын болды (толығырақ А. Есімов кезіндегі әкімдік шараларында қарастырылады).

3) Метроның құрылысы аяқталған соң монорельстік жолдар салуды ұсынған канадалық компанияның бұл жобасын әкімдік мақұлдап, қабылдады. Себебі, мысалы, әуежайға дейін метро салудан гөрі монорельстік жол салу айтарлықтай арзанға түсетіні түсінікті. Ал бұндай жолдар көптеген еуропалық елдерде, Жапонияда сәтті қолданылуда деген шетелдегі сәтті тәжірибені алға тартып, Үкіметке жоба ретінде ұсынылған.

4) әл-Фараби даңғылына дейін Желтоқсан, Наурызбай батыр және Сейфуллин көшелерін жүргізу, Төле би көшесін Қалқаман шағын ауданына дейін созу көзделіп отыр. Бұл шара арқылы ең жүктеулі қиылыстарды босатып, таудан самал желдің бөгетсіз есуіне мүмкіндік бермек (Комсомольская правда, 2002: 10).

2. И. Тасмағамбетов әкімшілігі

Алматы қаласының аудандар саны – 6, халық саны – 1,175,208 адам (2004 ж.).

Енді И. Тасмағамбетов әкімдігінің қаланың экологиялық ахуалын жақсартудағы көлік және логистика саласында ұсынған жобаларын қарастырайық:

1) Қаланы көпорталықты ету, әр орталықта тең дәрежеде іскерлік бөлігі, тұрғын алаптары, бос уақытты өткізу инфрақұрылымдарын қамту көзделген. әйтпесе қаланың ескі орталығы іскерлік белсенділіктің өсуінен, автокөліктің көптігінен тұншығатын болады деп түсіндіреді.

2) 2005 жылдан бастап әл-Фараби даңғылынан жоғары территорияда 6-қабаттан асатын ғимарат салуға тыйым салынды.

3) әкімнің 2006 жылғы «Вечерний Алматы» газетіне берген сұхбатында ұзақтығы 8,3 км құрайтын метроның алғашқы кезегі ел Президенті мен Үкіметінің тапсырысы бойынша 2008 жылы халықтың қолдануына беріледі деп көрсетілген.

4) Көпсатылы автотұрақтар желісін дамыту қолға алынды. Көлік қозғалысы мен автокөлік тұрағының тығыз графигін ескере отырып, қаланың бес маңызды нүктесі айқындалды. Мысалы, Ескі алаң аумағында оқу орындарынан бастап ірі сауда нүктелеріне дейін түрлі көптеген мекемелердің шоғырланғанын байқауға болады. Таңертеңнен кешке дейін тұрақта тұрған көліктер жолдың жүретін бөлігін тарылтады да, автокөліктердің қозғалысына айтарлықтай кедергі

тудырады. Ол жерде көпсатылы тұрақ салмаса, проблеманы басқаша шешуге болмайды деп қала әкімі түсіндірді.

5) Қаланың көліктік артериясын жеңілдету мақсатында жолайрықтың тиімділігін алғашқы 2 жолайрықтан (Майлин-Бекмаханов пен Райымбек-Рысқұлов-Саин) байқалғанын алға көтеріп, тағы 18-ін салуды жоспарлайды. Ол үшін жыл сайын үшеуден бастау керектігі айтылады. Мысалы, 2006 жылы Рысқұлов-Кудерин, Рысқұлов-Бөкейханов, әл-Фараби-Сейфуллин және әл-Фараби-Есентай аудандарында дайындық жұмыстары басталды. Ал әл-Фараби-Фурмановтағы (қазір Н.Ә. Назарбаев даңғылы) сегізінші жолайрық 2006 жылдың тамыз-қыркүйек айларында басталады. Шаляпин көшесі Қалқаманға дейін, Батыс Желтоқсан көшесі әл-Фараби даңғылына дейін ұзарды (Вечерний Алматы, 2006:3-4). 2007 жылы 14 мамырда Сейфуллин даңғылы мен Жансүгіров көшесі арқылы Рысқұлов даңғылы бойымен өтетін ұзындығы 1000 м эстакадалық, 400 м туннельдік жол айрығы ашылды. Бұған дейін тәулігіне 8-8,5 мың көлік қана өтетін бұл арадан енді 184 мың көлік өте алатын болады. 28 қазанда рекордтық мерзім – небәрі бес айда салынып біткен Абай-Саин, Шаляпин-Саин, Жандосов-Саин көшелерінің қиылысындағы үш бірдей жолайрық бір мезгілде іске қосылды. 24 қарашада Достық пен әл-Фараби даңғылдарының қиылысында 2007 жылғы оныншы жолайрық ашылып, қаладағы көлік қозғалысын айтарлықтай жеңілдетті. 5 желтоқсанда Абай-Жандосов-Сәтбаев, Райымбек-Сүйінбай-Пушкин және Райымбек-Розыбакиев көшелерінің қиылысында жаңа жолайрықтарының құрылысы басталды (Алматы ақшамы, 2007: 5).

6) БАКАД[4] айналма жолының салынуы 2007 жылдың күзінде басталып, 2010 жылы аяқталуы жоспарланып отыр. Еліміз бен көрші елдердің экономикалық дамуының нәтижесінде тарихи қалыптасқан транзиттік жолды көптеп қолданатындықтан, БАКАД-тың құрылысы өзекті болып отыр. Бұл жол тәулігіне 25 мыңдай көлікті қаладан тыс шығаратыны жоспарланып отыр (Вечерний Алматы, 2007:4) деп баяндалды.

7) 2005 жылы сатып алынған жаңа қазба жүргізгіш комбайнның арқасында уақыт та, қаржы да үнемделіп жатқан соң, метроның алғашқы кезегі 2008 жылдың соңында қолданысқа берілуі тапсырылды (Вечерний Алматы, 2006:4). Алайда, 2007 жылғы сұхбатында 2009 жылдың I жартысында берілетіндігі жайлы айтты (Панорама, 2007:4).

8) 7 жылдан асқан автомобильдердің елге кіруіне экономикалық санкциялар арқылы тыйым салуды Үкіметке ұсынады. Жай ғана тыйым салу емес, әкелім бажын көтеру арқылы шектеуді көздеп отырған бұл жоба ескі көліктерден шығатын пайдаланылған газды азайтатыны сөзсіз (Вечерний Алматы, 2006:5) деп баға беріледі.

9) Шығыс айналма автожолының (ВОАД) құрылысы басталып, қаланың орталығын айналма жол қоршайтын болады: оңтүстікте – әл-Фараби даңғылы, батыста – Саин көшесі, солтүстікте – Рысқұлов даңғылы, шығыста – ВОАД (www.online.zakon.kz.Official site).

3. А. Есімов әкімшілігі

аудандар саны – 8 (02.07.2008 ж. Алатау ауданы, 02.07.2014 ж. Наурызбай ауданы қосылды), халық саны – 1,324,739 адам (2008 ж.).

Енді А. Есімов әкімшілігінің қаланың экологиялық ахуалын жақсартудағы көлік және логистика саласында ұсынған жобаларын қарастырайық:

1) 2013 жылы қала әкімдігі БҰҰДБ-ҒЭҚ[5]-мен бірлесе отырып қала үшін ұзақ мерзімді көліктік стратегия жасап шығарды. Ол стратегияның мақсаты – 2023 жылға дейін қала тұрғындарын орнықты, кіріктірілген, қауіпсіз, жоғары сапада қызмет көрсететін және барлық тұрғынға қолжетімді болатын көліктік жүйемен қамтамасыз ету (Стратегия устойчивого транспорта г. Алматы на 2013-2023 гг., 2013:5). БҰҰДБ - ҒЭҚ «Алматы қ. тұрақты көліктері» (келесі – АҚТК) жобасы – көліктерден бөлінетін парник газдары шығарындыларының өсу проблемасын шешуде қалаға көмек көрсету және тұрақты көліктерді ілгерілету және көрсетілімдік жобаларды іске асыру арқылы қоршаған ортаны жақсарту мақсатында 2011 жылы басталған 5 жылдық жоба.

Өмір сүру мен жұмыс істеу үшін тартымды қала – Алматыда тұру сапасын жақсартуға мүмкіндік беретін «Алматы қ. орнықты көліктерінің 2013–2023 жж. арналған стратегиясы» 2013 ж.

[4] Үлкен Алматы айналма автомобиль жолы (орыс тілінде – Большая Алматинская Кольцевая автомобильная дорога) – Алматы облысының Қарасай, Іле, Талғар аудандарын кесіп өтетін, қаланы транзиттік көліктен босататын автожол. Ұзақтығы – 66 км. 21 көпір, 8 екіденгейлік жолайрық, 2 эстакада, 18 өтпежол, 168 су өткізуші құбыр және т.б. қамтиды. БАКАД құрылысы 2009 жылдың тамыз айындағы әлемдік қаржы дағдарысының салдарынан белгісіз уақытқа тоқтатылды.

[5] БҰҰДБ-ҒЭҚ (Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы, Ғаламдық Экологиялық Қор, ағылшын тілінде – UNDP, GEF)

АҚТК жобасының көмегімен әзірленді және бекітілді. 2014 ж. мамырда БРТ типті жүрдек автобустар дәлізі *(Б. Байбек саясатында толығырақ қарастырылады)* мен жаңа веложолдар салуды ұйымдастыру жөніндегі пилоттық жобалардың тұсауы кесілді және Алматы қ. әкімі мақұлдады (www.alatransit.kz. Official site).

2008 жылы қоғамдық көлік жеке кәсіпкерлердің қолында болып, саны өте аз болғанымен қатар, көліктер жағдайы талаптарға сай болмады. Сол себепті муниципалды көлік құруға шешім қабылданады. 2013 жылы трамвай-троллейбус басқармасы «Алматы қ. Алматыэлектротранс» ЖШС болып өзгертілді. 2015 жылғы статистикаға сәйкес, коммуналдық меншікте газбен жүретін 600 автобус пен 400 такси, 232 троллейбус пен трамвай және метро бар. Қалалық меншіктегі барлық қоғамдық көлік экологиялық таза болып келеді (www.zakon.kz. Official site) деп хабарланды.

2) 2010 жылы Шығыс айналма автожолы (ВОАД) іске қосылды. Алғашында жүргізушілердің өтінішімен әл-Фараби даңғылынан бастап (Достық даңғылының қиылысы) Балтабаев көшесіне дейінгі аралықтағы 5,6 км жол қолдануға берілді. Кейін толық аяқталған соң Халиуллин көшесіне дейінгі ұзындығы 7,8 км жол қолдануға берілді (www.tengrinews.kz. Official site). 2013 жылғы сұхбатында қала басшысы ВОАД, әл-Фараби даңғылы, Саин көшесімен жүру ақылы болатындығын айтты. Бұл – қалаға 200 мыңдай көлік кіретіндіктен, өзге қалалық автомобильдердің кіруін шектеу мақсатында жүргізіліп отырған шара. Аталған үш аймаққа жақын тұратын тұрғындар үшін жеңілдіктер қарастырылған. Бұл жобаның құны – 40 млн. АҚШ доллары, жобаны австриялық компания жүзеге асырмақ. Ақы арнайы құралдар мен смарт-карталар арқылы төленетін болады. Осы шара арқылы көлік саны 40%-ға төмендемек деп түсіндірді (www.tengrinews.kz. Official site).

3) Данияның басты қаласы – Копенгагенде тұрғындардың 30%-ы қала ішінде велосипедпен қатынайды. Велосипедтің экологияға тиімді әрі адам денсаулығына оң әсерін тигізетіндігін айта келе, 2010 жылдан бастап алғашқы веложолдар пайдалануға берілетіндігін мәлімдеді. Осыдан бастап алдағы уақытта қолға алынып жатқан жол құрылыс жобаларында веложолдың құрылысы міндетті түрде қарастырылатын болды.

4) Экологиялық жағынан таза қоғамдық көлік түрлерін қалыптастыру жұмыстары қолға алынды. 2010 жылы ЕУРО-2 стандартына сай келетін 200 автобусқа есептелген муниципалды автопарк ашу жоспарланды.

5) Сондай-ақ, қоғамдық және жеке көліктерді табиғи газ бен биоотынға ауыстыру бойынша экономикалық жағынан ынталандыру жасалатын болады деп халық алдындағы есептеде мәлімдеді.

6) Экологиялық мәселелерді шешу, әсіресе экологиялық жағынан таза және жаңа көлік түрлерін дамыту едәуір қаржы ресурстарын қажет етеді. Сондықтан осы саладағы халықаралық қаржы институттарымен және сарапшылармен ынтымақтастықта белсенді түрде жұмыс істеді. Мысалы, Еуропалық қайта құру және даму банкімен бірлесіп жеңіл рельсті көлік (ЖРТ) құрылымы жобасы бойынша жұмыс басталды. Банк оның техникалық-экономикалық негіздерін жасау үшін, жобаны жүзеге асыруда қаржы модельдерін жетілдіру мен экспертизадан өткізу үшін грант бөліп отыр (Алматы ақшамы, 2010:4-5) деп хабарланды. *(ЖРТ жобасы жайлы толығырақ Б. Байбек саясатын қараңыз)*.

7) 2008-2015 жылдар аралығында 16 жолайрық салынды. 2015 жылы Қалқаман шағын ауданы мен ВОАД-Төле би аймағындағы екі жолайрықтың негізгі құрылыс жұмыстары аяқталды. Барлық іске қосылған жолайрықтардың саны 28-ге жетті. 32 шақырым ұзақтықтағы жеті магистральдық көшенің тесіп өтуі жүзеге асырылды.

8) әлемге танымал архитектор Ян Гейлмен біріге отырып, қала дамуының тұжырымдамасын жүзеге асыру басталды. Ол тұжырымдаманың негізгі идеясы – «көліктерге емес, адамдарға арналған қала» қағидасы.

9) Көптен күткен метро 2011 жылы 1 желтоқсанда ашылды. Бірінші кезекте жеті бекет енгізілді: «Райымбек батыр», «Жібек жолы», «Алмалы», «Абай», «Байқоңыр», «Әуезов театры» және «Алатау». 2015 жылы 18 сәуірде тағы екі бекет «Сайран» және «Мәскеу» қосылды (www.zakon.kz . Official site).

4. Б. Байбек әкімшілігі

Алматы қ. аудандар саны – 8, халық саны – 1,552,349 адам (2015 ж.).

Алматы қаласы қазан айында Люблянада өткен ақылды қалалардың «Smart city-2018» атты Еуропалық форумында көлік жүйесінің кешенді реформасын жүзеге асырғаны үшін бірінші орынды иеленді. 50 ең үздік әлемдік тәжірибелер мен инновациялық жобалардың арасында финалға қатысушы үштіктің ішінде Түркияның Анкарасы мен Хорватияның Загребі де болды. Сайыс комитеті Алматының жүйелік бағдары мен келесі өлшемдерге сәйкестігін атап өтті: цифрлы технологиялардың қоғамдық көлік кірісін көлеңкелі айналымнан шығарып, ашықтығын

қамтамасыз етуі, жергілікті биліктің қоғамдық және жаяу жүргіншілер кеңістіктерінің модернизациясы арқылы экологияны жақсартуға ерекше көңіл бөлуі (www.vecher.kz. Official site). Сол себепті соңғы жылдардағы көлік және логистика саласындағы өзгерістер ерекше қызығушылық тудырады. Соларды атап кетелік:

1) 2009-2011 жылдар кезеңінде түрлі институттар Алматы қ. әкімдігінің тапсырысы бойынша ТЭН[6] дайындап, зерттеулер жүргізді және ЖРТ жобасын іске асыру форматтары мен қаржыландыру жөнінде келісулер жүргізді, бірақ жобаны іске асыру туралы шешім қабылданған жоқ. 2013 жылдан бастап жобаның жаңа фазасы басталды және Алматы қ. әкімдігінің сұрауы бойынша, БҰҰДБ-ҒЭҚ «Алматы қ. тұрақты көліктері» жобасының және Еуропаның қайта құру және даму банкінің қолдауымен мемлекеттік жеке серіктестіктің сызбасы бойынша (МЖС) іске асыру үшін жобаның тендерлік құжаттамаларын дайындауға консультанттардың үш тобы: Idom (Испания), Norton Rose (Ұлыбритания/Қазақстан) заң компанияларының техникалық мамандары, Ernst&Young компаниясының қаржы консультанттары тартылды. Жоба ұзындығы 22,9 км ЖРТ желісін салуды көздейді. Болжамды қуаттылығы – тәулігіне 77-106 мың жолаушыны қамтымақ. Жеңіл рельсті көліктің шамаланған маршруты Алатау ауданы депосынан басталады, одан кейін Момышұлы, Төле би, Панфилов көшелерінен Астана алаңына дейін – Мақатаев көшесі мен Жетісу көшесінен өтетін болады. Қосымша тармағы Қалқаман шағын ауданындағы жобаланып отырған метро станциясына дейін жүреді. Қозғалысының жобалық жылдамдығы 35 аялдамамен 24 км/сағатты құрайды, толық маршруты 40 минуттан астамға ұзартылады. Жылжымалы құрам 36 поездан тұратын болады, бұл ретте бір поезға 200-дей жолаушы міне алады деп күтілуде (Информация по проекту «Строительство линии легкорельсового транспорта в городе Алматы», 2018) деп баяндалды.

2) Халық саны жыл сайын өсіп отырғандықтан, «Жаяу жүргінші үшін жайлы қала» бағдарламасы іске қосылды. Алматының тұрғын халқы 1,5 есеге, ал жеңіл көліктер саны 10 есеге өскен (2-сурет). әрине, бұл – қалалықтардың тұрмыс деңгейінің айқын көрсеткіші. Көпшілік білетіндей, көліктер қалада кептеліс тудырып қана қоймай, ауаны да 80%-ға ластайды (Вечерний Алматы, 2017:4). Қаланың орталығын жаяу жүргіншінің ыңғайлығы үшін, қаланың айналасын көліктік ағын қозғалысының ыңғайлығы үшін өзгертілуі тиіс (жолайрықтар жайлы). Сол себепті 2017 жылдан бастап Арбат (Жібек жолы Қонаев көшесінен Желтоқсан көшесіне дейін), Панфилов көшесі (Қабанбай батыр көшесінен Жібек Жолы көшесіне дейін) және «Астана» алаңы толық жаяу жүргіншілер көшелеріне айналды (www.vlast.kz. Official site). Ал Гоголь, Қабанбай және Байтұрсынов көшелері жартылай жаяу жүргіншілер көшесіне айналмақ. Қаланың өзге орталық көшелерін жаяу жүргіншілер аймағына айналдыру жұмыстары жалғасып жатыр (www.inform.kz. Official site) деп хабарланды.

[6] ТЭН – техникалық-экономикалық негіздеме

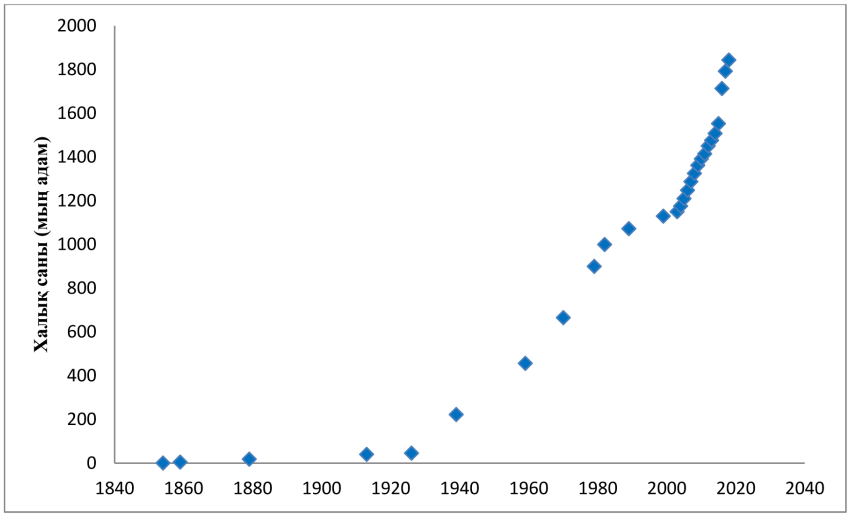

Дереккөз:webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://alamata.narod.ru/old/history.htm&strip=1&vwsrc=0

2-сурет – Алматы қ. халық саны

3) 2016-2017 жылдарға арналған атмосфералық ауаның жағдайын жақсарту жөніндегі іс-шаралардың кешенді жоспарына жүгінсек, ең бірінші болып автокөліктердің ауа бассейнін ластауын төмендету көзделген. Іс-шараларды тізбектеп шығайық:

– ҚР Салық кодексіне компримирленген табиғи газбен (КТГ), сұйытылған көмірсутегі газымен (СКГ), электр қуатымен жұмыс істейтін автомобильдерге, сондай-ақ автомобильдік газ толтыру компрессорлзық станасына (АГТКС), АГТС, ЭТС арналған қосалқы құрал-жабдықтарға салық төлемдерінен 3 жылға босату жөнінде;

– Мультиотындық автокөлікке жанармай құятын стансалар бойынша СНжЕ-ні өзгерту жөнінде;

– Жеке тұлғалардың автокөліктерін КТГ-ге көшіруді субсидиялау жөнінде ұсыныстар енгізу жайлы ҚР Парламенті Мәжілісіне хат жіберілді

– «Тоқтауға тыйым салынады» белгісі қойылған көшелердің тізімін көбейту;

– Бірыңғай автоматтандырылған автотұрақтар жүйесін іске қосу (www.almaty.gov.kz.Official site).

4) БАКАД құрылысы 2017 жылы қайта жандандыруды жоспарлап, қаланың транзиттік көліктасқынын біршама азайтады деп күтілуде. Үлкен айналма жол Батыс Қытай мен Еуропаның арасындағы логистикалық хаб ретінде Алматының экологиялық әлеуетін арттырады. Бұл жобаға құйылатын инвестиция шамамен 350 млрд.-тан астам теңгені құрайды. Іске, ең алдымен, алматылық компаниялар тартылып, мыңдаған жұмыс орындарын ашуға мүмкіндік береді (Вечерний Алматы, 2017:4) деп болжау айтылды.

5) Қоғамдық көліктерге арналған алғашқы арнайы белдеулер 2015 жылы маусым айында пайда болды. Бұл шара 2023 жылға дейін жол қозғалысының кешенді схемасы аясында жүргізіліп отыр. Қазіргі таңда арнайы жолақтар Абай, өтеген батыр, Солтүстік айналма, Райымбек батыр, Желтоқсан, Наурызбай батыр, Төле би, Қабдолов, Алтынсарин көшелерінде бар және тағы 18,2 км жол беріліп, белдеулер ұзындығын 150 км-ге дейін арттырмақшы. Алматы қаласын дамытудың Бас жоспарына сәйкес 2020 жылға дейін шаһардың 40 көшесіне осындай арнайы жолақтар түсетін болады (www.almaty-akshamy.kz. Official site) деп хабарланды.

6) Троллейбус желілерін қайта жаңғыртуға 5,5 млрд. теңгедей қаржы жұмсалып, ол трамвайларды қайта қалпына келтіруден 3 есе арзанға түсетінін 2017 жылғы халық алдындағы жылдық есепте айтып өтті.

7) Метроның құрылысы жалғасуда, тағы екі бекет («Достық» пен «Сарыарқа») 2020 жылы іске қосылып, Абай-Момышұлы аймағына дейін жеткізіледі. Метро өзін-өзі ақтады, онымен қатынайтын жолаушылардың саны 25%-ға өсті (Вечерний Алматы, 2017:4) деп мәлімделді.

8) 2016 жылдың басында қала әкімі Алматы территориясына кірер аймақта облыстық көліктерге арналған ірі автотұрақтар салу жоспары (5000 орындық көлік жолдан ұстап қалатын тұрақтары бар «Шығыс» және «Батыс» автобекеттері) барын және экологиялық айыппұлдары бар қарыздар адамдардың қалаға кіруі шектелетіндігін айтқан болатын (www.alatransit.kz.Official site). Айтып кететін жайт – 2016 жылы көліктерден шығатын газдардың улылығын бақылау жұмыстары күшейтіліп, 136 млн теңге айыппұл салынды. Бұл ретте 67% ауа ластау үлесі сырттан келген көліктерден болған (Вечерний Алматы, 2017:4).

9) BRT (Bus Rapid Transit) типті жүрдек автобустар дәлізі алғаш рет 2018 тамыз айында іске қосылды. Оның 8,7 шақырымға жететін алғашқы кезектегі бағыты Мұстафин, Сүлейменов, Жандосов, Тимирязев (Желтоқсан даңғылына дейін) көшелерімен өтеді. Ұзақтығы 13,2 км екінші кезектегі бағыты Желтоқсан, Төле би, ВОАД, Құлжа тасжолы (Жетісу базарына дейін) арқылы өтеді. 2016 жылы жасалып біткен ТЭН-ге сәйкес, жүрдек автобус дәлізі жобасына 18 метрлік автобустардың 200 бірлігіне арналған жаңа депо, газбен жүретін 67 біріктірілген автобустар, жеке аялдама платформалары мен ITS-жүйелері (Intellectual Transport Systems) кіреді. Аралас жолақтағы қозғалыста қоғамдық көліктің орташа жылдамдығы 13,3 км/сағ, арнайы жолақта 17,5 км/сағ, БРТ жолағында 21,0 км/сағ болғандықтан, сұранысқа ие болып, жолаушылар легі артып келеді (Технико-экономическое обоснование (ТЭО) Строительство системы скоростных автобусных перевозок (САП) в г.Алматы, 2016:16) деп айтылды.

10) 2016 жылдан бастап экологиялық көліктің жаңа түрін енгізді. Қала әкімдігі «Самұрық-Қазына» АҚ қаржылық қор қолдауымен Almaty Bike велосипед инфрақұрылымын дамыту жобасын іске қосты. Алғашында 270 бірлік велосипеді бар 50 велобекет қолдануға берілді, 2017 жылы екі дөңгелекті көлік санын 2500-ге дейін жеткізуді мақсат етті (www.almatybike.kz.Official site). Алматы қаласының климатының жұмсақтығын ескере отырып, велосипедтерді қолдану жыл бойы жүріп отырады деп күтілуде (www.kazpravda.kz. Official site).

11) Елбасының тапсырмасы бойынша әл-Фараби даңғылынан жоғарыға (оңтүстікте) биіктігі 12 метрден немесе 3 қабаттан артық үйлер салуға, сондай-ақ таулы аймақтарға ғимараттар тұрғызуға тыйым салынды.

12) «Шымбұлаққа» экологиялық жағынан таза емес көліктердің баруына шектеу қойылды.

13) 2017 жылы Алтын Орда базары маңындағы жолдарды кеңейту басталып, ол өзекті бір көліктік мәселені шешеді деп күтіледі (Вечерний Алматы, 2017:4).

14) 2015 жылдың 1 қазанынан бастап Алматы қаласының қоғамдық көліктерінде «Жол ақысын есептеу және төлеу жүйесін автоматтандыру» (ЖЕТЖА) жобасы бойынша ОҢАЙ! Картасының (электронды төлемнің бірегей құралы) бірінші қызметі іске қосылды (www.onay.kz. Official site).

15) Апат пен кептелістің алдын алу үшін кей көшелердің бағыты өзгерді. Біржақты көлік қозғалысын енгізу Шевченко және Құрманғазы көшелерінен басталды. Шевченко көшесінің бойында Достық даңғылынан Жароков көшесіне дейінгі учаскеде трамвай рельстері алынып тасталған соң, жолдар орташа ағымдағы жөндеуден өтіп, батыс бағытқа қарай көліктер қозғалысы біржақты болды. Құрманғазы көшесі бойында Мұқанов көшесінен Достық даңғылына дейінгі аймақта жөндеу жұмыстары аяқталған соң, шығыс бағытта біржақты көлік қозғалысы жасалды (www.stan.kz.Official site). Мамандардың айтуынша, бұл, біріншіден, қала тұрғындарының қалаған жеріне қауіпсіз жетуіне, уақыт үнемдеуіне, апатты жағдай болдырмауға септігін тигізсе, екіншіден, негізгі магистральді көшелердегі көлік жүктемесін төмендетуге ықпал етеді. Оны алғашқы екі көшеде енгізген соң тиімділігін байқаған қала басқармасы 2018 жылдың тамыз айынан бастап тағы сегіз көшеде біржақты қозғалыс бекітті (www.almaty-akshamy.kz. Official site)

16) 2018 жылы 30 қарашада құны 7,4 млрд. теңгені құрайтын жаңа көліктік жолайрықтар ашылды. 800 метрге жететін эстакада екі жыл бойы салынды. Назарбаев даңғылынан Жансүгіров көшесіне дейінгі аймақты байланыстыратын бұл жолайрық тәулігіне 48 мың көлікті өткізеді деп күтіледі (www.vlast.kz. Official site). Тағы екеуінің құрылыс жұмыстары Рысқұлов көшесінің Құлжа тасжолы және Емцов көшесінің қиылысында жүріп жатыр (www.forbes.kz. Official site).

Әр кезеңдегі қала басшысының реформасын қорытындылайтын болсақ:

1. В. Храпунов қала территориясын кеңейтуге кірісті. Ең жүктеулі деген қиылыстарды босату үшін біршама көшелерді созуды, қаланы транзиттік көліктерден босату үшін айналма жол салуды жоспарлады. Алайда ол жоспарлар жоба күйінде қалып, қағаз бетінен алыстамады. Кейінгі жобасы – мемлекет пен қала тұрғындары сонша күткен метрополитен құрылысына инвестиция табу жауапкершілігі жүктелгенмен, қала басшысы инвесторларды таппағандықтан, ақыры 2003 жылы мемлекет қаржыландыратын болды. Осыған дейін айтылған ұсыныстар кейінгі әкімдерге тиек болып, бастауы мен жалғасын тауып жатты. Ал метроның құрылысы біткеннен кейінгі монорельс құрылысы сол күйі сөз жүзінде қалды.

2. И. Тасмағамбетов қаланы көпорталықты етуден бастап, қаланың орталығында шоғырланатын көліктерді жан-жаққа таратты. В. Храпуновтан қалған метроның құрылысы жалғасын тапты. Алайда белгіленген уақытқа үлгермей, кейінге қалып отырды. Жоспар күйінде тұрған айналма жолдың құрылысы басталды, мұнда екі айналма жол меңзеліп тұр. Олар: Шығыс айналма автожолы мен БАКАД. В. Храпунов секілді көшелерді ұзартуға да, жеті жылдан асқан автокөліктерді шектеуге де көңіл бөлді. Алайда И. Тасмағамбетов алғаш болып бастаған жоба – жолайрықтардың құрылысы. өзіне берілген қысқа мерзім ішінде оннан аса жолайрық салынып, іске қосылды. Тағы он шақтысының құрылысы басталды. Осылайша қаланың көліктік артериясын біршама жеңілдетті деп айта аламыз. И. Тасмағамбетов өз еңбегінің жемісін көре алмаса да, өзінен кейінгі ізбасары тарапынан қолдау тауып, бастаған ісін аяқтап, қала тұрғындарымен бірге жемісін көрді.

3. А. Есімовтің қызметі көлік саласындағы жақсы жаңалықтарға толы болды деп айта аламыз. И. Тасмағамбетов бастап кеткен жолайрықтар құрылысы бітіп, іске қосылып жатты (олардың саны отызға таяу болды). Шығыс айналма жолы іске қосылып, қала орталығы транзиттік көлік тасқынынан біршама босап қалды. Республикадағы алғашқы және әлі күнге дейін жалғыз метро ашылып, қала тұрғындары мен қонақтарын тиімділігі мен сұлулығымен таң қалдырды. Қала басшысының өзі насихаттаған велосипедтер кеңінен қолданысқа ие болып, жергілікті билік тарапынан қолдау тауып жатты. Яғни, қалада алғаш рет веложолдар салынып, іске қосылды. әкімдік БҰҰДБ-ҒЭҚ бірлесе отырып қала үшін ұзақ мерзімді көліктік стратегия жасап шығарды. әлемге танымал архитектор Ян Гейл-

мен бірге «көліктерге емес, адамдарға арналған қала» тұжырымдамасын жүзеге асыра бастады. Алайда бұл жобалардың тек стратегиясын ғана жасап, қарастырылған ойлар жүзеге аспады: жеңіл рельсті көлік, BRT (Bus Rapid Transit) типті жүрдек автобустар дәлізі секілді жобалар. БАКАД құрылысы да аяқталмай, тоқтап қалды.

4. Б. Байбек те А. Есімовтің бастаған ісін жалғастыруды жөн көрді: BRT типті жүрдек автобустар дәлізінің бірінші кезегі алғаш рет ашылды және қоғамдық көліктің саны көбейіп, құрамы жаңартылып, жаңа түрлері енгізілді (18-метрлік автобустар, біріктірілген автобустар). Жарты жылға жетер-жетпес уақыт ішінде қала тұрғындарының көңілінен шықты деп айта аламыз. Себебі жолаушылар легі айтарлықтай көбейді. Сонымен қатар «жаяу жүргінші үшін жайлы қала» бағдарламасына сәйкес, Панфилов көшесі, Арбат, «Астана» алаңын толық жаяу жүргіншілерге арнап, көліктер қозғалысын тоқтатты. Автокөліктер кептелісін азайту үшін біршама көшеге бір бағытты қозғалыс енгізді. Ірі көшелерде қоғамдық көліктерге арналған арнайы белдеулер салып, веложолдар санын көбейтті. Осылайша велосипедте жылдың төрт мезгілінде жүре алатындай жағдай жасады. Алайда әлемнің ірі мегаполистерінде әлі күнге дейін кеңінен қолданылып жүрген экологиялық таза көліктің (трамвай) қаламызда жүруі тоқтатылды. Қазіргі таңда трамвай жолдары қала көшелерінен толық алынып, қайта пайда болуы мүмкін деген үміт те қалмады. Алайда, оның орнына дәл сондай экологиялық таза қоғамдық көлік – жеңіл рельсті көлік орнатпақшы. Ол жоба жүзеге асырылу үстінде. Осындай өзгерістердің қала атмосферасына қаншалықты жағымды әсер ететінін алдағы уақытта көретін боламыз.

Қорытынды

Осы ғылыми жұмыста Қазақстан Республикасының ең ірі мегаполисі – Алматы қаласында ауа ластануының негізгі көздері, оның ішінде басымдыққа автокөлік ие екендігі айтылды. Соған қатысты төрт әкімшіліктің қандай жұмыс атқарғандығы, қандай шара қолданғандығына шолу жасалып, тереңірек зерттелді. әр қала басшысының ұсынған жобалары, олардың жүзеге асуы, жүзеге асырылған жағдайдағы нәтижесі, жүзеге асырылмаған жағдайда өзінен кейінгі қала басшының тарапынан қолдау табу-таппауы толық қарастырылды.

Осы міндеттерді орындағандықтан, келесі міндеттер туындайды, олар: Алматы қаласы мен еліміздің өзге ірі қалалары, моноқалаларға түрлі критерийлер бойынша сәйкес келетін Жапонияның болашақтың эко-модель қаласын анықтау, ол қалалардағы көлік және логистика саласындағы қоршаған орта саясатын зерттеу. Сондықтан жоғарыда аталған қалалар жөнінде болашақта бірнеше сериядан тұратын ғылыми мақалалар тізбегінде толығырақ қарастырылатын болады. Осы зерттеу жұмысы Алматы қаласының ауа ластануының деңгейін төмендетуге үлес қосады деп күтіледі.

References

Akhapov E.A. (2017) Zhaponiyanyn bolashaqtagy eko-model qalasy: Kitakyushu qalasynyn qorshagan orta sayasaty [The model of Environmental Future City of Japan: Environmental Policy of Kitakyushu City]. Journal of Oriental studies, №3 (82), pp. 15-20.

Almaty aqshamy, 8.12.2007, №148.

Almaty aqshamy, 11.02.2010, №17.

Amirbekova R. Smog nad gorodom// Avtomobil'nyi transport Kazakhstana. 1990. - №9. – S.36.

Begimbetova A.S. Analiz sostoyaniya i orgonizatsii kontrolya zagryazneniya atmosfernogo vozduha v gorode Almaty//Materialy VI mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. North Charleston, 2015. T.2. «Respublika», №12 (79), 29.03.2001.

Egemen Qazaqstan, 14.09.2018.

https://alatransit.kz/kk/content/zhoba-turaly. Official site. Accessed 11.12.2018.

https://alatransit.kz/ru/content/elena-erzakovich-v-almaty-nuzhny-zony-s-nizkimi-vybrosam. Official site. Accessed 12.01.2019.

http://almaty-akshamy.kz/birzha-ty-k-lik-oz-aly-sy-keptelisti-azajty-p-zhy-ldamdy-ty-artty-rady. Official site. Accessed 08.12.2018.

http://almaty-akshamy.kz/arnajy-zhola-tar-ta-y-eki-k-shege-t-sed/Official site. Accessed 13.01.2019.

https://almatybike.kz/newsFull/index/1. Official site. Accessed 01.12.2018.

https://forbes.kz/process/urbanity/novyie_razvyazki_poyavyatsya_na_malom_transportnom_koltse_almatyi/Official site. Accessed 01.12.2018.

http://future-city.jp.Official site. Accessed .12.11.2018.

http://metroalmaty.kz/?q=ru/node/10. Official site. Accessed 08.12.2018.

https://mk-kz.kz/articles/2017/11/15/ekologicheskaya-obstanovka-v-almaty-podoshla-k-kriticheskomu-urovnyu.html. Official site. Accessed 08.12.2018.

http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30096463#pos=8;-56. Official site.Accessed 12.12.2018.

https://onay.kz/kk/#/about. Official site. Accessed 08.12.2018.

http://stan.kz/almatyda-kay-kosheler-bir-bagytty-boly/Official site. Accessed 08.12.2018.

https://tengrinews.kz/news/v-almatyi-otkryilas-vostochnaya-obyezdnaya-magistral-67250/Official site. Accessed 02.12.2018.

https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/vyezd-na-voad-v-almatyi-budet-stoit-10-tenge-237089/Official site. Accessed 02.12.2018.

https://vlast.kz/novosti/30689-v-almaty-zaversili-stroitelstvo-novoj-transportnoj-razvazki.html. Official site. Accessed 01.12.2018.

https://vlast.kz/gorod/23691-pesehodnye-ulicy-v-almaty-kak-eto-budet.html. Official site. Accessed 08.12.2018.

http://vecher.kz/incity/almaty-udostoen-vysshej-nagrady-evropejskogo-foruma-umnykh-gorodov. Official site. Accessed 08.01.2019.

http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://alamata.narod.ru/old/history.htm&strip=1&vwsrc=0. Official site. Accessed 08.12.2018.

https://www.inform.kz/ru/kakie-ulicy-almaty-stanut-dostupnee-dlya-peshehodov-v-2018-godu_a3095099(Official site. Accessed 08.12.2018.

https://www.kazpravda.kz/fresh/view/mi-budem-dolgo-gnat-velosiped.Official site. Accessed 08.12.2018.

https://www.zakon.kz/4734229-chto-izmenilos-v-almaty-po-rukovodstvom.html. Official site. Accessed 18.11.2018.

Informatsiya po proektu «Stroitelstvo linii legkorelsovogo transporta v gorode Almaty». Almaty, 2018.

Japan Scenarios and Actions towards Low-Carbon Societies (LCSs). Japan, 2008. http://2050.nies.go.jp. Official site. Accessed 03.01.2019.

Kyoto Protocol – Targets for the first commitment period https://unfccc.int.Official site. Accessed 03.01.2019.

Komsomolskaya pravda, 28.12.2002.

Kontinent, №18, 20.09-03.10.2000.

Omarov A.Zh., Tselikov V.V., Zal'tsmah M.D. i dr. Ekologicheskaya bezopastnost' na transporte. Almaty:Bastau, 1999. 352 s.

Panorama, 02.02.2007, №3.

Qazaqstan Respublikasy kolik statistikasy.Astana,2018.Qazaqstan Respublikasy Ulttyq ekonomika ministrligi Statistika komitetinin resmi saity www.stat.gov.kz. Official site. Accessed 12.11.2018.

Qazaqstan Respublikasy qorshagan orta zhai-kuii zhonindegi aqparattyq byulleteni. 2018, № 01 (69)366 b.

Qiyalbayev A.K. Ekologicheskaya bezopasnost' pri expluatatsii avtomobil'nyh dorog i gorodskih ulits. Almaty:NITs «Gylym», 2003. 300s.

Sal'nikov V.G. Zagryazneniye i ohrana atmosfery: uchebnoe posobiye. Almaty:Qazaq universiteti, 2000. 122 s.

Strategiya ustoichivogo transporta g. Almaty na 2013-2023 gg. Almaty, 2013.

Tekhniko-ekonomicheskoe obosnovaniye (TEO)Stroitelstvosistemy skorostnyh avtobusnyh perevozok (SAP) v g.Almaty. – Almaty, 2016.

VecherniyAlmaty,15.06.2006, №112-114.

Vecherniy Almaty, 03.02.2007.

Vecherniy Almaty, 21.02.2017, №22.

2016-2017 zhyldarga arnalgan atmosferalyq auanyn zhagdaiyn zhaqsartu zhonindegi is-sharalardyn keshendi zhospary www.almaty.gov.kz. Official site.Accessed07.10.2018.

ҒТАМР 17.71.01

Таджиев Х.Х.[1], Мырзахметұлы М.[2]

[1]PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]ф.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Xamidulla_86@mail.ru

ҰЛЫ ДАЛА ЖӘДІГЕРЛЕРІ – «ҚАЗЫНАЛЫ ОҢТҮСТІК» КӨПТОМДЫҒЫНЫҢ ТҮРКІ ӘДЕБИ МҰРАСЫН НАСИХАТТАУДАҒЫ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ

Мақалада Қазақстанның оңтүстік өңірінде 2009-2015 жылдары жүзеге асырылған «Қазыналы Оңтүстік» жобасы аясында қазақ тілінде жарық көрген түркі халықтарына ортақ құнды жазба мұралар қазақ әдебиеті тарихының бес кезеңі бойынша талданып, гуманитарлық ғылымдарға қосқан үлесі жайында сөз қозғалады. Жарияланған әдеби мұраларды Ұлы дала мұралары ретінде әлемдік ғылым кеңістігіне таныту – мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Түйін сөздер: түркі халықтары, ұлы дала мұралары, мәдени мұра, Қазыналы Оңтүстік көптомдығы.

Tadzhiyev Kh.[1], Myrzakhmetuly M.[2]

[1]PhD, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Xamidulla_86@mail.ru
[2]Professor, M. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty

The Legacy of the Great Steppe – the Role and Importance of the Multivolume "Kazynaly Ontustik" in the Promotion of the Turkic Literary Heritage

The article deals with the valuable heritage of the Turkic peoples, published in the Kazakh language in the framework of the project "Kazynaly Ontustik" ("Wealth of the southern region"), which is implemented in the course of the State program of the Republic of Kazakhstan "Cultural heritage". The main goal of the project is to open the way for the research of the world scientific space of the published literary heritage.

Key words: Turkic peoples, The legacy of the great steppe, Wealth of the southern region, Cultural heritage, multi-volume, wealth of the southern region.

Таджиев Х.Х.[1] Мырзахметұлы М.[2]

[1]докторант PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Xamidulla_86@mail.ru
[2]доктор филологических наук, профессор, Институт литературы и исскусства имени М.О. Ауэзова, Казахстан, г. Алматы

Наследие Великой степи – роль и значение многотомника «Қазыналы Оңтүстік» в пропоганде тюркского литературного наследия

В статье рассматривается ценное наследие тюркских народов, опубликованное на казахском языке в рамках проекта «Қазыналы Оңтүстік» («Богатство южного края»), которое реализовано в 2009-2015 годах в ходе Государственной программы Республики Казахстан «Культурное наследие». Основная цель статьи – открыть путь для исследования мирового научного пространства опубликованного литературного наследия. Необходимо дать возможность для изучения мировой общественностью материалов литературно-культурных памятников путем сбора, анализа и публикации данных; для исследования богатейшего наследия выдающихся ученых, внесших большой вклад в мировую науку.

Ключевые слова: тюркские народы, наследие Великой степи, культурное наследие, многотомник «Қазыналы Оңтүстік».

Кіріспе

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен. Ғалам – күллі жаратылыс, адам баласын қоршаған бүкіл болмыс Ұлы Жаратушының құдіретімен жаратылған шексіз құбылыс пен көрініс екендігінің дәлелденуі бүгінде ешбір саналы тұлғаны күмәндандырмаса керек. Сол бір мәңгі жұмбақ көріністерін, оның өзгерістерін танып білу, сол көріністер мен құбылыстарды үйрену арқылы ізгілікке қол жеткізу, оны ұрпаққа үлгі ете отырып саналы ұрпақ тәрбиелеу, Жаратушының адамзат баласына жүктеген аса жауапты міндеті болса керек. Ол толассыз ізденістер уақыт озған сайын дамып, жетіліп, адам болмысындағы қасиеттердің қалыптасып жетілуіне, оның рухани талабын қанағаттандыруға ықпал етері сөзсіз.

Осыдан 16 жыл бұрын терең ізденістер нәтижесінде құрылған «Мәдени Мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың ел игілігі үшін жасаған креативті бастамаларының бірі болды. Осы бағдарлама кейінгі жылдары Елбасы тарапынан ұсынылған игі бастамалар мен «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясы, «100 нақты қадам» ұлт жоспары, «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы, сондай-ақ «Ұлы даланың жеті қыры» мақалаларымен жалғасын тапты.

Мемлекет басшысының: «Мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің үздік жетістіктері негізінде гуманитарлық білім берудің толымды қорын жасау керек» деген тапсырмасын негізге алатын болсақ, мемлекеттің ұлттық рухани құндылықтарын терең зерттеу және тарихи-мәдени ескерткіштер мен әдеби жазба жәдігерлердің бірыңғай ұлттық жүйесін құруға бағытталған іс-шараларды жандандыру ғылымға ден қойған жас ғалымдардың негізгі міндетіне айналуы тиіс дер едік. Себебі, гуманитарлық ғылымдарға деген көзқарасты дұрыс қалыптастыру болашақта «гуманитарлық ғылымдардың толымды қорын» жасауға негіз болады.

Сондықтан осы зерттеу мақаламызды бүгінгі таңда гуманитарлық ғылымға бет бұрған жастарымызға әрі танымдық тұрғыдан, әрі жол сілтегіш құрал ретінде ұсынуды жөн деп санадық.

Зерттеу жұмысының материалдары мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысына тиісті деректерді әзірлеуде зерттеуге алынып отырған тақырыптың өзектілігіне және фактілердің алуандығына назар аударылды. Зерттеліп отырған тақырыптың негізгі қозғаушы факторы – еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары қолға алынған бағдарламалар, оның ішінде ерекше атап өтуді қажет ететін «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы, сондай-ақ бағдарлама аясында Оңтүстік өңірінде жүзеге асырылған ауқымды жоба – «Қазыналы Оңтүстік» жобасы деуге болады.

Тақырыпқа қатысты деректі материалдардың ең негізгілері көптомдық жобасы аясында жарық көрген төменде талданатын кітаптардағы материалдар болып табылады және бес кезеңді өз ішіне алады. Олар: халық шығармашылығы – фольклорлық мұралар, ежелгі дәуір әдеби жәдігерлері, сонымен қатар орта ғасырларда жазылған құнды еңбектер мен жазба мұралар, Қазақ хандығы дәуіріндегі және XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдеби жәдігерлер.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі дереккөз ретінде қаралып отырған көптомдықтарды жоғарыда аталған бес кезең бойынша ғылыми талдаудан өткізу зерттеу мақаламыздың басты мақсаты болып саналады. Сондай-ақ аталған томдықтар туралы мәліметтердің басым бөлігі әзірге ғылыми айналымға түспегендіктен көбінесе танымдық тұрғыдан айқындауды көздейді.

Негізгі бөлім

Ұлы дала жәдігерлерін түгендеудің жарқын үлгісі – «Қазыналы Оңтүстік»

Біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған ауқымды жоба 2009 жылы Қазақстанның тарихи-рухани жазба мұраларға бай өлкелерінің бірі – оңтүстік өңірінде (қазіргі Түркістан облысы) «Қазыналы Оңтүстік» атауымен бастау алды.

Жобаның негізгі мақсаты – сонау ежелгі дәуірлерден бастап, тәуелсіздік алғанға дейінгі елімізде болып өткен тарихи оқиғалар мен саяси-әлеуметтік жағдайлардан сыр шертетін тарихи-рухани, мәдени-әдеби жазба деректерді жинақтау, талдау, саралау, баспа бетінде жариялау арқылы Оңтүстік өңірінің Ұлы Жібек Жолы бойында орналасқан көне Исфижаб, Сауран, Отырар, Яссы сынды қалалары және ол жерден шыққан әлемдік ғылым дамуына елеулі үлес қосқан саңлақтардың құнды мұраларын әлемдік ғылым кеңістігінде зерттеуге жол ашу болды.

Облыстың ғылымға жанашыр азаматтары мен азаматшаларынан құралған ұйымдастыру алқасы және редакциялық алқа мүшеле-

рі жиналып, 2010 жылдың қаңтарынан игі бастаманы жүзеге асыруға кірісіп кетті.

Ұйымдастыру алқасының шешімімен жинақталатын материалдар төмендегі кезеңдер бойынша, ең алдымен халық шығармашылығы – фольклорлық мұралар, ежелгі дәуір әдеби мұралары, сондай-ақ орта ғасырдағы жазба мұралар, Қазақ хандығы дәуіріндегі және XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдеби жәдігерлер ретінде топтастырылатын болды.

Жоба аясында 5 бағыт бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары жоспарланып, облыстың аудан, қалаларында сондай-ақ шалғайдағы елдімекендеріне дейін бірнеше ғалымдардан тұратын экспедиция жұмыстары ұйымдастырылды. Әсіресе көнекөз қариялардан ауыз әдебиетінің үлгілері жазып алынды. Кейбір отбасылардың «Атамнан қалған Құран кітап» деп сақтап жүрген, араб әрпімен жазылған көне қолжазбалар бабаларымыз XV-XX ғасырлар арасында жазып қалдырған дастандар мен хикметтер болып шықты. Бұл сияқты оқиғалар тарихта көптеп кездесіп отырған. Мысалы, 1930 жылы араб жазуы теріс-теліп, латын жазу таңбасына өткен соң кеңес билігі үйінде араб жазуымен жазылған кітап, газет, тіпті шежіре қағаздарын сақтаған адамдарды да қатты қуғынға салып, жазалап жатты. Мысалы, Ангрен қаласының 1-хатшысының үйінен араб жазуы бар кітап шыққанда оны қолма-қол атып тастаған. Артынан «ол не кітап екен?» деп оқып қараса, өзбек тіліне аударылған араб жазуымен жазылған «Комманифес» болып шыққан. Б. Момышұлының бір естелігінде Баукең: «Ауылға келсем үлкен-кішісі жабыла латын жазуын үйреніп жатқан кезі екен. Ауыл белсендісі болып кеңестік құрылысқа қызу атсалысып жүрген менің Момынқұл көкем (әкемнің інісі) үйге сәлем бере қуанышты түрде кіріп келді. Отырар-отырмастан дереу ел жаңалығын айта бастады. Екпіндеп көңілді түрде: «Енді бізді ешкім де халық жауы деп айта алмайды. Өйткені үйдегі Момыш көкең мен Бауыржан жинап, оқып жүрген газет кітаптарын да, өздері жазып-сызып жүрген қолжазбалардың бәрін де жиып алып, анау шеттегі терең құдыққа лақтырып жібердім. Бәлекет енді осымен кетсін», – деп мәз-мейрам болып отыр. «Ойбай, көке-ау, оның ішінде менің жазып жүрген өлеңдерім, әкем жинап жүрген шежіре деректері, Абайдың 1909 жылғы қолға әрең түсетін кітабы да бірге кетті-ау!» – деп қатты ренжісем, қағанағы қарық, сағанағы сарық үлкен жұмысты атқарып келгендей көтеріңкі күйде: «Бәледен машайық қашып құтылыпты» демей ме, «халық жауы» дегеннен аман қалсақ болды емес пе», – деп бейғам пығылмен өзіне-өзі риза болып отыра берді», – деп өкініш білдірген болатын. (Мырзахметұлы М., 1:8) Мұндай жағдайлардың ел басынан талай рет өткендігін ескерсек, ғылыми-зерттеу экспедициялары кезінде табылған мұралар бабаларымыз қалдырған асыл мұралардың оннан біріне де тең келмесі ақиқат.

Терең зерттеулер нәтижесінде көптеген әдеби жазба мұралар жинақталды. Еліміздің жетекші оқу орындарынан білікті мамандар мен ғалымдар қызметке тартылып, Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің ғылыми қолжазбалар қоры, Ұлттық Ғылым Академиясының қолжазба қорлары зерттелді. XIX ғасырда Оңтүстік өңірінде туылып, сол өңірде ғылымның, әдебиеттің дамуына үлес қосқан, тағдырдың ауыр тауқыметінен Қытайға жер аударған Жүсіпбек Шайхисламұлы сынды ақындар шығармашылығына қатысты деректерді Қытай Халық Республикасының Шыңжаң автономиялы аудандарынан іздестіру арқылы көптеген қолжазба дастандар жиналып, қызу жұмыстар атқарылды.

Осылай 2010 жылы желтоқсан айында көптомдық кітаптарының алғашқы 20 томдығы жарияланды. Аталған томдықтар жоғарыда айтып өтілгендей, халық шығармашылығы – фольклорлық мұраларға, мифтер мен аңыздар, ертегілер, эпостық, ғашықтық, батырлық жырларына, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарға, шешендік сөздер, термелер мен арнау өлеңдерге арналды. Мысалы, белгілі этнограф әрі фольклорист ғалым, бауырлас қазақ, өзбек халықтарының ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен Түркістан өлкесінің тарихына елеулі үлес қосқан Әбубәкір Диваев және Ташкент мұғалімдер семинариясының оқытушысы Лютштің бұрын баспа бетін көрмеген ертегілері, сонымен қатар Орта Азияда өмір сүріп жатқан қазақтардың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, халықтық шығармашылығымен көп уақыттар бойы ізденістер жүргізген Оңтүстік өңірінің дана тумаларының бірі Қыдырәлі Саттаров және шәкірттері тарапынан халық арасынан жазып алып жинаған мақал-мәтелдері қолжазбадан алғаш рет баспаға ұсынылды.

Бүкіл түркі халықтарына ортақ сюжетпен ұрпақтан ұрпаққа ауыз әдебиеті арқылы жеткен Оғыз қаған эпосы, «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Едіге», «Ер Шора», «Қамбар батыр», «Алатау батыр» сынды батырлық жырлар мен «Қыз Жібек», «Мұңлық-Зарлық» сынды ғашықтық дастандарының бірнеше нұсқалары алдыңғыларымен қатар жарияланды. Жоба бастау алған алғашқы жылдары томдықтардың жалпы санын

200-ге жеткізсек деп жоспарлаған болатынбыз. Зерттей келе алғашқы жылдардың өзінде-ақ жинақталған әдеби мұралар жоспарланған 20 томнан тіпті, екі-үш есеге асып кетті.

Осыған байланысты 2011 жылы жоспарланған 45 томға ежелгі дәуір әдеби мұраларымен қатар қосымша жинақталған фольклорлық шығармалар томдықтардың 2, 3, 4, 5 кітаптары ретінде нөмірленіп жалғасын тапты. Сондай-ақ ел арасынан жинақталған аңыз-әпсаналар мен оңтүстік өңірінің әз-әулиелеріне арналған томдықтар, жұмбақтар мен майданнан жазылған хаттарға арналған кітаптар, сонымен қатар «Жеті қаған», «Есім хан», «Қырық қыз», «Қарға батыр», «Абылай хан» сынды фольклорлық экпедициялар негізінде жинақталған жыр-дастандар жарық көрді. Тұрмыс-салт жырлары, балалар фольклоры, ғибрат сөздер, бата-тілектер мен беташарлар, қазақ халқының күлдіргі әңгімелеріне арналған томдықтарда халық шығармашылығының асыл үлгілері жарияланды.

Қазақ халқының шешендік, суырып салма сөз өнерінің ерекше дамығанын көрсететін әдеби жанрдың бірі – айтыс. Көптомдықтың 29 том 1-кітабы және 30 томының 1-6 кітаптары мен 140-144 томдар айтыс өнерінің түрлі үлгілеріне арналды. (Айтыстар, 2:324)

2010-2013 жылдары жоспарлы зерттеулер нәтижесінде жалпы саны 202 кітабы жарық көрді. Бұл кітаптарда фольклорлық шығармалармен қатар жинақталған ежелгі және орта ғасырдағы әдеби мұраларға орын берілді.

Ежелгі және орта ғасырлар – бұл кезеңдер ежелгі Тұран мен Иран өлкелерінде жазылып қалдырылған әдеби жәдігерлер мен араб, парсы һәм түркі мәдениетінің тоғысқан кезеңі ретінде түркі жазба әдебиетінің негізі қаланып, көркем сөздің аясы кеңейе түскені тарихтан белгілі. Мешіттер мен медреселер, сұлтан сарайы мен хан ордаларына жиналған түркі сөз зергерлерінің тамаша жыр-жауһарлары мен Ислам ғалымдарының теңдессіз трактаттары түрлі бағыттағы мектептер әлемдік өркениет тарихында ерекше із қалдырды. Көптомдықтың келесі бөлімдері міне, осы кезеңнің кемеңгер ғалымы – Отырардан шыққан атақты ғұлама, әлемде Аристотельден кейінгі екінші ұстаз титулына ие болған тарихи тұлға – Әбу Нәсір әл-Фарабидің трактаттарынан бастау алды. Әбу Нәсір осыдан мың жыл бұрын өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында:

«Қала – бір үмбеттің өмір сүріп жатқан топырағының (жердің) бір бөлшегі, ал үмбет жер жүзінде өмір сүріп жатқан адамдардың бір бөлігі. Адамдардың бақытты ғұмыр кешулері үшін бір-бірлеріне қол ұшын беріп, көмектесіп өмір сүріп отырған қала – қайырымды қала. Осындай қаладағы қоғам – қайырымды қоғам және осындай түсінікте болған үмбет те қайырымды үмбет.

Қайырымды дүние, оның ішінде өмір сүріп отырған барлық үмбеттің бақытты, тату тәтті өмір сүруінің нәтижесінде ғана мүмкін болмақ» (Әл-Фараби, 3:149) деген болатын.

Расында, ойшылдың ізгілікті мақсат тұтқан түйінді идеялары бүгін де күн тәртібіндегі маңызды мәселенің бірі болып отыр. Ғалымның бүкіл адамзатқа ортақ құндылықтарды насихаттайтын «Ғылымдардың шығу тегі туралы», «Ғылымдардың жіктелуі туралы сөз», «Әріптер кітабы», «Мәселелер мәні» секілді ғылымдардың жіктелуі мен логикалық мәселелерді талдаған трактаттары көптомдықтың 33 томы, 1-кітабында жарияланса, «Поэия өнері туралы», «Риторика», «Софистика», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақытқа жету жайында» атты таңдаулы трактаттары 33 томның, 2-кітабында басылды. (Әл-Фараби, 4:320) Ал аталған томның 3-кітабында танымал ғалым философия және теология ғылымдарының докторы, профессор Досай Кенжетайдың алғаш рет түпнұсқадан тікелей қазақ тіліне аударған Әл-Фараби бабамыздың «Жүректің мәселелері жайлы», «Азаматтық саясат», «Бақыт жолына бағыттау», «Дін кітабы» және «Ваккум туралы мақала» атты шығармалары енгізілді. (Әл-Фараби, 5:320)

XII ғасыр соңы мен XIII ғасырлар басында өмір сүрген Түркістан өңірінің Иугнек (қазақша Жүйнек) қыстағында заңып болып туып, фәни жалғанның жарық сәулесін көруге өмір бойы ғашық болған, Ұлы Алла Тағаланың берген ерекше қабілеті арқасында жастайынан ілім-білімге құмартып, түркі тілдері мен араб тілін жетік меңгерген, Ислам шариғаты қағидаларын жанжақты зерттеп-танып, терең іліміне сай «Әдиб Ахмед» деген құрметті атқа ие болған Адиб Ахмет Махмұтұлы Жүйнекидің ақыл-ойы толысып, діни танымы әбден кемелденген шағында жазған, мазмұны мен танымдық жағынан алғанда Әбу Нәсір әл-Фараби, Махмұт Қашғари, Қожа Ахмет Ясауи жазбаларымен үндесіп жатқан орта ғасырлардағы түркі халықтарының рухани жәдігерлерінің жарқын туындысына айналған, Ислам құндылықтарына негізделген дидактикалық өлең-жырларының жиынтығы – «Ақиқат сыйы» («Һибәтул-хәқаиқ», XII ғ.) шығармасының бір томдығы жарық көрді. (А.Жүйнеки, 6:328)

Түркі халықтарына ортақ әдеби жәдігерлердің ең асылы, адамгершіліктің ең жоғарғы шыңын өлеңмен өрбітіп, хикметтері арқылы мейірімділікке, Ұлы Аллаға лайық құл болуға, Оның қайтарғанынан қайтып, бұйырғанын бұлжытпай орындауды насихаттаған, өз заманында түркі тілінің дамуына ерекше үлес қосқан, сөйтіп, сопылық әдебиетінің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың 148 хикметінің таза қазақша аудармасы Ә. Бөкебаевтың аудармасымен жарық көрсе (Қазыналы Оңтүстік көптомдығы, А. Ясауи, 7:296), белгілі шығыстанушы ғалым Төрәлі Қыдыр 1904 жылы Қазан қаласында басылған хикметтер жинағын транскрипциялап, түпнұсқадан қазіргі қазақ тіліне аударма жасады. Бұл еңбектер көптомдықтың 21 томының бірінші, екінші, үшінші, төртінші кітаптарында жарық көрді (А. Ясауи, 8:296). Бұл аударманың алдыңғы томнан басты айырмашылығы – оның академиялық басылым ретінде жарық көруі дер едік. Яғни, мұнда хикметтердің аудармасы мен транскрипциясы қатар беріліп, соңынан хикметтердің асылмәтіні қоса берілді. Бұл әдіс кез келген ғалым, зерттеушінің хикметтерді жан-жақты талдауына мүмкіндік берері сөзсіз. Аталған том 2013 жылы Ясауи мұраларының жаңа шығармаларымен толығып, бесінші кітабы ретінде жалғасын тапты. Мұнда философия және теология ғылымдарының докторы, профессор Досай Кенжетайдың аудармасымен «Иасауи мұралары» атауымен «Көңілдің айнасы», «Тариқат әдебі туралы» және «Пақырнама» еңбектері жарық көрді (А. Ясауи, 9:328).

Сопылық әдебиетте Хакім ата атымен танымал болған Ясауидің атақты шәкірті Сүлеймен Бақырғанидың 5 кітаптан тұратын хикметтер жинағының жариялануы сопылық әдебиетті сүйіп оқитын көзі қарақты оқырмандар үшін тіпті жаңалық болды. Аталған еңбектер қазақ тіліндегі аудармасы транскрипциясы және асыл мәтінімен бірге жарияланды (С. Бақырғани, 10:328)

XIII-XV ғасырларда бір жағы Сарай ордасы, екінші жағы Хорезм аймағымен ұштасып жатқан кең байтақ өлкеде өмір сүрген түркі халықтары тілінде ортақ рухани дүниелер – діни-дидактикалық, діни-танымдық, сопылық бағыттағы көркем шығармалар жазылды. Бұл рухани мұралар Насируддин Бұрһаниддин Рабғузидің «Пайғамбарлар тарихы» (Қисса-с ул-әнбия) (Рабғұзи, 11:328), қазақ даласынан шыққан әйгілі ғалым Әл-Кердеридің діни-дидактикалық сарында жазылған Жұмақтардың ашық жолы («Нәһжул-фәрадис») (әл-Кердери, 12:312), Шымыр руынан шыққан атақты ғалым – Мұхаммед ибн Мұхаммед әш-Шымыр би-Алты Бармақтың «Мұхаммедтің Пайғамбарлық дәлелдері» («Дәлаил нүбүууат Мұхаммади», XV ғ.) еңбегі (Алты Бармақ, 13:328), XV ғасырда көне Тұрбат жерінде туылып, кейіннен Орта Азияның ірі мәдени-рухани орталықтары Самарқанд, Бұхара қалаларында білімін шыңдаған түркі халқының дана перзенті Мәулана Атаи ғазалдарының қазақ тіліндегі көркем аудармасы (М. Атаи, 14:320), XV ғасырда өмір сүрген ғалым Шәриф Әмиди тарапынан жазылған әйгілі туынды «Түрік тіліндегі Шаһнама» «Шаһнаме бит-турки» шығармасы, (Шәриф Әмиди, 15:312), XIV ғасырға тән Құтбтың «Хұсрау-Шырын» дастаны (Құтб, 16:304), сопылық әдебиетте Ахмет Ясауи жолын жалғастырған Сопы Аллаярдың «Әлсіздердің табандылығы» («Сәбатүл ажизин») және Тажуддин Жалшықұлының «Әзизаға хат» («Рисалаи Азиза») (көне түркі тілінен аудармасы мен түсініктемелері) еңбектері (Сопы Аллаяр, 17:328), сондай-ақ оңтүстік тарихына қатысты шежіре-насабнамалар баспаға ұсынылды. Сайф Сараидың Түркіше Гүлстан – «Гулстан бит-турки» шығармасы да 67 томның 1-4 кітаптарында жарық көрді. (С. Сараи, 18:320).

XVI ғасырда Ұлы Моғолдар империясының негізін салушы, даңқты мемлекет қайраткері, ақын, жазушы Заһираддин Мұхаммед Бабырдың «Шариғатты түсіндіруші» («Мубәййән дәр фиқһ») шығармасы мен ғазалдарының транскрипциясы және ғылыми аудармасы 57 томның 1-4 кітаптарында (З.М. Бабыр, 19:328), сондай-ақ әйгілі «Бабырнама» еңбегі дайындалып 58 томның 1-2-кітаптарынан орын алды. (З.М. Бабыр, 20:304)

XVI ғасырда өмір сүрген тағы бір атақты тұлға, Моғолстан мен оған іргелес жатқан елдер тарихы мен мәдениетінен мол деректер жазып қалдырған тарихшы, әдебиетші ғалым Мұхаммед Хайдар Дулатидың атақты «Жаһаннаме» шығармасы (М.Х. Дулати, 21:336) қазақ тіліне аударылып, әйгілі Тарих-и Рашиди еңбегі парсы тіліндегі текстологиясымен 59,60,61,62-томдарда жарық көрді. (М.Х. Дулати, 22:304)

Шамамен XVI-XIX ғасырлар арасында жазылып, қолжазба күйі сақталған, Ясауи сопылық мектебі өкілдерінің хикметтеріне арналған кітаптар 92 томның 1-2-3-кітаптарында «Ясауи шәкірттері» атауымен жарияланды. (Ясауи шәкірттері, 23:304) Аталған кітаптар да алғаш рет қазақ тілінде баспа бетін көріп отырғандықтан, хикметтердің аудармасы және транскрипциясы мен асылмәтіні қоса берілді.

XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдеби мұралар

2014-2015 жылдардағы ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижесінде жарық көрген мұраларды XIX ғасыр және XX ғасыр басындағы әдеби мұраларға көшу кезеңі деуге болады. Шын мәнінде, бұл кезең қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алып, қазақ жазба әдебиеті өкілдері мол әдеби мұра қалдырған дәуір болды.

Бұл кезең өкілдерінің бір тобы ел арасында ежелден қалыптасқан әдеби дәстүр, халық арасында өтіп отыратын «қиссахандық» кештерінде адами құндылықтарды дәріптеп, жаратылғандардың арасында ерекше бітім мен қасиетке ие болған адам үшін Ұлы Жаратушысының көрсетіп берген ақиқат жолынан тайынбауға, Аллаға серік қоспауға шақырды. Соңғы Елші, Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) пайғамбарлық өмір жолын насихаттайтын қисса-дастандар жазып, ел арасында жатқа оқып, сол арқылы халықты діни біліммен тәрбиелеп жатса, екінші бір тобы заманының жетістіктерін пайдалана отырып, Ташкент, Қазан, Орынбор сынды сол кезеңдегі түркі халықтарының ғылым мен білім ошағына айналған қалаларда дәстүрлі Ислам тарихынан мол хабар беретін, хикаяттар мен қисса-дастандарды кітап етіп басып шығару, сөйтіп халыққа тарату ісімен айналысқандығын көруге болады.

Көптомдық кітаптарының жауапты редакторы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент С.Д. Өмірзақов өзінің арнайы монографиялық еңбегінде көптомдық жобасы аясында жарық көрген XIX ғасыр және XX ғасыр басындағы әдебиет өкілдерінің шығармаларына тоқтала келе: «Қазірге дейін жиналған мұралардың жиырма үш мың жолдан асатынын ескерсек, тек өлке халқына ғана емес, әдебиет тарихында мүлдем белгісіз дүниелердің жарыққа шыққандығы қуантады» дейді. (С. Өмірзақов, 24:18)

Көптомдық кітаптарында жарық көрген аталған кезең үлесіндегі шығармаларды зерттеген кезімізде жалпы жоба аясында жарық көрген 311 кітаптың 30 пайызға жуығы осы кезеңге тиесілі екендігін анықтадық.

Өмірі мен шығармаларының әдебиет тарихында зерттелуіне байланысты бұл кезең өкілдерін екі топқа жіктеп қарастырғанды жөн санадық.

Алдымен, XIX ғасыр мен XX ғасыр басында өмір сүрген, қазақ әдебиеті тарихында ғалымдар тарапынан өмірі мен шығармашылығы біршама зерттелген, бірақ әлі де болса жазып қалдырған мұралары толық жарық көрмеген ақындар шығармашылығы орын алды. Олар: Мәделі Жүсіпқожаұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Құлыншақ Кемелұлы, Майкөт ақын, Ұлбике мен Жанкел ақындар, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Шәді Жәңгірұлы, Молда Мұса Байзақұлы, Нұралы Нысанбайұлы сынды әдебиет өкілдері. Қазақ әдебиетінде өзіндік із қалдырған бұл тұлғалардың біршама шығармалары бұрын баспа бетін көріп, отандық әдебиетші ғалымдарымыз тарапынан зерттелген. Әйтсе де, экспедиция жұмыстары негізінде олардың бұрын баспа бетін көрмеген, қолжазба күйінде сақталған немесе XX ғасырдың басында Қазан, Ташкент, Орынбор сынды қалалардың танымал баспаханаларында төте жазумен басып шығарылған бірақ қазіргі қазақ әліпбиіне аударылмаған шығармалары жинақталып, аударма жасалды және баспаға ұсынылды. Мысалы, ақындар арасында бір ғана Шәді Жәңгірұлының бұрын еш жерде баспа бетін көрмеген, қолжазба күйінде ұрпақтарының қолында төте жазу және латын әріптерімен жазылған күйі сақталған, Алла елшісі Мұхаммедтің (Оған Алланың сәлемі болсын) немере ағасы Хамза Әбдулмутталибұлының қасиетті дініміз Исламды насихаттаудағы ерлік істерін жырлаған «Әмір Әмзе» дастаны қазіргі қазақ тілі қарпіне түсіріліп, көптомдықтың 83-88-томдарында жарияланса, әрбір мұсылман үшін иманның негізгі шарттарының бірі болып табылатын «Ақырет күнінің болуына сенім» және ол күнгі Ұлы Алла тағала тарапынан жүргізілетін есеп-қисап күнінің оқиғаларын баяндайтын «Ахуалы қиямет» шығармалары 89-91 томдардан орын иеленді. Сондай-ақ, 1914 жылы Ташкент қаласындағы Арифжановтар баспаханасында Кәрімжан Хакімжанұлының қаражатымен баспа бетін көрген «Хикаят Қамар уз-Заман» дастаны мен 1915 жылы Қазан қаласындағы Домбровский баспаханасында төте жазумен жарық көрген «Қисса Балғам Бағур» шығармалары көптомдықтың 228 томында алғаш қазақ графикасымен басылым көрді.

Келесі бір тарихи тұлға – қазақ ауыз әдебиеті мұраларын жинап насихаттаушы айтыскер ақын әрі жыршы, қазіргі Түркістан облысының Отырар ауданында дүниеге келіп, тағдырдың тауқыметімен өмірінің соңғы кезеңін Қытай Халық Республикасының Шыңжаң өлкесі, Іле Қазақ автономиялы облысында өткізген Жүсіпбек Шайхисламұлы. Ақынның қолжазба күйінде сақталған біршама туындылары мен XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында баспа бетін көрген қисса-дастандары Қазақстан Республикасы ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасының

сирек қорында, сондай-ақ М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақталған. Дегенмен бұл барлығы емес. Ж. Шайхисламұлы жоғарыда айтқанымыздай, біраз өмірін Аспан асты елінде өткізген. Жүсіпбектің Қытай жерінде жазып қалдырған әдеби мұраларының өзі бір төбе. Белгілі шежіреші ғалым, халық мұрасын жинаушы Сейтомар Саттаров 2012 жылы Жүсіпбек өмірінің соңғы кездерін өткізген Текес ауданында болып, ақынның қисса-дастандарын жазып алып сақтаған Баймұқан Жанбаевтың көмегімен «Хикаят Жүсіпбек қожаның Уәзипа қыз һәм қыз Шөкеймен айтысқаны», «Наурызбай-Ханшайым», «Қисса фельшер қыз», «Қисса-и Гүлжамила қыздың хикаясы», «Сақау қыз», «Қисса Кесік бас», «Қасен мен Ғайнижамал (Нұрғазарын)», «Қиямет ахуалы», «Әлі арыстан» секілді діни-дидактикалық шығармаларын жеткізді. Барлық қолжазбалар соңында «Жырлаған Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы. Сақтаған Баймұқан Жанбаев» деген мәлімет бар.

Шәді ақын мен Жүсіпбек шығармалары жөнінде келтірілген дәйекті дәлелдерді Құлыншақ Кемелұлы, Майкөт Сандыбайұлы, Нұралы Нысанбайұлы сынды сөз зергерлерінің шығармаларынан көптеп келтіруге болады. Өз кезегінде бұлардың әрқайсысы бір әдебиет зерттеушісінің арнайы ғылыми зерттеу жұмысына тақырып болары сөзсіз.

Көптомдық кітаптарының негізгі жаңалықтарының бірі – әдебиет тарихында өз орнын алып үлгермеген немесе шығармалары бүгінгі көпшілік оқырманға белгісіз, белгілі бір аумақта ғана танылып, қалып қойған, зерттеушілер назарынан тыс қалып келе жатқан ақындар шығармаларына арналған.

Өмірдерегі кейбір кәрі құлақтардың еміс-еміс есінде қалғанымен, аға ұрпақ пен орта буынға, кейінгі жас ұрпаққа мүлдем танылмай келе жатқан, тіптен ұмытылуға айналған асылдың сынығы, ақиық ақын, XIX ғасырдағы датқалық билік дәуіріндегі әдебиетінің тікелей өкілі, әдеби мұралары халық жадында сақталып, шығармашылық қуаты Қазығұрт-Қаратау аймақтық мектебінің өкілдеріне тән нақыл-өсиетке өрілген, қазақ фольклорының тамырланып жатқан Шығыс шайырлық мектебінен қана сусындаған, төкпе ақындығы діни-философиялық тереңдікпен ұштасып жатқан, жырлау тәсілі ұлттық танымның қайнарынан өріліп шыққан, әлдеқашан-ақ зерттелуге тиіс болғанымен зерттеуге алынбай, зерттелуге іліне алмай «ақтаңдаққа» айналған Италмас Түнқатарұлының шығармалар жинағы (И. Түнқатарұлы шығармалары, 25:5), Сүйіндік Тілегенұлы (С. Тілегенұлы шығармалары, 26:296), Жылқыбай Байшопанұлы (Жылқыбай Байшопанұлы мен Ұлбике Жанкелдіқызы шығармалары, 27:320), Молда Бекеш пен Гүлшат Бейбітқызы шығармалары (Қазыналы Оңтүстік, 28:296), Молда Мәди Меркішұлының екі томдығы (Мәди Меркішұлы шығармалары, 29:304), Тұрлыбек Сұлтанбекұлының төрт томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 30:320), Тұрар Байсариев (Қазыналы Оңтүстік, 31:304), Сауытбек ақындар шығармаларының жеке томдықтары (Қазыналы Оңтүстік, 32:328) Қозы Оспанұлы мен (Қазыналы Оңтүстік, 33:304), оқылса оқырманын баурап алып кететін ғашықтық дастандары мен тарихтың тереңінен сыр шертетін тарихи жырларын жазып қалдырып қана қоймай, ел алдында төгіліп жырлаған халық ақыны Қазанғап Байболұлы (Қазыналы Оңтүстік, 34:328), Орынбай Тайманұлы шығармалары (Қазыналы Оңтүстік, 35:320), мен XX ғасыр басындағы Майлықожа шәкірттерінің бір томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 36:336) Айтбай Белгібайұлы шығармаларының екі томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 37:320), Қалыбай Мәмбетұлы шығармаларына арналған жеке томдықтар (Қазыналы Оңтүстік, 38:304), Балтабай Тебейұлының шығармалар жинағы (Қазыналы Оңтүстік, 39:328), Дәулет Сарыұлының екі томдық шығармалар жинағы (Қазыналы Оңтүстік, 40:320), Шортанбай Қанайұлы шығармалары (Қазыналы Оңтүстік, 41:296) Сәдуақас Жақашұлының екі томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 42:320), Мырзашөлдің бұлбұлына айналған, сөздерін өнерімен өрнектеген Молда Мұса Жұманазарұлы (Мұса Жұманазарұлы шығармалары, 43:320), Қайыпназар Әйтпеновтың үш томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 44:304), Ергөбек Құттыбайұлы мен Елеусіз Байырбекұлының шығармалары (Қазыналы Оңтүстік, 45:312) Өтебай Қалыбаевтың екі томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 46:312) жарық көрді.

Аталған ақындар өз заманының ерекшеліктерін, халықтың тұрмыс-тіршілігін, саяси-әлеуметтік жағдайын, көркем сөзбен өрнектеді. Олардың шығармашылығын жан-жақты зерттеп зерделеу, ғылыми айналымға түсіру XIX ғасыр мен XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихына қосылған мол үлес болар еді.

Қорытынды

Зерттеу жұмысының көптомдық жобасы аясында жарық көрген кітаптарды талдауда алға қойған мақсаты оларды әдеби кезеңдері бойынша

айшықтап, бағдарламаның мақсаттарымен сәйкестігін айқындау болды. Елбасы Н. Назарбаев алғаш рет «Мәдени мұра» бағдарламасын Қазақстан халқына ұсынған кезде оның нақты 4 мақсатын ерекше атап көрсеткен болатын. Атап айтқанда Елбасы:

«Біріншіден, халықтың орасан зор мәдени мұрасын, соның ішінде осы заманғы ұлттық мәдениетін, фольклорын, дәстүрлері мен салттарын зерделеудің біртұтас жүйесін жасау;

Екіншіден, ұлттық тарих үшін ерекше маңызы бар елеулі мәдени-тарихи және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіруді қамтамасыз ету;

Үшіншіден, ұлттық әдебиет пен жазудың санғасырлық тәжірибесін қорыту және кеңейтілген көркем, ғылыми өмірбаяндық дестелер жасау;

Төртіншіден, мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің үздік жетістіктері негізінде гуманитарлық білім берудің толымды қорын жасау» (Н. Назарбаев, 47:1) мәселелерін ұсынды.

Шын мәнінде, бағдарламада көзделген мақсат-міндеттерді кезегімен жүзеге асыру үшін нақты жоспарлар құрылып, жүзеге асыру жұмыстары аясында ауқымды шаралар атқарылды. Мұның айқын дәлелі, «Қазыналы Оңтүстік» жобасы деп айтуға толық негіз бар. Жоба аясында бір ғана әдеби жәдігерлерімізді түгендеу бойынша Республикамыздың түрлі өңірлерімен қатар Оңтүстік өңірінде сонау ерте замандардан қалыптасып, бүгінгі ұрпаққа таптырмас қазына ретінде қалып отырған баға жетпес мұраларымыз жинақталып, түгенделгенін көрдік. Ал томдықтарды ары қарай зерттеп, асылмәтіндерімен қатар салыстырмалы талдау жасау алда тұрған аса жауапты міндет деп санаймыз.

Жоба аясында 6 жылда жарық көрген еңбектердің жетпіс пайызы бұрын қазақ тілінде баспа бетін көрмеген, жазып қалдырушыларының қарапайымдылығы сонша, олар өздерін елде жарнамалау не екенін білмеген. Қазақ әдебиеті тарихында ғана емес, бүкіл түркі халықтары тарихы, мәдениеті әдебиетімен үндесіп жатқан әдеби жазба мұралар қазақ тілінде жарық көріп, ары қарай зерттеуге жол тартып отырғандығы зерттеушілердің гуманитарлық ғылымдарға деген талпынысының белгісі болса керек. Әсіресе, алғаш рет қазақ тілінде баспа бетін көріп отырған ортағасырлық әдеби мұраларымыз бен XIX-XX ғасырларда бір ғана Оңтүстіктен шыққан 40-тан астам әдебиет өкілдерінің шығармалары бүгін түркітану саласының зерттеу нысанына айналса, түркі халықтары әдебиетінің өзара байланысының жаңғырғаны дер едік.

Әдебиеттер

Түркі әлемі халықаралық газеті, №10 (198) 2018.

Айтыстар, 29-30 т. 1-6-кітап, 140-144 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011.

Әбу Насыр әл-Фараби трактаттары, 33 т. 1-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011.

Әбу Насыр әл-Фараби трактаттары, 33 т. 2-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011.

Әбу Насыр әл-Фараби трактаттары, 33 т. 3-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013.

Әдиб Ахмет Жүйнеки, Ақиқат сыйы, 44 т. 1-кітап, «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011.

А.Ясауи, Диуани хикмет, 20 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2010.

Ахмет Ясауи хикметтер, 21 т.1-4-кітаптар. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы:/ Нұрлы әлем, 2011.

Иасауи мұралары, 21 т.5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013.

С. Бақырғани хикметтері, 35 т. 1-5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011.

Рабғұзи, Пайғамбарлар тарихы, 36 т. 1-5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011.

Әл-Кердери, Нәһжул-фәрадис, 37 т. 1-5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011.

Мұхаммед әш-Шымыр би-Алты Бармақ. Мұхаммедтің Пайғамбарлық дәлелдері, 38 т. 1-5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011.

Мәулана Атаи шығармалары, 40-42 т. 1-2-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012.

Шәриф Әмиди, Түрік тіліндегі Шаһнама, 43 т. 1-13-кітап, 184-198 томдар, «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013.

Құтб, «Хұсрау-Шырын», 49-52 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012.

Сопы Аллаяр, Т. Жалшықұлұлы шығармалары, 54-55 т. Қазыналы оңтүстік. – Алматы: Нұрлы әлем, 2012.

Сайф Сараи, «Түркіше гүлстан», 67 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012.

Бабыр З.М. «Шариғатты түсіндіруші», 57 т.1-4-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012.

Бабыр З.М. «Бабырнама», 58 т. 1-2-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012.

Дулати М.Х. «Жаһаннаме», 59 т. «Қазыналы оңтүстік» көптомдығы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2012.

Дулати М.Х. «Тарихи-Рашиди», 60-62 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012.

Ясауи шәкірттері, 92 т. 1-3-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013.

Өмірзақов С.Д. Қоқан басқыншылығы дәуіріндегі қазақ әдебиеті (монография). – Шымкент: «Алтын шаңырақ» баспасы, 2018. – 312 бет.
И. Түнқатарұлы шығармалары, 97 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2015.
С. Тілегенұлы шығармалары, 71 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012.
Жылқыбай Байшопанұлы мен Ұлбике Жанкелдіқызы шығармалары, 95 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013.
Молда Бекеш пен Гүлшат Бейбітқызы шығармалары, 112 т. Қазыналы оңтүстік. – Алматы: Нұрлы әлем, 2013.
Молда Мәди Меркішұлы шығармалары, 113-114 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013.
Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармалары, 115-117 т. Қазыналы оңтүстік. – Алматы: Нұрлы әлем, 2012-13.
Тұрар Байсариев шығармалары, 118 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2015.
Сауытбек Ұсаұлы шығармалары, 147 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Қозы Оспанұлы шығармалары, 148 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Қазанғап Байболұлы шығармалары, 218 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Орынбай Тайманұлы шығармалары, 222 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Майлықожа шәкірттерінің шығармалары, 225 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Айтбай Белгібайұлы шығармалары, 229-230 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Қалыбай Мәмбетұлы шығармалары, 231 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Балтабай Тебейұлы шығармалары, 233 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Сарыұлы Дәулет шығармалары, 234-235 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
«Қазыналы оңтүстік», Шортанбай Қанайұлы шығармалары, 236 т. – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Сәдуақас Жақашұлы шығармалары, 237-238 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Мұса Жұманазарұлы шығармалары, 241-243 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Қайыпназар Әйтпенұлы шығармалары, 244-246 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Е. Құттыбайұлы, Е. Байырбекұлы шығармалары, 248 т. Қазыналы оңтүстік. – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Өтебай Қалыбаев шығармалары, 275 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014.
Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. 2003 жылғы 16 сәуір

References

Turki alemi. International gazette. №10 (198) 2018 year.
Aitystar, 29,30 volumes, 1-6-book and 140-144 volumes, Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
Abu Nasr Al-Farabi 33 volume. 1-book. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2011 y.
Abu Nasr Al-Farabi 33 volume. 2-book. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2011 y.
Abu Nasr Al-Farabi 33 volume. 3-book. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2011 y.
Adib Akhmet Iugneki, 44 volume. 1- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
Akhmet Yasaui, 20 volume. 1-book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2010 y.
Akhmet Yasaui, 21 volume. 1-4 book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
Akhmet Yasaui, 21 volume. 5-book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2013 y.
Suleymen Baqirgani, 35 volume. 1-5-book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
N.Rabguzi, 36 volume. 1-5- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
Al-Kerderi, 37 volume. 1-5- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
Mukhammed ash-Shymyr bi Alti Barmak, 38 volume. 1-5- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
Maulana Atayi, 40-41-42 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
Sharif Amidi, 43 volume. 1-13 book and 184-198 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2013 y.
Qutb, 49-52 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
Sopy Allayar, T.Zhalshikululy, 54-55 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
Sayf Sarayi, 67 volume 1-4 -book Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
Z.M.Babur, 57 volume. 1-4- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
Z.M.Babur, 58 volume. 1-2- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
M.Kh.Dulati, 59 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
M.Kh.Dulati, 60-62 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
Yassaui Shakirtteri, 92 volume. 1-3-book. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2012 y.
Umyrzakov S.D. «Kazakh literature in the era of the Kokand occupation» (monography) Shymkent. Altyn shanyrak. 2018 y. – 312 p.
I.Tunkataruly, 97 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik»,Almaty, Nurly alem, 2015 y.
S.Tilegenuli, 71 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
Zh.Bayshopanuli, 95 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2013 y.
M.Bekesh and G.Beybitkizi, 112 volume. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2013 y.
M.Merkishuli, 113-114 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2013 y.
T.Sultanbekuli, 115-117 volumes. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2012-2013 y.
T.Baysariyev, 118 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2015 y.

S.Usauli, 147 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Q.Ospanuli, 148 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Q.Bayboluli, 218 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
O.Taymanuli, 222 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Maylikhozha shakirtteri, 225 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
A.Belgibayuli, 229-230 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Q.Mambetuli, 231 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Baltabay Tebeiuly.233 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Daulet Sariuly. 234-235 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Shortanbay Qanaiuly. 236 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Saduaqas Zhakashuly. 237-238 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Molda Musa Zhumanazaruly 241-243 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Kaypnazar Aytpenuly. 244-246 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
E.Kuttybayuly, E.Bairbekuly 248 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Utebai Kalibaiuly. 275 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Nazarbayev N. The Missive Of The President Of The Republic Of Kazakhstan to People of Kazakhstan. 16 April 2003.

IRSTI 17.07.61; 16.31.41

Ten Yu. P.[1], Ham Kye Im[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National university, Kazakhstan, Almaty, e-mail: ten.iulyiya@kaznu.kz
[2]Lanquage Research Institute, Hankuk University of Foreign Studies, South Korea, Seoul,
e-mail: ssonya1@daum.net.

THE TRANSFERRED PLATE OF THE NATIONAL ORIGINALITY OF THE ARTISTIC TRANSLATIONS (PARK WAN SUH "WHO ATE UP ALL THE SHINGA?")[1]

The article considers the problem of national specifics in literary translation, which is regarded as an integral part of the modern literary process, promotes the mutual enrichment and interrelation between the world nations' literatures and the development of international cooperation in science, culture and education. It is known that literary translation is a special kind of translation activity linked, on the one hand, to the secondary reproducing nature of translation, on the other hand - in the process of translation to the need to create texts with the ability of direct aesthetic impact. Translator have to maintain a mediating authenticity, proximity to the original text, and at the same time to be able to create a work of art in target language and culture which will be equivalent to original. That is two divergent kinds of speech activities, the perception of the original text and the creation of translated text are interact and oppose during the translation process.

The problem of transmission of cultural identity and the preservation of the original text unique flavor in foreign language was always an acute problem for translators. The issues related to the re-creation of the so-called "unfamiliar reality" in the target language are most complex and at the same time relatively little developed. The article analyzes the translation of hieroglyphic phraseological units (HPU), culture of lexemes-realities and toponyms of Korean novel.

Key words: hieroglyphic phraseological unit (IFE), intercultural communication, "the cultural connotation", foreign language culture.

Тен Ю.П.[1], Хам Кие Им[2]

[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., e-mail: ten.iulyiya@kaznu.kz
[2]Тіл ғылымдарын зерттеу институты, Ханкук шетел тілдері университеті, e-mail: ssonya1@daum.net.

Әдеби аудармадағы ұлттық ерекшеліктерді жеткізу мәселелері

Мақалада әдеби аудармадағы ұлттық ерекшеліктің мәселесі қарастырылады. Ұлттық сәйкестік қазіргі заманғы әдеби процестің ажырамас бөлігі болып табылады, ол әлем халықтарының әдебиетінің өзара байланысы мен ғылым, мәдениет және білім беру саласындағы халықаралық ынтымақтастықты дамытуға ықпал етеді. Екінші жағынан, әдеби аударма аударма ісінің ерекше түрі болып табылады, бір жағынан, екінші жағынан, аударманың қайталанатын қайталану сипатымен, аударма процесінде тікелей эстетикалық әсер ету мүмкіндігі бар мәтіндерді құру қажеттілігімен байланысты. Аудармашы түпнұсқалықты, түпнұсқа мәтінге жақындығын және сонымен қатар, түпнұсқаға тең болатын тіл мен мәдениетте өнер туындысын жасауға қабілетті болуы керек. Бұл сөйлеу әрекеттерінің екі түрлі түрі: бастапқы мәтінді қабылдау және аударылған мәтінді құру өзара әрекеттеседі және аударма кезінде қарама-қарсы. Мәселе мәдени ерекшелігін беру және мәтіннің өзіндік ерекшелігін сақтау, шет тіліндегі бірегей дәмділік болып қала бермек. «Бейтаныс шындық» деп аталатын мәселелерді қалпына келтіруге байланысты проблемалар ең күрделі және бір мезгілде салыстырмалы түрде нашар дамыған. Мақалада иероглифтік фразеоло-

[1] This work was supported by the Seed Program for Korean Studies through the Ministry of Education of the Republic of Korea and the Korean Studies Promotion Service of the Academy of Korean Studies (AKS-2017-INC-2230007)

гиялық бірліктердің аудармасы (IFE), корей романының лексем-шындықтары мен топонимдерінің мәдениеті талданады.

Түйін сөздер: иероглифтік фразеологизм (IFE), мәдениетаралық қарым-қатынас, «мәдени коннотация», шет тілдеріндегі мәдениет.

Тен Ю.П.[1], Хам Кие Им[2]

[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: ten.iulyiya@kaznu.kz
[2]Институт языковых исследований, Университет иностранных языков Ханкук,
Южная Корея, г. Сеул, e-mail: ssonya1@daum.net.

Проблема передачи национальной специфики в художественном переводе (роман Пак Ван Со «Забытый вкус кислички»)

В статье рассматривается проблема национальной специфики в литературном переводе. Национальное своеобразие – неотъемлемая часть современного литературного процесса, оно способствует взаимообогащению и взаимосвязи между литературами народов мира и развитию международного сотрудничества в области науки, культуры и образования. Известно, что литературный перевод – это особый вид переводческой деятельности, связанный, с одной стороны, со вторичным воспроизводящим характером перевода, с другой – в процессе перевода с необходимостью создавать тексты с возможностью прямого эстетического влияния. Переводчик должен поддерживать посредническую подлинность, близость к оригинальному тексту и в то же время иметь возможность создать произведение искусства на языке и культуре, которые будут эквивалентны оригиналу. Это два разных вида речевой деятельности: восприятие исходного текста и создание переведенного текста взаимодействуют и противостоят во время процесса перевода. Острой остается проблема передачи культурной самобытности и сохранения оригинальности текста, уникального аромата на иностранном языке. Проблемы, связанные с воссозданием так называемой «незнакомой реальности», являются наиболее сложными и в то же время относительно мало развитыми. В статье анализируются перевод иероглифических фразеологизмов (IFE), культура лексем-реалий и топонимов корейского романа.

Ключевые слова: иероглифическая фразеологическая единица (IFE), межкультурная коммуникация, «культурный оттенок», культура в иностранных языках.

Introduction

Literary translation is an integral part of the modern literary process, contributing to mutual enrichment and interconnection of the literatures of the peoples worldwide, the development of international cooperation in science, culture and education.

The duality of literary translation as a special kind of translation activity is related, on the one hand, to the secondary reproducing nature of translation, on the other hand - connected with the need to create texts that have the ability of direct aesthetic impact in the translation process. The translator has to keep an intermediate reliability, stay close to the original text, and at the same time to be able to create the equal of the original artwork in terms of the target language and culture. That is in the process of translation interact and oppose two divergent types of speech activities, the perception of the source on the text and the generation of the translated text.

The idea that national identity is difficult for a translator to emphasize is mentioned by I. Kashkin: «It is achieved by skillful choice and careful handling of idioms, local terms and notations of national usage, sometimes tactful hint to strange syntax and intonation» (Kashkin, 1977: 22). Literary translation, as Kashkin considers, should show a strange reality to the reader and «... to preserve text in «its national clothes».

G. Gachechiladze in his book «Questions of the theory of literary translation writes that... by the national form we mean not only the language of the work that changes during translation (the language in this case is the same material, the same mean of performing the translation, as in the creation of the original work, the whole aggregate of artistic elements» (Gachechiladze, 1972: 70). In his opinion, this question in practice faces great difficulties, since in each concrete case it is necessary to establish, firstly, what is national characteristic and, secondly, what in characteristic represents essential and typical, in the transfer of which will correctly reflect the reality of the original one.

V. Rossels «Translation and national diversity of the original notes that»... specific words expressing national way of life should be transferred without change. At the same time, words that have relevant translation should be replaced. ... «All art features

of national form of product can be expressed to the other language. It remains only to recall that which side we approach to the issues of literary translation, it is always necessary to assume the fact that translation is a work of art, it is a single organism, and the translator no less than author is obliged to remember of interrelation of parts, place and role in creation of the whole» (Rossel's, 1995: 61).

Czech scientist Jiří Levý in the fundamental work «The art of translation» emphasizes on the need to preserve national and artistic characteristics of the original, believing that national identity, flavor need to widen and enrich the view of the foreign-language reader. In translation, according to Jiří Levý, it makes sense to save only those moments of specificity that will make the reader can feel typical foreign environment, that is, only those that might be perceived as carriers of national and historical specificity (Left, 1974: 61).

A. Mikulin in the article «National and cultural specificity and translation» emphasizes the following aspects - connection of word meaning and national culture. A. Mikulin identifies several levels of national and cultural information: level of meaning of the reality function, their social and emotional significance; introduces the term «cultural connotation» of the word, i.e., national, cultural information that word contains.

The translators always face the problem to convey national and cultural specificity and to preserve unique flavor of foreign language of the original text. The issues related to recreating on target language of the so-called «other realities» are still not very developed.

The art text remains the object of research of domestic and foreign researchers, such as Yu.M. Lotman, I. Smirnov, R. Barth, T. Kuhn. From the moment of the occurrence of the classical hermeneutics in the 19th century, which considered the text as a cultural fact, until the structural research of the text became in the 70s of the 20th century, the study of the translation of art prose did not lose its relevance.

In studies of I.V. Karasika, E.S. Kubryakova, E.S. Alexandrova emphasizes that different linguocultural communities have different cognitive bases, which is determined by differences in the linguistic pictures of the world and the classification of the surrounding reality. Without acquaintance with the components of the cognitive base of the linguistic picture of the world of the Korean language, it is impossible to implement full-fledged intercultural communication and exact translation.

From the point of view of cognitive science, the text is viewed with an inextricable link with the transfer of information from one person to another. At the present stage, approaches to the analysis of the text are considered as studies of the information flow of W. Chafe; system-functional grammar M. Halliday; the sociolinguistic approach of U. Labov; study of strategies for understanding T. van Dijk and W. Kintsch

The informational aspect as an aspect of Interlingua communication has been the subject of the information theory of translation. According to this theory, the transition from the FI to the IT is carried out at the information level. The purpose of the transfer is to send a message, i.e. information intended for transmission, or invariant information. The source text is the carrier of semantic information and information about the structure, and not the object of transformations. Therefore, in the process of translation, there is no interlanguage transformation, but search and transmission of information. Not the all information should be saved in the translation, but that which is intended for translation, in other words "translation invariant".

In translation practice from Korean to Russian, we adhere to the concept of M. Halliday. He emphasizes that «the language is as it is by virtue of the functions it has developed in order to serve people in their life» (Halliday, 1978: 4).

The text is viewed as the transfer of information from one person to another, as emphasized by Son-U No «Text is not just a set of sentences, but a source of information for communication in a given language». «텍스트란 단순히 일련의 문장 연쇄가 아닌 하나의 통합적, 언어 완전체로서의 역하를 하는 통화성 발화체 (communicative occurrences)를 의미한다» (노 성 우, 2006: 139). In the original text, semantic information is transmitted through a context in which the functions of phonemes, morphemes, lexemes, and syntaxeme are integrated.

Consider these objects on the example of comparative text analysis of the novel박 완 서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까» (박 완서, 1992) and translated into Russian language (by Lee Sang-Yoon, Hahm Yong-Jun «Who ate up all the shinga?» by Park Wan Suh (Park Wan Suh, 2016). In the translation of the title of the novel, the symmetry of the content plan and the expression plan is broken. Direct translation of the title of the novel: «Who ate up all shinga which was a lot».

Park Wan Suh began to write at her middle age. The writer was born in 1931 in Gaepung-gun province in the Pakchokkol village. The first literary work the «Naked tree» published in 1970 in the women's magazine «Yoson tona». And from this

time she began her creative path in the literature of modern Korea.

As the years pass, things are changing. With the advent of globalization from year to year the convergence, interpenetration and interaction of cultures of East and West increase, and only the mountains and rivers, the city gates, monuments of culture and history of Seoul, described by writer Park Wan Suh in his autobiographical novel «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까» remain unchanged. Translators pretty certainly conveyed nostalgia for the past and the title of the Russian version of the novel «Забытый вкус кислички» (literary «Forgotten taste of the shinga») best reflects the time of childhood, when hunger could be satisfied by mountain grass and roots, severe adolescence and destitute youth.

Methods

Adaptation is a complex process of recoding culture of one people into the culture of another during linguistic transformations.

The linguist L. Venuti proposes two strategies: domestication of the original and foreignization of translation. Domestication is an ethnocentric assimilation of the foreign text to the linguistic norms of the target language, figuratively speaking «an invitation author-foreigner to native language culture». While foreignization is the intentional deviation from these rules in order to fix the singularity, the «difference» of the foreign text, figuratively speaking «sending the reader abroad». Thus, as stressed by L. Venuti, the easier it is to read the translation, the more invisible the translator, and the more visible the author of the original (Venuty 2013, 59).

Main body

Thus, adaptation can be oriented both to the linguistic culture of the original and to the linguistic culture of the translation. Regardless of the focus, the text is adapted to effect interaction of two languages and two cultures. Thus, the translation strategy of internationalization of the text suggests a maximum use of the translation equivalents of the national culturally marked units, if any part of language that contribute to a «painless» transition from the text of one culture to the text of another.

Let's turn directly to the analysis of translations of the hieroglyphic phraseological units (HPU) of the novel («Who ate up all the shinga?»):

Phrase	HPU	Translation (Vinogradov, 1978)	Translation by Lee Sang-Yoon, Hahm Yong-Jun
설상가상으로 같은 해 엄마가 서울로 오빠 뒤바라지를 하러 떠났다 (박 완서, 1992: 19).	설상가상 Misfortune never comes alone; ice hoarfrost crystals on the snow surface Беда не приходит одна; на поверхности снега еще и иней	Misfortune never comes alone; Moreover there are hoarfrost on the snow surface... that year mom went to Seoul to take care of brother.	...To this misfortune was added another one. In the same year mom went to Seoul to take care of brother (Park Wan Suh, 2016: 19).
할아버지는 우리 남매를 장중보옥에 비유하시곤 했는데.....	장중보옥 jewel in one's hands драгоценный камень в своих руках	...Grandfather used to compare me and my brother with a jewel stone in his hands...	Grandfather thought of my brother and me as his treasure... (Park Wan Suh, 2016: 24).
.....시골의 무지몽매 탓으로 단정하고, 자식들이라도 어떡하든 그 곳에서 빼내고자 한 것은…(박 완서, 1992: 20).	무지몽매 Absolutely ignorant (stupid) абсолютно невежественный (глупый)	At any cost to wrest children from an ignorant village...	...Mother... adamantly argued that the blame for all that's rustic ignorance <shaman are unable to help my father and he died of peritonitis> ...and she decided at all costs to wrest her children from the middle of nowhere (Park Wan Suh, 2016: 25).
이상은 그것을 속수무책의 그들 최후의 창작유희라고 묘사해 놓고 있었다 (박 완서, 1992: 25).	속수무책 helplessness беспомощность 속수무책이다 totally helpless; can't move a step совершенно беспомощный; шагу ступить не может	Lee Sang described it as their complete helplessness.	Lee Sang described it as the last creative play at the limit of helplessness (Park Wan Suh, 2016: 30).

Hieroglyphic phraseological unit (HPU) 설상가상 conveyed as «*To this misfortune was added another one*». The first misfortune is a disease of grandfather, who was growing weaker every day, and the heroine was three years old when her father died, now she felt as it was the second time of losing her father. «*To this misfortune was added another one*». And it is a misfortune that *«In the same year mom went to Seoul to take care of brother»*. The behavior of the eldest daughter-in-law was unheard of riot, violating the domestic order. The eldest daughter-in-law, becoming a widow, left her father-in-law and mother-in-law, depriving them of her care under the pretext that her son needs to get education. Thus, when translating phrase logical units, we consider the problem of phrase logical context logy, which is based on the study of the realization of the meaning of a phrase logical unit in the context of a specific text and the method of its adequate transmission to the translating language. Idioms serve as an important means of transmitting art images, as well as the transfer of national-cultural color, promotion the emphasis of art information.

Let's give another example: 장중보옥 jewel in one's hands. In the text of the translation conveyed by the lexeme *treasure*, which can be traced to the symmetry of the expression plan and content plan units of the original and translation. Lexeme *treasure* meets literary translation and, has a metaphorical meaning in comparison with direct translation.

The following example: 무지몽매 *absolutely* ignorant (stupid). This HPU was translated as *from the middle of nowhere*. (Direct translation) *Mother decided at any cost to wrest children from an ignorant village*. The translators in the Russian translation used additional method of convey as follows: *...and she decided at all costs to wrest her children from the middle of nowhere.* Compare the two phrases: *to wrest from an ignorant village - to wrest the middle of nowhere*, the second phrase is more stylistically colored and matches the description of the life in the village, where ignorance and superstition lead to tragic irreversible consequences. 무지몽매 absolutely ignorant (stupid). By the stupidity and ignorance of grandparent, the character loses her father early. He died of appendix peritonitis. They did not go to doctor in the hospital, but were cure disease with herbs. When this treatment did not help, they found a shaman. She began to cast driving out a demon. Mother failed to convince relatives. And for herself she decided to take away children away from absolute stupid stupidity and ignorance at any cost and give children a good education. And this was possible only in the capital, in Seoul.

Another example: 속수무책 helplessness 속수무책이다 complete helplessness. In a literary translation - *Lee Sang described it as their complete helplessness*. In the novel «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까 (Who ate up all the shinga?)» Park Wan Suh gives the memory of the story by *Lee Sang «Boredom»* that she read. Five or six country boys didn't know what to do: they had no toys. It ended up that they squatted in a row and each pooped a pile of poo. Outstanding mastery of the author makes a reader really feel the highest degree of inexpressible boredom.

In actuality, everything was wrong. Having moved to the capital, the heroine really knew what tedium was, it was here that she was crushed by her. The natives of Seoul treat the village children with pity, considering their life boring. The hieroglyphic phrase logical unity conveys not so much the semantics: helpless; step cannot step. The author, using the phrase logical unity 속수무책, conveys the national-cultural flavor of the villagers, including children. They are part of nature. Nature does not stop for an hour, it lives, moves, changes, therefore there is no time for adults and children to be bored. Besides breakfast, lunch and dinner, the children themselves were looking for something to eat in the woods and fields, and they also found entertainment themselves. Emerging shoots of roots, shinga, chestnuts and acorns - everything grew around in abundance, and it was interesting for children not only to taste them themselves, but also to treat adults with what they found. Most often these were herbs and mushrooms. And russula and mushrooms slingshot grew so fast that it seemed to turn away, as someone dislodge them upstairs underground. The children played, bathed in a brook that flowed through the whole village. One of them got at least one small shrimp from the bottom, then the joy and squeal beat over the edge. In the evening, it was possible to catch them so much that are dinner they would make a delicious soy paste soup.

The assimilation of the foreign text to the language and cultural norms of the target language allows you to create readable text and to minimize the features of a foreign text.

It should be noted that literary texts as a rule, contain plenty of the means of expressiveness and figurativeness, to convey it translator is required to have remarkable ingenuity, imagination and professionalism. To convey such expressions in another language is difficult due to the lack of direct equivalents, the presence of certain cultural and other differences. The literary text as a form of realization of the artistic picture of

the world is connected with the linguistic picture of the world.

..개정지방과 그 근교의 주거양식의 특색으로는 바깥채를 낮고 소박하게, 안채는 높고 정결하게 꾸미는 것과 함께 마당치레의 유난함을 꼽을 수가 있다. 사랑채에 면한 바깥마당은 앞이 트이게 하고 양쪽에 뽕나무나 빗자루를 만드는 댑싸리 나무로 둘러치고 함박꽃이나 국화를 몇 그루 심는 정도지만 뒤란 치려는 공이 들고 화려했다 (박 완서, 1992: 21).

Consider the «cultural connotation» of words in this passage, i.e. national, cultural information that is contained in the word. According to V. S. Vinogradov, these words are of "culture-specific nature" (Vinogradov, 1978: 88). Words 안채–사랑채 symmetrically recoded in terms of content and expression: the interior room - the guest room is translated by the use of equivalent translation, which contributes to a more complete adaptation of the style.

The word 댑싸리 *Kochia (bassia) scoparia* was recoded: *summer cypress* with the following explanation (*the plant is used to make brooms*).

Thus, the translators seek the "middle ground" of form and meaning, and the cultural features of the original text and the translated text. This strategy involves the use of translation techniques such as: combined translation (loan translation + descriptive translation).

Translation of geographical names, i.e. nonequivalent vocabulary is one of the translation problems. But it is not always necessary to translate: one can use synonyms and other linguistic means to convey the same thought. Translation of certain lexical units is not at all due to the absence of the concepts themselves and it is necessary to resort to transliteration, loaning or describing the meaning for their transmission. There are many toponyms in the autobiographical novel by Park Wan Suh 박 완서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까» «Who ate up all the shinga?» - exact addresses, names of districts, villages, mountains, passes. Basically, place names are given by transliteration: 박적골 – Pakchokkol, the village in which the author's family was born and lived; 송도, 개성, 현저동, 사직동, 숙명고녀, 인왕산 → Songdo, Gaesung, Hyeonjae-dong, Sajik-dong, Sookmyung High School, and Inwangsan Mount. All these names are given in transliteration in Cyrillic by the L.R. Kontsevich system (Koncevich, 2001). Only the pass is like ... 바위들이 장롱을 (wardrobe, dresser) 부려 놓은 것처럼 → ... The rocks were piled like dressers, so this pass was called농바위 고개 pass-dressers → … Translators found another equivalent: «rocks similar to chests. That's why the pass was called Rocks-Chests». *Dressers – Chests*. Consider and compare the meaning of these words: Dresser, the sort of low cabinet with drawers (Explanatory Dictionary by Dahl) → Chest, box with a cover on a sample, usually with a lock (Explanatory Dictionary by Dahl). So, the translators have chosen more acceptable one to convey the language picture of the world, because a chest is more appropriate when one is traveling through mountain passes than, obviously, a dresser with its drawers.

Conclusion

The creative aspect, or the art of literary translation itself, consists of the personal literary skills of a translator, his abilities, psychological readiness for this type of creativity, as well as the ability to foresee the literary needs of his time and answer non-delivered questions in interliterary and, in intercultural communication.

Thus, artistic translation from the point of view of the original language can be perceived as a loss, but from the point of view of the translation language, the translation can be considered as a new reading, which can bring a new meaning to the original text.

Acknowledgement

We would like to express our gratitude to Professors Ham Kye Im, Lee Byong Jo.

Conflict of Interest

None declared.

References

Chafe W. Discourse, consciousness and time. The flow and displacement of conscious experience in speaking and writing. – Chicago: University of Chicago Press, 1994.

Explanatory Dictionary of Dahl. –http://slovarsbor.ru/

Gachechiladze G. Questions of the theory of literary translation. Tekst. / G. Gachechiladze. – M., 1972. – P.70.

Halliday M. An introduction to functional grammar. – L.: Arnold, 1985.

Halliday M. Language as social semiotic: The social interpretation of language and meanng. – L.: Edward Arnold, 1978. – 256 p.

Kashkin I. For the reader - a contemporary. Articles and research. – M., 1977. – P. 22.

Koncevich L. R. Korean Studies: Selected Works. – M., 2001. – 334 p.

Labov W. Language in the Inner City: Studies in the Black English Vernacular. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972.

Left I. The art of translation. Tekst. / I. Left. – M.: Science, 1974. –215 p.

Park Wan Suh «Who Ate Up All the Shinga? »: novel / Translation from Korean Li San Un, Ham Jonch Zhun Pak. – M.: Time, 2016. – 320 p.

Rossel's V.M. Translation and national originality of the original. Questions of literary translation. – M.: International Relations, 1995.

Van Dijk T., Kintsch W. Strategies of discourse comprehension. – N.Y.: Academic Press, 1983.

Venuty L. Translation changes everything. – London; New York: Rutledge, 2013.

Vinogradov V. S. Leksicheskie voprosy perevoda hudozhestvennoj literatury [Lexical issues of literary translation] – M.: Izd-vo MGU, 1978. – 187 p.

박 완서 «그 많던 싱아는 누가 다 먹었을까». –서울: 운진닷컴, 1992. –294 p.

노 성 우. 통번역의 이해와 수행. – 서울: 한국문화사, 2006. – 430 p.

ҒТАМР 16.21.47

Шадкам З.[1], Токенова А.Т.[2]

[1]филол.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zubaida.68@gmail.com
[2]1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: akerke-tokenova@mail.ru

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛІ МЕН МӘДЕНИЕТІНДЕ КЕЙБІР ЕМДІК ӨСІМДІКТЕРДІҢ ҚОЛДАНУ АЯСЫ

Қазақ даласындағы өсімдіктердің биологиялық құрылымы мен қасиеттерін орыс мамандары өткен ғасырлардан бастап зерттеген болса да, Қазақ халқының өсімдіктер мен шөптерге берген атауларының ұлттық, тілдік, тарихи, әдеби жағынан зерттеулері ақсап жатыр деп айтуға болады. Әр елдің ономастикасы, топонимикасы сол елдің наным-сенімі, арман-мақсаты, қуанышы мен қайғысын, қасіреті мен сағыныш сезімдерін көрсетеді және осыларды келешек ұрпаққа, басқа өзге кісілерге жеткізеді. Өсімдіктердің адам баласының өмір тіршілігінде орны маңызды, сондықтан да көптеген елдерде өсімдік атаулары жәй сөздермен емес, бір жағдайға, оқиғаға, өсімдіктің дәрілік-емдік қасиетіне, табиғаттың құбылыстарына немесе адам баласының жан-дүниесіне байланысты берілген. Оны өсімдік атауларына қатысты туған әр түрлі әңгіме-аңыздардан байқауға болады. Мақалада Қазақ және Түрік тілі мен мәдениетінде өсімдік атаулары, оның ішінде емдік қасиеті бар өсімдіктердің қолданылуын, олар туралы халық арасында айтылатын аңыз-әпсаналарын, ұқсас және ұқсас емес жақтарын талдап көрсетуге тырысамыз.

Түйін сөздер: өсімдік атаулары, емдік өсімдіктер, қазақ-түрік мәдениеті.

Shadkam Z.[1], Tokenova A.T.[2]

[1]Candidate of philological sciences, docent, Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zubaida.68@gmail.com
[2]1st year MA student, Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: akerke-tokenova@mail.ru

Scope of application of some medicinal plants in the Kazakh-Turkish language and culture

While the biological structures and properties of plants in the Kazakh steppe have been studied by Russian specialists since the last century, it can be said that the national, linguistic, historical, literary studies of the names of the Kazakh people for plants and herbs have decreased. Onomastics, toponymy of each country, demonstrates beliefs, dreams, joy and grief, suffering and grief, and passes them on to the next generation, other people. Plants play an important role in people's lives; therefore, in many countries, plant names are not given by word of mouth, but on one occasion, an event, the medicinal properties of plants, natural phenomena, or a human soul. This may be due to legends about the names of plants. In our article we will try to analyze the use of plant names in the Kazakh and Turkish languages and culture, including the use of plants with healing properties, human legends, as well as similar and not similar features.

Key words: plant names, medicinal plants, Kazakh-Turkish culture.

Шадкам З.[1], Токенова А.Т.[2]

[1]к.филол.н., доцент факультета востоковедения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zubaida.68@gmail.com
[2]магистрант 1-го года обучения, факультет востоковедения, Казахский национальный
университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: akerke-tokenova@mail.ru

Область применения некоторых лечебных растений в казахско-турецком языке и культуре

В то время как биологические структуры и свойства растений в казахской степи изучались русскими специалистами с прошлого века, можно сказать, что национальные, языковые, исто-

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

рические, литературные исследования названий казахского народа для растений и трав уменьшились. Ономастика, топонимика каждой страны демонстрирует убеждения, мечты, радость и скорбь, страдания и скорбь и передает их будущему поколению, другим людям. Растения играют важную роль в жизни людей, поэтому во многих странах названия растений передаются не из уст в уста, а по случаю, событию, лекарственным свойствам растений, явлениям природы. Это может быть связано с легендами о названиях растений. В статье авторы попытаются проанализировать использование названий растений в казахском и турецком языках и культуре, включая использование растений с целебными свойствами, легенды людей, а также схожие и несхожие черты.

Ключевые слова: названия растений, лечебные растения, казахско-турецкая культура.

Кіріспе

Адам өмірінде өсімдіктердің алатын орны ерекше. Оны ерте кезден-ақ адамдар азық ретінде, ем, дәрі-дәрмек ретінде қолданған. Тіпті, адамның өмірі де өсімдіктерге тәуелді. Себебі, өсімдіктер болмаса, оттегі де болмас еді. Ал, оттегісіз бүкіл тірі организмдердің барлығы өз тіршілігін тоқтатар еді. Адамдардың, жанжануарлардың барлығы дерлік өсімдіктерді тіршіліктеріне тірек етуде. Жер бетінде өсімдіктердің түрлері өте көп. Б. Қалиевтың тұжырымдауынша олардың 500 мың түрі кездеседі. Сол 500 мың өсімдіктің 220 мыңы суда өссе, 20 мыңы қолдан өсірілген. Соның 6000-ға жуығы Қазақстан аумағында өседі екен. 760-ы (яғни 12.6 пайызы) тек қана Қазақстанда кездесетін эндемик (емдік) өсімдіктер (Қалиев, 1988: 4).

Ал Түркия аумағында өсімдіктің 9000-нан астам түрі кездеседі, олардың атауының 3000-ы түрік тілінде аталған болса, 1300-і латын тілінен енген қалғандары басқа тілден енген атаулар. Алғаш рет түрік тіліндегі өсімдік атаулары туралы мәліметті Махмұт Қашқаридың XI ғасырда жазған еңбегі "Диуани лұғат ат-түрктен" кездестіреміз (Baytop, 1997: 6).

Өсімдіктердің атауы ұлттың дүниетанымының, сезімінің, арманының көрінісі. Халықтың қиялын, тілінің байлығын, оның табиғатқа деген көзқарасын және өмірді қалай қабылдайтындығын көрсетеді. Өсімдіктердің адам өмірінде алатын орнының маңыздылығын өсімдік атауларының бай терминдеріне қарап аңғаруға болады. Өсімдік атауларының дәлме дәл келуі, тура сипатталуы адамдарды таңқалдырмай қоймайды. Олар туралы қазақтың біршама ақын-жазушылары өздерінің еңбектерінде сөз еткен. Мысалы, І. Жансүгіров, К. Әзірбаев, С. Мұсабеков сынды ақын-жазушылардың өлең жолдарынан кездестіре аламыз. І. Жансүгіровтің *"Жер түгі"* атты өлеңінде 90 түрлі өсімдік пен ағаштың аты көрсетілген:

Тауқонақ, шәйшөп, маңқа, құлынембес,
Сүттіген, еңлік мүйіз, киізкиік.
Ақшалғын, көкемарал, бетеге, раң,
Жапырақтеңге, бұйра, қисық, иық.
Балдырған, у қорғасын, атқұлақты,
Елік жүр сонысында соны қиып.
Желкеуір, бәрпі, шырыш, шытыр,
Сауыны биеемшектің кеп тұр иіп...

Өсімдіктер туралы түріктер де көптеген зерттеулер жүргізген. Түріктің жазушысы Саид Фаиктың: "Өсімдік пен балық аттарын білмеген, тарихты жаза алмас", – деген сөзі бар. Бұл сөз арқылы ол өсімдіктердің адам өміріндегі алатын орнының маңыздылығын көрсетеді. Өсімдік атауларының көптігі екі өлкенің де алуан түрлі өсімдіктерге толы екендігінің дәлелі.

Қазақстан аумағындағы өсімдіктерді зерттеу жұмыстары XIX ғасырдан бастау алған. Қазақстандағы өсімдіктеді алғаш зерттеген Б.А. Федченко, И.В. Ларин, Н.И. Анненков, Н.И. Рубцов, В.В. Радлов, Н.В. Павловтың және т.б. орыс ботаниктерін атап өтуге болады. Кейіннен отандық ғалымдар да бұл тақырыпта зерттеулер жүргізе бастаған. Олар: С. Арыстанғалиев, Е. Рамазанов, Т. Мұсақұлов, Б. Қалиев сынды ғалымдар. Қазіргі таңда осылардың ішінде Қазақстан өсімдіктері туралы кеңінен мәлімет беретін Б. Қалиевтың "Қазақ тіліндегі өсімдіктер атаулары", "Өсімдік атауларының орысша-қазақша сөздігі" сияқты еңбектерін атап айтуға болады. Осымен қатар Шоқан Уәлихановтың еңбектерінен де Қазақстан аумағындағы өсімдіктер туралы мәліметтер кездестіруге болады. Шоқан сипаттап жазған өсімдік атауларын С. Арзымбетовтің өсімдіктер сөздігінен көруге болады.

Түркия аумағындағы өсімдіктер туралы алғашқы кітап Османлы кезеңінде 1390 жылы жазылған Исхак Бин Мурадтың "Edviye-i Müfrede" атты еңбегі. Бұл еңбекте қолданылған өсімдік атаулары Анадолыда әлі де қолданыста. Одан кейін 1839 жылы ашылған әскери-медициналық университеттің Салих Эфенди, Мех-

мед Али Паша, Эсад Шерефеддин сияқты профессорлары француз тіліндегі өсімдік атауларын аударған және түрікше өсімдік атауларының сөздігін жасаған және осымен қатар П.Э. Буассьенің "Flora orientalis", П.Х. Дейвистің "Flora of Turkey" еңбектерін көрсетуге болады. Түркиядағы өсімдіктер атауының дерекқозі "Derleme sözlüğü" атты еңбекті атап өтуіміз жөн (Baytop, 1997: 6-7).

Жоғарыда айтылғандай өсімдіктердің адам өмірінде маңызды орны бар. Осылардың ішіндегі емдік қасиеті бар өсімдіктердің қазақ және түрік тіліндегі атаулары мен салт-дәстүріндегі қолдану аясын, ерекшеліктерін салыстырмалы түрде мысалдармен көрсетуге тырысамыз.

Негізгі бөлім

Құндылықтарды бағдарлау теориясы (theory of value orientation) адамның қызметінің негізгі принциптерін анықтау арқылы олардың мінез-құлқын түсінуге бағытталған. Клакхон мен Стродбек «құндылық бағдарларын» зерттегенде барлық өркениеттер төмендегі сұрақтарға жауап беруі керек деді. Олар: адам қиын мәселелерді шешуі керек, оны шешудің көптеген жолдары бар, әр өркениет мүшелері сол нақты шешімдерді өздерінің пайдасына қарай шешуге тырысады. Құндылықтарды бағдарлау теориясына (theory of value orientation) сәйкес, адамзаттың ортақ проблемаларын шешу үшін барлық өркениеттердің жауап беруі тиіс негізгі мәселелері: адам мен табиғат арасындағы, табиғат пен уақыт, адам баласының іс-қимылы және басқалармен қарым-қатынастарын бағдарлауға арналған сұрақтар болып табылады (Клакхон мен Стродбек, 1961: 4).

Аскер Картары өзінің "Farklılıklarla Yaşamak"деген еңбегінде Клакхон мен Стродбектің адамдар мен табиғаттың арасындағы байланыс туралы тұжырымдамаларын айтып өтеді. Клакхон мен Стродбектің айтуынша адамдар мен табиғат арасындағы қабылдауды үшке бөледі. Олар: "табиғаттың күшін қабылдау", "табиғатпен үйлесімділікте өмір сүру" және "табиғатқа үстемдік ету".

Табиғаттың күшін қабыл ету дегенді АҚШтың оңтүстігіндегі Испаннан шыққан американдықтардың мәдениеті арқылы түсіндіреді. Олардың мәдениеті бойынша табиғаттан берілген апаттарға, зарарларға ешнәрсе жасамай сол қалпында қабылдау. Олар оны "тағдыр" немесе "маңдайға жазылғаны" деп қабылдайды.

Табиғатпен үйлесімділікте өмір сүру дегенді Қытай мен Жапон мәдениетіне сүйеніп түсіндіреді. Олар адамның өмірі мен табиғаты, табиғаттан тыс күштер арасында шек жоқ деп сенеді.

Табиғатқа үстемдік ету деген табиғаттың адамзат баласына бергендеріне иелік етіп, соларды тұтыну. Яғни, өз қажеттіліктеріне қолданып, игеру. Су құбырлары мен бөгеттерін салу, энергия өндірісі, тауларда тунельдер қазу және дәрі-дәрмектермен және медициналық құралдармен ауруларды емдеу – адамның табиғатты үстемдік ету саласындағы жетістіктерінің үлгісі (Kartarı, 2006: 103-105).

Төмендегі материалдарға қарап, жалпы түркі халқы, әсіресе қазақтар мен түріктерді "табиғатпен үйлесімділікте өмір сүру" деген топқа жатқызуға болады деп ойлаймыз.

Негізінен, адамзат баласы ерте заманнан-ақ неше түрлі шөптерді жейтін азық, астық, тамақтан басқа дәрі ретінде де емдік шараларға қолданған. Қытай дәрігерлері "адам денесінің қуаты – өсімдіктің шырынында" деген тұжырымдама жасаған. Адам ауруларының болсын, мал ауруларын болсын барлығын осы дәрілік шөптердің көмегімен алдын алып отырған екен. Бұл қазіргі кезге дейін сақталып қалған. Қоғамның, техниканың дамуына байланысты сол өсімдіктерден алуан түрлі дәрі-дәрмектер, шәрбаттар өндірілуде. Көбінесе емдік өсімдіктер ретінде жабайы өсімдіктер танылған. Тіпті, қазіргі таңдағы ең таңдаулы дәрілердің өзі жабайы өсімдіктерден жасалған деген мәліметтер бар. Тек қана адамдарды ғана емес, сонымен қатар малдарды да емдеуге арналған өсімдіктер табиғаттың адамзат баласына берген үлкен бір қазынасы іспеттес. Дәрілік өсімдіктер туралы медицинаның атасы Ибн Сина: "Дәрігерде үш қару бар. Олар жылы сөз, өсімдік және пышақ", – деп емдік шөптердің маңызын айқындап кеткен.

Емдік шөптер білгенге – ем, білмегенге – у. Қазақтар ерте заманнан-ақ дәрілік өсімдіктерді ажырата білген. Оларды қай мезгілде жинап, қалай қолдану керек екендігіне аса көп мән берген. Олар өсімдіктерден дәріні кептіріп, одан шәй, қайнатынды, ұнтақ, тұнба алу арқылы жасаған. Қазіргі таңда Қазақстан аумағында 500-ге жуық дәрілік өсімдік кездеседі. Мысалы: адыраспан, дермене, жалбыз, жолжелкен, итмұрын, шырғанақ, қалақай, алоэ, арша, жусан, көкшегүл, ауқұлақ, қызылмия, қымыздық және т.б. көптеген түрлері. Осыған байланысты қазақтарда: "дәрі – шөптен шығады, дана – көптен шығады", – деген сөз бар. Біздің қазақтардың арасында да емшілікпен танылған емшілер көп болған. Соның бірі Абайдың әкесі Құнанбай

қатты сырқаттанғанда емші Ырғызбай оны дәрілік өсімдіктермен емдеп алғаны бірден бір дәлел. Көшпелі өмір салтын ұстанғандықтан қазақтар өсімдіктердің пайдалы жақтарын да зиянды жақтарын да тамаша білген. Сонымен қатар Қазақстанның батыс өңірінде жабайы өсетін өсімдіктер көп кездеседі. Оны орыстың ботанигі Н.И. Рубцов: "Дикорастущие лекарственные технические и пищевые растения Западного Казахстана" деген еңбегінде көрсеткен. Ол кітаптан мыңжапырақ (тысячелистник), жантақ (верблюжья колючка), дәрілік алтей (алтей лекарственный), ащы жусан (полынь горькая), сасықмеңдуана (дурман), каспий сасыры (феруля каспийская), мия (солодка), құлмақ (хмель), итшомырт (крушина слабительная), бүршікгүл (кровохлебка) деген сияқты көптеген дәрілік өсімдіктерге жеке-жеке тоқталып, қай аймақта өсетінін, қандай түрге жататынына толықтай анықтама берген. Өсімдіктер атауы латын және орыс тілінде берілгендіктен Б. Қалиевтың "Өсімдіктер атауларының орысша-қазақша сөздігіне" жүгіндік.

Қазақтар шырғанақтан май алып, оны жараны, күйген жерді емдеуге пайдаланса, итмұрынды қайнатып, тұнбасын иммунитетті көтеру үшін пайдаланған. Қалақайдың тұнбасын қан тоқтату үшін, ал женшеннің тамырын қан қысымын реттеу үшін, нерв жүйесін қалпына келтіру мақсатында пайдаланған. Түріктер де итмұрын (kuşburnu), даршын (tarçın) сияқты өсімдіктерді емдік шараларға пайдаланған. Олар даршынды жүректің жұмысын жақсартуға, жұқпалы бактериялардан арылуға қолданған. Ал, итмұрынды асқыну кезінде, тыныс алу мүшелері бітелген кезде, холестериннің деңгейі көбейген кезде және қант диабетіне, т.б. ем ретінде пайдаланады.

Әсіресе Қазақстанның батыс аймағы емдік шөптерге толы. Ол өңірдің халқы "шүкір" деген шөпті көптеген ауру түрлерін емдеу үшін пайдаланады екен. Шүкір – үлкен жапырақты шөп. Жергілікті тұрғындар шүкір шөбі күйген жерді қалпына келтіруге таптырмас ем екенін айтады. Тіпті, ауылдарында болған бірнеше оқиғаларды мысал келтіріп, дәрігерлер емдей алмаған күйіктің орнын осы шүкір шөбі бірнеше күнде емдегендігін сөз етеді. Шүкір шөбінің тамырын ұнтақтап, жараға себу арқылы емдейді. Одан бөлек асқазан ауруынан қан құсқан кезде, асқазан қабынуына да таптырмас ем. Қазақтар шүкір шөбіне адыраспанды, итмұрынды қосып қайнатып, бие сүтін қосып өңештің қабынуына ем ретінде ішкен (Kemal, 2013: 10).

Бүгінгі таңда Түркияда да мыңдаған өсімдіктердің түрлері бар. Түріктерде өсімдіктердің саны соншалықты көп болғандықтан оларды зерттеу мәселесі осы күнге дейін жалғасын табуда. Түріктер өздерінің қоғамдық өмірінде маңызды орын алатын өсімдіктерге атау бергенде; олардың сыртқы түрін, олардың келбетін, ерекшелігін және т.б. сол сияқты түрлі аспектілерін ескере отырып сәйкесінше атаған.

Түріктер өсімдіктердің жапырағын, тамырын, тұқымын, қабығын және өсімдіктің тек жердің жоғарғы қабатында өскен бөлігін емдік мақсатта қолданған. Атап айтатын болсақ сәлбен (adaçayı), жебір, жебіршөп (kekik), жалбыз (nane), субидайық (kanaryaotu), түймедақ гүлі (papatya çiçeği), итмұрын (kuşburnu), аюқұлақ (sığırkuyruğu çiçeği) және тағы да сол сияқты көптеген өсімдіктер. Тіпті түріктердің тіршіліктерінде, салт-дәстүріндегі өсімдіктердің маңызды орны бар екенін олар туралы мынандай аңыздардан аңғаруға болады:

Өмірлік гүл (altınsuyu çiçeği). Алтын оты, бұл іш қатуды емдеуге арналған медициналық шөп. Оны басқаша "өлмес гүл" деп те атайды. Бұл өсімдікке ат өзі сары болғандықтан солай аталған. Ол туралы Диярбакырда бір әпсана бар:

"Таудың жоғарғы жағында өсетін өмірлік гүл (altınsuyu çiçeği) деп аталатын бір өсімдік болыпты. Бұл гүл өте құнды болып саналады екен. Себебі, ол – алтын. Бірақ, басқа гүлдерден ешқандай айырмашылығы болмағандықтан оны табу өте қиын екен. Алайда, барлығы осы гүлді тауып, бай болып кетуді мақсат етеді екен.

Бірақ, алтынсуы гүлі тек қана айсыз түндерде, аспан қап-қара болып, найзағай жарқылдағанда ғана өзін көрсетеді екен. Себебі, найзағай мен желдің және басқа да жанындағы өсімдіктердің әсерінен бұл гүлден бір ұшқын, бір жарқыл шығады екен.

Осы күнге дейін бұл гүлді ешкім таппаған, бірақ, сонда да іздеуден бас тартпаған"(Yavuz, 2007: 379).

Тікенқабық (kenger). Тікенқабықтың тікені және де сағызы шипалы болып саналады. Өсімдікті кесіп, ішінен шыққан сүтті кептіріп, одан сағыз жасайды. Сол ем ретінде пайдаланатын сағыз 1 ай бойы шайнаса да бұзылмайды екен. Негізінен, кеңгір тіс ауруына, құлақ ауруына, асқазан ауруына, іштің кебуіне, өт толған кезде және қан қысымы көтерілген кезде пайдаланады. Кеңгірдің (тікенқабық) мифтік шығу тегі туралы ақпарат болмағанымен, халық арасында ол туралы әпсаналар, мақал, идиома, халық әндерінде жиі айтылады. Мысалы, төмендегі өлең

жолдары кедейлік символы болған кеңгір өсімдігі жайлы:

Gülüm seni alır dağa kaçarım
Kahve bulamazsam kenger içerim
Dağlar seni delik delik delerim
Kalbur alır toprağını elerim
Kahve bulamazsam kenger içerim(Döş, 2011: 5).

Сүйіктім сені тауға алып қашармын
Кофе таба алмасам кеңгір ішермін
Тауларды жарып өтіп кетермін...

Қазақ және түрік тұрмыс тіршілігінде өте маңызды орынға ие адыраспан шөбі. Қазақ тілінде адыраспан, түрік тілінде үзерлик оты (üzerlik otu) деп аталатын бұл шөп тек қазақтар мен түріктер үшін ғана емес, сонымен қатар бүкіл түркі әлеміне, иран, үндістан сияқты шығыс елдерінің барлығы үшін қасиетті. Шығыс елдері адыраспанды неше түрлі мақсатта қолданады, және ол туралы алуан түрлі аңыздар мен нанымсенімдер бар.

1-сурет – Адыраспан. **2-сурет –** Адыраспанның тұқымы.

Адыраспан – ауруларды емдеуге қолданылатын, емдік қасиеті күшті, көпжылдық шөптесін өсімдік. Түйе табандар тұқымдасына жататын көбінесе шөл, шөлейт, сортаң жерлерде өсетін ақ, сары түсті көпжылдық өсімдік (Уәли т.б., 2013: 32).

Адыраспан – тек жылы, ыстық өлкелерде өсетін дәрілік әрі киелі өсімдік. Шығыс елдерінде адыраспанды әртүрлі атпен атайды: исирик, испанд, адраспан, хармал. Ертеректегі аты "peganon" грек тілінен аударғанда "өсімдік" деген мағынаны береді екен. Негізінен, адыраспан тек қана түріктер мен қазақтар үшін ғана емес, басқа да көптеген шығыстың елдері үшін киелі өсімдік болып табылады. Б. Қалиев өзінің кітабында адыраспанның аудармасын "гармала" деп берген екен. Басқаша орыстар оны могильник десе, әзірбайжандар – юзерлик, грузиндер – мариам сакмела, армяндар – спанд, ирандар – хазар аспанд деп атайды екен. Иран тілінен аударғанда ол сөз "мың ауруға ем" деген мағынаны береді екен. Түріктер адыраспанды "nazarlık otu" немесе "üzerlik otu" деп атайды.

Ежелгі Иран мәдениетінде және тілінде осы өсімдік "еспанд, спанд" деп аталған және діни дұғаларда, ритуалдарда қолданылған. Парсы түсіндірме сөздігінде адыраспан туралы: "тілкөзден аластау үшін отқа салып қолданылатын хош иісті қара дәндері бар шөп", – деген түсініктеме береді (Анвари, 1381: 143). Қазіргі Иран халқының күнделікті өмірінде осы әдет сақталып қалған. Оларда отқа адыраспан дәндерін салып, тіл-көзден сақтау үшін ғана емес, сонымен қатар көптен күткен қадірлі қонақты қарсы алғанда да адыраспанды түтетіп қарсы алатын дәстүр бар (Масури, т.б. 1396: 189 – 208).

Адыраспан туралы ең алғашқы мәліметтер б.з.б VII-V ғ. "Авестада" кездеседі. Дәл сол кезде адыраспанның түтінімен сырқаттанған адамдарды емдеген. Тазартатын қасиетін таныған халық оны храм, шіркеулерге және зиярат басына іліп қойған. Бұл шөпті Ибн Сина суық тию, тері аурулары, көз, буын ауруларын емдеуге пайдаланған (https://shkolazhizni.ru/health/articles/27231/).

Қазақ халқы адыраспанды ерекше қадірлеген. Қазақтар, адыраспан үйді бәле-жаладан, ауру-сырқаттан, тіл-көзден сақтайды деп кіреберіске іліп қояды. Үйді жын-шайтандардан тазартады деген сеніммен оны кереге басына іледі. Қазақтар оны ерекше құрметтегені соншалық жұлардың алдында Аллаға құлшылық етіп, дәрет алып, иіліп сәлем беріп:

Ассалаумәләйкум, адыраспан,
Бізді сізге жіберді Омар, Оспан.
Кеселге жеті түрлі ем болсын деп,
Әкім Лұқпан пірлері ақыл қосқан, –

деп артынан құран оқып, тек ер адамдарға ғана жұлғызған екен (Әлімбай т.б., 2011: 64-65).

Қазақстанда адыраспанның бір ғана түрі – ақ адыраспан өседі. Шөптің киелілігін аңғарған қазақтар үйде сырқат адам болса үйді адыраспанның түтінімен аластаған. Үйге жаңа босанған сәби келсе, үйді түгелімен аластап, баланың жататын бесігін де адыраспанмен аластаған. Бұның астарында баланы тіл-көзден сақтайды, үйдегі зиянды заттардан арылтады деген наным бар. Үйдің мүшелері тұмау болып ауырса, үйді инфекциядан тазарту, яғни залалсыздандыру мақсатында адыраспанмен аластаған және адыраспанға тұз қосып, сырқат адамды аластаған. Ол адыраспанның магиялық қасиетіне сенген дегенді білдіреді. Осыған орай қазақтарда: *"Адырасан, адыраспан шыққан жерді, сірә, баспан"* деп келетін тіркес бар. Бұрындары ауылдағы әжелер текемет тоқығанда көз тимесін деп адыраспанмен аластаған екен. Бұл дәстүрлер әлі күнге дейін кеңінен қолданылады. Мал індеті шыққан кезде түрлі шаралар жасалған соң арша, адыраспан сияқты өсімдіктерді тұтатып қораны да аластаған(Әлімбай т.б., 2011: 149).

Адыраспан түтету – жын-шайтан, пәле-жала, ауру-сырқауды, тіл-көзді қуамын деген нанымсеніммен қураған адыраспан бұтақтарын жағып, үйдің т.б. сыртын айналдыра түтету, аластау (Уәли т.б., 2013: 32).

Сонымен қатар адыраспан – улы өсімдік. Адамдар оны емдік мақсатта қолданғанымен, ол малдар үшін улы болып табылады. Жайылымдағы сиыр немесе жылқы көп жеп қойса, тынысы тарылып, улануы мүмкін. Алайда, осыған қарамастан, дәстүрлі түсінікке жүгінсек, адыраспан ең алдымен емдік шөп. Көшпелі қазақ халқы ертеректе кесірткенің осы адыраспанға аунап ауруынан арылатынын байқаған және малдарда қотыр ауруы пайда болса, оларды осы адыраспанды қайнатып соның суымен жуындырған екен. Сондай-ақ Түріктерде Хазрет Али осы шөппен өзінің атын тамақтандырған деген сенім бар (Арғынбаев, 1963: 19-20).

Кезінде Ибн Сина оны сегізкөз жүйкесінің қабынуы кезінде болатын шаншуларды басу үшін пайдаланған. Адыраспан ем болатын аурулар:

Ревматизм ауруы
Ұмытшақтық (склероз) ауруы
Буын ауруы
Аяқ-қолдың қақсауы
Тері аурулары
Тіс ауруы
Демікпе (астма)
Асқазан ауруы және т.б.

Қазақтар адыраспанды аяқ-қол қақсағанда, буын сырқырағанда ем ретінде пайдаланады. Адыраспанды қайнатып, сол сумен ауырған жерді булаған. Ал, буын сырқырағанда сабағын кесіп алып, ауырған жерге таңып қояды. Радикулит, склероз ауруларын да осы шөптің қайнатындысын ішу арқылы емдеуге болады екен. Тіс ауруына да таптырмас ем болып табылады. Тіс ауырған кезде адыраспанның шөбімен ыстайды. Бұдан бөлек, адыраспаннан ванна қабылдау арқылы ревматизм және де неше түрлі тері ауруларын, сонымен қатар астмаға шалдыққандар темекінің ішіне адыраспанды қосып шеккен екен.

Қазіргі таңда Қазақстан флорасындағы өсімдіктер құрамын зерттеп, олардан дәрілер шығару ісі белең алуда. Орталық Қазақстан территориясында өсетін кәдімгі адыраспанның химиялық құрамын алғаш рет зерттеп бірнеше дәрілік, химиялық заттар, яғни алкалоидтар бөліп шығарған екен.

Түріктер үшін де адыраспан – жұмбақ өсімдік. Түркияның Орталық және Оңтүстік-Шығыс Анадолы аймақтарында өсіріледі."Üzerlik otu" түріктерде сиқырға және көзге қарсы қолданылады. Сондықтан түріктер оны тілден, көзден қорғайды деп сеніп, оны "nazarlık otu" дейді. Шипалы өсімдіктер тұқымдастығына жататын адыраспанның өте қызық қасиеттері бар. Түрік өлкесінің Орта Анадолы аймағында өсетін адыраспанды археологтар ескі елді мекеннің қалдықтарынан тауып алған. Түрік халқы да қазақтар сияқты адыраспанды жаман көзден сақтануға, сиқырдан – дуадан қорғану үшін жағып, түтінін қолданған. Ежелгі қоғамдарда, әсіресе шаман дініне жататындар, бұл өсімдікті рухани тазарту үшін қолданған. Адыраспанның тұқымдарын, яғни басындағы бүршіктерін пайдаланған. Тұқымның құрамына А дәрумені мен С дәрумені, сондай-ақ алколит пен маймен боялған бояғыш кіреді. Түріктер ерте заманнан-ақ адыраспанды бояғыш зат ретінде де қолданған. Жүн мен қолөнерде қолдананылатын түрлі жіптерді бояу үшін адыраспанды көп мәрте қайнатып, қызылкүрең түсті бояу алады. Ол бояумен ұлттық бас киімдері – фесканы бояған.

Адыраспан шөбі туралы түріктерде бір хикая бар. Бұл шөпті қолдануды пайғамбардың өзі ұсынған дейді. Абу Ханифа әд-Диневери: "бұл

дәрі ретінде қолданылатын шөп пайғамбардың хадистерінде де айтылған. “Üzerlik otu” деп аталған. Халық арасында да солай айтылады”. Адыраспан туралы пайғамбардың: “қиын жағдай болғанда, сендер сабыр және адыраспанда (üzerlik otunda) қандай шипа бар екенін білесіңдер ме?” деген сөзі бар.

Түріктер адыраспанды:

Тыныс тарылып, жүрек соғысы жиілегенде;

Паркинсон ауруына қарсы ем;

Маусымдық аллергия кезінде;

Бала емізетін әйелдер емшек сүтін жұмсарту үшін;

Ми мен жүйке ауруларына;

Бұл шылым шегетіндерде жиі кездесетін қақырық мәселесіне қарсы әсіресе тиімді. Қыста суық тамақ инфекциясына қарсы тиімді қолданылады;

Асқазан ауруларын, астан кейін тамақ қорыту мәселелеріне;

Көздің аллергиясы мен көздің қызаруын жеңілдету үшін;

Эпилепсия, склероз және экземаны және т.б. көптеген ауру түрлерін емдеуге қолданады (Şevki, 1957: 42).

Олар адыраспанның тұқымын кептіріп, одан шай жасаған. Адыраспан тұқымын тұтынудың ең жақсы жолы – осы шайды ішу. Немесе оны қуырып, балмен араластырып бірнеше ауруларға шипа ретінде пайдаланған. Жөтелген кезде тыныс алу қиындаған кезде оны зығыр мен балмен араластырып қабылдаған. Укроппен қосып қайнатып көз ауруларын емдеген. 1 уыс адыраспанның тұқымын 7.5 келі жүзім суымен қайнатып, 1 ай бойы жарты литрін ішеді екен. Бұл тек көз ғана емес, сонымен қатар аллергияға да қарсы қолданылады. Балмен араласқан адыраспан тұқымымен түріктер варикозды да емдеуге болатын дәлелдеген.

3-сурет – адыраспаннан жасаған назарлық.

4-сурет – адыраспан

Профессор Ибрагим Сарачоглу да адыраспанның ерекшеліктерін сөз еткен. Ол екі кесе су қайнатылып, оған 3-4 қасық тұқым қосылады. Алынған буды деммен жұту арқылы аллергиялық ринит проблемалары бар адамдарға көмек көрсетуге болады. Бұл қайнатпамен көздің қышуы және мұрын тәрізді қиындықтарға қарсы таптырмас ем болуы мүмкін. Ол тозаң аллергиясы мен аллергиялық демікпеге қарсы қолданылуы мүмкін деген пайымдаулар жасаған.

Қазақтар сияқты түріктер де оны тіл-көзден сақтайды деп үйлеріне іліп қойған. Бірақ, олар адыраспанның шөбін емес, оның бүрін жіпке өткізіп соны ілген. Ол үйді дуадан, жаман заттардан, аурудан қорғайды деп сенген.

Сонымен, қорыта келгенде, емдік шөптерді пайдалану кезінде екі елде де біршама ұқсастықтар бар. Мысалы, адыраспанды әртүрлі мақсатта қолданғанымен, оларға деген наным-сенімдері ұқсас болып келеді. Яғни, екі елдің халқы да адыраспанмен аластау ғұрпына сенеді. Ғұрыптың түпкі мәні кез келген ауру, пәле-жала, жамандық, зұлымдық атаулыны тудыратын жәдігөй немесе озбыр күштердің ықпалынан адам мен оған қызмет ететін игілігін, яғни төрт түлік, тұтыну бұйымдары, баспасын, адамның өмір сүрген ортасын және т.б. құтқару болып табылады (Әлімбай т.б., 2013: 623).

Жоғарыда көрсетілген суреттегідей, қазақтар да түріктер де үйді қорғайды деген мақсатта

адыраспанды босағаларына іліп қояды екен. Адыраспанның көмегімен адам бойында кездесетін көптеген індеттерге шипа тапқан. Қазақтар мен түріктер оны адамзаттың ұзақ өмір сүруіне, денсаулығының мықты болуына ықпал етеді деп сенген.

Түрік өлкесін де, қазақ өлкесін де дәрілік өсімдіктердің алтын қоймасы десек қателеспейміз. Халық тұрмысында кеңінен қолданылған емдік өсімдіктер атаулары – халықтың өмір салтын, олардың ойларының тереңдігін, қиялын, әдет-ғұрпын ұғынуға үлесін қосатын ұлттың қазынасы. Қазақтар мен түріктер арасында дәрілік өсімдіктердің атаулары әртүрлі болғанымен оларды қолдану мақсатында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Халқымыздың дәуірлік шипасынан бөлек әулиелік қасиеті мол саналған шөптердің бірі адыраспанды қазақтар әлі күнге дейін қадір-қасиетін ұғынып, кеңінен қолданатын болса, түріктерде адыраспанды пайдалану ұмытылып бара жатқаны сезіледі. Себебі, қазіргі кезде олар оны тек әшекей ретінде үйлеріне іліп қойғаны болмаса, емдік шараларға, басқа да мақсатта қолданғанын көптеп кездестірмейміз.

Әрбір халықтың өсімдіктерді аялауға және қорғай білуге қатысты тарихи дәуірлерде қалыптасқан салт-дәстүрлері, даналық қағидалары бар. Түріктерде халық аузында кездесетін өсімдіктерге қатысты аңыз-әңгіме, әпсаналар көптеп кездеседі. Сондай аңыздар арқылы біз олардың өсімдіктерге атау бергендегі ерекшеліктерін аңғарамыз. Ал, қазақтарда ондай аңыздар жоқтың қасы немесе ұмытылып кеткен. Халық арасында өсімдіктер туралы ұмытылып кеткен аңыз-әңгімелерді, хикаяларды, олардың емдік қасиеті туралы мәліметтерді қайта жаңғырту үшін зерттеу жұмыстары жүргізілуі керек деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

Akalın Şevki. Büyük bitkiler kılavuzu. – Ankara, 1957.

Baytop, Turhan.. Türk bitki sözlüğü. Türk dil kurumu, 1997.

Baytop, Turhan.Türk bitki sözlüğü. Türk dil kurumu, 1997.

Döş, Emre, Türk Halk Edebiyatında Kenger, Yüksek Lisans Semineri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. 2011.

https://shkolazhizni.ru/health/articles/27231/

Kartarı A, “Farkılıklarla yaşamak ”. – Ankara, 2006.

Kluckhohn F, Strodtbeck F.L., “Variation in Value Orientation”. – New York, 1961.

Yavuz, Muhsine Helimoğlu, Diyarbakır Efsaneleri. – İstanbul, 2007.

Анвари Х. Парсы түсіндірме сөздігі “Фәрханге сохан” 1 том, 1381.

Арғынбаев Х. Мал ауруларын емдеудегі қазақтың халықтық тәжірибесі. – Алматы: Қазақтың ауыл шаруашылық әдебиет баспасы, 1963.

Кемал Б. Дауа, 2013.

Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2013.

Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2013.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. I том. – Алматы: DPS, 2011 – (иллюстрацияланған).

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. I том. – Алматы: DPS, 2011 – (иллюстрацияланған).

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. IV том. – Алматы: DPS, 2013 – (иллюстрацияланған).

Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988.

Масури М., т.б. “Мәртебе – и Аташ”(Баррасие мазмуне еспанд дәршере фарси) №1 бахар 1396 189 - 212

References

Akalın Shevki. Buyuk bitkiler kylavuzu, [Great plants guide] Ankara, 1957.

Anvari Kh. Parsy tusindirme sozdigi “Furkhang sohan”, [Persian Explanatory Dictionary] 1 volume, 1381.

Argynbaev X. Mal aurularyn emdeudegi qazakhtyn khalyktyq tazhribesi, [The Kazakh folk experience in the treatment of animal diseases] Almaty: Qazakhtyn auyl sharuashylyq adebiyet baspasy, 1963.

Baytop, Turhan. Turk bitki sozlugu, [Turkish herbal dictionary] Türk dil kurumu, 1997.

Baytop, Turhan. Turk bitki sozlugu, [Turkish herbal dictionary] Türk dil kurumu, 1997.

Dosh, Emre, Turk Halk Edebiyatynda Kenger, [Kenger in Turkish Folk Literature] Yüksek Lisans Semineri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya. 2011.

https://shkolazhizni.ru/health/articles/27231/

Kartary A, “Farkylyklarla yashamak ”, [Living with differences] Ankara 2006.

Kemal B, Daua, [Medicine] 2013.

Kluckhohn F, Strodtbeck F.L., “Variation in Value Orientation”, [Variation in Value Orientation] New York 1961.

M.Masuri, e.g. “Murtebe - i Atash” (Barrasie Mazmune Ezpand Dərschere Farsi), [Murtebe - and Atash] №1 bahar 1396. – 189 - 212

Qaliev B. Qazak tilindegi osimdik ataulary, [Plant names in the Kazakh language] Almaty: Gylym, 1988.

Qazakh sozdigi. Qazakh tilinin birtomdyk ulken tusindirme sozdigi, [A large, original dictionary of the Kazakh language] Almaty: 2013.

Qazakh sozdigi. Qazakh tilinin birtomdyk ulken tusindirme sozdigi, [A large, original dictionary of the Kazakh language] Almaty: 2013.

Qazakhtyn etnografiyalyq, kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi, [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] Encyclopedia. I tom. Almaty: DPS, 2011 – (illustratcialangan).

Qazakhtyn etnografiyalyq, kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi, [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] Encyclopedia. I tom. Almaty: DPS, 2011 – (illustratcialangan).

Qazakhtyn etnografiyalyq, kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuyesi, [The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names] Encyclopedia. I tom. Almaty: DPS, 2011 – (illustratcialangan).

Yavuz, Muhsine Helimoglu, Diyarbakyr Efsaneleri, [Legends of Diyarbakir] İstanbul: 2007.

МРНТИ 16.41.99

Усманова З.А.[1], Сафронова Л.В.[2]

[1]магистрант 2 курса специальности «Иностранная филология», Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: usmanova-95@mail.ru
[2]д. фил.н., профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: dinass2002@mail.ru

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ КОРЕЙСКОЙ ПОЭТЕССЫ КИМ ХЕ СУН

Активный интерес критиков и литературного сообщества к женскому поэтическому творчеству в Корее с конца 1960-х годов привел к увеличению числа женщин-поэтов. Несмотря на то, что корейское общество уже давно встало на европейский путь развития, тема угнетения женского общества все еще актуальна и сегодня. Целью данного исследования является изучение образа и положения женщин в современном корейском обществе на примере творчества корейской поэтессы Ким Хе Сун. В данной статье используется биографический метод, а также стиховедческий анализ в аспекте структурной поэтики, с помощью которых раскрывается, как поэтесса описывает уклад жизни современной корейской женщины. Научная значимость работы заключается в том, что ее результаты могут послужить основой для дальнейшего исследования тематики и поэтики современной корейской женской поэзии, все еще малоисследованных как в Корее, так и в Казахстане. Методологической основой исследования являются работы корейских и зарубежных ученых-литературоведов по анализу корейской женской поэзии в целом, и, в частности, поэзии Ким Хе Сун, таких как Чхве Дон Ми, Брюс Фалтон, Хелен Кох, Ко Ен Чоль, Ли Ю Рим, Чхве Ю Ми и многих других. Результаты исследования творчества поэтессы позволили сделать вывод, что современная женская корейская поэзия по-прежнему характеризуется феминистскими чертами. Поэтесса говорит не только за себя, но и за очень многих женщин, которые сталкиваются с несправедливостью в современном мире.

Ключевые слова: корейская женская поэзия, феминизм, гротеск, абсурд, образ-символ.

Usmanova Z.A.[1], Safronova L.V.[2]

[1]2nd year Master's student, Foreign Philology Speciality, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: usmanova-95@mail.ru
[2]Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: dinass2002@mail.ru

The image of a woman in the works of the korean poetess Kim Hye Sung

The vigorous interest of critics and the general literary community towards female poetic creativity in Korea since the late 1960s led to an increase in the number of women poets. Despite the fact that it has been a long time since Korean society stood on the European path of development, the theme of oppression of women's society is still relevant today. The purpose of this study is to study the image and position of women in modern Korean society on the example of the work of the Korean poetess Kim Hye Sung. This article uses a biographical method, as well as a theological analysis in the aspect of structural poetics, with the help of which it is revealed how a poetess describes the lifestyle of a modern Korean woman. The scientific significance of the work lies in the fact that its results can serve as a basis for further research on the themes and poetics of modern Korean female poetry, still little studied both in Korea and in Kazakhstan. The methodological basis of the study are the work of Korean and foreign literary scholars on the analysis of Korean female poetry in general, and, in particular, the poetry of Kim Hye Sung, such as Choi Don Mi, Bruce Fulton, Helen Koh, Ko Yon Chol, Lee Yu Rem, Choi Yu Mi and many others. The results of the study of the work of the poetess led to the conclusion that contemporary Korean female poetry is still characterized by feminist features. The poetess speaks not only for herself, but also for so many women who are facing injustice in the modern world.

Key words: Korean women's poetry, feminism, grotesque, absurd, symbolic image.

Усманова З.А.[1], Сафронова Л.В.[2]
[1]2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: usmanova-95@mail.ru
[2]ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dinass2002@mail.ru

Ким хе сун корей шығармашылығындағы әйел бейнесі

1960 жылдардың соңынан бастап Кореядағы әйелдердің поэтикалық өнеріне деген сыншылар мен әдеби қауымдастықтардың белсенді қызығушылығы әйел ақындары санының көбеюіне алып келді. Корей қоғамы еуропалық даму жолына баяғыдан бері өтіп кеткеніне қарамастан, әйел қоғамына қысым көрсету тақырыбы қазіргі кезге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Зерттеудің мақсаты – корей ақыны Ким Хе Сунның шығармашылығы негізінде қазіргі корей қоғамындағы әйелдердің жағдайы мен кейпін зерттеу болып табылады. Бұл мақалада қазіргі корей әйелінің өмірін сипаттайтын өмірбаяндық әдіс пен құрылымдық поэтика аспектісіндегі өлеңді талдап анализ жасау әдісі қолданылады. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы – Кореяда да Қазақстанда да аз зерттелген заманауи корей әйелдерінің поэзиясы тақырыбы мен поэтикасын ары қарай зерттеуге негіз болуы деп айта аламыз. Зерттеудің әдіснамалық негізі – жалпы корей әйелдері поэзиясына анализ жүргізген корей және шетел ғалым-әдебиеттанушылардың жұмыстары. Атап айтқанда Ким Хе Сун, Чхве Дон Ми, Брюс Фалтон, Хелен Кох, Ко Ен Чоль, Ли Ю Рим, Чхве Ю Ми және т.б. поэзиясы. Ақын шығармашылығына жүргізген зерттеу қорытындысы бойынша заманауи корей поэзиясы бұрынғыдай феминистік көзқарасты ұстанатынын айта аламыз. Ақын өзі үшін ғана емес, сонымен қатар қазіргі кезде әділетсіздікке тап болатын көптеген әйелдер үшін де сөйлейді.

Түйін сөздер: корей әйел поэзиясы, феминизм, гротеск, абсурд, образ-бейне.

Введение

В истории корейской литературы творчество женщин обособлялось. Считалось, что тематика их творчества касалась только любовных вопросов (Peter Lee, 2003: 221). Брюс Фалтон (Bruce Fulton, 2002:26) отмечает, что поэзия, написанная мужчинами, особенно ценилась, чем у женщин. Женщины не сразу смогли занять место в традиционном обществе в силу существующей там патриархальной системы, а тем более, принять участие в жизни страны, так как патриархальность и конфуцианские традиции оставались доминантными в Корее даже после войны. Поэтому возникновение в литературном мире первых женщин-литераторов стало ярким событием в Корее.

В корейском обществе, где мужчина во всех аспектах жизни превосходил женщину, и в котором она беспрекословно во всем ему подчинялась, отношение к женщинам, а также к её творчеству всегда было поверхностным. “Первые попытки раскрепощения корейских женщин, уравнивания ее прав в семье и обществе предприняли просветители*” (ни Наталья, 2010:189).* В Корею стали проникать идеи равноправия женщин и мужчин.

Женская литература – очень выразительная, в языковом отношении богатая область филологического знания. Однако, в силу исторических предпосылок, эта область знания в целом ряде аспектов мало изученная. Изучение личностей сквозь призму женской поэзии, характеризующейся использованием отличного от мужчин-литераторов художественного языка и восприятия, всегда интересовало многих исследователей-литераторов. **Актуальность данного исследования** обусловлена возросшим в последние десятилетия интересом к женской поэзии зарубежных и отечественных ученых и литературоведов. В работе рассмотрены основные проблемы «женской поэзии», характеризующейся феминистскими настроениями, на основе анализа творчества выдающейся корейской поэтессы Ким Хе Сун. Анализ стихотворений поэтессы позволяет проследить эволюцию женского сознания корейской женщины относительно её роли и в обществе в связи с новыми настроениями в стране и связанными с ними морально-этическими проблемами.

Новизна работы заключается в применении в казахстанском корееведении научного подхода к исследованию современной женской поэзии на основе анализа стихотворений корейской поэтессы Ким Хе Сун. Если современная женская корейская проза относительно часто исследуется и переводится отечественными учеными, то поэзия незаслуженно остается в тени, особенно женская (Галкина Лариса, 1996:247). В данном исследовании автор предпринимает попытку на

основе анализа и классификации стихотворений поэтессы Ким Хе Сун проследить развитие современной корейской женской поэзии, творческий путь поэтессы в его влиянии на формирование поэтических текстов. Рассматривается основная проблематика творчества Ким Хе Сун в связи с изменениями, происходившими в корейском обществе с начала 90-х годов.

Предметом исследования в работе является творчество ведущей южнокорейской поэтессы второй половины XX века Ким Хе Сун.

Объект изучения – тематика и средства художественной выразительности поэтических произведений южнокорейской поэтессы второй половины XX века Ким Хе Сун.

Теоретическая значимость работы заключается в том, что ее результаты могут послужить основой для дальнейшего исследования тематики и поэтики корейской женской поэзии различных периодов и выявления ее роли и места в общем литературном контексте.

Практическая значимость работы *определяется потребностями казахстанского корееведения во всестороннем исследовании женского современного поэтического творчества Южной Кореи. Основные выводы и положения работы могут быть использованы при анализе творчества современных корейских поэтесс, в статьях и научных работах, посвященных изучению творчества современной корейской поэзии, а также при сравнении корейской женской поэзии с казахстанской поэзией.*

Основной **целью исследования** является изучить положение женщин в современном корейском обществе на примере творчества корейской поэтессы Ким Хе Сун. *Также, данное исследование ставит целью* сделать анализ современной женской поэзии Кореи с целью выявления общих путей её развития в условиях преобразования традиционного патриархального корейского общества на примере творчества Ким Хе Сун.

Следуя из указанной цели исследования, необходимо решить следующие **задачи:**

1) изучить творческий путь корейской поэтессы Ким Хе Сун;

2) определить основные тематические блоки в стихотворениях корейской поэтессы;

3) дать анализ творчеству Ким Хе Сун;

4) определить характерные элементы в творчестве корейской поэтессы.

В работе были использованы следующие научные методы: биографический метод, а также стиховедческий анализ в аспекте структурной поэтики, с помощью которых раскрывается, как поэтесса описывает уклад жизни современной корейской женщины.

Теоретическая и методологическая основа исследования *состоит из работ по литературоведению, выводов и заключений известных ученых-литературоведов относительно корейской женской поэзии, в частности, поэзии Ким Хе Сун, а также исследований корейских ученых, конкретно посвященных анализу творчества Ким.*

Исследование проведено на основе теоретических исследований зарубежных литературоведов и ученых, а также работ корейских критиков, посвященных творчеству Ким Хе Сун и женской поэзии в целом. Особенно автор хочет отметить фундаментальный вклад в развитие корейской женской поэзии, ее научной и литературно-критической рецепции корейско-американской поэтессе и переводчика ряда работ корейских поэтесс Don Mee Choi. Она посвятила большое количество статей творчеству современных корейских поэтесс, написала книгу и взяла несколько интервью у современных поэтесс, включая Ким Хе Сун, которые в результате послужили важным источником в изучении её творчества. Также стоит отметить труды профессора Peter H. Lee, корейца американского происхождения, посвятившего ряд научных трудов и исследований современной корейской литературе и, в частности, творчеству современных корейских поэтесс.

Под руководством профессора David R. McCann впервые была составлена антология современной корейской поэзии, послужившая бесценным источником для ряда научных статей, монографий и исследований. В антологию были включены биографии и множество работ корейских поэтов вместе с переводами на английский язык, среди которых есть и исследуемая в дипломной работе поэтесса Ким Хе Сун.

Helen Koh в своей научной статье, посвященной литературе корейских женщин, исследует развитие творчества женщины-писателя и женщины-поэта в условиях преобладающего в Корее патриархального строя, прослеживает изменения, происходящие в корейском обществе во второй половине XX века и последующим ростом самосознания женщин, отразившееся в их творчестве. Современному женскому творчеству также посвятили работы Bruce Fulton, Ko Yeon Chol.

Среди исследований корейских историков и литературоведов были использованы научные

статьи, посвященные исследованию и анализу творчества Ким Хе Сун. В частности, это работы профессоров 윤혜옥, 최유미, 이유림, 이주언.

Помимо иностранных и корейских источников, в работе были привлечены научные статьи казахстанских и российских ученых, историков, изучавших особенности исторических процессов в современной Корее, ставшие основой для развития современной женской поэзии и литературы в целом. Среди них Н.И. ни, Л.В. Галкина.

Биография Ким Хе Сун

Ким Хе Сун – выдающаяся современная корейская поэтесса, родившаяся в 1955 году в Ульджине, провинция Южный Кенсан. Она изучала корейскую литературу для получения степени бакалавра и магистра, а также получила степень доктора философии в университете Конкук. В настоящее время Ким работает в колледже искусств Сеула профессором художественного письма и корейской поэзии (Choi Don Mi, 2006:4).

Поэтическая карьера Ким Хе Сун официально началась в 1979 году с публикацией стихотворения 'Поэт, который курит' (담배를 피우는 시인) *и четырех других в журнале «Литература и Интеллект», который сыграл основную роль во время военной диктатуры в Корее в 70-х и 80-х годах. 1979 год ознаменован в истории Кореи концом авторитарной политики президента Пак Чон Хи его убийством.* Однако смена политического лидера другим вскоре привела к новой диктаторской политике с её деспотичным военным режимом, который продолжился вплоть до конца 1980-х годов. Политические события, развернувшиеся в 1960-х, 70-х и 80-х годах, оказали огромное влияние на женскую поэзию (Choi Don Mi, 2003:114). Ким была активным членом «Другой Культуры», учреждения, которое появилось в 1980-х годах и играло ведущую роль в феминистских литературных исследованиях и критике, включая развитие женских исследований в Южной Корее (Lee Yu Rim, 2009:49).

В конце 90-х годов, с появлением в литературных кругах ряда поэтесс и женской поэзии, Ким Хе Сун стала получать много критических отзывов на свои произведения. Она получила несколько престижных наград. В 2001 году Ким стала первой женщиной, получившей премию в области поэзии "Соволь"; в 2008 году она стала лауреатом литературной премии Daesan. Ее книга «Несчастная машина любви» (불쌍난 사랑 기계) была удостоена в 1997 году современной поэтической премии Ким Су-yŏng, одной из самых престижных литературных премий в Корее. Ким – первая женщина, получившая эту высокую награду (Choi Don Mi, 2006:4).

Поэтические сборники Ким включают: 또 다른 별에서 (С другой звезды, 1981), 아버지가 세운 허수아비 (Чучело, сделанное отцом, 1984), 어느 별의 지옥 (Ад одной звезды, 1988), 우리들의 陰畵 (Наша негативная картина, 1990), 나의 우파니샤드, 서울 (Моя упанишада, Сеул, 1994), 불쌍한 사랑 기계 (Несчастная любовная машина, 1997), 달력 공장 공장장님 보세요 (Менеджеру календарного завода, 2000), 한 잔의 붉은 거울 (Стекло красного зеркала, 2004), 당신의 첫 (Твой первый, 2008), 슬픔치약 거울크림 (Печальная зубная паста Зеркальный крем, 2011), 피어라 돼지 (Свинья, 2016), 죽음의 자서전 (Автобиография Смерти, 2016) (David McCann, 2004:241).

Ким принимала участие в чтениях на поэтических фестивалях всего мира: поэтический центр колледжа Смит (2003), Фестиваль поэзии в Тайбэй (2008), 41-й Международный фестиваль поэзии в Роттердаме (2010), фестиваль поэзии в Берлине (2011), поэзия парнасцев в Лондоне (2012), Международный поэтический фестиваль в Стокгольме (2014), Международные поэтические вечера в Гонконге (2015).

Большая часть трудов Ким получила мировую известность и была переведена на английский, французский, испанский и немецкий языки (David McCann, 2004:241).

Творчество поэтессы

Исковерканные образы, гротескный язык и искаженный образ мышления – так характеризуется творчество Ким Хе Сун. Её творческий мир уникален. Он рассказывает читателям о жизни, полной, по мнению поэтессы, одиночества, смерти и пустоты. Следует заметить, что даже смерть рассматривается у поэтессы не как логическое завершение биологической жизни, а как некое понятие, идея, неизменно присутствующая в нашей повседневной жизни.

Ким Хе Сун описывает жизнь с оттенками печали и гротеска. Поэтесса говорит через свои стихотворения, что все усилия и старания, какие бы человек не прилагал, они все напрасны, что в самом конце человека все равно ждет смерть. Поэтический язык Ким

Хе Сун является агрессивным методом защиты от угрозы окружающему существованию мира, и это иллюстрирует, что у воображения также есть конец *(Ко Ён Чоль, 2016:134).*

Творчество Ким Хе Сун многократко исследовалось и подвергалось критике в контексте феминистской традиции. Следующие стихи, которые были включены в сборник 어느 별의 지옥 (윤혜옥, 2014:6). (Ад одной звезды, 1988), раскрывают связь между патриархальным порядком, долгое время являющимся доминирующим в корейской культуре в традиционной корейской семье (Peter Lee, 2005:221). Образ говорящего, страдающего от боли, ярко изображен в стихотворении.

아버지의 폭탄이 터진 뒤라고 한다
구워지고 있었다
전자레인지에서처럼
지방이 튀어오르고
불똥이 튀고
살갗이 타들어갔다
한쪽에선 뼈대에 살갗을 걸레처럼 걸고
불 속에 서 있었다
토마토처럼 으깨지고 있었다
거대한 돌에 눌려서
두부가 되어가는 것도 있었다
배가 뻥뻥 터지며
구린내를 풍기는 것도 있었다
온 마음 들판 전체가
먹으러 누가 오는지 알지도 못한 채
전신에 눈물을 칠하고
튀겨지고 있었다
어머니가 눈물을 삼키며 식사를 준비하고 계셨다.

Согласно утвердившимся стереотипам, жизнь после свадьбы не всегда является такой, какой мы себе её представляем. В данном стихотворении отец представлен как персонаж-угнетатель, который вот-вот взорвется. С самого рождения мужчины были отдалены от домашних дел. Всегда и везде принято считать, что домашние дела, уход за ребенком и сохранение порядка в доме являются неотъемлемой частью жизни каждой женщины. Мужчине по законам природы отведена роль кормильца, защитника, главного в семье, в то время как в обязанности женщины входит быть прекрасной женой, хозяйкой в доме, превосходной матерью. В конце стихотворения, после “взрыва” отца, мама, “скрывая слёзы, продолжает готовить” (Helen Koh, 2002:37).

Настоящее женщины сравнивается с жареной в микроволновке рыбой, раздавленным помидором и придавленным к камню тофу. Для кого она готовит эту еду? Да, семейная жизнь, которая с самого начала строится на любви, с большими надеждами на светлое и счастливое будущее, в результате превращается в семью, отношения, которые строятся из отношений «повелитель и жертва», окутанные страхом и ужасом. Женщина в поэзии Ким Хе Сун всегда обречена на несправедливость, ее несчастная судьба предопределена тем обществом, в котором она живет. Её героиня – жертва несправедливости, царящей в обществе, где женщина не имеет никаких прав.

Среди работ современных корейских поэтесс поэзия Ким Хе Сун является самой экспериментальной с точки зрения языка. Ким Хе Сун пытается найти новый язык через свои стихи, которые струятся, как «поток из хрупких женских тел», сопротивляясь давлению патриархальной системы. Существует причина, по которой большинство работ Ким не умещаются в общепринятые лирические правила и грамматику или обычные традиционные рамки. Она пишет живым и агрессивным языком, который можно наблюдать в большинстве произведений поэтессы с первых строк.

Ким Хе Сун нарушила границы лирической природы. Её стихотворения противопоставлены литературным нормам и общепринятому пониманию существующей лирической поэзии. Она использует драматический стиль игры, включая диалог, разговор, исповедь, заикание, болтовню, монолог и разговоры, чтобы выразить крайность боли. Она знает, что тело женщины не может быть точно описано с использованием «мужского языка», и использует метонимическую технику, которая бесконечно повторяет и разбивает язык в многоязычной стратегии языка тела.

<A가 좋아> 라고 나는 말했다.
그러자 B가 달려와 나를 때렸다.
<A가 좋아라고 말해서 B에게 맞았어>라고 말하자C가 달려와 나를 때렸다.
< A가 좋아라고 말해서 B에게 맞았고, B가 좋아라고 말해서 C에게 맞았어>라고 말하자A가 달려와 나를 때렸다.
< A가 좋아라고 말해서 B에게 맞았고, B에게 맞았어라고 말해서 C에게 맞고, C에게 맞았어라고 말해서 A에게 맞았어> 라고 말하자 A, B, C 모두 달려와 나를 때렸다.
나는 이제 헐떡거리며 <맞았어, 맞았어> 라고 말하며, 맞는 수밖에 없었다.
그리고 누구를 좋아했는지 기억조차 할 수 없게 되었다 (윤혜옥, 2014:5).

Злосчастная судьба женщины в поэзии Ким Хе Сун предопределена окружением, в котором она живет. Женщина в творчестве Ким не просто живет, она существует. Её судьба несчастна и зависит от общества, которое лишает женщину всех прав и права на хорошую и счастливую жизнь. Например, стихотворение Ким Хе Сун под названием «Групповое избиение» *(*최유미*, 2012:12)* (몰매) представлено в виде монолога несчастной девушки, вынужденной жить в мире, полной несправедливости и зла. Безобидное на первый взгляд признание девушки в любви становится причиной ужасного отношения к ней людей. К ней применяют физическое насилие те люди, которым она признается в своих чувствах и переживаниях. Главная героиня спокойно воспринимает эту жестокую реальность и говорит, что после нескольких ударов имя человека, которому она признается в любви, просто стирается из её памяти, и в голове остаются лишь тяжелые воспоминания об ударах. Очень горько осознавать, что есть такое место, где человек не может даже признаться в любви. Через своё стихотворение Ким Хе Сун показывает, что те женщины, которые хотят раскрыться, выразить себя и поделиться своими чувствами, подвергаются насмешкам и косым взглядам, как будто получают удары от сотни тысяч незнакомых людей.

Другим ярким примером оригинальности стиля поэтессы является её работа под названием «Пациентам с заразными заболеваниями» *(*최유미*, 2012:13)* (전염병자들아 - 숨차게). Проза-стих поражает читателей своей структурой, своим жестким и необычным языком:

푸르게 시리게 촉 수 만 켜들고 달려 가라 달려 가라 전신을 파 먹는 구 더 기 들에겐 전신을 주고 다리 사러 온 사람에겐 다리 팔고 신나게 경매를 , 외쳐라 토하고 싸고 흘리며 모두 모오두 나눠 줘라 네 심지를 꺼내 , 보여라 뛰어라 앓는 몸아 너를 부르거든 큰 소리로 살아있다살아있다 외쳐 대라

생명이 나갔다가 들어오고 출발했다가도착하며 생 명 을 부렸다가다시 지고 또 다 시 달려나가는앓는 몸아 저기 저기 쳐다봐라 유화 물감으로 그려진 행복이 액자 속에 담겨 있고 이제 막 기쁨의 사 카 린 이 강 물 처 럼 네 피 속으로 들 어가고 있구나 누군가 살아있냐 묻거든 머리를 깨부수고 촉 수 를 보여줘 라.

Стихотворение построено по принципу музыкального стаккато, где слова читаются отрывисто и отделены друг от друга повторяющимися запятыми. Такой принцип был использован поэтессой с целью показать читателям тот коммуникационный пробел, взаимное непонимание, которое присутствует между рассказчиком и слушающим. Чтобы усилить данный эффект, слова в стихотворении разбиты на несколько слогов.

«Пожиратели плоти, личинки» делят тело женщины на части, оставляя ей только «больное тело». Однако, несмотря на такую жестокость и насилие, её тело не исчезает.

Рассмотрим другое стихотворение поэтессы под названием «Признание» (고백) *(*최유미*, 2012:15)*.

열 !
— 열 번 세는 동안에 고백하라고 ? 알았어.
아홉 !
— 벌써 아홉이야 ?
여덟 !
— 거꾸로 세는 거군 그럼 . 고백을 시작하겠 ……
일곱 !
—그런데 어떡하지 ? 고백 경험이 전혀 없는 걸.
여섯
—천천히 할 수 없니 ? 생각을 해야잖아 내가 . 정말 그런지 안, 그런지 또는 앞으로 그럴 건지 또, 안 그럴 건지 혹은 .……
다섯 !
—……
넷 !
—걷어차지 말고 숫자 세는 거에나 전념하시지
셋 !
—알았어.한다니까.유창하게, 고백을. 휘영청 달 밝은 밤에 이 가슴 설렙 니다.
둘 !
—간을 빼 주면 안 되니 솔직히 ? 말해서 고백이란 하고나면 시시해지는 거 아니니?
하나 반 !
—하나 반? 모두들 고백했다고? 넌 복도 많고, 애인도 많고.
하나 반의 반 !
—반의 반 ? 때리지만 말고 네가 한번 해 봐. 그럼 널 따라하지, 내가. 정말이야. 그대로 따라 외친다니까.너도 . 알다시피 난 창의력이 부족해.
하나 !
—앗, 끝이야? 그럼 좋아.……사랑해.

В этом стихотворении главная героиня также подвергается психологическому давлению со стороны другого человека. Стихот-

ворение представлено в виде диалога между парнем и девушкой, которая под давлением признается ему в любви. Литературный критик Квон О Ман сравнивает такие стихотворения Ким Хе Сун, имеющие форму диалога или разговора, с драматической пьесой. Изображенную в стихотворении главную героиню вынуждают признаться в любви парню. Девушка оправдывается, говоря, что у неё не было ещё такого опыта и просит дать ей время подумать, действительно ли она испытывает к этому человеку какие-либо чувства, но в конечном итоге осознает, что это может закончиться ударами и пинками. Ей ничего не остаётся, как признаться этому человеку в любви.

Через это стихотворение поэтесса раскрывает тему насилия и угнетения посредством забавного на первый взгляд разговора двух людей. Она показывает, в каком положении находится любая женщина, вынужденная делать так, как говорит мужчина, на примере стихотворения-пьесы.

В стихотворениях Ким Хе Сун образ «тела» играет особую роль. В нем невозможно достичь спокойствия. Тело, в котором нельзя достичь нирваны, является результатом воображения поэта, который несет в себе гротескную окраску. В своем стихотворении Ким Хе Сун сосредотачивает внимание на «девушке» и «теле девушки» *(Ко Ён Чоль, 2016:134)*.

В «Воспоминаниях о рождении дочери» *(Choi Don Mi, 2006:25)*. (딸을 낳던 날의 기억) Ким Хе Сун комментирует институт материнства, описывая процесс рождения ребенка как раскрытие зеркала, в котором «мать сидит внутри зеркала». Все женщины становятся матерями после того, как приносят в этот мир ребенка. Считается, что рождение ребенка является главной обязанностью любой женщины. Любая мама есть дочь в прошлом, а любая дочь есть будущая мама. Эту закономерность Ким искусно показывает с помощью отражения в зеркале. Причиной, по которой дочь кажется более маленькой, чем мать, является лишь расстояние между ними. Несмотря на то, что данное сравнение показывает мастерство поэта в её способности передать прочную связь между матерью и дочерью, поэтесса так же заостряет внимание читателя на том факте, *что рождение ребенка – это очень важная составляющая, которая помогает победить смерть*.

В стихотворении поэтесса искусно описывает усилия, которые прилагают женщины при рождении ребенка. Однажды, когда приходит время рождения ребенка, дочь становится матерью, и она испытывает ту же физическую боль, что когда-то испытывала её мать. Мать через свою смерть приносит новую жизнь. Таким образом, смерть – это начало новой жизни.

Говорящий в стихотворении «открывает зеркало и входит в него и далее, снова заходит в другое, открывшееся перед ним новое зеркало». Эта сцена повторяется в первых нескольких строках, когда мы видим женщин и зеркала, раскрывающиеся как набор русских матрешек. «Мамы» в зеркалах сидят и зовут говорящего: «Мама, мама». Данная сцена, очень пугающая для читателя, который только знакомится с творчеством поэтессы. Она изображает сюрреалистический обряд посвящения в материнство, в котором жизнь одной матери становится поддержкой для следующей матери.

В этом мире рождение девочки происходит, когда «зеркала разбиваются ... / и одна мать ‘извергает изо рта’ ребенка». Перечитывая сцены материнства, можно увидеть, что поэтесса ставит под сомнение патриархальную идею о том, что женщины достигают своего наибольшего потенциала через материнство. Эти стихи описывают «нормальное» изображение в гротескном зеркале, иллюстрируя неизбежность роли матери в корейской культуре.

Ким Хе Сун (David McCann, 2004:248) продемонстрировала явную осведомленность о проблемах женской поэзии и выдающиеся поэтические достижения. Ее уникальность как поэта заключается в ее блестящем таланте протестовать против традиционных литературных форм, давно принятых корейскими мужчинами, используя жестокий, резкий и часто гротескный язык. Многие стихи Кима мрачные, напряженные, насыщенные элементами гротеска. Ее стихи дают читателю глубокий и мрачный взгляд на мир любви и смерти. В мире ‘патриархата’ ее стихи выглядят как сюрреалистический пейзаж, где с разных сторон рассматриваются такие понятия, как семья, чистая любовь и женские позиции. В стихотворениях Ким читатель может заметить способность поэтессы показать женщину с разных точек зрения, чтобы раскрыть ее многогранные личности и роли бабушек, матерей, дочерей и любовников. Ким Хе Сун утверждает, что в современном мире женская идентичность все еще должна соответствовать той, которую давно определяют нео-конфуцианские ценности.

Поэтесса объясняет, что в корейской поэзии по-прежнему доминируют мужчины, большинс-

тво из которых используют и продвигают традиционную лирическую поэзию. Однако Ким говорит, что больше женщин-поэтов в Корее появляются и разрывают связи с литературными традициями, существующими в корейской литературе. Женщины-поэты противостоят и сопротивляются своим существующим условиям, используя необычный или нетрадиционный язык, который нереален, сюрреалистичен и даже фантастичен, что можно увидеть на примере творчества Ким Хе Сун.

Заключение

Поэтический процесс в современной Корее был рассмотрен на основе поэтических произведений поэтессы нового поколения, творчество которой приходится на конец 20-го века по настоящее время, а именно Ким Хе Сун. В ходе изучения её биографии и литературного творчества автор попытался определить специфические особенности в поэтическом восприятии поэтессы окружающей действительности, своеобразие её внутреннего мира и образной системы, которая составляет в целом менталитет корейской литературы. В контексте традиционно патриархального и структурированного общества в Корее поэзия Ким Хе Сун является вызывающей и революционной, бросая вызов многочисленным формам угнетения, которым подвергаются корейские женщины (Choi Don Mi, 2003:139).

Стихотворения Ким Хе Сун раскрывают мироощущение женщины, через оригинальную образную систему доносят до читателя её волнения и переживания, отличные от мужской поэзии, соответственно вносят новую лепту в выражение субъектно-объектных отношений в лирике.

Исследование творчества Ким Хе Сун позволяет сделать выводы о разнообразии в корейской поэзии форм художественного осмысления и конструирования действительности, говорить о качественной эволюции в миропереживании лирической героини и способов его поэтического воплощения в лирике разных поэтов.

Результаты исследования творчества корейской поэтессы привели к осознанию того, что для поэзии Ким Хе Сун характерны феминистские черты. Главная тема её творчества сосредоточена вокруг женщины, её переживаний и обид, несчастной любви, и, конечно же, ее положения в современном обществе. Несмотря на то, что корейское общество давно стало на европейский путь развития, с феноменом деловой и независимой женщины, тема угнетения женского общества актуальна и сейчас, что наглядно можно увидеть на примере рассмотренного в работе творчества популярных среди читателей поэтесс. Поэтесса через своё творчество говорит не только за саму себя, а за великое множество женщин, которые сталкиваются с несправедливостью в современном мире.

Автор проанализировал творчество Ким и пришел к выводу, что её лирическим произведениям свойственны гнев протеста и активность лирических героев. Её герои отличаются смелостью, они имеют право голоса, они выступают против сложившихся в обществе порядков, выражают свое мнение на окружающий мир. Способность поэтессы мастерски описывать физиологические процессы, жестокость, тиранию и нецензурную лексику необходима для восполнения дефицита телесности в художественном тексте. Робость перед реалиями жизни является движущим и основополагающим фактором в творчестве Ким Хе Сун. В конечном итоге поэтесса использует присущие для неё абсурдные и жестокие развязки для своих героинь.

Внутренний мир поэтессы, определенный печальным опытом 80-х годов и рубежа веков, отношением к женщине со стороны существующего в те времена патриархального общества, привел к эстетике безобразного и к выбору хаотической художественной формы. Гротеск можно считать основой подавляющего большинства стихотворений поэтессы.

В итоге можно удостовериться в тесной связи корейской литературы, воплотившей в себе многие новации и художественные традиции, с социальным и культурным развитием корейского общества. Мы проследили тенденции непрерывного обогащения литературного содержания и новыми формами в поэтическом тексте, включение различных композиционных построений, нового языка, методов передачи основной идеи до читателя на примере творчества Ким Хе Сун. Корейская женская поэзия на основе рассмотренного в работе анализа, с точки зрения автора, характеризуется разыскиванием новейших путей развития языка и поэтических форм. Корейская поэзия вносит значительный вклад в формирование нового литературного мышления корейского народа.

Данное исследование может послужить хорошим материалом для литературоведческих исследований современной женской поэзии и корейской поэзии в целом.

Литература

Галкина Л.В. Женское направление в современной южнокорейской поэзии // Известия Восточного института. – 1996. – № 3. – С. 245-251.

Ко Ён Чоль. Корейский язык для иностранцев. – Казань: Издательство Казанского Федерального Университета, 2016. – 284 с.

Ни Н. Поэзия Республики Корея во второй половине XX в. – М.: Институт востоковедения РАН, 2010. – 220 с.

Choi D.M. (2006). Anxiety of Words: Contemporary Poetry by Korean Women. – New York: Zephyr Press.

Choi D.M. (2003). An Interview with Ko Ŭn. Acta Koreana, vol. 16, no 2, pp. 147-148.

Choi D.M. (2003). Korean Women Poetry: Identity Place. Research Gate, no9, pp. 139-143

Fulton B. (2002). Korea's Literary Tradition. Retrieved January 27, 2019 from https:// www.koreasociety.org/images/pdf/KoreanStudies/Monographs_GeneralReading/GettingtoGettingto

Koh H. (2002). Women and Korean Literature. Retrieved January 27, 2019 from https://www.koreasociety.org/images/pdf/KoreanStudies/Monographs_GeneralReading/GettingtoKnowKorea/GTKK%205%20Helen%20Koh%20Women%20and%20Korean%20Literature.pdf

Lee P. (2003). A History of Korean Literature. England: Cambridge University Press.

Lee P. (2005). Echoing Song: Contemporary Korean Women Poets. New York: White Pine Press

Lee Yu Rim. (2009). Study of women's consciousness in modern women's poetry: focusing on the female consciousness of Kim Seung Hee's, Kim Hye Soon's and Choi Seung Ja.-South Korea. Retrieved January 27, 2019 from http://www.riss.kr/index.do

McCann D. (2004). The Columbia Anthology of Modern Korean Poetry. New York: Colombia University Press.

윤혜옥. (2014). 문정희와 김혜순 시의 젠더의식 연구. 조선대학교 대학원 국어국문학과, 5쪽.

최유미. (2012). 결핍을 극복하는 두 가지 방식. 조선대학교 대학원 국어국문학, 12쪽.

이주언. (2017). 1980년대 한국 여성시에 나타난 시적 전위성 연구 : 김혜순, 최승자, 김정란의 시를 중심으로. 창원대학교 대학원, 208 쪽.

References

Galkina L.V. (1996). Zhenskoe napravleniye v sovremennoy yuzhnokoreyskoy poezii [Women's direction in modern South Korean poetry]. Izvestiya Vostochnogo instituta, no3, pp. 245-251.

Ko Yon Chol. (2016). Koreyskiy yazyk dlya inostranzhev [Korean for foreigners]. Kazan: Izdatelstvo Kazaknskogo Federalnogo Universiteta.

Ni N. (2010). Poezia Respubliki Korea vo vtoroy polovine dvadzhatogo veka [Poetry of the Republic of Korea in the second half of the twentieth century]. Moskva: Institut Vostokovedeniya RAN.

Choi D.M. (2003). An Interview with Ko Ŭn. Acta Koreana, vol. 16, no 2, pp. 147-148.

Choi D.M. (2003). Korean Women Poetry: Identity Place. Research Gate, no9, pp. 139-143

Fulton B. (2002). Korea's Literary Tradition. Retrieved January 27, 2019 from https:// www.koreasociety.org/images/pdf/KoreanStudies/Monographs_GeneralReading/GettingtoGettingto

Koh H. (2002). Women and Korean Literature. Retrieved January 27, 2019 from https://www.koreasociety.org/images/pdf/KoreanStudies/Monographs_GeneralReading/GettingtoKnowKorea/GTKK%205%20Helen%20Koh%20Women%20and%20Korean%20Literature.pdf

Lee P. (2003). A History of Korean Literature. England: Cambridge University Press.

Lee P. (2005). Echoing Song: Contemporary Korean Women Poets. New York: White Pine Press

Lee Yu Rim. (2009). Study of women's consciousness in modern women's poetry: focusing on the female consciousness of Kim Seung Hee's, Kim Hye Soon's and Choi Seung Ja.-South Korea. Retrieved January 27, 2019 from http://www.riss.kr/index.do

McCann D. (2004). The Columbia Anthology of Modern Korean Poetry. New York: Colombia University Press.

윤혜옥. (2014). 문정희와 김혜순 시의 젠더의식 연구. 조선대학교 대학원 국어국문학과, 5쪽.

최유미. (2012). 결핍을 극복하는 두 가지 방식. 조선대학교 대학원 국어국문학, 12쪽.

이주언. (2017). 1980년대 한국 여성시에 나타난 시적 전위성 연구 : 김혜순, 최승자, 김정란의 시를 중심으로. 창원대학교 대학원, 208 쪽.

ҒТАМР 17.81.31; 03.81.37

Хаван А.

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
«Тұран-Иран» ғылыми-зерттеу орталығы
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aidyngulk@gmail.com

ӘБУ НАСР ӘЛ-ФАРАБИ АРАБ ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕ

Мақалада Екінші ұстаз Әбу Наср әл-Фарабидің өмірі мен шығармашылығы араб дереккөздеріндегі тарихи мәліметтерге сүйене отырып зерттеліп, ғалымның Араб-Мұсылман өркениетіне қосқан орасан зор үлесі мен айшықты іздері сараланады. Ортағасырлық араб тілді тарихшы-жылнамашылардың библиографиялық-энциклопедиялық сипатта жазылған еңбектері арқылы біздің заманымызға дейін жеткен Әбу Наср әл-Фарабидің жазба мұрасы мен көне Отырар (Фараб) қаласы туралы құнды деректер бүгінгі фарабитану ғылымы үшін таптырмайтын дереккөздер екендігі дәлелденеді.

ҚР Тұңғыш Президентінің бастамасымен жүзеге асырылып келе жатқан «Мәдени Мұра», «Халық – тарих толқынында», «Ұлы даланың жеті қыры» мемлекеттік бағдарламалары Әбу Наср әл-Фарабидің мазмұнға бай жазба мұрасының өз Отаны – Қазақстанға оралуына даңғыл жол салып бергені туралы сөз болады.

Түйін сөздер: әл-Фараби мұрасы, ортағасырлық ғылым мен мәдениет, дереккөздер, фарабитану, библиографиялық көрсеткіштер.

Khavan A.

Senior teacher, Scientific-Research Centre of "Turan-Iran",
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aidyngulk@gmail.com

Al-Farabi in tne Arabic Sources

In this article is considered life and works of the Second Teacher Abu Nasr al-Farabi referring to historical data in the Arab sources and the huge contribution of the scientist in a medieval Arab-Muslim civilization reveals. Written monuments of Abu Nasr al-Farabi and the invaluable information about ancient Otyrar (Farab) reached us through bibliographic and encyclopedic works of medieval Arabic-speaking historians chroniclers are considered important sources for modern to a farabi's studies.

The role and importance of the state program which are carried out at the initiative of the First President of Kazakhstan "Cultural heritage", "The people – in a history stream", "Seven sides of the Great steppe" in return of the richest written monuments Abu Nasr al-Farabi to the Homeland – Kazakhstan are defined.

Key words: Heritage al-Farabi, medieval science and culture, sources, farabi's studies, bibliographic indexes.

Хаван А.

ст. преподователь, Научно-исследовательский центр «Туран-Иран»,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aidyngulk@gmail.com

Абу Наср Аль-Фараби в арабских источниках

В статье рассматривается жизнь и творчества Второго Учителя Абу Насра аль-Фараби на основе исторических сведений в арабских источниках и раскрывается огромный вклад ученого в развитие средневековой арабо-мусульманской цивилизации. Письменные памятники Абу Насра аль-Фараби и бесценные сведения о древнем Отыраре (Фараб), дошедшие до нас через

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

библиографические и энциклопедические труды средневековых арабоязычных историков-летописцев, считаются важные источниками для современного фарабиеведения.

Определяются роль и важность государственных программ, которые осуществляются по инициативе Первого Президента РК, "Культурное наследие", "Народ – в потоке истории", "Семь граней Великой степи" в возвращении богатейших письменных памятников Абу Наср аль-Фараби в свою Родину – Казахстан.

Ключевые слова: Наследие ал-Фараби, средневековая наука и культура, источники, фарабиеведение, библиографические указатели.

Кіріспе

Ежелден-ақ, адамзат өркениетінің бір ошағы болған ұлы қазақ даласының тұлғалары мен ойшылдарының әлем өркениетіне қосқан үлесі орасан зор. Көне қазақ даласының сауда, дипломатиялық керуен жолдары тоғысқан жерінде орналасқан байырғы тарихи қалаларда туып, өсіп, шалғайдағы араб елдеріне сапар шегіп, мұраларын араб, парсы және сол кездегі өзге де өркениет тілдерінде жазып қалдырған түрлі ғылым салалары өкілдерінің рухани жазба мұраларын түгендеу, елге қайтару – ұлт тарихындағы ақтаңдақтарды қайта зерделеудегі мемлекеттік дәрежедегі өте ауқымды және маңызды жобалардың бірі.

ҚР Тұңғыш Президенті, Елбасының бастамасымен «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында, алдымен отандық тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандар жаңғыртылса, «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы басталған игі істі әлемдік деңгейдегі ауқымды шараға дейін көтеріп, нәтижесінде шет мемлекеттердің кітапхана қорлары мен мұрағаттарындағы Орта Азия мен Қазақстанға қатысты құнды жәдігерлер мен тарихы әріде жатқан бағалы мұраларды елге оралтуға мүмкіндік туды.

Әлем мұрағаттарындағы қазақ тарихына қатысты мәліметтерді зерттеу, ұлттық тарих бойынша материалдарды анықтау және қолжазбалар мен құжаттарды көшіріп алу, жазба деректерді оқу бағытында ауқымды да табысты жұмыстар атқару отандық тарихшылар мен деректанушылар, мәдениеттанушылар мен тілтанушы ғалымдардың алдына уақыт оздырмай өзара жүйелі, толыққанды ғылыми-зерттеу жұмыстарын бірлесе атқару міндетін қойып берді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Елбасы ұсынған халықаралық, мемлекеттік дәрежедегі ауқымды ғылыми жобаларды ҚР БҒМ Ғылым ордасы Ғылыми-зерттеу институттарымен бірлесе отырып, жүзеге асырып келе жатқан бірден бір жоғары оқу орны.

«Халық – тарих толқынында» жобасы шеңберінде әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанынан құрылған ғылыми топ шетел мұрағаттарының мәліметтеріне сүйене отырып, Ватикан апостол кітапханасынан (*Biblioteca Apostolica Vaticana*) ғұндарға, түркілерге, Түркі қағанаты мен Алтын Орда тарихына қатысты материалдармен бірге, қазақтар мен қазақ елінің тарихы туралы құнды деректер мен Аттиланың бұған дейін ешбір жерде кездеспеген суретін тауып елге оралтса, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының басшылығы Марокко корольдігі Касабланка, Рабат және Фес, Мадрид (Испания) қалаларынан қазақ халқының ортағасырлық тарихы мен мәдениеті туралы маңызды жазба деректерді елге алып келді. Осылардың ішінен Отырар ойшылы Әбу Наср әл-Фарабидің бұзау терісіне жазылған 10 трактатының Эскориал (*Сан Лоренсо де Эль Эскориал*) кітапханасынан табылуын ерекше атап өткен жөн. Бұл шетел мұрағаттарына жүргізілген ғылыми экспедициялардың бір қыры ғана.

Байырғы қазақ даласының көркін енгізген мәдениеті зор тарихи қалалар Отырар, Сүткент, Түркістан, Сауран, Сығанақ, Баршынкент, Жент, Исфиджаб-Сайрам, Тараз, Баласағұн т.б. туралы құнды мәліметтер мен сонда туып-өскен даланың дана перзенттерінің ортағасырлық өркениет тілдерінде (араб, парсы) жазып қалдырған мұраларын зерттеу, оларды қоғам мүддесіне жарату аса жауапты міндет. Елбасының тарихи сананы жаңғырту ұлттық дүниетанымның өткені мен бүгіні және болашағының іргелі негіздерін терең зерделеуден басталатынын баса айтуы да сондықтан. Қазақ тарихы мен мәдениетіне қатысты және қазақ даласында бой көтерген мың жылдық тарихы бар өркениет ошақтары болған байырғы қалалар туралы ортағасыр кезеңінде араб, парсы тілдерінде жазылып сақталған құнды

жазбалар мен деректерді жинақтап, өз деңгейінде түсініп, аудару және ел игілігіне ұсыну мемлекеттік дәрежедегі іргелі ғылыми-зерттеу жобаларға сұранып тұрған ірі тақырыптардың бірі екендігі сөзсіз.

Ортағасырлық араб тілді тарихшы-жылнамашылардың библиографиялық-энциклопедиялық сипатта жазылған еңбектері арқылы біздің заманымызға дейін жеткен көне қыпшақ даласы мен Түркістан өлкесі туралы құнды жазба деректер бүгінгі отандық тарих ғылымы, шығыстану ғылымы, филологиялық, деректану салалары үшін таптырмайтын дереккөздер екендігі анықталуда.

Бір ғана мысал, атақты жылнамашы-тарихшы Йақут әл-Хамауидің (1178-1229) «Елдер туралы сөздік» («*Му ʻжам әл-булдан*») еңбегінде қыпшақ пен орыс өлкесіне татарлардың жасаған шабуылы «*Зикр мә фа ʻалаһу ат-татар би қифжақ уә әр-рус*» («Татарлардың Қыпшақ пен Ресейді басып алуы (не жасағаны туралы)», «*Зикр ауд ат-татар мин биләд әр-рус уә қифжақ илә мулукиһим*» («Татарлардың Ресей елі мен Қыпшақтан өз иеліктеріне қайтып оралуы»), «*Зикр ма фа ʻалаһу ат-татар би Мә уәрә ән-Нәһр ба ʻда Бухара уә Самарқанд*» («Татарлардың Бухара мен Самарқандтан кейін Мауарранаһрға жасағандары туралы») деген тақырыптарда кеңінен баяндалған.

Йақут әл-Хамауидің осы аталған еңбегінде Түркістан туралы «Түркістан – барлық түркі елдеріне ортақ атау... Қойлары бір төлдегенде бесалтыға дейін қозы береді. Екі немесе үшеу төлдейтіндері сирек кездеседі. Әрі өте ірі болады. Құйрықтары жер сүзіп жүреді. Түріктердің ең кең әрі үлкен елі «*Тағазғз*» елі. Қытаймен, қимақпен, қыпшақ, қырғызбен шектеседі. Мұсылмандар жағымен шектесетін жағында Фараб қаласы жатыр. Түркістанда он алты әйгілі қала бар. Хишам ибн Әбу әл-Мәлік түріктерге елші жіберіп, исламға шақырды... Халқының басым бөлігі отқа табынады. Ал кейбірі *мәни* мәзһабын ұстанады... Бұл хабарды естіп, көргенім бойынша жаздым. Анығын Алла біледі!» (Yaqyt al-Hamayi, 193: б) деп жазады.

Ислам тарихшысы Ибн әл-Әсир (1160-1233) «*Әл-кәмил фи-т тарих*» («Кемел тарих») еңбегінде «*Зикр ғазауат әл-Муләһһәб Мә уәрә ән-Нәһр*» («*Әл-Мулаһһәбтың Мә уәрә ән-Нәһрге жорығы*») т.б. қызықты тарихи мәліметтер кездеседі.

Қазіргі отандық ғылыми-деректанулық зерттеулер бір ғана Отырардың өзінен отызға жуық әл-Фараби ныспылы ғалымдардың шыққанын көрсетіп отыр. Сол ойшылдардың ішінен оқ бойы озық шыққан шоқтығы биік ғұлама – Әбу Наср әл-Фараби (259-339/870-950) еді.

ҚР Тұңғыш Президентінің өткен жылы жариялаған «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы «Ұлы даланың ұлы есімдері» жобасы аясында Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Наср әл-Фараби есімі берілген (1992). Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Египет Араб Республикасындағы (ЕАР) ҚР Елшілігінің қолдауымен Каир университеті жанынан «Әл-Фараби» ғылыми-білім орталығын ашса, «Архив-2025» бағдарламасын жүзеге асыру мақсатында университет ғалымдарынан құралған Каир қаласына ұйымдастырылған «Ұлы даланың ұлы есімдері» ғылыми экспедициясы әбу Наср әл-Фарабидің баға жетпес бай мұрасы мен құнды қолжазбаларымен танысып, ойшыл-философ трактаттарына түсіндірмелер берген бірнеше ғасырлар бойы жазылған әлем ғалымдарының сан алуан еңбектерімен танысып, библиографиялық жұмыстар жүргізіп қайтты.

Негізгі бөлім

Әбу Наср әл-Фараби әлемдік тұлға. Әйгілі Отырар шаһарынан шығып, шалғайдағы араб елдеріне ілім іздеп сапар шеккен болашақ ғалымның алғаш табан тіреп, тұрақтаған мекені Бағдад қаласы. Бір жағынан Бағдад – сол кездегі әйгілі Бағдад обсерваториясы орналасқан өркениет орталығы болса, екінші жағынан оған дүниенің төрткүл бұрышынан асқан білімпаз оқымыстылар мен данышпандардың тартылуы Әбу Насрдың теңдесі жоқ ғұлама болып қалыптасуына берік платформа бола білді.

Әл-Фарабидің ғылыми өмірі араб елдерінің арасында сапар шегумен өтеді. Бұл оның ғылыми ізденісін бір сәт те тоқтатпай, ірі ғылым ошақтары шоғырланған араб елдерінің бәріне түгелдей дерлік баруға тырысып, ілімін үздіксіз молықтырып, әрдайым ізденіс үстінде болғанын көрсетеді.

Өмірінің қырық жылдан астам уақытын Әбу Насрдың шығармашылығын зерттеуге арнаған белгілі араб ғалымы Ибраһим Мадкур (1902-1996) ойшылдың ғұмырында оқу мен ізденуден бір сәт те қол үзбегеніне көз жеткізгенін аса ыждағатпен ескертеді: «...қырық жыл тіпті одан да көп уақыттан бері әл-Фарабимен бірге жасап келемін, бұл әрине, аз уақыт емес. Осы уақыт аралығында ғалым шығармашылығын аса зейінмен зерттедім. Сонда түсінгенім, оның оқу мен

ізденуден бір сәт те қол үзбегені болса, заманы оны елеусіз қалдырып, бағасын беруде әділдік танытпаған екен. Шығармалары болса белгісіз қолжазбалар күйінде дүниенің төрткүл бұрышында шашырап қалды» (Ibrahim Madkour, 1983:5 б.) деп жазады.

Ғалым сөзінің жаны бар. Олай дейтініміз, Әбу Наср әл-Фарабиді ұстаз тұтқан бірі шығыстық, бірі батыстық екі ойшыл – Әбу Әли ибн Сина (990-1037) мен Мухаммед ибн Ахмад ибн Рушдтың (1126-1198) француз шығыстанушысы Диляс Олъири (*Dilyas O'Leary*) сөзімен айтқанда «еңбектеріндегі кез келген идеялардың түпкілікті мәндік негіздері әл-Фарабидің ілімінде» (Дилъяс Олири, 1952:166 б.) жатқанына қарамастан, олардың беделі XII ғасырда, әсіресе Батыста, әл-Фарабиден анағұрлым ілгері кетті. «...ибн Синаның философияға сіңірген еңбегі Екінші ұстаздың ислам философиясы саласында айтқан ойларын түсіндіруінде, оларды дамытуында, әл-Фарабиді танытуында» (Ibrahim Madkour, 1983:7 б.) болғанымен, әл-Фарабимен салыстырғанда ибн Сина «XI ғасырдан бастап ислам әлеміндегі философиялық зерттеулердің алдыңғы қатарынан көрінді. Ибн Синаның еңбектері көп оқытылып, көп зерттелді, оның көзқарастарына түсіндірмелер жиі жазылатын еді» дейді ғалым И. Мадкур (Ibrahim Madkour, 1983:8 б.)

Итальяндық философ-ғалымдар Джованни Реале (*Giovanni Reale*) (1931-2014) және Дарио Антисери (*Dario Antiseri*) (т.ж.1940) де «XI ғасырда өмір сүрген еуропалық теологтар мен ғалымдардың назарында аристотелизмнің алғашқы жүйелі негізін ұсынған... ...олар барынша беделді деп санап келген Әбу Әли ибн Сина Аристотель философиясына толыққанды, жалғыз авторлық түсініктеме беруші болды» (Дж. Реале., Д. Антисери, 1994:120 б.) деп жазады.

Әбу Наср әл-Фарабидің кез елген философиялық ілімінің зор ықпалында болып, ойшылдың *эманация* (نظرية الفيض *назариату-л файд)* теориясын дәл сол күйінде қабылдаған ибн Сина Батыста ортағасырдың өзінде-ақ, жеке мектебін қалыптастырып үлгерді. Ортағасырлық көпшілік христиан ойшылары, әсіресе Ұлы Альберт (*Albertus Magnus*) (1200-1280) пен Роджер Бэкон (*Roger Bacon*) (1214-1292) әл-Фараби еңбектерінің мәнін ашуда көбінесе ибн Синаның түсіндірмелеріне сүйенді деуге болады, нәтижесінде, ибн Синаның есімі күллі әлемге таралды.

Екінші ұстаздың пайғамбарлық (نظرية النبوة *назариату ән-нубуа*) және байланыс (نظرية الاتصال *назариату-л иттисал*) теорияларын мойындаған, оның себептілік немесе жасампаз себеп дәлелдеріне (دليل العلّة *далил-ул ‘илла,* دليل الإمكان *далиул-имкан,* دليل المادة *далилу әл-мадда* دليل الزمان *далилу әз-заман)* жүгінген, түптеп келгенде, ойшылдың бірсыпыра ойларының әсерінде қалған испандық философ ибн Рушд (*Аверроэс*) ортағасырлық латын тілді әдебиеттерде кеңінен танымал болды. Оның философиялық көзқарастары топтастырылған еңбектері өзі өмірден озғанына қырық жыл толмай жатып-ақ, латын тіліне түгелдей дерлік аударылып үлгерді деуге болады. «Ұлы комментатор» атағына ие болған ибн Рушдтың Аристотель еңбектеріне берген түсіндірмелері латындық еңбектерде әлі күнге дейін бағаланып келеді. «Шамамен үш ғасыр бойында – он төртінші ғасырдан он алтыншы ғасырға дейін – ибн Рушд пен оның ізбасарларының еңбектері жаппай оқытылып, көп зерттелді. Бір сөзбен айтқанда, рушдиялықтар өз ұстаздарының ілімін кеңінен таратты» (Ibrahim Madkour, 1983:9 б.).

Кезінде тұңғыш қазақ фарабитанушы ғалымы Ақжан Машанов (1906-1997) дүниежүзіне үлгі болған ортағасырлық араб ғылымын жасауға зор үлес қосқан Орта Азия мен көне қазақ жерінен шыққан ғалымдардың ішінен әл-Фарабидің мұрасын іздестіріп, ғалымның ешқандай еңбегінің Қазақстанда жоқ екеніне көз жеткізген соң «...әл-Фараби мұрасы біздің қолымызда атымен жоқ болып шықты. Басқалардың аты да, заты да, еңбектері де бар, ал әл-Фарабидің аты да заты да жоқ. Әбу Әли ибн Сина (990-1037), Әбу Райхан әл-Бируни (973-1048) сияқты ірі ғалымдар әл-Фарабиді өзіне ұстаз тұтқан. Ал олардың еңбектері көп томды болып шыққан. Әл-Фарабиден ешнәрсе жоқ... басқа елдің ғалымдары білген әл-Фарабиді оның туған елінде отырған біз неге білмейміз?» (А. Машани, 2005: 47 б.) деген орынды сауал тастап, ұлы баба мұрасын іздестіріп, зерттеу ісін өзі бастап қолға алған еді.

Әлемнің әр түкпірінде басталған осындай игі бастамалардың нәтижесінде, ортағасырдың өзінде-ақ, шығармалары аударыла бастаған ғалым еңбектерінің XIX ғасырдың соңын ала алғашқы нұсқалары баспа бетін көріп, қазіргі таңда ғылымның барлық саласын дерлік қамтитын бірегей туындылары Орта және Таяу Шығыс, Еуропа, Қиыр Шығыс елдерінде сандаған тілдерге аударылып жарияланып, оның мұрасы мен ол туралы ғылыми-зерттеу еңбектер әлі күнге дейін жазылып келеді.

Сан қырлы ғылым саласын философия мен логикадан тарата зерттеген ғалымның шығармашылық мұрасына арналған зерттеу еңбектер мен

оның трактаттарының библиографиялық көрсеткіштерінің өзі ғана бүгінде ғылымның әр саласындағы зерттеу жұмыстарға таптырмас деректерге айналды.

Ғылым тарихында Әбу Наср әл-Фарабидің туған өлкесі мен мазмұнға бай жазба мұрасы туралы ең алғашқы құнды дереккөздер қызметін әйгілі ортағасырлық жылнамашы-тарихшылар ибн ан-Надимнің (ө.ж. 384/1006) «Тізімдер» («*әл-Фихрист*»), әл-Қифтидің (1172-1227) «Ғалымдар тарихы» (*«Ихбару-л улама...»)*, әл-Байһақидің (1099-1170) «Даналық сөздерге толықтырма» («*Таттима суану л-хикма»*), Йақут әл-Хамауидің (1178-1229) «Елдер туралы сөздік» («*Му ʻжам әл-булдан*») және «Ғалымдар туралы сөздік» («*Му ʻжам әл-удубә*»), ибн Халликанның (1211-1282) «Ұлы адамдардың қазасы және заманының ұлдары жайлы мағұлматтар туралы кітап» (*«Уфайату-л айан...*), Омар Ридаа Каххаланың (1905-1987) «Авторлар туралы сөздік» («*Му ʻжам әл му'аллифин*»), әл-Құртубидің (1214-1273) «Ұлыстар кітабы» («*Китаб табақату-л умам*»), ибн Усайбианың (1203-1270) «Дәрігер топтары жайлы жаңалықтардың қайнап көзі» (*«Уйуну-л анба...»*), әс-Сафадидің (696/1318-764/1386) «Мұсылман ғалымдары мен мемлекет қайраткерлері туралы энциклопедия» («*Әл-уәфи би-л уафайат...*»), ат-Табаридің (839-923) «Ұлыстар мен патшалар тарихы» («*Тарих әл-умам уә-л мулук*»), Кәтиб Челебидің (Хаж Халифа) (1609-1657) «Кітап және ғылым салаларының атауларына қатысты көзқарастардың ашылуы» («*Кәшф әз-зунун...*») т.б. сынды араб тілінде жазылған деректанулық, библиографиялық сипаттағы еңбектер атқарады.

Еңбектерін түгелдей дерлік араб тілінде жазған ойшылдың жазба мұрасына зерттеу арнаған әлем ғалымдардың көпшілігі аталған еңбектердің қатарында алдымен, әл-Фарабидің замандасы, араб тарихшысы ابن النديمибн ан-Надимнің (ө.ж. 384 һижра) الفهرست *«әл-Фихрист»* («Тізімдер») еңбегін атайды. Жылнамашы атақты еңбегінде ойшылдың жеті еңбегінің тізімін келтіріп, «Әбу Наср әл-Фараби ныспысы Хорасан жеріндегі Фариаб (فارياب) қаласына қатысты берілген» (An-Nadim, 1978:368 б.) дейді.

Отырар ойшылының туған жері – Фараб (Отырар) қаласы мен оның еңбектерінің санына қатысты маңызды бір деректі ортағасырда өмір сүрген أبو الحسن القفطيәбу-л Хасан әл-Қифти (1172-1227) жеткізеді. Тарихшы өзінің еңбегінде (إخبار بأخبار الحكماء العلماء *«Ихбару-л улама би ахбари-л хукама»* («Ғалымдар тарихы»): «Мухаммад ибн Мухаммад ибн Тархан Әбу Наср әл-Фараби философ Мауараннаһрдағы түркі қалаларының бірі Фарабтан шыққан. Ол сөзсіз, мұсылмандардың философы. Иракқа барып, Бағдатта тұрақтады. Онда кейіннен «әс-Сәлам» қаласында әл-Мұқтадир[1] билігі кезінде өмірден озған Йуханна ибн Хайланнан хикмет ілімін оқыды... оны терең меңгеріп, сол арқылы замандастарының алдына шықты. Ол логикалық кітаптарды зерттеп, оның түсініксіз тұстарына түсіндірме беріп, логиканың сырларын логикалық әдістермен түсіндірді, оны қолданудың, силлогизм формасының әрбір материяда таралу жолдарын ашты, осы арқылы өз замандастарын басып озды... сондықтан да, оның еңбектері шексіз, жан-жақты әрі аса кемел болып жетті. Оның «Ғылымдар жіктемесі және олардың мақсаттарын түсіндіру» деген қасиетті кітабы бар. Бұл кітаптың алдына шығатын ешбір кітап болмаған және ғылым ізденушілердің дерлігі де бұл еңбекті айналып өте алмаған. Сондай-ақ, әл-Фарабидің Платон мен Аристотель еңбектерінің мақсаттарына түсіндірме берген кітабы оның философия өнері мен хикмет ілімдерінің шебері екендігін дәлелдейді» (Al-Qifti, 1990:55 б.) деп, ойшылдың «Дәлел» кітабынан ("كتاب البرهان") бастап, «Хабарлардан үзінді бөлімдер» ("الفصول المنتزعة من الأخبار") шығармасымен аяқталған жетпіс төрт еңбегінің тізімін береді.

Араб жылнамашысы ياقوت الحموي الروميЙақут әл-Хамауи әр-Руми (1178-1229) «*Му ʻжам әл-булдан*» ("معجم البلدان" «Елдер туралы сөздік») еңбегінде былай деп жазады: «Фараб түркі елінің аумағында орналасқан Сейхун өзенінің маңындағы уаләят. Ол Шаштан қарағанда алыс, Баласағұннан жақын... Фарабтың жері сортаң, тұщы, қалың жыныс ормандар көп. Олар Шаш өзенінен суғарылатын оазисте жер шаруашылығымен айналысады. Фарабтан бір топ белгілі адамдар шыққан. Олар «*ас-Сихахтың*» авторы *Исмаил ибн Хаммад әл-Жауһари*, оның нағашы ағасы, *«-Диуан әл 'әдабтың»* иесі *Әбу Ибраһим Исхақ ибн Ибраһим*. Және хакім, философ, фәлсафа өнерінің білгірі *Әбу Наср Мухаммад ибн Мухаммад әл-Фараби.* Әбу Наср Мухаммад ибн Мухаммад әл-Фараби хакім, философ, фалсафа өнері туралы шығармалардың иесі. Дамаскіде 339 жылы дүние салды. Йуханна ибн Хайланның шәкірті болды. Йуханнаның қазасы оған дейін әл-Мұқтадир заманында болып өтті» (Yaqyt al-Hamayi, 193:11 б.).

[1] Әбу әл-Фадл Жа'фар әл-Мұқтадир (282/895-320/932) – аббас халифтерінің бірі.

Екінші ұстаз туралы жазылған келесі бір араб тілді еңбектің авторы араб тарихшысы إبن خلكان ибн Халликан (1211-1282). Ортағасыр жылнамашысы "وفيات الأعيان و أنباء أبناء الزمان"*«Уфайату-л а'йан уа анба абна и аз-заман»* («Ұлы адамдардың қазасы және заманының ұлдары жайлы мағұлматтар туралы кітап») атты атақты еңбегінде: «*Әбу Наср Мухаммад ибн Мухаммад ибн Тархан ибн Узлағ әл-Фараби* әт-түрки мәшhүр хәкім. Логика, музыка, және өзге де ілімдер туралы шығармалардың авторы. Ол мұсылман философтарының ең үлкені, оның өнердегі дәрежесіндей дәрежеге жеткендер болмаған. Әр-рәйис Әбу Әли ибн Сина өзінің еңбектерін жазуда оған көп жүгінетін еді. Әл-Фараби түркілік еді. Өз елінде туды, сонда ер жетті... Кейін елінен кетті. Сапарлары оны Бағдадқа алып келді. Ол түркі тілін және араб тілінен басқа бірнеше тілдерді білетін еді. Кейін араб тілін үйрене бастады. Оны кемеліне жете меңгерді. Сөйтіп даналық ілімімен айналысты.

Әбу Наср Бағдадқа келген кезде Бағдадта әйгілі хәкім Әбу Бәшр Мәтә ибн Йунус бар еді. Ол үлкен шейх еді. Күн сайын маңайына жүзден астам логикамен айналысатын шәкірттерін жинап алып отыратын еді. Ол кезде Әбу Бәшр Аристотельдің логика туралы кітабын оқып, шәкірттеріне айтып жаздырып, түсіндіретін еді. Аристотельдің логикасына түсіндірмелер туралы жетіс кітап жазды. Оның дәуірінде оның бұл өнеріндей өнер ешкімде болмаған. Әбу Наср әл-Фараби оның шәкірттерімен бірге оның жиынына қатысатын еді.

Әбу Наср осылай Бағдадта аз тұрақтап, Харан қаласына сапар шекті. Онда христиан хәкімі Йуханна ибн Хайлан бар еді. Одан да логикадан дәріс алды. Кейін Бағдадқа қайта оралып, фәлсафа ілімдерімен айналысты. Аристотельдің барлық кітаптарын жинап, оның мағыналарын түсінуде шебер болып алды. Аристотельдің «Жан туралы» кітабы бар, онда Әбу Наср әл-Фарабидің қолтаңбасымен: «Мен мына кітапты екі жүз рет оқып шықтым. Байқаймын, оны қайталап оқуым қажет сияқты» деген жазу бар деп айтылып жүр. Бір риуаятта әл-Фарабиден: «бұл өнерді артық білетін кім, сен бе әлде Аристотель ме?» дегенде ол: «Егер бұл өнерді түсіне алсам, Аристотельдің ең үлкен шәкірттерінің бірі болған болар едім» деп кездеседі.

Әбу Наср Бағдадта осы іліммен айналысып, әйгілі болды, өз дәуіріндегі адамдарының алдына шықты. Көп еңбектерін осы Бағдадта жазды. Сосын Дамаскіге сапар шекті. Онда да көп тұрақтамай, Мысырға бет алды. Әбу Наср өзінің «Азаматтық саясат» атты еңбегін Бағдадта бастап, Мысырда аяқтағанын жазады. Мысырдан Дамаскіге қайтып оралып, сонда тұрақтады. Сол кезде Дамаск билеушісі Сайф әд-Дәула ибн Хамадан еді. Ол әл-Фарабимен жақсы қарым-қатынаста болды.

Әл-Фараби жападан-жалғыз отыратын еді. Дамаск қаласының бір бұрышында тұрақтайтын мекені бар еді, сонда отырып, еңбектерін жазатын. Шығармаларының басым бөлігін жеке-жеке парақтарға жазатын еді, дәптерге жазылатындары аз болатын. Сондықтан да, оның еңбектерінің көбісі бөлім-бөлім әрі түсіндірмелер болып жетті. Тіпті қиылып, жоғалып кеткендері де кездеседі. Дүниедегі ең *захид*[2] адам еді. Сайф әд-Даула күн сайын оған қаржыдан төрт дирхем бөліп тұрды. Қанағатшыл еді. Осылай 339 жылы Дамаск қаласында өмірден озғанға дейін жалғасты. Сексен жасқа таяған еді. Дамаск қаласында Бәб сағирде жерленді. Алла рақымына алсын! Әл-Фарабидің нысбысы Фараб қаласына байланысты берілген. Қазір ол жер *Отырар* (أُطرار) деп аталады. Бұл Шаштың жоғарғы жағындағы қала, Баласағұн қаласынан жақын. Ол түркі қалаларының бірі. Оны ішкі Фараб (فاراب الداخلة) дейді» (Ibn Hallikan, 1938:230 б.) деп жазады.

Еңбегінде Отырарлық ғұламаның негізгі трактаттарының атауын берген араб тарихшысы عمررضا كحَّالة Омар Рида Каххала (1905-1987). Ол "معجم المؤلفين"*«Му'жам әл му'аллифин»* («Авторлар туралы сөздік») атты кітабында ғалымның "آراء أهل المدينة الفاضلة" «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», "المدخل الي صناعى الموسيقي" «Музыка өнеріне кіріспе», "إحصاء العلوم و التعريف باغراضها"«Ғылымдар классификациясы және олардың мақсаттарын түсіндіру», "المدخل الي علم المنطق"«Логика іліміне кіріспе», "تحصيل السعادة" «Бақытқа жету» еңбектерін атайды.

Тарихшы Омар Рида Каххала Әбу Насрдың туған елі – Фараб жайында былай деп жазады: «Мухаммад ибн Мухаммад ибн Узлағ ибн Тархан әл-Фараби. «Екінші мұғалім» (المعلم الثاني) лақабы берілген. Хәкім, математик, дәрігер, музыкатанушы. Түркі, парсы, грек, ассирия тілдерінің білгірі. Фарабта туды. Араб тілін жетік меңгерді. Мәтә ибн Йунусты кездестірді, одан ілім алды. Хуранға сапар шекті, онда Йуханна ибн Хайланды кездестірді. Мысырға сапар шекті. Сосын Дамаскіге қайтып келіп, сонда тұрақтады.

[2] тақуа, сопы

Дамаскіде рәжәб айында өмірден озды. Әл-Фараби ныспысы Хорасан жеріндегі түркі елдерінің бір қаласы Фарабқа қатысты берілген» (Omar Ridaa Kahhala, 1990:194 б.).

Ахмад ибн әл-Құртуби أحمد إبن القرطبي (1214-1273) "كتاب طبقات الأمم" *«Китаб табақату-л умам»* («Ұлыстар кітабы») еңбегінде ғалымның өмірі туралы айтып, төрт еңбегінің тізімін келтіреді.

Атақты жылнамашы ибн Аби Усайбиа ابن أبي أصيبعة(1203-1270) "عيون الأنباء في طبقات الأطباء" *«Уйуну-л анба фи табақати-л атиба»* («Дәрігер топтары жайлы жаңалықтардың қайнап көзі») еңбегінде әл-Фарабидің жүз он үш шығармасының атауын береді.

Әбу Наср әл-Фарабидің туған жерін Хорасанмен байланыстырған араб дереккөздерінде кездесетін екі дерекке қатысты пікірді өткен ғасырдың ортасында ғалымның 1000 жылдық мерейтойына арнап құрастырылған "أبو نصر الفارابي في الذكرى الالفية لوفاته" *«Әбу Наср әл-Фараби фи-з зикр әл-алфиа ли уафатиһи»* («Әбу Наср әл-Фараби өмірден өткеніне 1000 жыл») атты еңбекте араб ғалымы سعيد زايد Саид Зайд былайша түйіндейді: «...егер ол *Фариабтан* болса, оның есімі әл-Фараби (الفارابي)емес, *әл-Фариаби* (الفاريابي) болған болар еді. Демек әл-Фараби есімі оның Фарабтық екенін дәлелдейді» (Sayd Zayd, 1983:144). Сондай-ақ, ибн Халликан жоғарыды аталған еңбегінде: «... оларда Сыртқы Фараб (فاراب الخارجة) деген де бар. Ол Парсы елінің атырабында орналасқан» (Ibn Hallikan, 1938:156 б.) дейді.

1954 жылы Бейрутте жарық көрген "الفارابي"*«Әл-Фараби»* атты кітаптың кіріспесінде: «...ибн Халликанның айтуы бойынша, әл-Фараби ішкі Фарабтан шыққан түркі, ал ибн ән-Надим оны Хорасан жеріндегі сыртқы Фарабтан дейді. Сонымен, әл-Фараби түркі ме әлде парсы ма? Біз оның парсы екендігімен келісеміз, себебі араб тілін түркілер білген жоқ, сондықтан олар – ғылым немесе философияда – араб тілі арқылы әйгілі болуы екіталай еді, дегенмен, әл-Фараби сынды тұлғаның жөні басқа» деген дерек бар (Al-Farabi, 1954:12).

Бүгінгі таңда әлемдік және отандық фарабитану ғылымы үшін әл-Фарабидің туған жері Оңтүстік Қазақстан территориясындағы Отырар (Фараб) қаласы. «Араб, парсы шежірелерінің деректеріне қарағанда, әл-Фараби 870 жылы Арыс өзенінің Сырға құяр тұсындағы Фараб (Отырар) қаласында, қайсыбір деректерде – оның тікелей ықпалында болған іргелесі Уасиджде (Оқсыз) отырарлық әскербасының отбасында дүниеге келген. Ол туған жерінің атауымен «әл-Фараби» яғни «Фарабтық» деген атқа ие болған (Ә. Дербісәлі, 1995:12 б.).

Отырардан кеткен соң әл-Фараби алдымен Бағдадқа барады. Бағдадқа барар жолында ол Иранның көптеген қалаларында Исфаханда, Хамаданда, Рейде болады. Кейбір мәліметтерге сүйенсек, Фараби бұл сапарға әскербасы болған әкесімен бірге аттанады (М. Хайруллаев, 1967:25; Mustafa Galyb, 1998:11). Ғалымның рухани мұрасын зерттеуші М. Хайруллаев: «Әдебиетте әл-Фараби Орталық Азиядан кеткенге дейін Шаш пен Самарқандта болып, біраз уақыт Бұқарада оқып, еңбек етті деген деректер бар» (М. Хайруллаев, 1967:45) деп жазады. Ал араб фарабитанушы ғалымы مصطفى غالبМұстафа Ғалиб былай дейді: «Тарихи деректер көрсеткендей, әл-Фараби сапар шегуге бала кезінен құмар болды. Ислам елдеріне сапар шекті. Ираққа дейін барды» (Mustafa Galyb, 1998:22).

Ілімін жиһанкездікпен ұшастырған ғалымның арнайы ат басын тіреп, ғылыми ізденісін молықтыра түскен бір мекені – Мысыр шаһары. Тарихи деректер көрсеткендей, 337 (h) жылы Мысырға сапар шеккен Әбу Наср өзінің Бағдад қаласында бастап, Шамда біраз толықтырған «Мемлекеттік саясат» трактаты мен атақты «Қайырымды қала тұрғындары көзқарастары» еңбегіне қосқан бөлімдерін дәл осы Мысыр шаһарында кемелдендіріп, тәмамдайды. Сонымен бірге, Ежелгі Мысыр – ойшылдың Дамаск шаһарына қайта оралып, көп ұзамай мәңгілік мекеніне аттанар алдындағы соңғы тұрақтаған қаласы.

Әл-Фарабидің Мысыр елінде қанша уақыт болғаны туралы араб дереккөздері мәлімет бермейді. Ғалым Ә. Дербісәлі ойшылдың Мысырға сапар шегуін Әбу Наср сияқты түркілердің әскери отбасынан шыққан Мұхаммед ибн Тұғұж әл-Ихшид есімді тарихи тұлғамен байланыстырады. Ғалымның пайымдауынша, Мұхаммед ибн Тұғұж әл-Ихшид 935-946 (миләди) жылдар аралығында Мысырда патшалық құрған Орта Азияда беделді лауазым иесі көрінеді. Ойшылдың Мысыр шаһарында қанша уақыт болып, Ежелгі перғауындар еліне қанша рет айналып соққаны туралы дерек бізде жоқ. Беделді тарихи деректердің дерлігі оның Мысырда болған уақытын бір ғана 337 жылмен белгілейді.

Әбу Насрдың Бағдадтан қашан кеткені туралы нақты дерек жоқ. Бір жазбаларда әл-Фарабидің қаланы тастап, Сирияға бет алған

уақытын hижраның 329-330 жылдарымен белгілейді 337-жылы Мысырға келіп, өзінің «Мемлекеттік саясат» еңбегін аяқтайды. Өмірінің соңында Дамаск билеушісі *Сайф ад-Дауланың* шақыруын қабыл алып, Дамаскіге қайта оралады. 339-жылы *рәжәб* айында 80 жасында қайтыс болады.

Әбу Наср өзінен кейін орасан зор мұра қалдырды. Ғалым еңбектерінің қолжазбалары әлемнің түкпір-түкпіріне таралып, оның шығармашылығы жайында көптеген ғылыми зерттеулер жарияланды. Жазу-сызу араб әліпбиі негізінде өмір сүріп келген елдерде XIX ғасырдың ортасына дейін жазба ескерткіштердің қолжазба күйінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырғаны белгілі. Орта Азия мен бүкіл Мұсылман Шығысы ойшылдары туындыларының қолжазбалары да көшіруші-хаттар арқылы біздің заманымызға дейін жетті. Әдетте, қолжазба еңбектер арнайы тапсырыспен тек бір ғана нұсқада жазылды. Бір шығарманың бірнеше нұсқасы да кездесіп отырады, бірақ олар көп жағдайда, әртүрлі адамдар арқылы әр кезеңдерде жазылды. Еңбектерді кітап етіп бастырып шығару ісі болмағандықтан, көптеген қолжазбалар бүкіл әлемге шашырап, кейбірі жоғалып, кейбірі әлі күнге дейін табылмай келеді.

Әбу Наср әл-Фараби шығармалары қолжазбаларының тағдыры да осы іспеттес. Ғалымның еңбектері белгісіз қолжазбалар күйінде әлемнің төрткүл бұрышына шашырап кетті. Бүгінгі таңда ғалым трактаттарының нұсқалары Тегеранда, Исфаhанда, Ирақта, Бейрутте, Хайдарабадта, Каирде, Стамбулда, Берлинде, Лейденде, Лондонда, Мадридте, Ташкентте және әлемнің басқа да елдерінде сақтаулы екендігі анықталып отыр.

Көне Отырарда дүниеге келіп, өмірінің көп бөлігін араб елдерінде өткізген, еңбектерін түгелдей дерлік араб тілінде жазып қалдырған ұлы бабамыздың шығармаларын түгендеп, елге оралтып, бірізге түсіріп, әлемдік деңгейдегі ортақ библиография әзірлеу – заман талабы.

Әдебиеттер

Ибраhим Мадкур. *Әбу Наср әл-Фараби фи-з зикр әл-алфиа ли уафатиhи*. – Каир. – 1983. 5 б.

Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. 2 т. Средневековье. – СПб.: ТОО «Петрополис», 1994. – С.120.

Машани А. Әл-Фараби және Абай. Алматы, 2005. 47 б.

Ибн ан-Надим. *Әл-фихрист*. Каир. – 1978.

Әл-Қифти. *Ихбару-л ʼулама ʻби ахбари-л hукама*ʻ. – Бейрут. – 1990. С.55.

Йақут әл-Хамауи әр-Руми. *Му ʻжам әл-булдан*. Каир. – 1930. С.11.

Ибн Халиккан. *Уфайату-л а ʻйан уа анба ʼ ʼабна ʼ и аз-заман.* Каир. – 1938. С.4.

Омар Рида Каххала. *Му ʻжәм әл-му ʼаллифин*. Бейрут. – 1990. С.11.

Хайруллаев М.М. Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. – Ташкент, 1967.

Мұстафа Ғалиб. әл-Фараби. Бейрут. – 1998.

Әбсаттар Дербісәлі. Өнегелі өмір. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 40 б.

References

Ibrahim Madkur. Abe Nasr al-Farabi fi zikra al-alfya li uafatihi. Kayr, 1983. – 5 b.

Reale Dj., Antiseri D. Zapadnaya philosophy otistokov do nashih dnei. 2 t. Srednevekovye. Spb. TOO “Petropolis”, 1994. – 120 s.

Mashany A. Al-Farabi jane Abay. Almaty, 2005. – 47 b.

Ibn an-Nadym. Al-Fihrist. Kayr. 1978.

Al-Qyfty. Ihbaru-l ulama bi ahbar-il hykama. Beyrut. 1990. – 55 s.

Yaqut al-Hamayi ar-Rumi. Mugjam al-buldan. Kayr. 1930. – 11 s.

Ibn Halikkan. Uafayat alagyan ua anba abna az-zaman. Kayr. 1938. – 4 s.

Omar Ridaa Hakkala. Mugjam al-mualiffin. Beyrut. 1990. 11 s.

Hayrullaev M. Mirobozrenye Farabi I ego znachenye v istoty philosophy. Tashkent. 1967.

Mustafa Galyb. Al-Farabi. Beyrut. 1998.

Absatar Derbisali. Onegeli omir. Almaty. Qazaq universyteti. 2016. – 40 s.

ҒТАМР 17.82.10

Шарыпқазы Н.[1], Әбирова Қ.Б.[2]

[1]оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nuriknaiman16@gmail.com
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистрі,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕР МЕН АҚЫННЫҢ ҚОЛТАҢБАСЫ

XX ғасырдың аяғы және XXI ғасырдың басында тілді тек қана өз ішінен зерттеу тиімсіз болып, оны жаңаша қырынан зерттеу бағыты қалыптасты. Бұл бағыт «адамды – тіл арқылы, тілді – адам арқылы зерттеу», яғни антропоцентристік бағыттың дамуымен байланысты болды. Адамның өзіндік қасиеті сонымен қатар, тіл жүйесін өзінше пайдалануы жаңа зерттеудің орталығына айналды. Мақаланың тақырыбына айналып отырған: «Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы тұрақты тіркестер мен ақынның қолтаңбасы» қазіргі тіл біліміндегі өзекті мәселелерді қамтиды. Ақын поэзиясының тілі әдеби тіл фактілерімен салыстыра отырып, лингвистикалық талдауға алынды. Тілдік тәсілдердің (тұрақты тіркестер) стильдік ерекшелігі, автордың қолтаңбасын білдіретін сөздер мен сөз тіркестеріне лингвистикалық талдау жасалынды.

Түйін сөздер: Мағжан Жұмабаев, әдебиет, поэзия, тілдік тұлға, антропология, фразеологизм, зат есім, сын есім, лексика, қолтаңба, амплификация, синонимдер.

Sharypkazy N.[1], Abirova K.B.[2]

[1]Lecturer of Oriental Studies Faculty,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com
[2]Master student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

Stable phrases and style of poet in Magzhan Zhumabayev's poetry

In the late XX and early XXI centuries. only language learning was ineffective, its line of research was developed again. This direction is "the study of man through language, language through man", that is, it is associated with the development of the antrocentric direction. The personal qualities of a person are also a center for learning and using the language system. The topic of this article: "Stable phrases and style of poet in Magzhan Zhumabayev's poetry" considers current problems of modern linguistics. The language of poet's poetry is compared with literary language factors and linguistic analysis is carried out. Were also analyzed stylistic features of language research (stable phrases) of words that express the author's style and phrases.

Key words: Magzhan Zhumabayev, literature, linguistic personality, anthropology, idiom, noun, adjective, vocabulary, style, amplification, synonyms.

Шарыпказы Н.[1], Абирова К.Б.[2]

[1]преподаватель кафедры китаеведения,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com
[2]магистрант, Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы: e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

Устойчивые словосочетания и стиль акына в поэзии Магжана Жумабаева

В конце XX и в начале XXI вв. только изучение языка было неэффективным, его направление исследований было разработано вновь. Это направление – «изучение человека через язык, язык через человека» связано с развитием антроцентристического направления. Личные качества человека также являются центром изучения и использования языковой системы. Тема

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

данной статьи – «Устойчивые словосочетания и стиль акына в поэзии Магжана Жумабаева» рассматривает актуальные проблемы современного языкознания. Язык поэзии акына сравнивается с литературными языковыми факторами и проводится лингвистический анализ. Были так же проведены анализы стилистических особенности языкового исследования (устойчивые словосочетание) слов, которые выражают стиль автора и словосочетаний.

Ключевые слова: Магжан Жумабаев, литература, языковая личность, антропология, фразеологизм, имя существительное, имя прилагательное, лексика, стиль, амплификация, синонимы.

Кіріспе

Мағжан сөзінде кездесетін әдемі әуез, сыршыл ырғақ, кейде жүректі тебірентіп, толқытатын, кейде мұңға батыратын, алыс арманға құлаш ұрғызатын, тылсым дүниенің қаттылығы мен тәттілігіне тәнті ететін сыбызғы поэзия бұрынғы ақындарда некен-саяқ.

Академик М. Серғалиев «Тұрақты тіркестер – әдеби тілдің ілгері даму барысында қалам қайраткерлерінің әрекеті арқылы жанданған әсем кестелер. Олар – сөз зергерлерінің ой-түйінін ықшамдап аңғартатын жинақтылықтың үлгісін көрсететін көркемдік құралы. Тұрақты тіркестерді қай жазушы болса да өз шығармасында қажетіне қарай қолданады» (Серғалиев М., 1998:264) деп көрсетсе, Мағжан ақын да өз шығармашылығында «жанданған әсем кестелерді» ерекше талғаммен, шеберлікпен, шығармашылықпен қолданған.

Фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдер көркем сөз өнерінің ең құнарлы саласына тән ойлау нәтижесі мен халық даналығының туындысы болып саналады. Ғасырлар бойы қалыптасып, дамып, жетіліп отырған сөз байлығымыз әр уақытта көркем сөз шеберлерінің өз шығармаларында түрлендіріп, сан құбылтып, пайдалануға болатын әсем де әсерлі, көркем де бейнелі сөз өрнегі.

Поэзия тіліне тән ерекшеліктердің бірі – өлең құрылысы болса, ондағы поэтикалық үйлесімділік, тұлғалық сәйкестік, дыбыстық үндестік, ұйқастық, фразеологизмдердің неше түрлі өзгеріске түсуіне әсерін тигізеді. Ал мұндай фразеологизмдердің поэзия тіліндегі өзгеріске ұшырауы, ол өзгерістердің түрі мен шегі, мақсаты мен міндеті, ол ақынның өзіндік шеберлігіне, сөз саптауындағы ерекшелігіне байланысты.

Осындай ерекшелігімен, даралығымен, сөз саптауындағы қайталанбас бейнелі сөздерді қолданудан хас шеберлердің бірі – Мағжан Жұмабаев. Ақын өз өлеңдерінде жалпы шығармашылығында халық тілінің фразеологиялық қазынасын кейде өз қалпында, кейде жаңғыртып, жаңа өзіндік өң беріп, кейде сол үлгіден жаңа тіркестер құрайды.

Негізгі бөлім

«Көркем әдебиетте фразеологизмдер үнемі тек дайын қалпында алынбай, әртүрлі жолмен жұмсалып пайдаланылатыны белгілі. Соның бірі – жалпыхалықтық форманы өңдеп, өзгертіп қолдануы. Фразеологизмдерді бұлай қолдануда арнайы мақсат болатыны өзінен-өзі түсінікті. Осындай жолдармен әр ақын, жазушы тұрақты сөз тіркестерінің жаңа үлгісін жасап, фразеологиялық қорды байытуға өздерінің үлесін қосады», – дейді ғалым Хасанова.

Зерттеуші Қайыпбаева Айжамал өзінің: «Тұрақты тіркестерінің поэзия тіліндегі қолданысы» атты зерттеу жұмысында «Қазақ тілінде «санамен сарғаю» деген фразеологизм бар. Ол «қайғылы ой азабына түсті» – деген мағынада қолданылады. Осы фразеологизмді Мағжан Жұмабаев:

«Сені бүйткен бейбақтың
Санадан жүзі сарғайсын...!» –

деп қолданған.

Бұл фразеологизмнің мән-мағынасын толық сақтай отыра, ақын жай пассив баяндаудан оны императив (бұйрық) түріне ауыстырып қарғыс ретінде («Санадан жүзің сарғайсын!») қолданып, сол арқылы оған экспрессивті-эмоционалды реңк үстемелеп, мағынасын күшейтіп отыр. Бұл авторлық қолданымның бір жағы. Екінші жағы – мұндағы тұлғалық өзгерістер. Бұл қолданысты о бастағы номинативтік тұлғасымен – «санамен сарғаю» салыстырғанда, мына тәрізді өзгерістерді көруге болады:

а) «санамен» – «санадан»

ә) «жүзі» – оргиналды жоқ сөз;

б) «сарғаю» – «сарғайсын!» – бұйрық рай формасында. Бұл қазақ тілінде «қарғап-сілеу» мотивіне тән қолданыс. Бұл фразеологизмнің құрамындағы сана сөзі «санам сан бөлек, ойым он бөлек» деген неше түрлі азапты, мазасыз, қайғы-қасіреті мол, ауыр күйді бастан кешіруге байланысты айтылатын адамның күрделі сезімін білдіреді. Сол «сананың» әсері ең алдымен адамның сарғайған бет жүзінен байқалады.

Мағжан ақынның «санамен сарғаю» фразеологизмнің өзінше өзгеріп, жалпы мағынасында нұқсан келтірмей, қарғыс, қарғау түрінде қолдануы «сана» сөзінің мән-мағынасын терең де жан-жақты зерделей түсуіне байланысты болуы керек. Сондықтан да, сарғаюдың бәрі ұзақ уақыт бір нәрсені күтуге, сары жамбас болып жатып алуға, сары таңды күту деген символдық мәніне, сары уайымның ұзақ қайғы екендігіне байланысты айтылады (Қайыпбаева А., 2011:9-10).

І. Кеңесбаев: «Фразеологизмдерді сөз таптарына қарай сыныптастыруға да ең негізгі мәселелердің бірі. Сөз таптары жайлы мектеп грамматикаларына айтылатын қағидаларды фразеологизмдерге қалай болса солай қолдана берудің жөні жоқ. Олар зат есім, етістік, үстеу, т.б. сөз таптарымен тең мағыналы емес. Себебі фразеологизмдердің тұлғасы мен семантикасы жеке сөз табына бара-бар келмейді. Белгілі бір сөз табының қызметіне жуықтайтын ғана фразеологизмдер бар», (Кеңесбаев І., 1977: 617) деп айтады. Дегенмен де сөз байлығының құнарлы да бейнелі, әсерлі бір саласы – тұрақты тіркестер әрбір тілдің өзінің зандылықтары бойынша жасалынып, қолданыс табады. Бірақ тұрақты тіркестердің белгісі бір заңдылықтары бар болғанымен, олардың әртүрлі өзгерістерге түсуіне болатындай факторлар да жоқ емес. Яғни, тілдің кез келген қарапайым да күрделі элементтері қатып қалған дүние емес, қарым-қатынас ситуациясына, сөйлеу процесі мен оның мақсатына байланысты мың құбылып өзгеріп отырады.

«Коррелятивтік өзгерістер» деген термин латын тілінен аударылғанда заттар мен құбылыстардың бір-бірімен сәйкестігі, өзара қатыстылығы, үйлесімділігі деген мағына береді. Коррелятивтік өзгерістер – сөздің, сөз тіркестерінің сөйлем құрамында тұрып, өзінен басқа сөздермен белгілі бір грамматикалық тұлғалар мен байланыс тәсілдері арқылы өзара сәйкестігін тауып қолдануын білдіреді. Бұл дегеніміз, тұрақты тіркес құрамындағы әрбір сөздің сөйлем құрамындағы өзін қоршаған басқа сөздермен, яғни әрбір сөз табының өзіндік ережеқағидаларына сәйкес байланысып тұруы. Коррелятивтік өзгерістердің белгілі бір грамматикалық тұлғада тұрған есім сөздер мен етістіктерден жасалған тұрақты тіркестердің жасалуын, қолданылуын қарастырады.

«Фразеологизмдердің қай сөз табына қатыстығын анықтау үшін негізгі сөз бен жалпы тіркестен туатын фразеологиялық мағынаны салыстыра отырып шешу керек, фразеологизмнің сөйлем ішінде басқа сөздермен байланысқа түсіп, өз мәнін нақтыландырады. Сөйлем мүшесі белгілі бір сөз табына қатысты болады», – дейді (Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ.,1997: 206).

Мағжан шығармасында кездесетін есімді фразеологизмдер құрылысы:

1. Зат есім мен зат есім қабыса тіркеседі: ата қоныс, қорлық уы, ерке бала, күміс күлкі, құлдық уы, тас жүрек, бақыт құсы, қастық уы, тас бауыр, алма бет, алма жүз, ерке бұлақ, қулық-сұмдық сабағы, шаян тіл, өмір оғы, бабам тілі. (Махметова А.С., 2006:6). Осындай тіркестер ақынның «Ғазизаға» атты өлеңінде кездеседі:

«Іште жалын, көкіректе қайғы зар,
Аямастан өмір уын беріп тұр.
Сені көру – босанғанмен бір маған,
Еркетайым анда-санда келіп тұр...» –

мұнда зат есім мен зат есімнен жасалған «өмір уы» тіркесін көреміз.

Сондай-ақ, «...Альбомына» деген өлеңінде «жүрек құл» тіркесін көруге болады:

«...Өтеді өмір,
Бітеді жыр жүрек құл
Жырсыз жырау,
Тиіп қырау – солды гүл...»

2. Сын есім мен зат есім: ақ жаулық, сұм боран, тәтті бал, сұлу сағым, асау жүрек, мәңгі мұнар, жүйрік қиял, кең ақыл, қалың ой, ақ найза, ақ білек, айдын көл, жылы жүз, айдын шалқар көл, қалың дерт, жібектей жасыл шөптер, сұм қиял, зеңгір тау, түпсіз дария, алтын күн, сорлы бұлт, қыпша бел, жүйрік жүрек, сұм өмір, ашық бақыт қыз, сұлу қыз, таза жүрек, жібек түн, алтын ой, адал ниет, ақ көңіл, сұм тағдыр, ауыр ой, алтын сәуле, сұм сұлу, ыстық лебіз, долы дауыл, қалың уайым, тәтті қылық, жібектей тіл, қалың қайрат, алтын уық, жібек бау, қара шаңырақ, қара жер, ыстық жүз, сар дала, сайран жер, тәтті қиял, жалқау жел, ақ отау, қалың ел, қара жылан, алтын жүз, алтын шаш, күміс көбік, жас жүрек, асқар тау, зеңгір тау, бұраң бел, бота көз, ақ көңіл, ақ бата, жылы жел, ауыр аманат, ауыр иіс, қара қайғы, ізгі ой, алтын үміт, ақ періште, қызыл әсел, қу өмір, жылы үн, жауыз тағдыр, ерке бұлақ, кең ақыл, асыл қан, ұлы ой, ескек жел, салқын жас, ерке түс, қорқақ ақыл, торсық бет, алтын ерік, айқын зұлым, жүйрік жан, тәтті тақ, ұшқыр жан, жауыз тағдыр (Махметова А.С., 2006:6).

Сын есім мен зат есімнен құралған тіркес ақынның *«Анама»* атты өлеңінде молынан көрінеді:

«...Жаным анам, жібек тілді, ақ көңіл,
Жазу болып, шегер болсам ұзын жол.
Шет жерлерде теріс жолдан сақтарға,
Жан балаңа ақ батаңды бере көр!...», –
(Канарбаева Б., 1988:73)

мұнда *жібек тіл, ақ көңіл, ұзын жол, теріс жол, ақ бата* сияқты сын-сапаны білдіретін тіркестер кездеседі. Осындай тіркестер Мағжанның көптеген өлеңдері мен поэмаларында көрініс табады. Мысалы, *«Ертегі»* деген поэмасында:

«...Аласұрад, жынданады жас жүрек,
Қарақ керек, арақ керек! Не керек?
Дәрі де жоқ, жалғыз жолдас – қиялым,
Жұбатады айтып маған тәтті ертек...», –

осында жас жүрек, тәтті ертек деген тіркестерді қолдану арқылы айтпақ ойын көркем жеткізуге әсерін тигізеді.

«... Түкті қабақ жауып түскен көзіне,
Ұшқын шашып, от ойнап тұр көзінде,
Қырын мұрын, қырмызы ерін, қап-қара,
Тікенектей түк шығып тұр жүзіне...», –

деген шумақта *түкті қабақ, қыр мұрын, қырмызы ерін, тікенектей түк* тіркестерін пайдалану арқылы Сыздық образын, бейнесін ашуға қолданған.

3. Екі-үш сын есім мен зат есімнің тіркесуі арқылы тіркеседі: еркін кең дала, жылы тәтті, алмас жібек жол, желдей жынды жүрек, бұйра толқын шаш, ақ жібектей тоқ, мәңгі мылқау қара орман, үнсіз меңіреу ұзын түн, кіршіксіз жас жүрек, тұңғиық бір терең ой, таза терең, өткір күшті, кең тілім, кілегей қара бұлт, тәтті улы бал, айдын шалқар көл, асау жас жүрек: (Махметова А.С., 2006:6).

Екі-үш сын есім мен зат есімнің тіркесуі Мағжан поэзиясындағы «М.Д Абақтыдан шыққанда» деген өлеңінен де кездестіруге болады:

«Зор қуаныш – қара түн өткеніне,
Айтып таңды ашық күн жеткеніне» –

деген тармақтарда *«алтын таңды ашық күн»* тіркесі ақын бостандыққа жеткенін ерекше тіркеу сөз саптау арқылы мейлінше әсерлі, ұғынықты, көркем жеткізген. Сол сияқты «Есімде тек таң атсын» өлеңінде:

«...Ақырған арыстанның айбатына,
Шыдар ма қоян жүрек қорқақ құлдар?!» –

мұнда *«қоян жүрек, қорқақ құл»* тіркесі кездессе, «Дін үйреткенге» атты өлеңінде:

«...Айырып ар-намыстан, күштен, естен,
Кім қылды шала-жансар бір қорқақ құл» –

мұнда да *«шала-жансар қорқақ құл»* тіркесі өзіндік бір қызметте тұрып, ерекше бояуға ие. Ақынның «Жер жүзіне» деген өлеңінде:

«...Қайратты мол қандыбалақ қыранмын,
Күн болған жоқ жаудан жүрек шайылған», –

мұндағы *«қайратты мол қандыбалақ қыран»* тіркесі адамның өзіндік мәнін таныта отырып, ерекше әсер береді.

4. Бес сын есім мен зат есімнің тіркесуі арқылы: таза, терең, өткір, күшті, кең тілім: (Канарбаева Б., 1988:6), бұл тіркес Мағжанның «Қазақ тілі» деген өлеңінде:

«...Жарық көрмей жатсаң да ұзақ кең тілім.
Таза, терең, өткір, күшті, кең тілім
Тарап кеткен түрік балаларыңды бауырыңа,
Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім!» –

деген шумақта көрінеді. Мұнда ақын қазақ тілінің әлі де қолданыста өз дәрежесіндей болмаса да, болашақта тіл мәртебесі көтерілетініне нұрлы жұлдыз тіліміздің асқақтайтынына сенеді. Ақын (тілдің) оның қадір-қасиетін жақсы түсінеді, оның дәлелі – тіл сөзін анықтап тұрған эпитеттер: таза, терең, өткір, күшті, кең.

Кең сөзінің тура мағынасын құбылту арқылы түбінде біздің ана тіліміздің маңдайы жарқырап, ғылым тіліне айналып, қоғамдық өмірдің түрлі саласында қолдануға келетініне күмән келтірмейді. Өлеңнің соңғы екі жолында ақын тілдің түркі тілдес халықтарды біріктіруші күш екеніне үміт артады, оны бауырына тарту фразеологизмін өлең ұйқасы мен ырғағына қарай келтіріп, келер шақтың болжамды түрінде қолдану арқылы көрсетеді. (Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова Ә. 2002:58-60).

Тіл – халықтың баға жетпес байлығы екенін ақын бірнеше эпитеттерді қолдана отырып тіл мәртебесін, қоғамдағы рөлін асқақтатып, әсерлі жеткізуге тырысады.

Мағжан поэмасында кездесетін етістікті фразеологизмдер: «Пайғамбар» өлеңінде:

«Көзге түртсе көрінбейтін қара түн,
Күнірене ме, күле ме, әлде, әлде кім?» –

деген жолдарда «көзге түрту» тіркесі бар іс-әрекетке жұмылдыру барысындағы шараны көрсетеді. Сондай-ақ, «Мен кім» атты өлеңінде:

«...Көкте күнмін, көпке нұрым шашамын,
Көңілге алсам, қазір ғарышқа асамын...»
«...Жалынмын мен, келме жақын жанарсың.
Тұлпармын мен, шаңыма ермей қаларсың», –
(Жұмабаев М. Таңдамалы, 1992:90)

дейді ақын.

Мұнда «көпке нұр шашу» және «шаңына ермей қалу» тіркестерін қолдану арқылы шығармаға ерекше өң беріп, оқырманға әсерлі жеткізуге бағытталған.

«Бүгінгі күн – өмір, өлім – менікі» өлеңінде:

«Жансыз суықкөзін қадап қу өлім,
Тез деп күтіп, тісін шықыр қайрасын”
(Жұмабаев М. Таңдамалы 1992:91).

Бұл жолдарда «көзін қадау» және «тісін шақыр қайрау» тіркестері тағы да ақынның сөз саптауындағы өзіндік бір мақсатта құрылған көркем бейнелі сөздер.

Ақынның «Берниязға» атты арнау өлеңінде:

«Мен күніренем ұлы ойлар кеп басыма,
Жырласаң ед шомылып көз жасыңа» –

Деген жолдарда «көз жасына шомылу» тіркесі ерекше поэтикалық мәнге ие.

М.А. Ілиясованың «М. Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасындағы фразеологизмдер» атты мақаласында тұрақты тіркестер көркем шығарма тілін жандандырып, астарлап, бейнелей суреттеудің дайын бір құралы болып табылады.

Халық тілінің осы бір мол байлығын жазушы немесе ақын қаламы өз қалауынша қажетіне жаратады. Автор фразеологизмдерді жалпы тілдік қолданыстағыдай өзгертпестен жұмсауы да, белгілі мақсатқа орай құрылым – құрылысын, мағынасын жаңғырта қолдануы да мүмкін. Жаңғыртудың өзі жалпы тілдік қолданысқа тән түрлендірулер және тек автор қаламына тән түрлендірулер болып бөлінетіндігі де белгілі.

Бейнелі сөздердің тілдік тұрғыдан алғанда экспрессивті-эмоционалды қасиеттері мен тартымды берілуі автордың өзіндік талғам әрі тілдік қорына байланысты. Соған орай тұрақты тіркестер түрлі шығармаларда бірде аз, бірде молынан кездеседі.

Сыршылдығымен, әсерлі суретшілдігімен танылған Мағжан «Батыр Баян» поэмасында қазақ әдеби тілінің бай қазынасын, көркемсөздің әр алуан өрнегін шебер қолдана білген. Мысалы:

1. Мен де ойды ағытамын қаламыма,
Арқаның көз жіберсе малабына.
2. Ішінде сары дария көз тоқтатар,
Көкшетау – Сарыарқаның аралы да.
3. Оқжетпес найзақия – қыранға ұя
Қарасаң жанның шері тарқамай ма?
4. Дұшпанның қалғандай боп табасына,
Арқаға аяқ салып, түскен барып,
Екі оттың – орыс, қытай арасына.
5. Жылайды өңшең ноян ығай-сығай,
Байжігіт, Тасболат пен би Толыбай.
6. Байлаулы бөрілерді аза қылмай,
Кестелеп, сөзбен сипап айтты Қанай.
7. Айырылып байлығынан көп соққы жеп,
Көз жасы атығайдың толды өзекке.

Бұл мысалдардан Мағжан поэмасындағы фразеологизмдердің көпшілігі әдеби тіл қазынасынан алынып, жалпы тілдік қор құрғандығын байқауға болады.

Көп кезде поэма кейіпкерлерінің сезім-күйін, іс-әрекетін айшықты сөздермен беру арқылы шығарманың үндестігін күшейтіп, эмоциялық бояуын арттыра түскен. Сонымен бірге, поэмадағы:

1. Қалшылдап, көзі қан боп, қолына алмай,
Байланған садағынан белде сала.
2. Әлгіде ойды улаған ашу кезеп,
Ашудан бұғып қалған қорқақ ақыл.
Күбірлей бастады енді: «Мұның не? – деп.
3. Қорғасын миын, ойын төмен басып,
Ақылға алғыр құстай ашу төнді.
4. Кеудеңе жан кірмей ме, көзің шалса,
Өмірің жаңа ағарып, атқан таңдай.
5. Жадырап жаным, шерім тарқар еді,
Кеңесім тыңдаушыға сала алса ой.

Мұндағы *көзі қан болу, ашу кезеу, жан кіру, жаны жадырау* тұрақты тіркестері синонимдес варианттар болып табылады: өйткені, беретін мағыналары бір болып табылады (көзі қан болу – ашулану, қаһарманның кәріне міну, ашу кезеу – ашулану). Мұндай синонимдес варианттарды поэманың өн бойынан көптеп кездестіруге болады. Осындай бір мағынаны беретін тұрақты сөз тіркестерінің синонимдес вариантын беріп, қайталамай қолдану ақынның шеберлігін көрсетеді.

Поэмадағы тұрақты тіркестердің көпшілігі жалпы халықтық формада қолданылғанымен, ақын оларды кез келген уақытта тілдік тұрғыдан бейнелі, тартымды етіп беруге тырысады. Поэма кейіпкерлерінің іс-әрекетін ашу немесе көңілкүйін, жан сезімін білдіруде дәл баса жеткізіп, орнымен жұмсайды.

Мысалы, берілген тұрақты сөз тіркестеріне тоқталатын болсақ, аузынан уыз шыққан – балғын жас; күлден кейбін кию – қайғыру, сары

уайым болу; аузынан жалын шашқан – қайратты, өжет, батыр; қан жылау – қайғыру, қасірет шегу; қара бет болу – ұятты болу, ұятқа қалу; ығай-сығай – не бір мықтылар; баурына кіру – жақын тарту; тасжүрек – қатігез, қатал; қан майдан, қиян-кескі, ұрыс, қызыл, артыс-тартыс.

Бұл тұрақты сөз тіркестері етістік тобына және есім тобына жататын фразеологизмдер. Мұндағы *қанжылау, баурына кіру, күлдей кебін кию* дегендер атау тұлғалы зат есімдердің етістікпен тіркесу арқылы келетін есім тобына жататын фразеологизмдер. (Ілиясова М.А., 2004:90-92).

М.Ғ. Ғабдуллина, З.Б. Тәттібаевалардың «Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы тұрақты сөз тіркестерінің сипаты» атты мақаласында: «... Батыр Баян» поэмасындағы:

Ойламай белді бекем будым неге?
Қозымды қас дұшпандай будым неге? –

деген өлең жолдарындағы *белді бекем будым* деген фразеологизм бір іске жөндеп кірісу деген мағынада тұр.

Шет жерлерде теріс жолдан сақтарға
Жан балаңа ақ батаңды бере көр!
(«Анама»)
Көп түрік енші алып тарасқанда
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?
(«Түркістан»)

Бұл өлең жолдарындағы *ақ бата* деген тұрақты тіркес жақсы тілек, ізгі ниет бағдарламасында жұмсалса, *қара шаңырақ* тіркесі үлкен тәрбие алған, ұшып шыққан ұя, киелі шаңырақ деген мағынада қолданылып тұр.

Ақын орынды жерінде фразеологиялық тіркестердің компоненттерінің арасында басқа сөз кірістіріп, оның стилистикалық қызметін күшейту, экспрессивті бояуын бұрынғысынан әсерлей түседі.

Мысалы:

Бақ шіркін бір күн қонып бауырына еніп
Кетпек қой ертеңіне-ақ алдап күліп.
(«Есімде тек таң атсын»)

Бұрынғы *бақ қону* қалпында кездесетін фразеологизм ақын қаламынан шыққанда компоненттердің арасына сөз салынып мағынасы кеңейтіліп жұмсалған.

Болмаса да басыма да бармас па екен?
Атымды ауызына да алмас па екен?
Қарайып жапан түзде жалғыз тұрған
Молама көз қырын да салмас па екен? («Жан сөзі»)

Мұндағы *аузына алмау, көз қырын салмау* фразеологиялық тіркестерінің арасына да шылауы түсіп, оның мәніне қосымша күшейтпелі мән беріп тұр.

Ерікке ұмтылған ұшқыр жаны кісенде
Қан суыған жүрек солғын соғады.
(«Қазақ тілі»)

Кешкі ескен жібек жылы жел сұлу
Қош иісті түрлі-түсті күн сұлу.
(«Сен сұлу»)

Бұл мысалдағы фразеологизмдер халық тілінде *жүрек соғу, жібек жел* түрінде айтылса, мұнда компоненттердің ара жігін ашып, солғын, жылы сөздері тұрақты тіркестің мәніне қосымшаланып стильдік мазмұнын аша түскен. Ақын осылайша фразеологизмдерді өңдеп, құбылтып қолдану арқылы олардың контекстегі мәнерлілігін, көркемдік қасиетін арттыра түседі.

Жалпы әр ақынның өзіне тән жазу мәнері, сөз қолданысы, тіл бейнелілігі болады. Мысалы: жел, ай, күн, түн, тағы басқалары сияқты сөздер Мағжан өлеңдерінде жиі кездеседі. Бірақ ақын бұл сөздерді сол қалпында қолданбайды, оларды түрлендіріп, кейіпкердің іс-әрекетіне, көңіл-күйіне сай түрліше қалыпқа түсіреді. Бір ғана «жел» сөзінің өзіне қарасақ, түрлі образбен береді: *«жүйрік жел», «жалқау жел», «жібек жел»*.

Таң атқанша жүйрік жел
Жүгіруден талмады.
(«Ескендірдің екі мүйізі»)

Жалқау жел өзін-өзі зорға сүйреп,
Жан-жақта жүргендей-ақ жындар билеп.
(«Жаралы жан»)

Сананы сан жаққа жүгірткен «жел» сөзіне байланысты тіркестер мен ой-толғамдар қазақ поэзиясында бұрын-соңды болмаған. Мағжан қаламы арқылы келген жаңалықтар жеке ақын тұлғасына тиесілі. Ақынның сезім дүниесіне әсерлі мұндай жаңа тіркестер Мағжан поэзиясында тұнып тұр. Демек, осы бір ғана «жел» сөзіне байланысты туған тың ой-оралымдар Мағжанның жазу стилін ғана емес, оның суреткерлік ерекшелігін айқындайды.

Осы бір жел сөзінің өзі Мағжан поэзиясында жүз құлпырып, мың түрленіп, ақынның ішкі дүниесі мен сезім сырларын құбылта атқарады.

Қазақтың *жосықты ой, жанды сөзін* қолдануда өзіне тән стильдік шеберлікпен көркемдей отырып, адам жанының мұң-шерлі,

қуаныш-сүйініштi сезімін тың бейнелеуде тың образдар тудырған.

Түн баласы көр көзінен жас толып,
Күншығыстан бір пайғамбар күтеді.
(«Пайғамбар»)
Қаламды көздің жасы, көрге айналдым,
Қаран – ақ, ақты – қара дерге айналдым.
(«Сарғайдым»)

Қазақ поэзиясында *«көр»* сөзі мұншалықты поэтикалық тіркестермен құбылмаған. Қайғы мұңды, әдемілік-сұлулықты Мағжан ең алдымен көзін көрсетуден бастайды.

Жансыз суық көзің қу өлім,
«Тез» деп күтіп, тісін шықыр қайрайсың.
(«Бүгінгі күн өмір. Өлім – менікі»)
Құралай көзді қарағым,
Кестеңді қашан боласың?
(«Батқан күн. Атқан таңның жыры»)
Судай сұлу қаракөз,
Сүйгеніне берген сөз.
(«Жазғы түнде»)

Мұндай бейнелі тіркестерді Мағжан қазақтың байырғы тіл сөздерінен, ертеден халықтың таным-түйсігіне қалыптасқан күйіне алып, тың образдар жасаған. **Мағжан поэзиясы тұрақты тіркестерге өте бай.** Сондықтан ақынның олардың орайын тауып, молынан қолдануы өлеңдерінің тілін әрі бай, әрі әрлі, әрі әсерлі етеді.

Көркемдік танымы терең, тіл байлығы мол, сөз суреті қанық, қызыл бояма сөзден аулақ ақынның сезімтал жүрегінен шыққан туынды ғана асқан ақынның шеберлігінің үлгісі бола алады (Ғабдуллина М.Г., Тәттібаева З.Б., 2004:75-78).

М. Жұмабаев халық тіліндегі тұрақты тіркес қорынан ең қажеттісін таңдай отырып, оларды түрлендірді, оларға қосымша мағына үстейді, өзінің мазмұндап отырған оқиғасына байланысты тұрақты тіркестер ойға сай болуын ажарлайды да, атқаратын қызметін түрлендіре түседі, бірақ тіл заңдылықтарын еш уақытта ұмытпайды.

Сонымен қатар жалпы қолданыстағы *«ұзын сөздің қысқасы»* деген тіркесті оқырманға түрліше жеткізеді. Мысалы:

Созылған сөздің қысқасы,
Қысқа сөздің нұсқасы.

Ұзын сөздің түйіні
Бұл тоқсанның жиыны.

Сөздің тоқтар түйіні
Бұл тоқсанның жиыны.

Санасам бәрін сөз ұғар
Ұзын сөзге орын тар.

Сондай-ақ, кей тұрақты тіркестердің бір компонентін жаңартып жұмсау арқылы ақын тұрақты тіркестің мағынасын жаңартады.

Мысалы,

Шай-қымызға әбден той,
Көңілде іңкәр қалмасын!

Өтеді өмір,
Жүрекке шер байланды.

Осындағы *көңілде іңкәр қалмасын, шер байланды* тұрақты тіркестері халық тіліндегі *көңілде кірбің қалмасын, түсі қашу, шер толы* сияқты тіркестермен салыстырғанда автордың қолдануындағы тұрақты тіркестердің экспрессивті-эмоционалды реңкі басымырақ.

М. Жұмабаев кейде орынды жерінде тұрақты тіркестер компоненттері арасына басқа сөз кірістіріп, оның стилдік бояуын көркемдей түседі. Мысалы,

«Батпаққа қоға таратып аунаған күн,
«Көңілді ылғи ойнаумен ауланған күн» –

деген өлең жолдарындағы көңілді аулау компоненттерінің жігі айырылып, арасына ылғи ойнаумен деген екі сөз тізбектеліп енген. Бұлар оның алғашқы мәнін пысықтап тұр.

Автор тұрақты тіркеске екінші сыңар қосып, оның стилистикалық мәнін күшейте түседі. Мысалы:

Не пайда шомылғанмен қанды жасқа
Не пайда басты ұрғанмен тау мен тасқа.

Уланды жүрек, жан күйді,
Ішім толған қызыл шоқ.

«Дәулеттен қаш» – дедің сен қашпадым ба?
Қойнымды тоқшылыққа ашпадым ба?

Өлеңдегі *жан күйді тіркесі ішім толған қызыл шоқ, уланды жүрек* деген тіркеске, *қойнымды жоқшылыққа ашпадым ба* деген тіркеске жалғасып, алдыңғы тіркесті толықтыра түсіп, мағынаның бояуын қалыңдата түскен, мәнерлі тіркес жасаған. (Махметова А.С., 2006:8-9).

Х. Қожахметова фразеологиялық синонимдер өзінің барлық бояу өрнегімен көркем шығармада түрленіп көрінетінін көрсетіп, синонимдердің стилдік сипаты әр жазушының сөз қиюластыру тәсіліне орай түрліше болатынын айтады. Синонимдердің стилдік, градациялық

қызметтері бар екені мәлім. Осының барлығын Мағжан поэзиясынан көре аламыз.

Мағжан Жұмабаев ***қайғыға бату*** деген ұғымды фразеологизмнің 188 синонимдік қатармен береді. Сонымен кейбіреуін келтіре кетейік. Мысалы, ашып көрші жүрегімде көп жара; ауыр ойлар басып, назаланып ем; бұл күнде қалың ойлар, қайғы басты; бұлбұл құс! Көзімде – жас, кеудемде – от; дариға жаным азап, денем тұтқын; дариға, қазағыңның күні қараң; жүрегі жара алым жар; жүрегің жанып, қасірет тартқанында; заман озды, жүрек сөнді, жан тозды; арқа тозды, қайғы басты; екеуі де қан құсып, түннен бетер түнерді; кетеді іш елжіреп, жанып-күйіп; көңілдің тұз сепкендей жарасына; атып ажал шербетін; тәтті қиял бұзылды; уланды жүрек, жан күйді; уайым қайғы жұтады; ішім толған қызыл шоқ; т.б.

Осы келтірілген тұрақты тіркестердің контексте бірінің орнына бірін алмастыруға келмейді. Өйткені, әрқайсысы суреттеліп отырған құбылысқа байланысты өз орнында жұмсалған. Іс-оқиғаға ерекше экспрессивті-эмоционалдық реңк беріп тұр. Тұрақты тіркестер ерекше сөздерге синоним және де өзара синонимдес болып келеді. Мағжан қаламында синонимдік сөздер бірінен-бірі немесе бірінен-бірі күшейіп, ойлы, пікірлі соған орай айшықты, әсерлі болып отырады. Осы фразеологияның сөз тіркестердің әрқайсысы өз орнында, бәрінде ақын керемет талғаммен тауып, қолданған. Сондықтан олардың ешқайсысын еш мәндес сөзбен ауыстыруға болмайды. Сонымен қатар бұл синонимдік қатардағы тұрақты тіркестердің көбі тыңнан туындаған.

Мағжан Жұмабаев шығармасында өзара синонимдес тұрақты тіркестермен қатар фразеологиялық варианттар да кездеседі. Фразеологиялық варианттардың тірек компоненті өзгеріссіз қалады да, басқа компоненттері ауысып отырады.

Х. Қожахметованың пікіріне сүйенсек: «Фразеологиялық варианттар деп – образдылық құрылыс бір, ал лексикалық, грамматикалық құрамында сәл өзгерістер сөз тіркестерін айтамыз. Фразеологиялық варианттардың барлығының тірек компоненттері өзгеріссіз қалады. Бұл фразалық тіркестердің лексикалық варианты делінеді».

Мағжан ***ес, жүрек, қайғы, у*** сөздерін тірек етіп алып, оларды түрліше құбылтады.

Бейшара Оразкеңнің түсі қашқан
Жылауға қолға алуға ес адасқан.

Оразкеңекпінімен құлай кетті
Есі ауып, жансыз болып сұлай кетті.

Қайырылып та қарамады,
Жас жүрегім жаралады.

Қорғасын жас жүрекке оғы батты,
Күнәсіз таза қаным, судай ақты.

Қайғы жұттым, «ah» десем, шықты жалын,
Сыртым – сау, ішімде – өрт жанған қалың.

Күн-түні сені іздедім, қайғы жедім

«Отқа түскен сорлыңды сүйші», – дедім.

Ой улады -
Жаным ессіз, жаным мас,
Ой улады -
Жүректе зар, көзде жас.

Жазуға енді, Гүлсім, халім қалмады
Көзіме жас, жүрегіме у толды.

Ақын шығармасында тұрақты тіркестің бір сыңары ортақтаса қолданылған. Мұндағы фразеологиялық варианттар бір типті емес. Олар лексика және грамматикалық өзгешелігі жағынан варианттас.

Кейде М. Жұмабаев баяндайтын оқиғаны көркем бейнелеп, толыққанды суреттеу үшін өзара синонимдес келетін жай сөз бен фразеологиялық тіркесті қосарлап жұмсайды. Синонимдер градация тәсілімен қолданылады.

Мысалы:

Көрінбес көзге түртсе қараңғыда
Япырым-ай, қалдық па рас, тіпті таңсыз.
Қарашы, өзіңе-өзің көз жүгіртіп,
Жараспас бұдан былай күлкі-ойын.

Синонимдік қатарларды өлеңнің бір тармағының бойында қатар келтіріп қолдану ақынның шеберлігін танытады.

М. Жұмабаев шығармасында сондай-ақ, өзара синонимдес тұрақты тіркестер де қатарласа келіп, суреттеліп отырған оқиғаны тереңірек баяндай түседі. Фразеологиялық тұлғалар өзіндік қолдану ерекшеліктеріне қарай, «мәтін ішіндегі мәтін» жасап, бір тіркес емес екі немесе одан да көп мағыналас фразеологизмдермен ерекше қатар түзейді. Мұндай жағдайда стильдік әсер мен айтушының ойын жеткізуде таптырмайтын мәнерлікті туғызады.

Мағыналас фразеологизмдердің мұндай табиғаты амплификация деп аталады. Амплификация «латынша amplificatio» – ұлғайту,

стильдік фигураның бір түрі. Мәтін ішінде мағыналас троптың түрлерін немесе біртектес конструкциямен жасалған сөздер тізбегін қайталау. Амплификация стильдік айшықтаудың градация, плеоназм сияқты бір түрі болғанымен, ол тек мағыналас сөздер мен сөз тіркестеріне тән стильдік құрал.

Лексика-фразеологиялық синонимдер амплификациялық тәсілмен мәтін ішінде, сөйлемнің өн бойында ұлғаймалы мағыналас сөздер мен сөз тіркестеріне тән стильдік құрал.

Лексика-фразеологиялық синонимдер амплификациялық тәсілмен мәтін ішінде, сөйлемнің өн бойында ұлғаймалы мағыналас тізбектер құрайды. Мағыналас бірнеше сөз немесе тіркестерінің мұндай ұлғаймалық сипаты айтылатын ойды жан-жақты ашып көрсетуге, олардың қандай да болмасын ерекшеліктерін бөліп, дәл саралап көрсету арқылы, қабылданатын шындық, құрылыс ситуация туралы ойымызды тереңдете түседі. Ең бастысы айтылар, жеткізілер ұғымды синонимдес сөз тіркестері арқылы тереңдете түсу.

М. Жұмабаев амплификация тәсілін біртұтас бейнелі мағына беру үшін шебер жымдастырып қолданады. Мысалы:

Сол мезетте қамыс ақырын ашылды.
Әлдекімге тәжім қылып, басын ұрды.
Жиеніңіз ес білгеннен ел деген,
Өрге ұмтылған, өрге қарай өрлеген.

Ақын амплификация тәсілі арқылы оқиғаны тереңірек, толыққанды баяндап, шығарманың экспрессивті-эмоционалды реңкін арттырған. Мағыналас тұрақты тіркестер бір контексте салыстыра жұмсаған. Сонымен бірге, мағыналас тұрақты тіркестердің қажеттісін тауып қолданудың ұтымды жолын көрсетті. (Махметова А.С., 2006:8-13).

Ақынның «Бостандық» атты өлеңінде:

«Жер жүзін қан басқанда,
Көбігі шығып аспанға
Жын жолдас боп адамға» –
(Жұмабаев М. Сүй, жан, сәулем.
Өлеңдер мен поэмалар. 2002: 76)

деген жолдағы тұрақты сөз тіркестері «*жер жүзіне қан басу»* дегеніміз тура мағынасында емес, дүниенің алай-дүлей болып, адамдардың бір-бірінің қырғи қабақ қатынаста болған жер бетін имансыз, жауыз адамдардың басқанын әсерлеп жердің қанға орнуымен тең көріп отыр. Бірлік, ынтымақ, адамгершілік сезімінің жоғалуы, елдің жоғалуымен тең.

«Қызыл қанға мас болып,
Жүрегі қара тас болып,
Айырып естен адамзат» (Аханов К. 1993: 24),

деген тармақтардағы «*жүрегі қара тас болу»* және «*адамзаттың естен айырылуы»,* ел ішіндегі ауыр халді суреттесе керек. Адамдардың «адам» деген қасиеттен айырылып бір-біріне жау болып, ақыл есінен айырылғандарына налиды. Осылай дей келе ақын ел үмітін жандандыру мақсатында былай дейді:

... Көк есігі ашылды,
Жұмақ нұры шашылды,
Келді ұшып бостандық.
Ғарыш нұрлы жүзі бар,
Кәусар, жібек сөзі бар,
Әдемі, алмас ақ қанат.
Жануарлар жердегі,
Ынтасы – жақын көрмегі,
Таңырқады анталап.
Аппақ нұрға оранып,
Ақырын ғана дем алып,
Құрметпенен тұрысты – (Сыздық Р. 2011: 54)

деген шұмақтардағы фразеологиялық тіркестер «бостандық» деген ұғымға жаңаша мән беріп тұр.

Қорытынды

Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы ақынның тілдік тұлғасын танытарлық сөз өрнектері қазақ халқының тілін, шешендік өнерін, жалпы лексикалық байлығын өз шығармаларында көркемдікпен, аса шеберлікпен қолданғаны байқалады. Қазақ тілі лексикасының сан мәрте құбылтып, ерекше өң беріп, дәстүрлі қолданыстағы сөздермен қоса, жеке авторлық өңдеуден өткізіп соны сарын кіргізіп, тың өрнектер туғызып, поэзияның хас шебері атанған Мағжанның тілдік ерекшелігі анықталды.

Зерттеуші Е. Тілешов: «Мағжан шығармашылығы ақындық «меннің» мазмұны авторлық көзқарасынан құралып жатыр» – деп баға беруі, ақынның дүниетанымының терең, ой қазығы айқын кемеңгер суреткер тұлға болғанын айқындай түспек.

Сонымен, фразеологиялық тіркестер, ақынның айтпақ ойын көркем, әсерлі, нақты жеткізуімен қатар өзіндік тілдік ерекшелігін айқындайтын дүние болмақ. Мағжан Жұмабаев қазақ әдеби тіліне ерекше нақыш кіргізіп, тың өрнектер жасап, өрелі ой, көркем тілімен әдебиет әлемінде өзінің қайталанбас қолтаңбасымен дараланады.

Әдебиеттер

Абдрахманов С. Жиырмасыншы ғасыр жырлайды. Том 1. – Алматы, 2007.
Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 1993.
Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. –Алматы,1997.
Ғабдуллина М.Г., Тәттібаева З.Б. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы тұрақты сөз тіркестерінің сипаты // Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы №13, 2004.
Жұмабаев М. Таңдамалы. Өлеңдер, поэмалар, зерттеулер, аудармалар. – Алматы: Ғылым, 1992.
Жұмабаев М. Таңдамалы. Өлеңдер, поэмалар, зерттеулер, аудармалар. – Алматы: 2008.
Жұмабаев М. Сүй, жан, сәулем. Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы, 2002.
Канарбаева Б. Жырымен жұртын оятқан. –Алматы: Ана тілі, 1988.
Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.
Қайыпбаева А. Тұрақты тіркестердің поэзия тіліндегі қолданысы: филол. ғыл. канд. Авторефераты. – Алматы, 2011.
Махметова А.С. Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы фразеологизмдер: филол. ғыл. канд. авторефераты. – Астана, 2006.
Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. – Астана, 1998.
Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 2011.
Сыздық Р., Шалабай Б., Әділова Ә. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау. – Алматы, 2002.
Ілиясова М.А. Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасындағы фразеологизмдер //Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің хабаршысы, №3, 2004.

References

Abdrahmanov S. Jıyrmasynshy ǵasyr jyrlaıdy. Tom 1. [Twentieth century reads]– Almaty, 2007.
Ahanov K. Til bilimine kirispe.[Introduction to linguistics] – Almaty, 1993.
Bolǵanbaıuly À., Qalıuly Ǵ. Qazaq tiliniń leksıkologıasy men frazeologıasy.[Lexicology and phraseology of the Kazakh language] – Almaty, 1997.
Ǵabdýllına M.G., Tàttibaeva Z.B. Maǵjan Jumabaev poezıasyndaǵy turaqty sòz tirkesteriniń sıpaty. [Stable phrases's character in Magzhan Zhumabayev's poetry]//SoltùstikQazaqstan memlekettik ýnıversıtetiniń habarshysy, №13, 2004.
Ilıasova M.A. Maǵjan Jumabaevtyń "BatyrBaıan" poemasyndaǵy frazeologızmder. [Phraseology in Batyr Bayan's poetry]// Soltùstik Qazaqstan memlekettik ýnıversıtetiniń habarshysy, №3, 2004.
Jumabaev M. Tańdamaly. Òleńder, poemalar, zertteýler, aýdarmalar.[Songs, poems, investigations, translations] – Almaty: Ǵylym,1992.
Jumabaev M. Sùı, jan, sàýlem. Òleńder men poemalar. [Songs and poems]– Almaty, 2002.
Jumabaev M. Tańdamaly. Òleńder, poemalar, zertteýler, aýdarmalar. [Songs, poems, investigations, translations]– Almaty, 2008.
Kanarbaeva B. Jyrymenjurtynoıatqan. [The awakening of the people by the poem]– Almaty: Ana tili, 1988.
Keńesbaev I. Qazaq tiliniń frazeologıalyq sòzdigi.[Kazakh dictionary of phraseologisms] Almaty, 1977.
Mahmetova A.S. Maǵjan Jumabaev poezıasyndaǵy frazeologızmder: [Phraseologisms in Magzhan Zhumabayev's poetry] fılol. ǵyl. kand. Avtoreferaty. – Astana, 2006.
Qaıypbaeva A. Turaqty tirkesterdiń poezıa tilindegi qoldanysy: [Using of stable phrases in poem language] fılol. ǵyl. kand. Avtoreferaty. Almaty, 2011.
Serǵalıev M. Kòrkem àdebıet tili.[The language of imaginative literature]– Astana, 1998.
Syzdyq R., Shalabaı B., Àdilova À. Kòrkem màtindi lıngvıstıkalyq taldaý. [Linguistic analysis of artistic text]– Almaty, 2002.
Syzdyq R. Sòz qudireti.[Word value] – Almaty, 2011.

ҒТАМР 21.15.47

Шәкизада С.Б.[1], Құрманбаев Қ.[2], Әкімханов А.Б.[3]

[1]PhD докторанты, e-mail: shakizada94@gmail.com
[2]PhD докторы, доцент, e-mail: kairatk76@mail.ru
[3]PhD докторы, e-mail: akimhan.ilyas@gmail.com
Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ МЕН ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МАТУРИДИ СЕНІМ МЕКТЕБІНІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Қазақ халқының дәстүрлі діни танымындағы тұжырымдар ислам дінінің негізі саналған Құран және хадис мәтіндерінен алынған. Әр елдің өзіне тән зиялы қауымы болатыны белгілі. Нағыз зиялы қауым өкілдері өз қоғамындағы қордаланған мәселелерді замана талаптарына сай зерделеп, шешім жолдарын іздеу, өз елінің рухани, мәдени болмысын насихаттап, сақтап, оны өскелең ұрпаққа аманаттау міндетін атқарады. Міне сол себепті, әр елдің рухани-мәдени болмысын ондағы зиялы қауым өкілдерінің еңбектері мен ой-тұжырымдарына қарап пайымдаймыз. Мәселен өздерінің шығармаларында теологиялық және діни-құқықтық мәселелерді талдаған Абай мен Шәкәрім сынды ұлы классик ақын, ойшылдарымыздың діни ой-тұжырымдарын зерделегенде қазақ халқының наным-сенімі мен өмір сүру салтының исламмен біте қайнасқанын анық көреміз. Қазіргі таңда осынау дәстүрлі діни жүйені мансұқтайтын, өз ұлтының рухани құндылықтарынан, дәстүрлі діні мен ділінен, салт-санасынан жеріген түрлі діни топтар мен жекелеген тұлғалар пайда болды. Бұл тенденция еліміздің рухани деградацияға ұшырауына әкеліп соғуда. Мақаланың негізгі мақсаты – ұлттық діни кодымызды Абай мен Шәкәрім еңбектеріндегі діни тұжырымдарды негізге ала отырып, қазақ халқының діни танымын дін мен дәстүр сабақтастығы идеясы негізінде пайымдау.

Түйін сөздер: Құран мәтіндері, имам Матуриди, теология, иман, діни таным.

Shakizada S.B.[1], Kurmanbaev K.[2], Akimkhanov A.B.[3]

[1]PhD student, e-mail: shakizada94@gmail.com
[2]PhD doctor, assistant professor, e-mail: kairatk76@mail.ru
[3]PhD doctor, e-mail: akimhan.ilyas@gmail.com
Nur-Mubarak Egyptian university of Islamic culture, Kazakhstan, Almaty

Significance of the creed of the Maturidi school in the works of Abay Kunanbayev and Shakarim Kudayberdiev

Assertions in the traditional religious knowledge of the Kazakh people are based on the Koran and the Hadith, which are considered the basis of Islam. It is known that every nation has its own intellectual elite. It is common for a real elite to study the problems of their society in accordance with the requirements of their time, to seek solutions, to promote and preserve the spiritual and cultural heritage of the country and pass it on to the younger generation. Therefore, we perceive the spiritual and cultural realities of each country based on the works of the intelligentsia. Thus, in the works of great poets and thinkers, such as Abai and Shakarim, who analyzed theological and religious-legal problems in their works, it is clear that the beliefs and traditions of the Kazakh people are closely associated with Islam. At present, various religious groups and individuals have emerged that deny the traditional religious system of the Kazakh people, which has its spiritual values, traditional religion and mentality. This trend leads to the spiritual degradation of the country. The purpose of the article is to substantiate our national religious code, the religious outlook of the Kazakh people based on the ideas contained in the works of Abay and Shakarim, based on the idea of the interconnection of religions and traditions.

Key words: The texts of Quran, Imam Maturidi, theology, faith, religious cognition.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Шакизада С.Б.[1], Курманбаев К.[2], Акимханов А.Б.[3]
[1]PhD докторант, e-mail: shakizada94@gmail.com
[2]PhD доктор, доцент, e-mail: kairatk76@mail.ru
[3]PhD доктор, e-mail: akimhan.ilyas@gmail.com
Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы

Значимость школы Матуриди в произведениях Абая Кунанбаева и Шакарима Кудайбердиева

Утверждения в традиционных религиозных познаниях казахского народа основаны на Коране и хадисах, которые считаются основой ислама. Известно, что у каждого народа есть своя интеллектуальная элита. Настоящей элите свойственно изучать вопросы их общества в соответствии с требованиями своего времени, искать решения, пропагандировать и сохранять духовное и культурное наследие страны и передавать его молодому поколению. Поэтому мы воспринимаем духовные и культурные реалии каждой страны на основе произведений интеллигенции. Таким образом, в работах великих поэтов и мыслителей, таких как Абай и Шакарим, которые анализировали теологические и религиозно-правовые проблемы в своих произведениях, видно, что верования и традиции казахского народа тесно связаны с исламом. В настоящее время появились различные религиозные группы и отдельные лица, которые отрицают традиционную религиозную систему казахского народа, которая имеет свои духовные ценности, традиционную религию и менталитет. Эта тенденция ведет к духовной деградации страны. Цель статьи – обосновать наш национальный религиозный код, религиозное мировоззрение казахского народа на основе идей, содержащихся в трудах Абая и Шакарима, опираясь на идею взаимосвязи религий и традиций.

Кючевые слова: Коранические тексты, имам Матуриди, теология, вера, религиозное познание.

Кіріспе

Ислам тарихында талас-тартыс тудырған теологиялық мәселелердің саны өте көп. Екі үлкен сенім мектептің негізін қалаған имам Матуриди мен имам Ашғаридың негізгі оппоненттері ретінде мұғтазилиттер мен харижиттер бой көтерді. Мұғтазилиттер діни мәтіндерді өздерінің логикалық ережелеріне сәйкестендіріп, ал харижиттер керісінше ақылды, ойлануды теріске шығару арқылы догмаға негізделді. Имам Матуридидің Китаб Таухид еңбегінде немесе жалпылама матуриди сенім мектебіндегі имам Баздауи, Насафи сынды ғұламалардың кітаптарында көтерілген мәселе сол замандағы ағымдардың көзқарастарына тойтарыс беру мақсатында жазылған. Яғни қандай да бір пікір алға тартылса, оның кітапқа еніп, жан-жақты дәлелдермен зерттелуі қажет еді.

Тарихта көрініс тапқан аталмыш ағымдар қазіргі таңда дәл сол атаумен қоғамға шықпаса да, оның орнына басқаша атаумен сол пікірлерді алға тартуда. Абай Құнанбайұлы өзінің өлеңдері мен қара сөздерінде және Шәкәрім Құдайбердіұлы «Иманым», «Мұсылмандық шарты» атты өлең-шумақтары мен еңбектерінде қазіргі таңдағы теологиялық мәселелерде көрініс тауып отырған пікір алуандығына матуриди сенім мектебі негізінде айқын баяндаған. Бұл өз кезегінде оппоненттің қозғалып отырған мәселені кеңінен түсінуіне жол ашады, сондай-ақ өскелең ұрпақтың діни көзқарастарды ұлттық дүниетанымға сәйкес қабылдауына септігін тигізеді.

Зерттеу жұмысының әдіснамасы

Бұл мақалада ислам теологиясындағы мәселелер матуриди сенім мектебі негізінде және Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларының аясында талдау жасалады. Зерттеу жұмысы барысында теологиялық, компаративистикалық әдіс, интерпретациялық және семантикалық талдау, саралау, жіктеу сынды ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды.

Негізгі бөлім

Абай Құнанбайұлы өзінің «Лай суға май бітпей қой өткенге» деп басталатын өлең жолдарында

Мекен берген, халық қылған ол ләмәкән
Түп иесін көксемей бола ма екен?
Және оған қайтпақсың, оны ойламай,
Өзге мақсат ақылға тола ма екен?,

– деп (Құнанбайұлы, 2002:160)

Матуриди сеніміндегі негізгі концепцияны қуаттайды. Өлеңде тілге тиек етілген негізгі мәтін «Мекен берген, халық қылған ол ләмәкән» сөйлемі. Мекен, орын берген, халық қылған/жаратқан Алла Тағала – ләмәкән, яғни белгілі

бір мекенге орнықпаған. Абай Құнанбайұлы осы сөзімен матуриди мектебінің негізгі оппонеттері мұғтазилиттер мен каррамиттердің тұжырымдарын жоққа шығаруда. Ислам тарихындағы хашуиялар, каррамиттер және жебірейлер секілді топтар Алла Тағаланың дене екендігін және Таһа сүресінде баяндалған ұлы жаратылыс Аршыға орнықты/отырды деп пайымдаған. Кейбіреулері Жаратушының алты тарапы бар деген тұжырымды айтқан. Ал өздерінің мазһабтарын логикалық ережелерге негіздеген мұғтазилиттер мен философтар Алла белгілі бір жерде ғана емес, керісінше «барлық мекенде» деу арқылы әһли сүннә уә әл-жамаға сеніміне қайшы пікір білдірген (Бәздәуи, 2003:40). Себебі имам Матуридидің «Китабу ат-таухид» атты еңбегінде Аллаға мекен берудің дұрыс еместігіне арналған арнайы тарауша бар. Имам Матуриди аталмыш тараушада өзінің сөзін былайша жеткізеді. Таһа сүресінің «Рахман Аршқа истиуа етті» деген аят (Құран, 2015:312) Алланың белгілі бір мекенде екендігін білдірмейді. Сол секілді Уақиға сүресінің 85-аятындағы: «Біз оған сендерден де жақынбыз» (Құран, 2015:537), Мужадилә сүресінің 7-аятындағы «Үш кісі жасырын бас қосып құпия сөйлессе, сөзсіз, олардың төртіншісі Алла болмақ» (Құран, 2015:543) және Қаф сүресінің 16-аятындағы «Біз оған күре тамырынан да жақынбыз» (Құран, 2015:519) деп баяндалған аяттар да Алланың орны бар екенін білдірмейді. Алла аталмыш мекендерді айту арқылы Өзін ұлықтап, дәрежесін көтергісі келген жоқ, керісінше Жаратушы Алланың атына тіркесу арқылы әлгі орындар ерекше құрметке ие болды. Сондай-ақ Құран мәтінінде Аршыны меңгергендігін айтуы ешбір жаратылыс. Ол секілді мұндай ұлы затты (Аршыны) жаратуға шамасы жетпейтіндігін баяндауда (әл-Матуриди, 2003:164). Сонымен қатар Алла «барлық жерде» деп топшылаған мұғтазилиттік пікірдің (Алла) «белгілі бір жерде ғана» деген каррамиттердің ойынан еш айырмашылығы жоқ екендігін тілге тиек еткен. Керісінше Алланың ұлылығын, мәртебесін айқындауда жалғыз бір жаратылыстың, яғни Мұхаммедтің Раббысы/Құдайы, Ибраһимның Раббысы деп (жалқылап) айту дұрысырақ болатындығын айтқан. Имам Матуриди бұл тараушаны мекен, орын жаратылмай тұрып, Алла бар еді. Қазір де еш өзгерусіз (бұрынғы халде). Заман мен мекен Аллаға лайықты емес деп қорытындылайды (әл-Матуриди, 2003:165-166). Сондай-ақ Жаратушы Алланы мекенмен шектеу, орын беру логикалық тұрғыдан да қате. Өйткені Құрандағы Мужадилә (Құран, 2015:543), Мүлік (Құран, 2015:563) және Зухруф (Құран, 2015:495) сүрелерінің мәтіндеріне жіті мән берсеңіз, Алланың мекеніне қатысты қарама-қайшылықтар байқалады. Алла белгілі бір жаратылысты жаратып, кейін сол затқа отыруға, орнығуға мұқтаждық танытса, оны жаратпас алдын Алла қайда болды деген сұрақ еріксіз туындайды. Сондықтан мұндай жаңсақ пікір ислам ғұламаларының көзқарасында қабылданбақ емес. Абай Құнанбайұлы ислам тарихында сондай-ақ әлі күнге дейін талас-тартысты туындатып, мұсылмандардың ауыз-біршілігіне сызат түсірген теологиялық мәселеге «ләмәкән» деп қысқа қайырса да, матуриди сенім мектебінің негізгі қорытынды тұжырымын айтқан.

Ислам тарихында, нақтырақ айтқанда сенім мәселесінде өзекті саналатын ол – иман мәселесі. Өйткені діни үкімдердің барлығы адамның имандылық статусына қарай өзгеріп отырады. Ақида/теология әрі фиқһ/құқық саласының ұлы ғалымы әбу Ханифа иман тілмен айтып және жүрекпен бекіту арқылы кемелдікке жететіндігін айтқан. Алайда Алланың алдында кәміл мұсылман атану үшін жүректегі иманның жеткілікті екенін және тілмен айту мұсылмандық қарымқатынас жасау үшін, басқаша айтсақ ол адамға исламның үкімдерін жүргізу мақсатында қажет екендігі баяндалады. Бұл көзқарасты әбу Мансур әл-Матуриди, әбу әл-Хасан әл-Ашғари, әбу Бәкір әл-Бақиллани және әбу Исхақ әл-Исфираини ұстанған (әл-Бәбирти, 2009:51). Иманын ең алдымен жүрекпен бекіту шарт. Себебі араб лингвистикасында «иман» сөзі «растау» деген мағынаны білдіреді. Бұл пікірімізді Құран мәтіні қуаттайды (Құран, 2015:237). Абайша айтсақ, «иман дегеніміз – Алла табарака уа тағаланың шәриксіз, ғайыпсыз бірлігіне, барлығына уа әр неге бізге Пайғамбарымыз саллалаһу ғалайһи уәсәлләм арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын ұсынып, инанмақ» (Құнанбайұлы, 2008:322). Абайдың бұл тұжырымы исламдағы теология саласындағы майталмандардың иман ұғымына берген анықтамасымен сөзсіз ұштасады. Олардың пікірінше иман – Мұхаммед пайғамбардың (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын!) Алла Тағала тарапынан әкелген барлық хабарларына сену. Аллаға, періштелеріне, кітаптарға, елшілерге (пайғамбарларға), ақырет күніне және басқа да осы секілді сенуге міндетті етілген бүкіл нәрсеге илану (әл-Бәбирти, 2009:51). Абай Құнанбайұлы да иманның түпкі мәні мен ақиқаты жүректе екендігін өлең жолдары арқылы баяндайды:

Алла деген сөз жеңіл.
Аллаға ауыз жол емес.
Ынталы жүрек, шын көңіл,
Өзгесі Хаққа жол емес (Құнанбайұлы, 2008:235).

Алланың алдында тек қана ынталы жүрек пен шын көңілдің қадірі бар екенін меңзейді. Имам Матуриди де иманның негізгі орны ол – жүрек деп, бұл мәселенің діни мәтіндер және логикалық тұрғыдан айқын бекітілгендігін кеңінен талқылайды. Мәида сүресінің 41-аятында: «Уа, ардақты елші! Құр ауызбен «иман келтірдік» дегенмен жүрегі иман келтірмеген екіжүзділер мен яһудилерден күпірлікте өзара жарысқандар көңіліне қаяу түсірмесін», – десе (Құран, 2015:114), Хужурат сүресінің 14-аятында: «(Бірқатар) бәдәуилер: «Біз де иман келтірдік», – дейді. Оларға: «Жоқ, сендер әлі иман етпедіңдер. Алайда (Аллаға мойынсұнып) мұсылман болдық деңдер. (Өйткені) иман жүректеріңе әлі ұялай қойған жоқ», – де» (Құран, 2015:517) деп баяндайды. Жоғарыдағы мәтіндерде кейбір топ адамдары жүрекпен иланбағандықтан, Алла Тағала тілмен айтқан имандарын жоққа шығарды. Сондай-ақ басқа бір аятта: «Олар өздерінің мұсылман болғанын саған міндет қылады. Ендеше, оларға: «Мұсылмандықтарыңды маған міндет қылмаңдар! Егер иман келтіргендерің рас болса, онда керісінше, сендерді имандылық жолына салғаны үшін Алла міндет қылады», – деп айт», – делінеді. Егер иман (құр) тілмен айту жеткілікті болса, сөйлеген сөздері (иманын айту) арқылы шыншыл саналып, мұсылмандардың санатына кіретін еді (әл-Матуриди, 2003:601). Осылайша имам Матуриди Құран мәтіндерін тізбектеп, әрқайсысына жеке-жеке тоқталады. Сондай-ақ ақылға сүйеніп иман жүрекпен бекітілу керек екенін дәлелдейді. Жүреккке ешкім үстемдігін, билігін жүргізе алмайды. Ал иманды тілмен айту жеткілікті десек, кейбір жағдайларда ол мүмкін болмай қалады. Мәселен қысымшылық көрген жағдайда күпірлік сөзін айту секілді. Ал жүректегі иман задында құбылмалылықты қабыл етпейтін негізгі тірек саналады (әт-Тафтазани, 2007:150). Тіпті намаз оқып тұрған сәтте де «кітаптарға, пайғамбарларға және қайта тірілу күніне иман еттім» деп айтуға тыйым салынады (әл-Матуриди, 2003:607). Сондықтан иманын тек тілмен білдіру жеткіліксіз. Бұл тұжырымдаманы да Абай Құнанбайұлы жоғарыда айтылғаннан бөлек адамдағы ақыл мен қайрат да жүрекке бағынышты екендігін айтып өтеді (Құнанбайұлы, 2008:326-327). Сонымен қатар шынайы ықыластың түп негізі – жүрек (Құнанбайұлы, 2008:325). Имам әбу Ханифа да аталмыш көзқарастарға сай логикалық тұрғыдан иман жүрек арқылы бекітілетіндігін төмендегідей түсіндіреді. Жалғыз тілмен айту иман саналмайды. Егер құр тілмен айту кәміл (толыққанды) иман болса, екіжүзділердің (мұнафықтардың) барлығы мүмін саналар еді. Сол секілді Алланы тек танып-білу иманның тұтас, кәміл болуы үшін жеткіліксіз. Өйткені Алланы тану ғана иман саналса, онда кітап иелерінің (христиан мен яһудилердің) бәрі мүмін болар еді. Алла Тағала екіжүзділер жайында Құранда: «Алла мұнафықтардың (саған сенбейтініне және) барып тұрған өтірікші екеніне куә болады», (Құран, 2015:554) – деген. Кітап иелері турасында: «Біз кітап түсірген қауым (дін басылары мен ғұламалары) ақырғы пайғамбарды (құбыласы һәм бүкіл ерекшеліктерімен қоса) өз балаларын танығандай таниды», (Құран, 2015:23) – деп баяндаған. Ғұлама әбу Ханифа құр тілмен немесе тек таным арқылы жүзеге асқан иманның пайда бермейтіндігін осылайша дәлелдеп, шынайы, кәміл иманның жүректе екендігін ишарат етті (әл-Бәбирти, 2009:59-60). Шәкәрім Құдайбердіұлы «Мұсылмандық шарты» атты еңбегінде де: «Иман айтқанда «лә иләһә иллал-лаһу Мухаммаду расулул-лаһи» – дейміз. Оның мағынасы: бір Құдайдан басқа Құдай жоқ Мұхаммед ғалейһис-сәләм Алла Тағаланың бізге тура жолды көрсетуге жіберген басшысы деген болады. Мұның мағынасын білмей, құры айтқанменен иман болмайды және анық, шын нанып айтпай, құры тілмен ғана айтылса, ол да иман емес», – деп баяндайды. Сондай-ақ аятта: «уа мина-н-наси ман йақулу әмәнна бил-лаһи уа бил-йаумил-ахири уа ма хум би муғминина» – деген. Мағынасы: кейбір адам Аллаға һәм ақирет болатұғынына иман келтірдім десе де, ішкі ықыласы нанбай тұрған соң, ол мұсылман емес – деген. Әлбетте, әрқашан шын ықыласпен нанып, иман айтып жүру керек, егер де иман дұрыс болмаса, қанша құлшылық, ғибадат қылынса да, ол қабыл болмайды (Құдайбердіұлы, 2014:3). Мұндай тұжырымдама өздігінен туындауы мүмкін емес. Өйткені бұл теологиялық мәселе. Сондықтан еш күмәнсіз Құран және хадис мәтіндерінен алып әрі имам Матуриди, әбу Ханифа сынды ислам ғұламаларының көзқарастарына негізделгендігі айқын көрінеді.

Абай Құнанбайұлы 38-қара сөзінде: «Алланың сөзі – қаріпсіз, дауыссыз. Енді олай болса, айтқандай қылып білдіретұғын құдіреті және басар, сәмиғ, яғни көруші, есітуші деген. Алла Тағаланың көрмегі, естімегі, біз се-

кілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей, естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты», – (Құнанбайұлы, 2007:48) деп матуриди сенім мектебінің көзқарастарын тайға таңба басқандай баяндайды. Бұл тұжырымдаманы ханафи құқық мектебінің ғалымы Кәмәл ибн Һумам былайша түсіндіреді. Алла Тағала жүрексіз де және мисыз да білуші сипатына ие болғаны секілді, жаратылыстар сияқты көздің қарашығына, құлаққа, ешбір ағзаға мұқтаж болмай-ақ естиді, көреді. Себебі бұл есту, көру ешбір нұқсандығы жоқ кемелділік сипаттары. Сондай-ақ жаратылысқа қарағанда Жаратушының мұндай сипаттармен сипатталуы абзалырақ әрі дұрысырақ. Алла Тағала Құранда Ибраһим пайғамбардың әкесіне: «Неліктен мүлдем естімейтін, көрмейтін әрі өзіңе титтей де пайдасы тимейтін меңіреу пұттарға табынудасың?», – деп айтқан сөзін жеткізеді. Осы тұста мұндай кемшіліктердің көрініс табуы (көрмеу, естімеу) құдайға тән емес-тігі айқын көрінеді. Сонымен қатар есту және көру сипаттары түптің түбінде Алланың білім/білу сипатына оралады, негізделеді. Өйткені бір затты көру яки есту ілімнің/білімнің бір түрі болып саналады (ибн Һумам, 2014:22-23). Ұлы кемеңгер, дара тұлға Абай Құнанбайұлы да Алла Тағаланың көрмегі, естімегі, біз секілді көзбенен, құлақпенен емес, көргендей естігендей білетұғын ғылымның бір сипаты деу арқылы 500 жыл бұрын өмір сүрген атақты матуриди/ханафи ғұламасы ибн Һумамның сөзін қазақы түсініктпен жеткізуде. Имам Матуриди тәпсір кітабында Алла Тағаланың сөзі адамдардың сөйлегені секілді дауыстар мен дыбыстардан әрі әріптерден құралмайтындығын тілге тиек етеді (әл-Матуриди, 2005:110-111).

Абай Құнанбайұлы тағы бірде: «Алла Тағалаға ұқсай алам ба деп, надандықпен ол сөзден жиіркенбе, ұқсамақ – дәл бірдейлік дағуасыменен емес, соның соңында болмақ. Оның үшін Алла Тағаланың сипаттары: Хаят, Ғылым, Құдірет, Басыйр, Сәмиғ, Ирада, Кәлам, Тәкуин. Бұл сегізінен Алла Тағаладағыдай кәмәләт-ғазамат бірлән болмаса да, пендесінде де әрбірінен өз халінше бар қылып жаратыпты», – деп сипаттардың мәнмазмұнын түсіндіре отырып, «тәкуинді» жеке дара сипат ретінде қарастырады (Құнанбайұлы, 2007:46-47). Сондай-ақ тәкуин сипатының барлыққа келтіруші мағынасын білдіретіндігін және барлыққа келтірмегі бір өз алдына сипат болса, Алла Тағаланың сипаты өзіндей қадім, һәм әзәли һәм әдәби, яғни ежелден бар, бастауы жоқ сипат екенін алға тартады (Құнанбайұлы, 2007:48). Матуриди сенім мектебінде де жоқтан бар қылатын «тәкуин» және «ижад» Алланың ежелден бар саналатын сипаттарына кіреді және жаратылмаған. Керісінше ілім және құдіреті сипаттары секілді әзәли/мәңгі. Сол сияқты рақымшылық, жақсылық жасау, ризықтандыру және кешірім беру Алланың әбәди, әзәли/ежелден бастауы жоқ сипаттары (Бәздәуи, 2003:76). Тәкуин сипатынан бөлек Абай матуриди сенім мектебіндегі субути сегіз сипатты тізбектеп берген. Абайдың бұл теологиялық діни танымын Шәкәрім Мұсылмандық шарты еңбегінде «Алла Тағаланың сипаттарын білмек» атты тараушада тілге тиек етіп, кеңінен түсіндіреді. Алла Тағала бар, өздігінен бар, біреу бар қылған емес, барлығының алды жоқ, бұрыннан бар, арғы да жоқ, ешқашан жоқ болмайды, өлмейді, тозбайды, өзгермейді. Алла Тағала жалғыз, не серігі жоқ, не теңдесі, ұқсасы жоқ және ешнәрсеге ұқсамайды. Кітапта бұл алты сипатын – затия сипаты дейді. Олар мынау:

Бар;
Өздігінен бар;
Бұрыннан бар;
Жоқ болмайды;
Жалғыз;
Ешнәрсеге ұқсамайды.

1-кесте

Шәкәрімнің еңбегінде	**Ислам теологиясында**
Бар	Ужуд
Өздігінен бар	Қиям би нәфсиһи
Бұрыннан бар	Қидәм
Жоқ болмайды	Бәқа
Жалғыз	Уахданият
Мухаләфәтун лил-хауадис	Ешнәрсеге ұқсамайды

Шәкәрім Құдайбердіұлы әрі қарай бұлардан өзге Алланың субутия деген сегіз сипаты бар деп жоғарыдағы Абайдың айтып өткен сипаттарына тоқталады. Олар:

Тірі;

Білімді;

Құдіретті;

Талап қылушы, яғни бір нәрсенің болғанын ұнатушы;

Болғызушы;

Бар қылса да, жоқ қылса да сөйлеуші

Естуші;

Көруші.

Бірақ бұл сипаттары адамдарға ұқсамайды. Мәселен біздің тіршілігіміздей денемен емес, біздің құдіретіміздей қол-аяқ, яки қарумен емес, біздің біліміміздей ойменен, көзбенен, яки біреуден ұғып емес (Құдайбердіұлы, 2014:6) деп алдыңғы тақырыптан өзгеше жаңа бір мәселені қозғап кетеді.

Абай Құнанбайұлы Алланың есімдері мен сипаттарына ғана қатысты емес, сондай-ақ Жаратушыға жалбарынып дұға тілеудің үлгісін де көрсеткен.

Физули, Шәмси, Сәйхали,
Науаи, Сағди, Фирдауси,
Хожа Хафиз – бу hәммәси
Мәдәт бер я шағири фәрияд, –

деп (Құнанбайұлы, 2002:36), өз заманының ұлы ақындарын ортаға дәнекер ретінде есімдерін атап, Алладан дұға тілеуде. Мәдәт сөзі медет мағынасында, шағири – ақын, фәрияд – теңдесі жоқ, дара тұлға ұғымында қолданылады. Бұл тұста Абай медет сөзін қолдану арқылы барлық күш-құдірет иесі ретінде ақындарды меңзеп тұрған жоқ. Тек арада сол ұлы ақындарды себепкер етуде. Медет сөзі көңіл-күйге арқау, сүйеу боларлық күш, қуат, демеу мағыналарда қолданылады. Сондай-ақ қазақ халқының әдебиеттерінде «Ей, рақымы мол, Алла Тағала! Оң сапарыңды бере гөр! Аман сақтай гөр! Я, пайғамбарлар, я шариялар, я әулиелер. Жолдарыңа боз қасқа, ақ сарбас айттым қолдай гөр, медет бере көр!» деген мәтіндер кездеседі (Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек, 2009:148). Жалпы бұл өлең шумақтарында исламдағы «истиғаса» мәселесі қозғалуда. Яғни дүниеден өткен кісіден жәрдем, медет тілеу. Алайда дұға тілеуші адам барлық күш-құдіреттің иесі Алла екендігіне күмәнсіз сенуі тиіс. Сонда ғана бұл ұғымның мәнін тиісінше орындаған болып саналады. Тек арадағы адамның Алла алдындағы дәрежесі үшін осындай үлгіде дұға тіленеді. Әйтпесе бұл адамды политеизмдік сенімге итермелеуі ғажап емес. Бұл мәселенің дұрыс яки бұрыстығына байланысты ғұламалар бірауыздан келіспесе де, көпшілік ғалымдар истиғасының рұқсат екендігін айтқан. Исламның негізгі қайнаркөздерінің бірі ретінде хадис мәтіндері дәлел болады. Мұхаммед пайғамбар (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын!): «Егер араларыңда біреу бір затын жоғалтса немесе көмек сұрауды қаласа және сол сәтте жанында (жолдасы, бауыры) ешкім болмаса «Уа, Алланың құлдары маған медет (жәрдем) беріңдер, Уа, Алланың құлдары маған көмек беріңдер» деп айтсын. Шын мәнінде Алла Тағаланың (жер бетінде) біз көрмейтін жаратылыстары (құлдары) бар», – деген екен (Табарани, 1994:117). Хадисті имам Табарани өзінің «Муғжам әл-кабир» атты еңбегінде баян етеді. Сондай-ақ ғалым хадистің соңында мұндай амалдың іс жүзінде жүзеге асқандығын тілге тиек етеді. Тағы бірде Алла елшісінің: «Шын мәнінде жер бетінде Алланың періштелері бар. (Олар) талдан түскен жапырақтарды жазып отырады. Егер араларыңда біреу шөл далада қиындыққа тап болса, «Уа, Алланың құлдары маған жәрдем беріңдер, көмектесіңдер», – деп айтсын» (әл-Баззар, 2009:181), – деген сөздері арқылы истиғасаның, яғни дүниеден өткен адамнан медет тілеп, жәрдем сұрау шариғатқа қайшы еместігін айқын көреміз.

Шәкәрім Құдайбердіұлы Ақыл құсы адаспай аспандаса деп басталатын өлең шумақтарында:

Сопыларға біздің Жар бір қараса,
Жарық нұрмен жүрегін араласа,
Жанын жан, ескі иманын иман демей,
Байқұстар қалар еді-ау таң-тамаша, –

десе (Құдайбердіұлы, 2008:26), басқа бір өлеңінде:

Жарым айтты: «Жүректі арақ ішкен мимен жу.
Шірітіп жүр сүйекті, ескі иманның бәрін қу», –

деп (Құдайбердіұлы, 2008:110) ескі иман сөзін қолданады. Матуриди мектебінде немесе басқа да сенім мектептерінде ескі және жаңа иман деген ұғым жоқ. Алайда мұндай астарлы мәтінмен қалың жұртшылыққа беймәлім болған ислам теологиясындағы иманның артып-кему мәселесіне тоқталған. Матуриди сенім мектебінің басым көпшілік ғұламаларының көзқарасында, барлық мұсылманның, тіпті періштелер мен пайғамбарлардың иманы да Алланың құзырында тең (әл-Бәбирти, 2009:66). Тек ізгі әрі күнә істерді атқару арқылы мұсылманның иманы сапа

және сипат тұрғысынан артып яки кеміп отырады. Матуридилік/ханафиттік негізгі доктрина осылай баяндалған (Бәздәуи, 2003:156). Алайда (матуриди мектебіндегі) кейбір ғалымдар жүректегі (Аллаға) сенімнің/тасдиқтың әлсіреп-күшейетіндігін тілге тиек етеді. Себебі қарапайым мұсылман мен Мұхаммед пайғамбардың (оған Алланың салауаты мен сәлемі болсын!) Алланы мойындап, Оған сенуі бірдей дәрежеде емес (әт-Тафтазани, 2007:154). Бұл мәселеге қатысты Алла Тағала Құранда: «Бірде Ибраһим: «Уа, Раббым! Маған өлілерді қалай тірілтетініңді көрсетші», – деп өтінген еді. Алла оған: «Сен сенбейсің бе?» – деді. Сонда Ибраһим: «Әлбетте, сенемін. Бірақ (өз көзіммен көріп, көңілім жай тауып) жүрегім орнына түссін деймін», – деді. Сол кезде Алла оған: «Ендеше, әртүрлі төрт құсты ұстап ал да, оларды қолға жақсылап үйрет. Содан кейін оларды сойып, боршалап, бір-бірімен мидай араластыр да, төртке бөліп, әр таудың шоқысына апарып қой. Содан кейін оларды шақыр, сонда олар алдыңа лезде жетіп келеді. Біліп қой, Алла – Азиз (ұлық, бәрінен үстем) һәм Хаким (әр ісі мен әрбір үкімі хикметтерге толы болған асқан даналық иесі)», – деп оқиғаны баяндайды. Бұл Құран мәтіндерінде Ибраһим пайғамбардың Алладан өлілерді тірілтуді сұраудан алдыңғы иманын Шәкәрім айтқандай «ескі иман», ал Жаратушысының шексіз құдіретін көрген сәттен кейінгі иманын «жаңа иман» ретінде қарастыруға әбден болады. Алайда ескі иман сөзінің мәні – адамның күпірлікте немесе оның Аллаға сенімі жоқ екендігін көрсетпейді. Тек бір деңгейден келесі деңгейге көтерілгендігін аңғартады. Сол секілді мұсылманның алғашқы сәттегі сенімі мен бірнеше жылдан кейінгі иманын теңестіре алмаймыз. Осы орайда Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңінде айтылған мәтін мен матуриди сенім мектебіндегі тұжырымдаманы сабақтастығы айқын көрінеді.

Қорытынды

Қазіргі қоғамға қазақ халқының Абай Құнанбайұлы және Шәкәрім Құдайбердіұлы секілді тұлғалары тек классик ақын, ойшыл ретінде ғана танылған. Алайда заманының заңғар кемеңгерлері философиялық, әлеуметтік, психологиялық салалармен шектелмей, теологиялық және діни-құқықтық мәселелердегі мәтіндерді жан-жақты интерпретациялап, матуриди сенім мектебіндегі бірнеше ғасырлардан бері қалыптасқан негізгі концепцияларды қазақы дүниетанымда түсіндіре білген. Бұл өз кезегінде бүгінгі таңда көрініс тауып отырған діни талас-тартысты мәселелердің шешімін табуға өз үлесін қосады. Ислам дінінің негізгі атқаратын функциясы әлемдік дәрежеде болса да, әрбір елдің, ұлттың өзіне ғана тән тыныс-тіршілігі, өмір сүру салты болатындығы мәлім. Сол себепті әрбір халықтың Абай және Шәкәрімдей жанашыр зиялы қауым өкілдерінің болуы қалың жұртшылықтың дінді тиісінше түсінуіне мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. (2002). Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы. – Т. 1: Өлеңдер мен аудармалар. – 296 б.

Абай Құнанбайұлы. (2007). Қара сөздер. – Алматы: Арда. – 168 б.

Абай Құнанбайұлы. (2008). Өкінішті көп өмір кеткен өтіп... Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. – Алматы: Рарирет. – 384 б.

Әбу әл-Юср Бәздәуи. (2003). Усул әд-дин. – Каир: Мәктәбәту әл-әзһария ли әт-турос. – 271 б.

Әбу Бәкір Ахмад ибн Амр әл-Баззар. (2009). Муснад әл-Баззар. – Медине: Мактабату әл-улум уә әл-хикам. – 18 т.

Әбу Қасым Табарани. (1994). Әл-Муғжам әл-кабир. – Каир: Мактабату ибн Таймия. – 25 т.

Әбу Мансұр Мұхаммед ибн Махмұд әл-Матуриди. (2005). Тәуилату әл-Құран. – Станбул: Дәру әл-мизан. – Т. 4. 428 б.

Әбу Мансұр Мұхаммед ибн Махмұд әл-Матуриди. (2003). Китаб әт-таухид. – Анкара: ИСАМ уақфы. – 410 б.

Кәмәл ибн Һумам. (2014). Әл-Мусайара фи илми әл-кәләм уә әл-ақаид әт-таухидия әл-мунжия фи әл-ахира. – Каир: Дарбу әл-атрак. – 128 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. (2009). Он бес томдық. 11-том/Құраст.: Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс баспасы. – 752 б.

Құран кәрім. (2015). Қазақша түсіндірмелі аударма, /ауд. Асқар Әкімханов, Нұрлан Анарбаев. – Алматы: Көкжиек баспасы. – 624 б.

Мұхаммед әл-Бәбирти. (2009). Шарху уасияти әби Ханифа. Дару әл-фатх. – 155 б.

Сағд әд-дин Масғұд ибн Умар әт-Тафтазани. (2007). Шарх әл-ақаид ән-насафия. Мактабату дари әд-даққақ. – 214 б.

Шәкәрім Құдайбердіұлы. (2008). Иманым. – Алматы: Арыс. – 322 б.

Шәкәрім Құдайбердіұлы. (2014). Мұсылмандық шарты. – Ақтөбе: Фатима-принт. – 56 б.

References

Abai (Ibrahim) Kunanbaiuly. (2002). Shygarmalarynyn eki tomdyk tolyk zhinagy. – Almaty: Zhazushy. – T. 1: Olender men audarmalar. – 296 b.

Abai Kunanbaiuly. (2007). Kara sozder. Almaty: Arda. – 168 b.

Abai Kunanbaiuly. (2008). Okinishti kop omir ketken otip… Olender, poemalar, kara sozder. Almaty: Rariret. – 384 b.

Abu al-Yusr Bazdaui. (2003). Usul ad–din. – Kair: Maktabatu al-azhariya li at-turos. – 271 b.

Abu Bakir Ahmad ibn Amr al-Bazzar. (2009). Musnad al-Bazzar. – Medine: Maktabatu al-ulum ua al-hikam. – 18 t.

Abu Kasym Tabarani. (1994). Al-Mugzham al-kabir. – Kair: Maktabatu ibn Taimiya. – 25 t.

Abu Mansur Muhammed ibn Mahmud al-Maturidi. (2005). Tauilatu al-Kuran. – Stanbul: Daru al-mizan. – T. 4. 428 b.

Abu Mansur Muhammed ibn Mahmud al-Maturidi. (2003). Kitab at-tauhid. – Ankara: ISAM uakfy. – 410 b.

Kamal ibn Humam. (2014). Al-Musaiara fi ilmi al-kalam ua al-akaid at-tauhidiya al-munjiya fi al-ahira. – Kair: Darbu al-atrak. – 128 b.

Kazak adebi tilinin sozdigi. (2009). On bes tomdyk. 11-tom/Kurast.: Zh.Mankeeva, S.Bizakova, A.Zhunisbek zhane t.b. – Almaty: Arys baspasy. – 752 b.

Kuran Karim. (2015). Kazaksha tusindirmeli audarma, /aud. Askar Akimkhanov, Nurlan Anarbaev. Almaty: Kokzhiek baspasy. – 624 b.

Muhammed al-Babirti. (2009). Sharhu uasiyati abi Hanifa. Daru al-fath. – 155 b.

Sagd ad-din Masgud ibn Omar at-Taftazani. (2007). Sharh al-akaid an-nasafiya, Maktabatu dari ad-dakkak. – 214 b.

Shakarim Kudaiberdiuly. (2008). Imanym. – Almaty: Arys. – 322 b.

Shakarim Kudaiberdiuly. (2014). Musylmandyk sharty. – Aktobe: Fatima-print. – 56 b.

IRSTI 11.25.40

Jakubayeva S.[1], Zhekenov D.[2]

[1]Ph.D, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]Professor, doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

IRAN, KAZAKHSTAN AND CHINA: THE IMPLEMENTATION OF THE PROGRAM "ONE BELT – ONE ROAD"

This article analyzes relations between China, Iran and Kazakhstan in the context of China's new program and the removal of sanctions against Iran. Considered the economic and political aspects of the strengthening of China in the Middle East, found its features and the most important aspects of bilateral relations between Iran and China and China and the Republic of Kazakhstan. Also, were considered patterns of development and analyzed the objective socio-economic situation in the context of the new Chinese initiative "One belt one-road" and the formation of a new geopolitical situation after the removal of sanctions against Iran. This article analyzes the relations between three countries in the context of mutual synergy of the new economic policy of Iran, Kazakhstan and China. Analyzed the effectiveness of the current economic and trade relations and predicted new horizons of mutual beneficial relations. The article is based on the use of the interdisciplinary nature of the subject and on the works of Kazakhstan and foreign authors.

Key words: program, regional cooperation, economy, diplomacy, foreign policy initiatives, the main actors.

Джакубаева С.Т.[1], Жекенов Д.Қ.[2]

[1]Ph.D., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]т.ғ.д., профессор, Ph.D., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

Иран, Қазақстан және Қытай: «Бір белдеу – бір жол» бағдарламасын іске асыру

Бұл мақала Қытай, Иран және Қазақстан арасындағы Қытайдың жаңа бағдарламасының контексінде және Иранға қарсы санкцияларды біртіндеп алғаннан кейінгі қарым-қатынасты қарастырады. Таяу Шығыстағы Қытайды нығайтудың экономикалық және саяси аспектілері қарастырылған, оның ерекшеліктері мен Иран және Қытай, Қытай және Қазақстан арасындағы екі жақты қатынастардың маңызды аспектілері зерттелген. Сонымен қатар, даму заңдылықтары қарастырылып, «Бір жол – бір белдеу» қытайлық бастамасы контексінде және Иранға қарсы санкциялар алына бастағаннан кейінгі жаңа геосаяси жағдайды қалыптастырудағы объективті әлеуметтік-экономикалық жағдай талданады. Бұл мақалада Иран, Қазақстан және Қытайдың жаңа экономикалық саясатының өзара синергиясы тұрғысынан үш елдің қарым-қатынасы зерделенеді. Қазіргі экономикалық және сауда қатынастарының тиімділігіне талдау жасалып, өзара тиімді қарым-қатынастардың жаңа мүмкіндіктеріне болжау жасалады. Мақала пәнаралық байланыста зерттеліп, қазақстандық және шетелдік авторлардың еңбектерін қолданған.

Түйін сөздер: бағдарлама, аймақтық ынтымақтастық, экономика, дипломатия, сыртқы саяси бастама, негізгі қатысушылар.

Джакубаева С.Т.[1], Жекенов Д.К.[2]

[1]Ph.D., Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]д.и.н., профессор Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

Иран, Казахстан и Китай: реализация программы «Один пояс – один путь»

В этой статье анализируются отношения между Китаем, Ираном и Казахстаном в контексте новой программы Китая и отмены санкций против Ирана. Рассмотрены экономические и политические аспекты укрепления Китая на Ближнем Востоке, найдены его особенности и важнейшие

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

аспекты двусторонних отношений между Ираном и Китаем, Китаем и Республикой Казахстан. Также были рассмотрены закономерности развития и проанализирована объективная социально-экономическая ситуация в контексте новой китайской инициативы «Один пояс – один путь» и формирование новой геополитической ситуации после снятия санкций против Ирана. В данной статье анализируются отношения между тремя странами в контексте взаимного синергизма новой экономической политики Ирана, Казахстана и Китая. Анализируется эффективность текущих экономических и торговых отношений и прогнозируются новые горизонты взаимовыгодных отношений. Статья основана на использовании междисциплинарного характера предмета и на работах казахстанских и зарубежных авторов.

Ключевые слова: программа, региональное сотрудничество, экономика, дипломатия, внешнеполитические инициативы, основные участники.

Introduction

Chinese initiative "One belt-one road» – («OneBelt, OneRoad», OBOR) was first announced during President Xi Jinping visits to the countries of Central Asia and Indonesia in the autumn of 2013. The project included two plans: the New Silk Road, which passed through Kazakhstan, Russia and Central Asia to Europe, and the Maritime Silk Road of the 21st century, linking China, India, Pakistan, Africa and could reduce shipping lanes for 1,200 kilometers. At the same time the Chinese side indicates the importance of the environmental component of the combined project: reducing the route will reduce CO_2 emissions into the atmosphere. The project will be implemented using financial instruments of a number of organizations, especially established by China in November 2014 Silk Road Fund, which Beijing has invested 40 dollars billion and plans to increase investment to 100 billion dollars, and the Asian Infrastructure Investment Bank (ABII) with the size of the authorized capital of about 100 billion dollars, the official start of the activities of which was given January 16, 2016 in addition, the project can expect to have opened a new BRICS development Bank in Shanghai. The total capital of the three financial institutions was 240 billion dollars (China: Trends and Forecast for 2016 .KATEHON. com. katehon.com/ru/article/ritay-tendencii-i-prognoz-na-2016-g). According to Chinese Foreign Minister Wang Yi, implementation of the initiative will be the "focus" of the PRC foreign policy activity in the coming years. Thanks to this strategy, China is going to be better integrated into the global economy through trade, investment, infrastructure and other development projects. «OBOR for Beijing is a road to implement its resource capabilities in the production of steel, cement, aluminum and in finance. It is also a means to provide employment of large construction companies, as many of the country's infrastructure have been completed. The project should ensure the growth of consumer demand in the countries involved in the project. The idea is that consumers will buy televisions and cars, which produce a large number of Chinese factories " (Info BRICS, 03/17/2016 http://infobrics.org/). Also, the construction of "One Belt – one road" was included in the list of important tasks of the Government of China. This project covers more than 60 countries.

Literature review

In the study, we used mainly local materials, Chinese and Iranian experts and politicians. The "One belt one-road" is the focus of Kazakh politicians and researchers. The most fundamental are the speeches of President of Kazakhstan Nazarbayev N.A, the President of Iran Rouhani H. and President of China Xi Jinping. Also was reviewed other China, Iran and Kazakhstan politicians. Overview of the study is based on the Iranian – Chinese and Chinese – Kazakh relations in the context of the adoption of the new China program and the removal of sanctions against Iran. The main conclusion, the authors of this – strengthening the mutually beneficial cooperation and economic development.

Among the Kazakh researchers S.Kushkumbaev (2007) and E. Karin examined in some detail the role of Iran in regional security system in the framework of the SCO, marked the stages and evolution of the Kazakh-Iranian relations. In studies of E. Karin for the first time raised the question of the nature and meaning of the "great game" in Central Asia and Iran's position, given its assessment, carried out analysis of the impact on the socio-economic processes in Kazakhstan. In addition, his work represented a synthesis of modern threats and challenges in the region, the religious factor and problems of religious extremism.

Issues of bilateral relations between China and the Islamic Republic of Iran and China and the Republic of Kazakhstan, and China's economic penetration of the problems were discussed in the works of Chinese and Iranian researchers. Thus,

civilization especially Iran and Central Asian countries covered in the work of Iranian scientists and publicists Mohammadali Islami Nadushan (2008), Muhammad Ali Mirsharifi (2011).

The main purpose of this article – to review bilateral relations between China and Iran and China and the Republic of Kazakhstan in the new conditions, to reveal its features and the most important issues of cooperation, to analyze objective determinants and socio-economic consequences after the adoption of the program “One belt – one road” and issues of expansion of Chinese presence in the Middle East and Central Asia.

Methods

Theoretical and methodological basis of this article is the theory of mutually beneficial cooperation and geopolitical theory. Regional cooperation is dictated by the geopolitical changes after the removal of sanctions against Iran, imposed after the Islamic Revolution In 1979 year. Also neoclassical economic theory “pull-push” factors of the macro-economic level. In writing the article used by the complex scientific and special methods of political science. System and method of use of an analytical approach allowed to substantiate the relationship of economic processes and economic cooperation of China, Iran and Kazakhstan in the context of the adoption of the new China strategy “One belt-one road» – («One Belt, One Road», OBOR) 2013.

The methodology chosen to maximize the full disclosure formulated tasks. We used a set of practical methods offered by the theory of international relations, in conjunction with the historical-comparative method and system approach.

In addition, the theoretical and methodological basis of the study is based on the use of the interdisciplinary nature of the subject and is based on the works of Kazakh, Chinese and Iranian authors. The paper also used scientific methods and techniques: scientific abstraction, grouping, qualitative expert estimates, quantitative assessment, comparative analysis and synthesis. Using a comparative analysis was possible to trace the general laws and principles of China’s foreign policy, Iran and Kazakhstan and issues of bilateral relations between China and Iran, as well as between China and Kazakhstan. This variety of events were combined, identified and assessed the causal relationships between them.

Was used the method of observation in the using of printed media materials, articles in websites and social networks.

Iran and China in terms of openness

The implementation of the “One belt – one road” project – («OneBelt, OneRoad», OBOR) play an important role bilateral relations of China and the Islamic Republic of Iran. Today, after the lifting of US sanctions economic cooperation between Tehran and Beijing is gaining momentum. China has firmly taken its place in Iran’s economy, and continues to strengthen its position. Iran and China relations are based on a mutually beneficial partnership. Countries do not represent each other a serious competition, that allows us to develop constructive cooperation. Iran’s President Hassan Rouhani has called a top priority of his country to develop relations with friendly countries – Russia and China. During the action against the Islamic republic’s severe economic sanctions, China has been the country which continued to do business with Iran, without succumbing to the dictation of the West, bought Iranian oil, although the money for it remained in the accounts in China. One of the first foreign delegations visiting the Islamic republic, after the implementation of the Joint Comprehensive Plan of Action (SVPD) 16th January 2016, became the Chinese delegation headed by Chinese President Xi Jinping. It was the first visit of the People’s Republic of China for the past fourteen years. During the visit, it was signed 18 documents and agreements on bilateral cooperation in various fields. According to the business strategy of the Socialists between Iran and China is designed for the next 25 years. This strategy would achieve trade turnover of $ 600 billion, ie. E. $ 60 billion over ten years in the year. Today, turnover is $ 40 billion a year, and this is the sharp fall in oil prices (Ida Sargsyan. Iran and China, “Silk Road” knows no barriers // http://www.vestikavkaza.ru/news/Kitay-i-Iran-nachali-optimizatsiyu-NPZ-Abadan.html). But there are also criticisms of China’s plans are largely associated with the decline in the Chinese economy, which in the course of 3 decades has demonstrated an extremely high growth rate – 10% or more per year, and in 2015 did not exceed 6.9% . In this regard, even expressed the view that “in 2016 the Chinese economy will collapse, and China will return to the ranks of the weak states, because the situation in the country is much worse than warn the national bureau of statistics” (Yun Sun, 2015 : 22-24). However, the Chinese themselves are more optimistic. China now consumes more and more of the world’s hydrocarbons. China’s dependence on imported oil is greater than 50%. Moreover, between 11 and 14% of all imported oil, China imports from Iran. On top of that Chinese oil companies

are involved in the work of the six petrochemical projects in Iran, a total value of 8.6 billion. Dollars. The total volume of trade between the two countries in 2012 amounted to about 36 billion. Dollars, the growth of trade between Iran and China in 2013 has increased, according to preliminary estimates, by 3.5%, China is Iran's largest trading partners.

Thus, the oil and gas sector is one of the main directions of the Iranian-Chinese cooperation. China – a major buyer of Iranian crude, a volume of 6 million barrels per day. But Iran as a supplier for China is only in sixth place after Saudi Arabia, Angola, Iraq, Russia and Oman. Economic growth in China and the country's increasing energy needs. The lifting of sanctions has allowed Iran to increase oil production to 4.2 million barrels per day, reaching a level that was before the sanctions. Iran continues to increase production volumes, despite the call for OPEC to suspend production in order to increase oil prices. Iran is China's determination of great interest. In the oil and gas industry opportunities received Chinese companies as CNPCI, Sinopec and ChinaOffshoreOilCompany. CNPCI has already signed a contract for the development of the 11th phase of the South Pars oil field with the National Iranian Oil Company, as well as with the French oil company Total and Iranian PetroparsLtdCompany. The agreement was signed under the new scheme of oil contracts developed by the Iranian side. The contract is valued at the sum of $ 4.8 billion. The project will be implemented in two stages. The first phase will include the installation and installation of the platform in the amount of $ 2 billion for gas production, and for the second phase is planned to sign a new contract to install a gas compressor. According to the agreement between Iran and trilateral consortium, the share of Iranian production is 70% of the contract value, in addition, conduct an underwater pipeline, assembly and installation of gas compressors and wellhead platform will be held in Iran. Technology project, and then the production and operation technologies will be handed over to the Iranian side stages. The total period of implementation of the project activities and is designed for 20 years, with first gas production provided 40 months. China is interested not only in the process of gas production, but also in the gas, as of today the country is actively developing its petrochemical industry, which requires large supplies of ethylene, which are provided at the expense of coal reserves. However, it is inconvenient in terms of cost and time. Iran may well become a profitable direction for the development of petrochemical products in China. Iran and China have already begun to implement a joint project on the development and optimization of refinery (refinery) "Abadan". This was stated by Deputy Iranian Oil Minister and Managing Director of National Iranian Oil Refining and Distribution Company (NIORDC) Abbas Kazemi. According to his opinion, the total project cost is $ 3 billion, is a partner of the Chinese company "Sinopec". First phase of the refinery project would require $ 1.3 million Iranian funding, after which the project will enter its second phase, in which the active teach is given to Chinese partners. Iran has a 15% stake in the project, while the rest of the stake will be supplied by Chinese financiers.

Also, Beijing's foreign policy toward Iran is closely linked to economic interests and energy security. In the future, China's foreign policy pragmatism in its relations with Iran will continue. In China in building relations with the Islamic Republic has a number of advantages. First, China and Iran are not geographically contiguous with each other, which helps to avoid friction, usually occurring between the neighboring countries. For example, the question of the legal status of the Caspian Sea in the Russian-Iranian relations. Secondly, China – the biggest buyer of Iranian oil, and one of the few importers have continued to cooperate with Iran in a Western oil embargo. Finally, China is a nuclear power and a permanent member of the UN Security Council with veto power. Iran is counting on China, as a country, hindering the adoption of radical decisions in the Security Council. Tehran believes that China – is the only country in Asia that in the foreseeable future can become a superpower and challenge US power. For Iran, China – not the most convenient trading partner, as the Chinese are perfectly able to twist arms and taking advantage of Iranian economic difficulties, embossing for themselves huge discounts and preferential terms. Nevertheless, Tehran, on the basis of strategic considerations, trade with China at a discount, often -on the limit of profitability. At the same time, we should not forget that the key sectors of the Iranian economy, oil, gas and energy, are public. While some liberalization in this matter and there, for the Iranians the risk of transmission of their control is not Chinese. In this connection it may be noted, and the threat of artificiality about the likely reshuffle – the EU will displace China from Iran. Investment needs for the development of oil and gas sector are planned by the Iranian authorities in the amount of 86 billion. Dollars, China's share may reach 10-15%, which does not create significant obstacles for investors, both from Europe and from Russia (China: Trends and Forecast for 2016 .KATEHON.

com. katehon.com/ru/article/ritay-tendencii-i-prognoz-na-2016-g). But the dynamics of the development of trade relations with Iran clearly points to the advantage of the Chinese. So, after the Islamic revolution took place in Iran, the US trade embargo has allowed China to gradually occupy frees up space that once belonged to the Western countries. In 1978, the share of Chinese goods in Iranian imports was 1%, the US – 21%, Germany – 19%, Japan – 16%, and the UK – 8%. Over the past ten years there has been a significant increase in the volume of trade between the two countries. Today, Iran’s major trading partners are Japan (14% of Iranian exports), China (12.8% – 10.5% and exports – imports), as well as a number of European countries: Germany, Italy, France.

Thus, Iran and China relations are a vivid example of mutually beneficial partnership. If in relation to Russia in Iran there is a certain lack of confidence, based on the historical past and a number of contemporary factors (in particular, the prohibition of the sale of S-300 to Iran in 2007), the China Islamic Republic has alroads had a relationship of trust. Even during the period of sanctions, China has continued to cooperate with Iran, of course, based on their own interests, which coincided with Iranian interests. At this stage, serious obstacles to bilateral and regional cooperation does not exist. Tehran still stands ready to join the Shanghai Cooperation Organization, one of the founders of which is China, and if earlier Security Council sanctions hinder Iran in the SCO to take the series, then this is no obstacle to date. For Tehran is important that, in contrast to the West, Beijing does not interfere in the internal affairs of the state, and considers it as an equal partner. For Iran, the deepening of relations with China is an ally in the acquisition of a group of countries, the leaders of contemporary international relations and investment, so necessary for the development of the Iranian economy. In our opinion, the Iranian-Chinese cooperation will preserve the character of a strategic partnership.

The project “One belt-one road” and Kazakhstan

China Initiative “Economic belt of the Silk Road,” are largely consonant with Kazakhstan’s development program “Nurly Zhol”, announced by the Head of our state in 2014. In matters of implementation of the “Economic belt of the Silk Road” Kazakhstan shares China’s commitment to the development of Eurasian transport corridors, which fully complies with the imperatives of the economic policy of the Republic of Kazakhstan. The actions of our countries coincide in the fact that we are building a motorroad Western Europe – Western China, paving the pipelines and railroads. Now the Kazakh-Chinese relations are on the rise, reaching the highest level in its history of development. Strategy “Kazakhstan – 2050” and the program “Chinese dream” and are similar in terms of objectives and implementation.

Kazakhstan, along with other Central Asian states, China is an important geopolitical and geo-economic region in the immediate vicinity of the pulses of its global impact, dissemination and promotion of culture, language, spiritual values, attitudes, technology, and other things. At this stage, our land, with China having a common land border, related by ethnic composition, in common with the most ancient history in the first place is important for China’s geostrategic.

Today, China is the largest economy and the second largest consumer of oil and gas in the world. According to the forecast of the Chinese state oil company CNPC, oil consumption in China this year will increase by 3% to 10.68 million. Barrels per day. The import of oil in the country is expected to increase by 5.4% to 6.49 million. Barrels per day. Gas consumption in China will grow by 9.3% to 200 billion cubic meters, while imports, including liquefied natural gas-on 10,2%, to 65 billion cubic meters. One of the main problems of the further development of China is a growing demand for energy, in this connection, China is engaged in is not just buying the country’s oil-rich hydrocarbons (for example, in the Middle East), and trying to establish control over resources, ie buys worldwide oil deposit (Australia, Canada, Indonesia, and others.), and needless to say, the rapid build-up of China’s oil assets in Kazakhstan is observed (Li Xing, Hayk Martirosyan, Zhao Zhen, 2010 : 33-35).

In the oil and gas sector of Kazakhstan today operates more than 30 companies with Chinese participation, of which 12 are wholly owned by Chinese investors (Syroezhkin, 2014: 32). The participation of Chinese investors in the oil industry of the country is expanding through the acquisition of the assets sold by western companies, and China is willing to continue lending in this sphere. According to various estimates, it controls between 20 and 40% of the oil sector of the country (Syroezhkin, 2010 : 336). Currently, Kazakhstan is able to supply to China through the pipeline Atasu-Alashankou up to 20 million tons of oil per year. In addition, our country as a reliable transit country can annually pass through their territory to China to 55 billion cubic meters of Central Asian gas.

Kazakhstan, as a country rich in hydrocarbons, mineral resources of interest to China as a source of raw materials, but at the same time, it is a market for its finished products, plays the role of a bridge linking China to Europe and the Middle East. In this regard, it is clear that China will increase its economic policy activity in Kazakhstan, as well as throughout the Central African Republic, as the main instrument of comprehensive influence, taking all sorts of free economic niches.

In recent years, with the deepening of the international economic relations on the Eurasian continent and the growth of cargo traffic between East Asia and Europe becomes more urgent revival of the transport corridor "Great Silk Road". Currently, Kazakhstan is actively working to create an integrated Eurasian transcontinental bridge, implemented about 200 projects related to the modernization of the transport infrastructure, it is planned the construction of terminals, launching container block-trains in the direction of China – Europe – China. Creating multiple routes between Europe and Asia is in the interests of all countries of the Eurasian continent. This approach is a key priority of Kazakhstan, as through the territory of our country are almost all transport corridors linking Europe and Asia. Now across the country are five international transport corridors. Built 1,700 km of new railroad lines, 19,000 km of road reconstruction 9 airports. In general, it is expected that by 2020 the transit through Kazakhstan will increase two-fold (Luzianin S., E. Safronova, Chufrin, 2011: 164-166).

The revival of the Great Silk Road, it is – a landmark project that China attaches great importance. The revival of the Great Silk Road to China will give a lot of advantages and significantly strengthen its geopolitical position – perhaps more than other countries, through which runs the Silk Road. According to Chinese experts, the Silk Road project rests on five pillars: policy, transport logistics, trade, investment, as well as communication and friendship between the people.

With its economic and financial power, the possibilities of investment and trade, China will only expand its presence in Kazakhstan (as in all of Central Asia), and "will behave more actively, primarily in economic terms," as Vice-Chairman Shanghai Center for international studies at the Shanghai Academy of social Sciences, director of the Center for the SCO Shanghai prof. Pan Guang [9].

An important role is played by the project in the bilateral Kazakh-Chinese economic cooperation, the western direction belt will pass through Kazakhstan. During his visit to China in 2016 the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev said: "....Now there is crisis in the world. We narrowed all the funding possibilities of the world's financial institutions. China is a big outlet for us and a great help in this difficult time of crisis. A large steel plant in Kostanay region, the plant for the production of oil and gas equipment in the Mangistau region, a whole new brand of cars in Kazakhstan Kostanay. In Southern Kazakhstan – chemistry. We did not, we imported, we are building a plant of chemical fertilizers. Big plant for nitrogen fertilizers, all of them, as you can see, are in machine-building character, " (Kazakhstanskaya pravda. 23 May 2014. // https://www.kazpravda.kz/en/news).

At the official meeting in Astana with the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in 2013, Chinese President Xi Jinping has initiated a strategic project to create "economic belt of the Silk Road." He stressed in his speech that, "Kazakh land, through which the routes of the ancient Silk Road, has made a significant contribution to the integration of Eastern and Western civilizations have contributed to the development of relations with different people and cultures." "Today there was a need to apply new models of cooperation, joint efforts to form an" economic zone "of the Silk Road, starting from specific areas." The aim of this ambitious project – to stimulate economic growth in the countries along this belt and the creation of a new format of political and economic cooperation among States from East Asia to Western Europe on the principles of mutual respect, trust and interdependence. Chairman Xi Jinping also pointed out areas of cooperation, it is – a continuous exchange of views on various issues of economic development strategy for the development of measures and economic integration programs; construction of an integrated transport infrastructure from the Pacific Ocean to the Baltic Sea; strengthening of trade relations with the elimination of barriers and increase the speed of delivery; strengthening of the national currency flows; strengthening the ties between the people (专访上合组织研究中心主任潘光。2006年06月13日。 http://news.xinhuanet.com/world/2006-06/13/content_4691643.htm).

The downturn in the Chinese economy 2015-2016 years gave reason to the experts and the media to predict the reduction in the volume of Sino-Kazakh economic cooperation. However, despite the pessimistic forecasts, Beijing is taking on new commitments. This clearly showed the visit, which was held by N.A. Nazarbayev to China and the signing of new agreements. During the talks, the

leaders signed a series of contracts valued at $ 23 billion. China will invest $ 600 million in projects of “Kazakhstan Temir Zholy”. The country is in a period of five years will invest in the development of the logistics sector and the industrial area in the special economic zone “Khorgos – Eastern Gate”. Kazakhstan, for its part adopted a policy to strengthen economic and trade cooperation with China, which is one of the largest economies in the world, on a range of areas (Bugaenko A., 2015: 64-73).

Kazakhstan supports China’s initiative to create an economic zone of the Silk Road, aimed at closer cooperation in such fields as economy, trade, transport, investment, finance and culture. The Chinese side there are three main routes, two of which are complementary to the Kazakhstan infrastructure program “Nurly Zhol”: from China through Central Asia, Russia to Europe / the Baltic Sea to / from China through Central Asia, West Asia to the Persian Gulf and the Mediterranean Sea. To date, the list of investment projects between Kazakhstan and China includes 51 projects totaling more than $ 26.2 billion in the chemical industry, mining and metallurgical sector, machine-building, infrastructure, energy, agriculture, light industry, oil refining, production of building materials and information technology. Of these, two projects have already been launched – modernization of installation of powdered polypropylene production and the production of cars.

Conclusion

China remains committed to its basic foreign policy principle of equality and mutual benefit. It needs a stable Central Asia and Iran open to continue the reforms and development policies. Iran and Central Asia to Beijing – energy security and acquisition of new markets for goods and investment. It strives to maintain relationships with existing regimes in Central Asia, speaking of stability, after the departure of I.Karimov in Uzbekistan and the forthcoming elections in Kyrgyzstan, for the resolution of conflicts in the region through negotiations and cooperation. This policy pays dividends to China that confirm its relations with Central Asian countries. Thus, China is strengthening relations with Iran and Kazakhstan strives to avoid actions that would put them in a position of confrontation with the United States and Russia in the region.

It is obvious that the international influence of China will grow more and more, and its presence in Kazakhstan to deepen and expand more and more intense. At the same time, for large-scale modernization of Kazakhstan’s economy requires huge investments and serious scientific approach in all spheres of activity.

Kazakhstan needs to improve relations with China in non-raw material sectors of the economy, in the processing sector of the chemical industry, machine building, agriculture, tourism. It would be useful to enhance cooperation between the regions. We would be interested in cooperation in the sphere of ecology, water protection projects, etc.

It is safe to say that the provision of a truly civilized world order of the XXI century, based on the will of the majority of the world community, its real and potential centers of influence will depend, among other things, the success of developing a trusting partnership strategic nature between Kazakhstan and China, stable Kazakhstan-Chinese relations on the basis of a common understanding of the new, emerging architecture of international relations today, aimed at building a fair, equitable and non-violent peace. Thus, the geographical location of Kazakhstan in the neighborhood of such political and economic giant like China, making China a priority vector of Kazakhstan’s foreign policy.

Summarizing all the above, we can safely say that Iran, Kazakhstan and China have new opportunities of scientific and technological cooperation, the implementation of the strategic vision and the creation of resource and market the bridge of the Economic Belt of the Silk Road. In the context of falling oil prices and other negative factors, only cooperation will help our countries to pass the current transitional period. Only close cooperation of the these countries will help counter the economic problems.

References

Bugaenko A. (2015). The Silk Road Economic Belt: Goals and Prospects // Kazakhstan in global processes. – № 1. – p. 64-73 //http://iwep.kz/ru/magazine/2015

Bobkin N. Iran and China: the basis of friendly relations pragmatism
http://ru.journal-neo.org/2014/02/21/iran-i-kitaj-v-osnove-druzhestvenny-h-otnoshenij-pragmatizm/

China: Trends and Forecast for 2016 .KATEHON.com. katehon.com/ru/article/ritay-tendencii-i-prognoz-na-2016-g

Info BRICS, 03/17/2016 // http://infobrics.org/

Ida Sargsyan. Iran and China, “Silk Road” knows no barriers // http://www.vestikavkaza.ru/news/Kitay-i-Iran-nachali-optimizatsiyu-NPZ-Abadan.html

Kazakhstanskaya pravda. 23 May 2014. // https://www.kazpravda.kz/en/news

Li Xing, Hayk Martirosyan, Zhao Zhen , (2010). The significance of the central part of the Eurasian energy security of China // Problems of the Far East. – №2. – p.33-41.

Luzianin S., E. Safronova, Chufrin G. (2011). Russia in Central Asia // Problems of the Far East. – №3. – p.164-166

Nazarbayev’s visit to China – the first results http://www.ktk.kz/ru/news/video/2015/09/01/62522

Speech by President Xi Jinping of China at Nazarbayev University (full text) // http://kz.china-embassy.org/rus/zhgx/t1077192.htm

Syroezhkin K. Kazakhstan-China border trade from a strategic partnership. – In three books. Book 1. In the beginning – Almaty: KISR under the President of the Republic of Kazakhstan, 2010. – 336 p.

Syroezhkin K., (2014). Does Kazakhstan need to be afraid of China: myths and phobias bilateral relations – Astana-Almaty: IWEP at the Foundation of the First President, – p.32

What is China’s Belt and Road Initiative? (full text) //https://www.theguardian.com/cities/ng-interactive/2018/jul/30/what-china-belt-road-initiative-silk-road-explainer

Yun Sun , (2015). Inserting Africa into China’s One Belt, One Road Strategy. A new opportunity for jobs and infrastructure. The Brookings. Africa in Focus. №2. – p. 22-24

专访上合组织研究中心主任潘光。2006年06月13日。 http://news.xinhuanet.com/world/2006-06/13/content_4691643.htm

2-бөлім

ФИЛОЛОГИЯ

Раздел 2

ФИЛОЛОГИЯ

Section 2

PHILOLOGY

IRSTI 06.02.

Toufiq M.

PhD, Professor of Russian Language and literature,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
University Hassan II – Mohammedia, Morocco, Mokammedia,
e-mail: mariatoufiq@hotmail.com

CULTURE-BOUND TERMS IN ARABIC-ENGLISH LITERARY TRANSLATION

This paper highlights some of the difficulties that translators face in their attempts to render a culture-bound terms as accurately as possible from its source text. The task is very complex, and the limits of such work are certainly a challenge as a translator tries to be faithful to the source text, to handle cross-cultural concepts, and to construct a correct version in the target language. Although target texts can only be an approximate version of the source text, and although there are insurmountable restrictions on literary translation, the latter continues to enrich the universal culture of peace. Some translators believe that the reader should be involved in the process of learning, should cooperate with the translation and be creative. He / she is able to think out the meaning himself and get acquainted with a new culture, to catch its "original color" or "taste". The purpose of the translator is to promote a better understanding of the cultural heritage. He / she seeks to guide and stimulate readers to discover another world, so that they can interpret and, in their own way, appreciate the differences.

Materials of the article can be useful to every researcher who deals with issues of translation and accurate transmission of cultural terms.

Key words: Approximate translation, culture-bound terms, source text, target text, accuracy.

Туфик М.

философия докторы, орыс тілі және әдебиетінің профессоры,
Әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар факультеті,
Хассан II университеті – Мохаммедия – Марокко
e-mail: mariatoufiq@hotmail.com

Араб-ағылшын көркем аудармадағы мәдени-шартты терминдер

Мақалада аудармашыларға белгілі бір мәдениетке қатысты терминдерді бастапқы мәтіннен аударылатын мәтінге барынша нақты жеткізу барысында кездесетін қиындықтар қарастырылады. Міндеттің ауырлығымен қатар, аудармашы бастапқы мәтіндегі мәдениетаралық концепцияларды өңдеп, оның аударма мәтініндегі нұсқасын жеткізуге ұмтылатындықтан бұл сынды жұмыстың шектерінің өзі проблема болып табылады. Екінші мәтін бастапқы мәтіннің оған тек барынша жақындатылған нұсқасы ғана болса да, әрі әдеби аудармаға шектеулер қойылса да, әдеби аударма әлемнің жан-жақты картинасын үнемі байытып отырады. Кейбір аудармашылар оқырман таным процесіне енуі, аудармаға өзі де қатысуы және шығармашылық ізденіс танытуы қажет деп санайды. Ол, яғни оқырман мағынаны өзі толықтырып, жаңа мәдениетпен танысуға, «түпнұсқа реңкі» мен «дәмін» байқауға қабілетті. Аудармашының мақсаты – мәдени мұраны жетік түсінуге барынша ықпал ету. Ол оқырманды басқа әлемді ашуға бағыттап, оны өз бетінше интерпретациялап, кейде олардың ерекшеліктерін бағалауға ынталандырады. Мақаланың материалы мәдени сала терминдерін аударумен және толық жеткізумен айналысатын зерттеушілер үшін пайдалы болады.

Түйін сөздер: тұспалды аударма, мәдени терминдер, бастапқы мәтін, аударма мәтін, нақтылық.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Туфик М.
доктор философских наук, профессор русского языка и литературы,
факультет социальных и гуманитарных наук,
Университет Хасана II - Мохаммедия, Марокко, г. Мохаммедия, e-mail: mariatoufiq@hotmail.com

Культурно-обусловленные термины в арабско-английском литературном переводе

В этой статье освещаются некоторые трудности, с которыми сталкиваются переводчики в своих попытках максимально точно передать термины, связанные с культурой, из исходного текста в целевой текст. Задача очень сложная, и границы такой работы, безусловно, являются проблемой, поскольку переводчик старается быть верным исходному тексту, обрабатывать межкультурные концепции и создавать правильную версию на целевом языке. Хотя целевые тексты могут быть только приблизительной версией исходного текста, и хотя существуют непреодолимые ограничения, накладываемые на литературный перевод, последний продолжает обогащать универсальную культуру мира. Некоторые переводчики полагают, что читатель должен быть вовлечен в процесс познания, должен сотрудничать с переводом и проявлять творческую интенцию. Он способен сам додумывать смысл и знакомиться с новой культурой, улавливать ее «оригинальный цвет» или «вкус». Цель переводчика – способствовать лучшему пониманию культурного наследия. Он стремится направлять и стимулировать читателей к открытию другого мира, чтобы они могли по-своему интерпретировать и, возможно, оценить различия.

Материалы статьи могут быть полезны каждому исследователю, который занимается вопросами перевода и точной передачи терминов культурной сферы.

Ключевые слова: приблизительный перевод, культурные термины, исходный текст, целевой текст, точность.

Introduction

Mailhac (1996) defines a culture-bound concept as “any reference to a cultural entity which, because of its distance from the target culture is characterised by a sufficient degree of opacity from the point of view of the target reader to constitute a translation problem.” Therefore, the culture-bound concepts are specific to the source culture, not to the target culture.

Although translating literary texts requires a native-like control of both the source and target languages and a full understanding of the historical and cultural background of the original text, translation will always be an approximation. It has been generally acknowledged that “as rigorous as a translation of a literary work may be, it will always result in a more or less successful approximation to the original and it can never have the precision of a mathematical operation” (Traore, 2005). A language is not always flexible enough to convey the richness of the original text and cannot always go beyond the limits it may encounter.

Many linguists and anthropologists, such as Lyons and Woolfson, refer to the Whorf-Sapir hypothesis to examine the close relationship between language and culture. They have found, for example, that languages differ in terms of structures and vocabulary items. Whorf’s often-cited example on “snow” in Inuit as well as other examples from American Indian languages show that some specific concepts are more or less available than in English or another language (Woolfson, 1981).

Experiments have revealed that the vocabulary items answer the people’s needs in their particular environment, and that their perception and memory are affected by the availability of appropriate words and expressions. People tend to notice and remember things that are more easily codified in their language. Stafford points out that the experiments do not imply that the concepts cannot be understood, expressed or translated in other languages. Linguistic forms may differ, but the essential messages get across. She claims that “When all people realize that no matter which language you speak or which cultural norms you are used to, everyone is capable of intellectual thoughts, poetic visions, technical jargon and personal feelings according to their own experiences, the world will be a much smaller place.” Cross-cultural and even mass global communication is possible, and many books have been quite successfully translated beyond their initial language of composition (Stafford, 2013).

Methods

The article uses methods of discursive analysis of the main features of literary texts in Arabic as an object of translation activity and embodiment of a specific culture, defines the main difference between translation of a literary text and other types of translation.

It also discusses the main criteria and methods of literary translation from Arabic into English, and explores the role of the translator in shaping the outlook of foreign readers.

Main body

In the process of translating, one may expect to find problems in the source text due to the fact that it is deeply rooted in culture. Therefore, the translator needs to be not only "bilingual" but also "bicultural" (Lyons, 1996), and should possess great sensitivity to differences between source and target cultures. Translation is not an activity that depends on a word-for-word transfer; rather, it emphasizes words that are textually and culturally bound. Such considerations have been discussed previously in a number of works on the issue of translating literary works from Arabic to English, such as Najah Shamaa's A Linguistic Analysis of some Problems of Arabic to English Translation (1979), and Said Faiq's Cultural Encounters in Translation from Arabic (2004).

We agree with the Russian researcher Timko that culture "as a system of beliefs, value orientations, communication strategies and cognitive environments, which, in fact, determine the basis of behavior shared by all members of a certain linguacultural community, is a significant barrier to achieving equivalence in translation because even if people speak the same language, differences in their cultural experience lead to a failure in communication. " She is logical in her conclusion that the translators of the new generation are more focused than ever on mutual understanding in the field of cultures and the effectiveness of cultural dialogue.

Elements of national culture and cultural experience can appear in the text at a visible level - as specific language and speech patterns (grammatical structures, vocabulary, situational rules for the use of language). However, the greatest difficulty in translating is caused not by language differences, but by those cultural elements, which are above the level of elementary language communication. They represent an extra-linguistic reality, connected not with external manifestations of culture (language, gestures, behavior, customs, customs, artifacts), but with internal (ideas, beliefs, values) (Timko, 2010).

The work of translation is undertaken by a non-native speaker who should be fully aware of the fact that the writer is intimately familiar not merely with the history of his homeland in all its phases but also with the emphases and styles that are characteristic of historical writing about his country and its peoples. In his effort to promote a better understanding of targeted culture, a primary effort of the translator is an attempt to reproduce the wealth of information and the detail of ceremony and ritual.

Dealing with Arabic culture-bound concepts and expressions, the translator may ask whether to "domesticate" them and include them in the target language, or whether to translate them literally, running the risk of defamiliarizing the text such that the target reader might reject it. He can also opt for a third possibility, which is to work out a language conveying the meaning of the source context, but at the same time accessible to the target readers, which is the aim of literary translation. Although the translator can help clarify certain issues to the reader, he can never hope "to supply him with all the pre-information necessary to fully appreciate a translated text" (Shamaa 217). Some translators insist that the reader has to be cooperative and exert himself in constructing meaning and getting familiar with a new culture and to catch its "original colour" or "flavour". The translator's objective is to promote a better understanding of cultural heritage. He aims to guide and stimulate readers in the discovery of a different world and let them make their own interpretation and hopefully appreciate the differences.

Translation is the decision-making, the choice of a word or phrase close to the original, or the creation of a version that sounds more natural in the target language.

Tony Calderbank, a translator with extensive experience, says that while working on the translation of the book Wolves of the Crescent Moon by Yousef Al-Mohimeed, he retained many Arabic names of trees growing in the desert, as well as words for clothes that have no English equivalent or require a description. In such cases, the translation may contain a glossary or footnotes to explain Arabic terms (Calderbank, 2018).

Arabic translators often encounter a situation where linguistic understanding is not enough; it is important to understand and explain why the author uses a certain word or expression. For example, pre-Islamic poetic works, the qaseedas, have a meter (rhythm) based on long and short syllables, metaphor, alliteration, onomatopoeia and rhyme. Each line of the poem ends with the same letter. The qaseeda of the poet Imrul Qais is distinguished by his special beauty and expressiveness, in which he describes his horse as mikarrin mifarrin mudbirin muqbilin ma'an (swift wheeling retreating advancing all together). The rolled Arabic r's and the n's recreate the sound of hooves on hard ground. He completes the description with an image of strength, power and movement: kajalmoudi sakhrin hattahu s-saylu min 'ali (like a boulder tossed by the flood from on high).(Calderbank, 2018).

Another strategy is to deploy paraphrasing, to describe the meaning of the word. First, an idiomatic expression, which has no equivalent expression in English, can be rendered through expansion and ad-

aptation of the meaning. Second, when dealing with images and metaphors, which are unfamiliar to English cultural repertoire, a translator tries to find an analogous image. Third, when a proverb in Arabic does not have any correspondence in English, he can simply translate the meaning, or render it literally.

All the devices described here are usually employed in an attempt to create an accurate translation, which could make the text accessible to the readers regardless of their cultural background. In his efforts to be accurate, the translator puts some strategies for the management of "not found" terms across languages. However, it is necessary to see whether the management of those problems is always successful. In his attempts to render the target text as close as possible to the source text, the translator may have made misinterpretations, or may have failed to find appropriate equivalents.

The limits of translation may be identified in some cases through inconsistency, approximation or absence of exact equivalents in translation. The translation problems may not be due to a lack of research, but they can be understood or tolerated when we consider that dictionaries do not comprehend all the meanings of specific words locally defined. In the process of translation, some imperfections are due to a lack of a local knowledge that is needed in bridging the different cultures, a misinterpretation of some terms or a simple lack of attention.

On one hand, translation requires an acquaintance with traditions. The translator should take into consideration the importance of symbolism to introduce it to the foreign reader. On the other hand, there are challenging expressions, which require from the translator to use once again his dual competencies in both the Arabic language and culture.

The concepts, which are associated with a set of cultural knowledge, are difficult to render. The translator's attempts –and difficulty– to find equivalent terms are revealed in the use of inconsistent terms to refer to the same concept. As a non-native speaker, he is either misled by cognates, or confused by the literal meaning of concepts. To avoid these problems, the translator should check the meaning of those concepts in dictionaries or with the native speakers while he works on the source text.

The translated culture-bounds words and expressions cannot convey the exact intended meaning but represent just an alternative to it. The difficulties of rendering these terms, lie first in the fact that in some cases the translator has not grasped the original meaning because the concepts and expressions are deeply rooted in the target culture. Second, difficulties arise when there is an absence of exact equivalents in the target culture, hence in the target language. This means that a translation is at times an approximation of an original idea, rather than an exact conveyance of it in a new language.

The environment where people live, the institutions they create, and the beliefs they assume are part of their culture. The architectural heritage of humanity is one of the domains in which the richness and diversity of cultures is reflected. The language of each culture expresses the specificity in this field and others. The specificity of a created item or nation brings about a specific lexicon. People create things and give names to them. Things and ideas are often similar without being totally the same. They differ from one culture to another. Often, a person's comprehension of another culture is only possible through his or her own culture and imagination, but one can still aspire to enrich their own culture through the cultures of other people. This is why translation is necessary, and that is the very relevance of language. If what is necessary for this minimum comprehension is secured, the translation, which is limited in detail, should be undertaken with this in mind.

In several translated literary texts, we can identify cases of inaccurate translation of some words or expressions, cases of inconsistency, cases of approximate translation, cases of impossible translation in which the translator has kept the original words and cases related to difference in meaning because of difference in culture. The problems that can be identified are beyond the translator's competence of the source language. They may illustrate general difficulties that translators face in working on literary texts. These difficulties demonstrate why some readers often prefer original versions to its translation. Therefore, a purely accurate and literal translation is impossible, but one can assert that an approximation of the meaning of the original text has been objectively achieved. This does not imply that it is a betrayal of the original text, but by necessity a limited version of the source.

In his effort to promote a better understanding a culture, and his attempt to reproduce the wealth of information, the translator may be successful in transmitting ideas from one cultural context to another, although the understanding of the meaning of a given text and the evaluation of its translation depend to a great extent on intuitive appreciation, and on the translator's strategy in keeping his translation very close to the original text targeted to give the reader a different flavour of images and manners of thinking and expressing, which allow him to suc-

ceed in penetrating the richness of the text in all its levels, from the "local to universal".

Usually, when it comes to disciplines or sciences with specific jargon, neutral and objective descriptions, translation is relatively straightforward, but it is less precise with other human disciplines including literature. A commentary on a literary text in the same language is a kind of translation because the problem is the same, explaining to readers what the writer means in his text. Understanding is not merely perception, it is a comprehensive reception. In other words, in the process of translation, the differences in languages reflect differences of manners of thinking, imagining and expressing.

It is interesting to note that some researchers, including, for example, Abdulrahman M. Khalid Bustani, believe that the current system of representation of Arabs and their culture in English translations of Arabic literary works clearly exists and even prevails; a system that emerged long before the colonial period and serves the purpose of hegemony. Obviously, this point of view largely coincides with the pathos of the famous book "Orientalism" by Edward Said, who described «the Western attitude that views Eastern societies as exotic, primitive, and inferior » (Said, 2003). This system, they say, implies careful selection of exactly what needs to be translated and the use of manipulative and domesticated translation strategies. Moreover, these scholars believe that such a situation exists even now in an era of globalization and open communication in the form of preserving stereotypes of Arabs and their culture in the minds of Western audiences. However, the method of supporting this system has changed to meet the requirements of the market that is the translation industry delivers what readers want to read, what is sold (Bustani, 2014).

Since a literary text is a creative work, a "good" translation should reflect the creative dimensions of the source text. Yet the creative text is not only a matter of language, because language is also culture and cultures differ in many aspects: their materialistic crafts, their customs and habits, their beliefs and values, their ways of living and thinking, their style of imagination, even their standards of expressing all of these aspects. The differences in cultures make drastic limits to the translation of literary texts because it submits them necessarily to concessions.

Nevertheless, through translated literary works, readers discover that humans have common feelings and universal principles and values such as good and evil, beauty and ugliness, justice and tyranny, but that they live them in specific contexts with references to history, to geography and to social imagination. Comparative literature shows that all societies know the tragic and the comic, but they do not always laugh at or cry always at the same things, and they do not always acclaim or condemn the same acts.

Conclusion

The entire atmosphere of a novel is composed of all the aforementioned aspects. The mission of translation is an extension of that of literature, which consists in enriching our common sense of human identity, by introducing to us a smart or awful image of ourselves in the mirror of our diversity. Through translation, Americans have access to the poetry of Alexandre Pushkin, and Arabs may enjoy the drama of Shakespeare or the poetry of Garcia Lorca. Although target texts can only be an approximate version of the original text, and although there are insurmountable limits imposed on literary translation, the latter goes on enriching the universal culture of the world.

This paper has highlighted some of the difficulties that translators face in their attempts to render a culture-bound terms as accurately as possible from its source text. The task is very complex, and the limits of such work are certainly a challenge as a translator tries to be faithful to the source text, to handle cross-cultural concepts, and to construct a correct version in the target language. Keeping the target text as close as possible, to its source text may have limitations but it also has merits: it serves to communicate and expose the readers to a new culture.

The decision of the translator is determined by a pre-selected and justified strategy and depends on the place cultural information occupies in the value system, presented in the original text. Translation, with all its limits, serves to initiate readers into a new world of cultural differences and stimulates them to understand the differences, and hopefully to appreciate them.

References

Al-Mohaimeed, Yousef. (2007). Wolves of the Crescent Moon, Penguin. 192pp.

Bustani, Abdulrahman M. Khalid. (2014). A Thesis Presented to the Faculty of the American University of Sharjah College of Arts and Sciences in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in Translation and Interpreting (English/Arabic/English) (MATI). Sharjah, United Arab Emirates.

Calderbank, T. (2018). One Arabic-English translator shares his experience. https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/arabic-english-translator-shares-experienceLyons, John. Language and Linguistics. Cambridge University Press, 1981.

Faiq, S. (2004). Cultural Encounters in Translation from Arabic. Series: Topics in Translation; Publisher: Multilingual Matters. - Language Arts & Disciplines - 138 pages.

Lyons, John. (1996). Linguistic Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.

Mailhac, Jean-Pierre. (1996). Evaluating Criteria for the translation of Cultural References. In On Translating French Literature and Film, edited by Geoffrey Harris (Amsterdam, Rodopi).

Said, E. (2003). Orientalism: Western Conceptions of the Orient. Vintage (first published 1978).

Shamaa, Najah.(1979). A Linguistic Analysis of some Problems of Arabic to English Translation. London: British Library.

Stafford, Amy. (2013). The Whorf Hypothesis Examined www.mnsu.edu/emuseum/cultural/language/whorf.html

Timko, N.V. K Voprosu O Peredache Kul'turnoy Spetsifiki Teksta V Perevode (Translating the Culture-Bound Specifics of a Text). Bulletin of the IGLU, 2010. №1(10). C. 61-66.

Traore, Flavia. (2005). "Translating a Swahili Novel into "Kizungu."
www.ifeas.unimainz.de/SwaFo/SF12AielloTraore.pdf

Woolfson, Peter. (1981). Language, Thought, and Culture. In Language: Introductory Readings. V.P. Clark, P.A. Eschholtz, and A.F. Rosa (Eds), 3rd Edition. New York : St. Martin's Press.

References

Al-Mohaimeed, Yousef. (2007). Wolves of the Crescent Moon, Penguin. 192pp.

Bustani, Abdulrahman M. Khalid. (2014). A Thesis Presented to the Faculty of the American University of Sharjah College of Arts and Sciences in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts in Translation and Interpreting (English/Arabic/English) (MATI). Sharjah, United Arab Emirates.

Calderbank, T. (2018). One Arabic-English translator shares his experience. https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/arabic-english-translator-shares-experienceLyons, John. Language and Linguistics. Cambridge University Press, 1981.

Faiq, S. (2004). Cultural Encounters in Translation from Arabic. Series: Topics in Translation; Publisher: Multilingual Matters. - Language Arts & Disciplines - 138 pages.

Lyons, John. (1996). Linguistic Semantics. Cambridge: Cambridge University Press.

Mailhac, Jean-Pierre. (1996). Evaluating Criteria for the translation of Cultural References. In On Translating French Literature and Film, edited by Geoffrey Harris (Amsterdam, Rodopi).

Said, E. (2003). Orientalism: Western Conceptions of the Orient. Vintage (first published 1978).

Shamaa, Najah.(1979). A Linguistic Analysis of some Problems of Arabic to English Translation. London: British Library.

Stafford, Amy. (2013). The Whorf Hypothesis Examined www.mnsu.edu/emuseum/cultural/language/whorf.html

Тимко Н. В. К вопросу о передаче культурной специфики текста в переводе// Вестник ИГЛУ, 2010, №1(10). С. 61-66.

Traore, Flavia. (2005). "Translating a Swahili Novel into "Kizungu."
www.ifeas.unimainz.de/SwaFo/SF12AielloTraore.pdf

Woolfson, Peter. (1981). Language, Thought, and Culture. In Language: Introductory Readings. V.P. Clark, P.A. Eschholtz, and A.F. Rosa (Eds), 3rd Edition. New York : St. Martin's Press.

ҒТАМР 16.21.49

Оразақынқызы Ф.[1], Герай Фидан[2], Анипина А.К.[3]

[1]Ph.D., филол ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]профессор, Анкара Хаджи Байрам Вели Университеті, Түркия, Анкара қ.
[3]докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

МАҚАЛ МЕН МӘТЕЛДІ КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ ПРИНЦИПТЕРІ

Тілдің идиоматикасында құндылықтар жүйесі, адамгершілік, әлемге, адамға, басқа халыққа деген қарым-қатынас бейнеленеді. Мақал мен мәтелдер халықтың географиялық жағдайын, тарихын, дәстүрін, өмір сүру салтын суреттейді. Мақал-мәтелді жинақтайтын адамдар керекті мақал-мәтелді табуда қиындыққа тап болып жатады. Фольклористикада паремияларды, әсіресе мақал мен мәтелдерді ортақ классификациялау әлі құрылмады. Осыған байланысты, жинақтаушылар мен жинақтарды қолданушылар қиындықтарға тап болуда. Классификацияның әр принципінде: негізгі сөздер арқылы, алфавит, тақырып жағынан, идея, жинақтау орны мен уақыты, жинақтаушы, пайда болған белгісі (халық пен тіл жағынан) – өзінің артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Көне жинақтарда мақал-мәтелдер негізінен алфавит түрінде берілген. Көп таралған түр – идеялық-тақырыптық топтар. Қолданылып жүрген практикада бір мақал әртүрлі жинақта әртүрлі бөлімде кездеседі. Сонымен қатар, бір жинақта бірдей мағынадағы мақалдар әртүрлі бөлімде кездеседі. Жинақтарды құрастырушылар мен редакторлар мақал-мәтелдерді жинақтау кезінде үлкен қиындықтарға тіреледі. Бұның себебі – мақал-мәтелдерді жинақтаудың қанағаттанарлық классификациясының жоқтығы. Сондықтан мақал-мәтелдерді ғылыми классификациялау қазіргі таңда паремиологияда негізгі мәселе болып тұр, оның шешімі табылмайынша бұл ғылымның ары қарай дамуы мүмкін емес.

Түйін сөздер: мақал, мәтел, фразеологизм, паремия, классификация.

Orazakynkyzy F.[1], Geray Fidan[2], Anipina A.K.[3]

[1]Ph.D, candidate of philology, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]professor, Ankara Hadji Bayram Veli University, Turkey, Ankara
[3]doctoral student, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

Principles of the classification of proverbs and sayings

In the idiom of the language, the system of values, public morality, attitude to the world, to people, to other nations is displayed. Proverbs and sayings illustrate the way of life and geographical location, history, traditions of a particular people, united by one culture. Those who dealt with collections of proverbs and sayings, know how difficult it is to find the necessary dictum in them. Folklore studies have not yet developed a unified classification of paremias, in particular, proverbs and sayings. In this connection, both the compilers of the collection and users are experiencing difficulties. Each classification principle: by supporting words, alphabetical, thematic, ideological, by place or by gathering time, by collector, by origin (by nations and languages) - has its positive and negative sides. In ancient collections, proverbs and sayings are mainly arranged in alphabetical order. The most common distribution of material on the ideological and thematic groups. With the current practice of publishing, the same proverb in different collections falls into completely different sections. Moreover, in the same collection, similar and simply identical sayings appear in different sections. In turn, compilers and editors of the collections are experiencing the greatest difficulties in placing the proverbial material and its categorization. The whole thing - in the absence of a single and somewhat satisfactory classification of the sayings. Therefore, the question of the scientific classification of proverbs and sayings for today is the fundamental question of modern paremiology, without the solution of which this science itself cannot develop.

Key words: proverb, saying, idiom, proverb, classification.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Оразақынқызы Ф.[1], Герай Фидан[2], Анипина А.К.[3]
[1]Ph.D, к.филолог.н., Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]профессор, Университет Анкара Хаджи Байрам Вели, Турция, г. Анкара
[3]докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: aliyaanipina80@gmail.com

Принципы классификации пословиц и поговорок

В идиоматике языка отображается система ценностей, общественная мораль, отношение к миру, к людям, к другим народам. Пословицы и поговорки наглядно иллюстрируют образ жизни и географическое положение, историю, традиции того или иного народа, объединенные одной культурой. Кто имел дело со сборниками пословиц и поговорок, знают, как трудно бывает найти в них нужное изречение. В фольклористике еще не сложилось единой классификации паремий, в частности пословиц и поговорок. В связи с этим испытывают трудности и составители сборника, и пользователи. У каждого принципа классификации: по опорным словам, алфавиту, тематического, идейного, по месту или по времени собирания, по собирателю, по признаку происхождения (по народам и языкам) – есть свои положительные и отрицательные стороны. В старинных сборниках пословицы и поговорки в основном размещены в алфавитном порядке. Наиболее распространено распределение материала по идейно-тематическим группам. При существующей практике издания одна и та же пословица в разных сборниках попадает в совершенно различные разделы. Более того, в одном и том же сборнике сходные и просто одинаковые изречения оказываются в разных разделах. В свою очередь, составители и редакторы сборников испытывают наибольшие трудности именно в размещении пословичного материала и его рубрикации. Все дело – в отсутствии единой и сколько-нибудь удовлетворительной классификации изречений. Поэтому вопрос о научной классификации пословиц и поговорок на сегоднящний день коренной вопрос современной паремиологии, без решения которого не может развиваться сама эта наука.

Ключевые слова: пословица, поговорка, фразеологизм, паремия, классификация.

Кіріспе

Халықтың даналығы мен рухы сол елдің мақал мен мәтелдерінен көрініс табады, сол халықтың мақал-мәтелін білу, сол шет тілін жақсы біліп қана қоймай, халықтың ойлау образы мен ерекшелігін білу деген сөз. А.Н. Афанасьевтің айтуынша «мақалдар формасы жағынан бұрмалауға түспеген, сондықтан көненің ескерткіші болып табылады. Мақалдар ата-бабаның негізгі даналық туралы қайнар көзі, есте сақтау мен адамның тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа қалдырған құрал» (Афанасьев А.Н. 1996).

Фольклор саласы тұрғысынан мақал ауызша характерге ие. В.И. Дань мақалды халықтың қарым-қатынас жасайтын ортасындағы өнім деп айтады «Что за пословицами и поговорками надо идти в народ, в этом никто спорить не станет, в образованном и просвещенном обществе пословицы нет. Готовых пословиц высшее общество не принимает, потому что это картины чуждого ему быта, да и не его язык; а своих не слагает, может быть, из вежливости и светского приличия: пословица колет не в бровь, а прямо в глаз» (Дань В.И., 2003). Мақал-мәтелдер халық мәдениетінің бір бөлігі, сондықтан олар қашанда өзекті болып қала бермек. Кез келген уақытта мақал мен мәтелдер халықтың ерекшелігі, назар аударатын және зерттеу объектісі болып табылады. Фольклорлық, әдеби және лингвистикалық тұрғыдан зерттеумен қатар, мақал-мәтелдерді XX ғ. лингвомәдени тұрғыдан зерттеу пайда болды. Мақал мен мәтелдер зерттеушілерге оларды халықтың психологиясы мен философиясындағы тұрақты тіркестер ретінде қарастыру қызықтырды, В. Гумбольдт өз заманында халық рухы, рухани ерекшелік деп атап кеткен.

«Лингвомәдениеттану негізінде тілдің кумулятивті қызметі жатыр, бұл жерде тіл тілдік емес ұжымжық тәжірибені сақтаушы және тасымалдаушы, осы жағынан мақал мен мәтелде айқын көрсетіледі» (Маслова В.Л., 2001). Мақал мен мәтелге лингвомәдени анализ жасау сыртқы факторлармен байланысты: елдің тарихымен, мәдениетімен, өмірімен және т.б. Лингвоелтану аспектісінде мақал мен мәтелді зерттеу оларға қосымша ұлттық-мәдени семантика жағынан мағыналық түс беруге көмегі зор.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері

Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – әртүрлі халықтың мақал-мәтелін классификациялау принципін анықтау.

Ол үшін келесідей міндеттер қойылды:

Мақал мен мәтелді түсіндіретін материалдармен жан-жақты танысу.

Әртүрлі халық зерттеушілерінің мақал-мәтелді классификациялау әдістерін қарастыру.

Қытай және қазақ тілдеріндегі мақал мен мәтелді классификациялау принциптерін сипаттау.

Қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдерге тақырыптық-семантикалық тәсіл бойынша мысалдар келтіру.

Берілген зерттеу жұмысының материалдары қытай тілін үйренушілерге, қытай тілінен сабақ беретін оқытушыларға пайдалы, сонымен қатар қытай және қазақ тілін салыстыра зерттеп жатқан зерттеушілерге қосымша материал ретінде пайдасы зор.

Тарихнамаға шолу

Мақал мен мәтелдер халық даналығының жиынтығы. Мақал-мәтелдер халықтың өмірі мен дүниетанымын көрсетеді, олар арқылы халықтың әлеуметтік, философиялық, діни, моральді-этикалық, эстетикалық көзқарастарын көруге болады. Олардың тақырыптарының шегі жоқ деуге болады. Г.А. Пермяков типологиялық классификациясы негізінде «Мақал – грамматикалық жағынан толықтай аяқталған мағынаның образды мотиві», ал «Мәтел – грамматикалық жағынан толық аяқталмаған, мағынаның образды мотиві» деп айтады. Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте «Мақал – қысқа, күнделікті сөйлеуде тұрақты, ритмі ұйымдасқан, онда халықтың көп жылдық тәжірибесі жинақталған, әріптік және ауыспалы мағына иеленген» деген анықтама берілген.

Мақалдың ең негізгі ерекшелігі – оның толықтығы және дидактикалық мазмұны. Мәтелде қорытынды ой аяқталмаған.

М.И. Дубровин мақал терминінің мазмұнын былай көрсетеді:

а) қысқалық, мазмұнды;

б) мақал – ол сөйлем;

в) мақал – ол цитата;

г) мақал түп-тамыры терең ғасырларға кеткен;

д) мақал шынайы көрініс бейнелейді;

е) мақал – халық даналығын сақтаушы;

Мақал мен мәтелдер жинағымен жұмыс жасаған кез келген адам сол жинақтардан керекті мақал не мәтелді табудың қиын екенін түсінеді. Белгілі тәжірибе бойынша бір мақал-мәтел әртүрлі жинақта әртүрлі бөлімнен кездеседі. Жинақ құрастыратын, шығаратын құрастырушылар да қиындыққа тап болады. Мәселе – мақал-мәтелдердің ортақ классификациясының болмауы. Мақал-мәтелдерді ғылыми тұрғыдан классификациялау – қазіргі паремиологияда ең маңызды мәселе болып тұр, оның шешімінсіз бұл ғылымның ары қарай дамуы қиынға соғады.

Қазіргі кезде мақал-мәтелдерді классификациялаудың бірнеше типтері бар. Солардың маңыздысына тоқталайық.

1. *Алфавитті классификация*. Бұл жерде мақал-мәтелдер алфавитті түрде классификацияланады. Көне жинақтардың көбінде осы типпен жинақталған. Бұның артықшылығы – оның қарапайымдылығы. Бірақ бұл тәсілмен бір мақал-мәтелдің әртүрлі варианты әр жерге таралып кетеді. Аударылған мақал-мәтелдер үшін өте ыңғайсыз болады, немесе мақал-мәтелді ыңғайлы әріптен басталатын сөзбен аударуға тура келеді.

2. *Лексикалық немесе энциклопедиялық классификация* – берілген мақал-мәтел құрамындағы негізгі сөздер бойынша классификациялау. Мысалы, қазақ тіліндегі «Темірді қызған кезінде соқ», қытай тіліндегі «趁热打铁，及时行事» [Chènrèdǎtiě, jíshí xíngshì] мақалын ұста жайлы немесе темірге қатысты мақал-мәтел тобына немесе ыстыққа қатысты мақал-мәтелдер тобына жатқызуға болады. Осы типте совет одағының паремиологы А.Жигулев және көптеген шетелдік зерттеушілер өз жинақтарын құрастырған. Бұл тәсілдің артықшылығы – кейбір белгілі мақал-мәтелдерді іздегенге өте қолайлы, бірақ кемшілігі – мағынасы жағынан бірдей, лексикалық құрамы жағынан әртүрлі мақал-мәтелдер әртүрлі топтарға кетеді, ал сөздері бір-біріне жақын, бірақ мағынасы жағынан әртүрлі мақал-мәтелдер – бір топқа біріктіріліп кетеді.

3. *Монографиялық классификация* – мақал-мәтелдерді жинақтаған орын немесе уақыт бойынша немесе жинақтаушы бойынша біріктіріледі. Осы тәсілде 1961 жылы шыққан «Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII-XX веков» атты жинақта жинақталған. Осы тәсілмен жинақталған мақал-мәтелдердің ыңғайлылығы – тарихты зерттегенде пайдалы, бірақ алдыңғы екеуі секілді көптеген қайталанулар мен тәртіп сақталынбайды.

4. *Генетикалық классификация* – материалды пайда болған белгісі арқылы біріктіреді, негізінен тілі мен халқы жағынан. Осы принципте Шығыс әдебиеті баспасымен шыққан «Пословицы и поговорки народов Востока. Отв. ред. Брагинский И.С. М., 1961» мақал-мәтел жинағы мысал бола алады. Генетикалық жүйесі монографиялық тәсілді қайталайды, негізгі кемшілігі – бірдей мәтіндердің қайталануы.

5. *Тақырыптық классификация* – мақал-мәтелдер тақырып бойынша біріктіріледі, яғни мазмұны жағынан. Мысалы: «Ұста пышаққа жарымас, етікші бізге жарымас» «鞋匠无鞋穿» [Xiéjiàng wú xié chuān] мақалын етікші өмірі жайлы, кеңірек – ұста жайлы, одан да кеңірек – еңбек етушілер тобына кіргізуге болады. Осы тәсілмен В.И. Даля мен көптеген совет паремиологтары мақал-мәтел жинақтаған. Тақырыптық классификация көптеген керексіз элементтерді алып тастайды, негізгі көңіл бөлу керек элементті қалдырады. Алайда, бұл жүйенің де кемшілігі бар. Біріншіден, көптеген мақал-мәтелдер ауыспалы мағынада қолданылады, яғни тақырыбы көп, себебі бір тар тақырыпқа сыймайды. Екіншіден, паремиологтар ұсынатын барлық заттық-тақырыптық кластар өзара қиылысады, сондықтан нақты шешім шықпайды. Негізінде, «байлардың қызғаншақтығы» жайлы мақал-мәтелді қай тақырыпқа енгізген дұрыс, себебі жеке «байлар» жайлы, жеке «қызғаншақтық» жайлы тақырыптар бар болса? Үшіншіден, тақырыптық топқа бөлу әр құрастырушының өз еркі, әр құрастырушы өзі шешеді (Пермяков Г.Л., 1979).

Сонымен, әр берілген жүйенің өз артықшылықтары мен кемшіліктері бар, әр жағдайда қолданылады. Алайда бұл жүйелердің бір кемшілігі: барлығы мақал-мәтелдің табиғатына байланысты емес кездейсоқ белгілерге сүйенеді. Сондықтан қазіргі бір де бір мақал-мәтел классификация жүйесі жанрының объективті теориясын құруға негіз бола алмайды. Мақал-мәтел – тіл құбылысы, тұрақты тіркестер, көбіне фразеологияға ұқсас келеді. Басқа жағынан, олар белгілі бір ойды білдіретін логикалық бірліктер болып таблады. Үшіншіден, олар көркем миниатюралар, шынайылықтың фактілерін қорытындылайды. Мақал мен мәтелдер қай халықта болмасын өте көп. Олар сөз мөлшері, айтылған ойдың грамматикалық жағынан тұтастығы, сөз тіркестерінің морфологиялық типтері, сөйлем түрлерінің құрылымы, синтаксистік және коммуникативті типтерге байланысты ерекшеленеді. Осындай әртүрлі мәтіндерді бір тілдік категорияға біріктіретін – олардың кескінінің тұрақтылығы. Олар тұрақты болып келеді, тілшілер айтуынша, олар клишеге жатады. Ауызекі тілді де, жазбаша формада да өзгеріссіз қолданылады.

Мақал клишелер басқа клишеден қалай ерекшеленеді? Тілшілер сөздің тура және ауыспалы мағынасына көңіл бөледі. «Оның мұрны көгеріп кетті» және «Баржаның мұрны бөшкелерге толды» деген сөйлемдер бірдей сыртқы түр иеленген, бірақ ішкі мазмұны әртүрлі. Бірінші сөйлемде «мұрын» тура мағынасында, екінші сөйлемде ауыспалы мағынада қолданылып тұр. Осындай жағдайлар мақал мен мәтелде де кездеседі: 1. «十个人，十条心» [Shí gèrén, shítiáo xīn]. Қанша дана адам болса, сонша ақыл бар. 2. Жылтыраганның бәрі алтын емес. 灿烂者非皆黄金 [Cànlàn zhě fēi jiē huángjīn]. Біріншіде дана адамдар жайлы айтылған. Әр дана адамның өз ерекше ойы бар екендігі жайлы айтылған. Екінші, клишеде алтын жайлы айтылған секілді. Бірақ, жылтыраған деп бұл жерде адам не кез келген зат жайлы айтылып тұр, яғни беті жылтыр, сыртқы түрі жақсы нәрсенің бәрі жақсы зат емес делінген мағынада. Бірінші сөйлемде мағына тура беріліп тұр, екінші сөйлемде образды түрде берілген.

Мақал мен мәтелдің осы белгі арқылы ерекшелігі үнемі айқын бола бермейді. Көптеген мақал-мәтелдер образды мотивпен ауыспалы мағына ғана емес, тура мағына да иеленеді. Басқа жағынан, тура мотивтегі мақал-мәтелдер ауыспалы мағына иеленуі де мүмкін. Грамматикалық жағынан аяқталған белгі мақалдарды классификациялауда шешуші орын алады, ең алдымен мақалды мәтелден айыру үшін көмегі зор. Әртүрлі зерттеушілер мақалды – сөйлем түрін иеленген (грамматикалық жағынан толықтай біткен), мәтелді – оның бір бөлігі (грамматикалық жағынан толықтай бітпеген) деп атап көрсетеді. Сонымен қатар, мақал мен мәтелдің бір-біріне өте жақын екендігі де айтылады.

Мақал мен мәтелдің тілдік құрылысын дұрыс түсіну үшін лингвистикаға сүйенген жөн. Тіл туралы қазіргі жаңа ғылымда тіл мен сөйлеу түсініктері айқын ажыратылған. Тіл – белгі жүйесі, бүкіл халыққа міндетті, жеке индивидтерге мүдделі емес; сөйлеу – бір адамның екінші адамға хабар беретін жеке акция. Сөйлеу қатты немесе жәй болуы мүмкін, түсінікті және түсініксіз, сыбырлап сөйлеу және өлеңдете сөйлеу; тіл болса біреу ғана, бәріне ортақ. Сөйлеуде әр сөйлеген индивидтің ерекшелігі көрінеді; тілде ортақтық бар, барлық жеке сөйлеуді біріктіріп өзгелерге түсінікті етеді. Сөйлеу жеке тіл базасында өмір сүреді; тіл болса жеке сөйлеуде өмір сүреді.

Сөйлеу құрамына басқа адамдардың бәріне түсінікті мақал клишелер жатады.

Мақал мен мәтелге грамматикалық жағынан аяқталған үш түрлі клише жатады:

Жеке сөз тіркестері: *Сиырды шөпті қарауылдасын деп қалдырды.*

Тәуелсіз сөйлемдер: *Сынған кесе қайта жамалмайды.*

Тұтас әңгімелер немесе қойылымдар: *Түйеге: – Құттықтаймыз, сені ханның өзі таңдады! – депті. – Білемін, – деп жауап беріпті түйе, – Кохбқа тұз әкелуге жұмсайды немесе Шарурға күріш әкелуге жібереді.*

1 және 2 типтегі клише сөйлеуде қолданылып жүр: 1. *Имярек сиырды шөпті қарауылдасын деп қалдырды. 2. Сынған кесе қайта жамалмайды.* Осылардың біріншісінде сөйлеу түпнұсқасы бойынша сөз қосылған (Имярек), екіншісі өзгеріссіз. Үшінші клише бойынша, тілде және сөйлеуде бірнеше сөйлеммен берілген, жоғарыфазалық тұтастық құрады.

1 типтегі клишені мәтелге жатқызуға болады, 2 типтегі клишені мақалға, 3 типтегі клишені қысқа әңгімеге. Осы үш типтің өзара қатынасын келесі кестеден көруге болады.

1-кесте

Клишенің синтаксистік (толықтығы) аяқталғаны	Түр
1. Сөйлеу түпнұсқасынан толықтырылған жабық емес сөйлем	Мәтел
2. Тұрақты мүшелерден құралған жабық сөйлем	Мақал
3. Жоғарыфазалы бірлік (қойылым)	Қысқа әңгіме

Мақал мен мәтел жинақтарының алғысөзінде үнемі жинақта берілген мақал-мәтелдер халықтың тұрмыс, дәстүр, өмір ерекшеліктерін көрсетеді деп айтылады. Бұл өте орынды айтылған, мақалда да, мәтелде де басқа фольклор жанрында секілді ғасырлар бойы халықтың нені бастан кешкендері жайлы білуге болады. Бұл жерден еңбек құралдары мен әшекейлер, географиялық орта, климат, жануарлар мен өсімдіктер әлемі жайлы этнографиялық реалиилер топтамасын көруге болады; бұл жерде тарихи тұлғалар жайлы естеліктер, ертедегі діни көзқарастар жайлы естеліктер алуға болады.

Таңқаларлығы, әртүрлі халықтың мақал-мәтел жинақтары бір-біріне ұқсас болып келеді. Қай халықтың мақал-мәтел жайлы жинағын қарамасаңыз, бірінші бетінен таныс мақалдар кездеседі. Қытай және қазақ мақал-мәтелдерінің де көп ұқсас тақырыпта жазылған мақал-мәтелдерін кездестіруге болады.

Ақша жайлы:

有钱能使鬼推磨.

[yǒu qián néng shǐ guǐ tuī mò]

(тікелей аударма: Ақшаң болса, шайтан да кері шегінер)

«Ақша ашпайтын құлып жоқ»

Дос, достық жайлы:

钱多不如朋友多。

[Qián duō bùrú péngyǒu duō]

(тікелей аударма: Ақшаның көптігі достықтың көптігіне жетпейді)

«Жүз сомың болғанша, жүз досың болсын»

山高知马力，难中识友情。

[Shān gāozhī mǎlì, nán zhōng shì yǒuqíng]

(тікелей аударма: Жылқы тауға шыққанда танылады, дос қиындықта)

«Дос басыңа іс түскенде танылады»

Мал шаруашылығы жайлы:

«Малды жазда айдап бақ, қыста байлап бақ»

«Сиыр суға, түйе тұзға құмар»

«Таутеке тауға шықпаса, тұяғы қышиды»

«Мал тоңда жатса тулақ, көңде жатса қунақ»

春天一刻值千金，农事季节不饶人。

[Chūntiān yīkè zhí qiānjīn, nóngshì jìjié bù ráo rén.]

七十二行，庄稼人头一行。

[Qīshí'èr háng, zhuāngjiàrén tóu yīxíng.]

庄稼要好，上粪要跑。

[Zhuāngjià yàohǎo, shàng fèn yào pǎo]

Еңбек жайлы:

«Еңбексіз тапқан алтыннан, еңбекпен тапқан жез артық»

«Еңбек етсең емерсің»

不劳动者不得食。

[Bù láodòng zhě bùdé shí.]

少壮不努力，老大徒伤悲。

[Shàozhuàng bù nǔlì, lǎodà tú shāng bēi]

Білім жайлы:

«Білімдіге дүние жарық, білімсіздің күні қаріп»

只要功夫深，铁棒磨成针。

[Zhǐyào gōngfū shēn, tiě bàng mó chéng zhēn.] (叶芳来. 2005).

Неге бұлай? Неге әртүрлі халықтың мақал-мәтелдері ұқсас болып келеді? Паремиолог-ғалымдар бұл сұраққа әртүрлі жауап береді. Біреулері мақал мен мәтелді халықтың этникалық және тілдік туыстығы жағынан байланыстырады, біреулері – шаруашылық және мәдени қарым-қатынас арқылы кірген деп айтады, үшінші пікір – тарихи тәжірибе мен қоғамдық даму сатысы бірдей «идеология біріздiлігі» жағынан байланыстырады.

Туыс емес халықтардың мақал-мәтелдерінде көптеген ұқсастықтар болады. Мысалы:

Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар.

十年树木，百年树人

[shí nián shù mù, bǎi nián shù rén]

«Арқамнан ауыр жүк түскендей»

如释重负

[rúshìzhòngfù]

(Жеңілдеп қалғандай болдым)

«Айтылған сөз атылған оқпен тең»

一言既出，驷马难追

[yī yán jì chū，sì mǎ nán zhuī]

(тікелей аударма: Сөз торғай емес, шығып кетсе ұстай алмайсың) (叶芳来. 2005).

Заттардың бір-бірімен байланысы мақал мен мәтелдің негізгі мағынасын құрайды. Бұл келесі мысалдан көрінеді: барлығымыз «сөзге» міндетті түрде бір мақал не мәтелді қосып айтамыз, бірақ қай мақалды айту керектігін қайдан білеміз? Егер, мысалы бір жақсы, қолынан іс келетін, тәжірибелі адам туралы айтып жатсақ, бірден «Шеберді шеге қағысынан танисың» деп айтамыз, ал егер кез келген қиындықтан оңай сытылып шығатын адам туралы айтқанда «Сүттен ақ, судан таза» деп айтамыз. Біз жағдайға байланысты клише таңдаймыз. Онда мақал мен мәтел – белгілі бір жағдай белгілері немесе заттар арасындағы белгілі қарым-қатынас болғаны.

Олар белгі болып табылса, олардың сыртқы образы маңызды емес болғаны. Бұл көше қозғалысындағы тәртіппен байланысты белгіге ұқсағаны. Автокөлік жүргізушісіне жол қозғалысын реттеушінің оған арқасымен немесе алдымен қарап тұр ма, жол реттеуші жоқ болса – бағдаршамда қызыл шам жанса; себебі бірінші де, екінші де, үшінші де бір мағынаны білдіреді (жол жабық).

Темірді білмейтін халықтарда «Темірді қызған кезінде соқ» деген мақал орнына «Саз балшықтан шикі болып тұрғанда жаса», «От өшпей тұрып асқабақты дайында» деген мақалдар бар – бұл мақалдардың бәрі «Кеш болмай тұрып жұмысты бітір» деген мағынаны білдіреді. Қытай тілінде бұл мақалдың баламасы бар, себебі темірді қытай халқы жақсы біледі, пайдаланады:

趁热打铁，及时行事

[Chènrèdǎtiě, jíshí xíngshì] (тікелей аударма: Уақытысында іске кіріс) (叶芳来. 2005).

Осы себепте мақал мен мәтелдердің ұлттық жинақтары біріне бірі ұқсаған, оларды құрастырушылар ерекше мақал мәтел таңдап құрастырса да. Кез келген тілдің жинағында сол мақал-мәтелге ұқсас мағынадағы мақал-мәтелді кездестіруге болады. Тек ұқсас мақал-мәтелді кездестіруге болады, тура сондай емес. Олардың мағынасы бір болады, бірақ обьектілер басқа болады.

Мақалдардың табиғат белгісі келесі жағдайлармен байланысты.

Мақал – өмірде кездесетін және ойлау жағдайларының белгілері болып табылады, ал осы жағдайлардың өздері мақал-мәтелдерге тиесілі, олардың инварианттары болып табылады. Бір мағынаны білдіретін барлық мақалдар – варианттар, ал жағдай – инвариант болады. Мақалдарды олардың мағынасы жағынан біріктіретін болсақ, жағдайдың классификациясын да құру керекпіз.

Алдымен барлық мақал-мәтелдерді логикалық-тақырыптық топтарға біріктіру керек. Ресей ғалымы Г.Л. Пермяков өзінің «Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов» атты еңбегінде топтардың 100- ден аса түрін көрсетеді. Көптеген топтар бір-біріне ұқсас болып келді. Логикалық-тақырыптық топта «Себеп-нәтиже» деп аталатын қатынас қарапайым салдар құрайды. «Егер себеп болса, оның салдары да болады, себеп болмаса, салдары да жоқ». Бірақ логикалық-тақырыптық топта «Сұлулық пен махаббат» деп аталатын топта мына объектілер ұқсас: «Кімді сүйсең, сол сұлу, сүймесең, сұлу емес». Яғни, «Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу».

«Тудырушы (өндіруші) мен тудыратын (өндіретін)» тобында («Ата-анасы қандай болса, балалары да сондай» дегендей мақалдар топтастырылған) және «Акция мен реакция» тобы («Орманда нені айтып айқайласаң, соны естисің») күрделірек, бірақ бір-біріне жақын жақтары да бар: «Бір нәрсені өндіруші қандай болса, өндіретін сондай болып келеді» және «Акция қандай, оған деген реакция да сондай».

Логикалық-тақырыптық топтардың ішкі ұқсастықтары оларды біріктіруге көмегін тигізді. Осылай 4 класс пайда болды. Бірінші класс мынандай инвариантпен біріктірілді: «Егер зат бір қасиет иеленсе, ол басқа тағы қасиеттер иеленеді»; екіншісі, «Егер бір зат болса, екінші

зат та бар»; үшіншісі, «Егер бір зат екінші затпен бір қасиет арқылы байланысса, басқа зат та тура сондай қасиет иеленеді»; төртіншіден, «Егер бір зат қандай да бір жақсы қасиет иеленсе, ал екінші затта ол қасиет болмаса, бірінші зат жақсырақ болғаны».

Логикалық-тақырыптық негізде мақал мен мәтелдерді біріктіру арқылы әр топта мағынасы жағынан ұқсас мақал-мәтелдердің кездесетінін байқауға болады. Кейбіреулері тек стилистикалық жағынан ерекшеленген, «тақырыпты бұру» жағынан: «Анасы қандай болса, қызы да сондай», «Анасына қарап қызын ал». Келесілері образ ерекшелігімен көрінеді, үшіншілері қарама-қайшылықты мойындамай өз ойында тұруды көздейді: «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны аласың», «Қауын пәлегінен ұзамайды». Төртіншілері объекті бірдей қарым-қатынасына бағытталады: «Айтылған сөз атылған оқпен тең», «Қылыш тәнді жаралайды, Өсек жанды жаралайды».

«Өзіндікі немесе бөтен?» деген топты қарайтын болсақ, бастапқыдағы «Тұлпардың өз тұяғы өзіне ем», «Өз елім – өлең төсегім» мақалдарын қарама-қайшы қоятын болсақ: «Өзімдікі жаман болуы мүмкін емес», «Өзімдікі жаман болмайды», «Егер ол өзімдікі болса, ол жақсы». Бұл мағыналар «Өзінікі – өзіне дәрі» мақалына сәйкес келеді.

Паремиологиялық қорда бар мақал мен мәтелдердің тақырыптық тобын ары қарай зерттеу нәтижесінде негізгі мынандай тақырыптар алынды. Бірінші топқа жататындар бір заттың әртүрлі жағын көрсетеді: «Басы – Аяғы», «Мазмұны – формасы», «Тұтас-Бөлік», «Жоғары-төмен» және т.б. Екінші топқа жататындар физикалық жағынан әртүрлі объектілер, бірақ бір-бірімен ортақ қасиет арқылы байланысқан: «Сау-Ауру», «Ақылды-Ақылсыз», «Жаңа-Ескі» және т.б. Үшінші топқа физикалық жағынан әртүрлі, бірақ бір-бірінсіз өмір сүре алмайтын жұптар: «Өндіруші-Өндірілген», «Негізгі-Қосымша» және т.б.

Екінші топтағы тақырыптық жұптар мынандай кішкене топтарға бөлінеді: а) мүшелері өз-өзімен өмір сүретін жұптар, аралық форманы болдырмайды, яғни өздерінің жұптарының сапасы бойынша ерекшеленеді (мысалы «Күшті-Әлсіз», «Биік-Төмен» және т.б.), сапа деңгейіне байланысты ерекшеленбейтін мүшелерінің арасында аралық форма болмайды (мысалы «Дос – Қас», «Өзімдікі – Бөтен»).

Сонымен қатар, төртінші топтың да тақырыптық жұптары бар, қарапайым тақырыптық жұптар қиылысуы бар. Мысалы, «Сапа – Мөлшер», «Сұлулық – Махаббат», «Жақсы – Жаман», «Аз – Көп», «Сұлулық – Ұсқынсыз», «Сүйкімді – Сүйкімсіз».

Төменде инвариантты тақырыптық жұптар тізімі беріледі, бұл жерде мақалдардың біратаулы заттық-тақырыптық тобы негізінде жасалған, ең маңызды тақырыптар таңдалып алынды.

Бір заттың әртүрлі жағын көрсететін, бір-біріне қарама-қайшы қойылған инвариантты жұптар:

МАЗМҰН – ФОРМА. Заттардың формасы мен мазмұны туралы, олардың ішкі және сыртқы жақтары жайлы, олардың көрінуі, болмыс пен құбылысы жайлы, заттың өзі жайлы (киім, әшекей, орам).

БҮТІН – БӨЛІК. Тұтас заттар және жеке элементтер жайлы, бір бүтінді құрайтын әртүрлі бөліктер жайлы, толық жиынтық құрайтын заттар жайлы және бір жиынтықтан алынған жеке зат жайлы.

БАСТАМА – СОҢЫ. Заттардың бастамасы мен соңы жайлы, сондай-ақ өмірдің басы мен аяғы жайлы (дүниеге келу мен өлім), күннің басталуы мен аяқталуы (таңсәрі мен кеш), жылдың басы мен аяғы (көктем мен қыс немесе күз), бір істің басталуы мен аяқталуы.

БАСТАМА – ЖАЛҒАСУ. Кез келген істің басы мен жалғасуы жайлы, іс-әрекеттің табиғи және табиғи емес жалғасуы мен нәтижесі жайлы, жалпы алдыңғы және кейінгі жайлы.

ЗАТ – БЕЛГІ. Зат және оның ерекше белгісі жайлы, түсі, формасы, ерекше қасиеті, қимылы және т.б. жайлы.

ЖОҒАРЫ – ТӨМЕН. Заттардың жоғарғы және төменгі жақтары жайлы, аспан мен жер жайлы, таудың шыңы мен төменгі жағы жайлы, ғимараттың шатыры мен фундаменті жайлы, адамның басы мен аяғы жайлы, ағаштың жоғарғы басы мен тамыры жайлы және т.б.

Сонымен, заттардың әртүрлі қасиеттеріне байланысты инварианттар саны 100-ге жуық екенін айтып өттік. Бұл инварианттар тізімі жайлы ғалымдар арасында дау туған кездері де болған. Кейбір топтарды біріктіру жайлы, ал кейбірін керісінше ажырату керек деген. Әрине, әр ғалымның пікірі ұқсамайды, сондықтан мақал-мәтел жинақтауда негізі осы инварианттарға қарап құрастырылса, тақырып бойынша жинақталады деген сенімдеміз.

Танымал ғалым Владимир Даль өзі жинақтаған мақалдарды 179 тақырыптық бөлікке бөлген: сенім элементтеріне арналған (құдай, күнә, тақуалық, діни қозғалыс және т.б.), тағдыр жайлы (шыдамдылық, үміт және т.б.), бақыт жайлы

(сәттілік), байлық пен кедейлік жайлы, жомарттық, сараңдық, ұқыптылық және ысырапшылық жайлы. Бұл тақырыптар халық өмірі секілді кең.

Талқылаулар мен нәтижелер

Әрине, мақалдарды тақырыптық жинақтау тәжірибесі олардың шынайы қасиеттеріне сүйенеді: әр мақалдың өз тақырыбы бар – мақалдың көпмағыналылығы оның тақырыбының шегі жоқ деген емес. Осы көпмағыналылық тақырыпқа қарағанда мақалдарды талқылауға қиындық тудыртады. Осы себепті көптеген жинақтарда мақалды тақырыптық-жинақтау жүйесі сәтсіз болып жатады: олар қатал емес, бөлімдері бір-бірін жауып кетеді, жинақтарды пайдалану қиынға соғады, кейде іздегеніңді таппайсың.

М.А. Рыбникова мағыналық принципке сүйенген классификацияны ұсынады:

1) айналмалы түсінік, адам жайлы айтатын, адамның ішкі және сыртқы сапасы жайлы айтылады;

2) адамның жағдайы: физикалық, материалды, психикалық;

3) іс-қимылдың анықтамасы мен бағасы;

4) жағдай: себеп, орын, іс-әрекет уақыты;

5) құбылыс, заттар, олардың жеке анықтамасы мен бағасы. Саны мен сапасы (Рыбникова М.А., 2003).

Мақал-мәтелдерді семантикалық принцип негізінде классификациялау да мақал-мәтелдерді жинақтаудың бір түрі. Осы классификация негізінде халық күнделікті өмір жайлы не айтады, соны білуге болады. Егер қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдер жайлы айтатын болсақ, олар түбегейлі бір-біріне ұқсамайды, себебі әртүрлі тарихи және қоғамдық-экономикалық жағдайда қалыптасқан. Бұл екі халықтың даму жағдайы екі түрлі: географиялық жағдайы және климаттық жағдайы екі түрлі, ұлттық ерекшеліктері, темпераменттері, менталитеттері бір-біріне ұқсамайды. Сондықтан қазақ тіліндегі көп мақал-мәтел қытай тілінде жоқ және керісінше. Қазақ халқы мақал-мәтелге өте бай. Қазақ даласынан шыққан ұлы ойшылдар, ағартушылар, даналар артына қалдырып кеткен өсиет, үлгі-өнеге сөздері күні бүгінге дейін ауыздан ауызға тарап, жас ұрпаққа беріліп келеді. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің тақырыптары әр алуан болып келеді. Олар халықтың рухани, шаруашылық, әлеуметтік, өмірін түгел қамтиды. Қазақ мақал-мәтелдерінің басты тақырыбының бірі – Отан, туған жер байланысты. Елін, Отанын сүйген қазақ халқы Отанын шексіз сүюді кейінгі ұрпағына өсиет етіп қалдырған. «Ел-елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен де жақсы», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Өз елің – алтын бесігің» және т.б.

Қазақ мақал-мәтелдерінің үлкен бір саласы – еңбекке арналады. Қазақ халқы еңбекті әр уақытта ардақтап, бүкіл игіліктің көзі деп таныған. Бұл «Еңбек түбі – береке», «Ер дәулеті – еңбек», «Еңбек етсең, емерсің», «Бейнет, бейнет түбі – зейнет», «Еңбек ет те, егін ек – жарымасаң, маған кел, белді бу да бейнет қыл, байымасаң, маған кел» деген мақалдардан айқын аңғаруға болады. Енді мақал-мәтелдердің басты тақырыбының бірі – оқуға, өнер-білім, ғылымға арналады. Қазақ халқы оқудың, білімнің қоғамдық өмірдегі орнын ерекше бағалаған. Адамзат баласының дүниедегі қол жеткен табыстары – адам еңбегінің, ғылым мен білімнің жемісі екенін мақал-мәтелдер арқылы көрсеткен: «Білімді өлмес, қағазда аты қалар, ұста өлмес, істеген заты қалар», «Өнер – ағып жатқан бұлақ, білім – қайық», «Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ» деген мақал-мәтелдер білімге, өнерге үндейді. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің негізгі тақырыптарына тоқталатын болсақ: кітап; білім-оқу; бірлік, ынтамақ, ырыс; ас; жер, отан, ел; тіл, сөз; жыл мезгілдері, табиғат құбылыстары; қыран құс, құмай тазы, аңшылық, саяхатшылық; денсаулық, сергектік, тазалық; тәлім, тағылым, тәрбие; ілім, білім, өнер; жанұя, туыстық қатынастар; отбасы, махаббат, өмір, өлім; салт-дәстүр, әдет-ғұрып; жануарлар, төрт түлік мал; адамның өмірі; адалдық, адамгершілік, достық; ұрлық, ұят, ынсап, пейіл; қырағылық, сақтық; еңбек, байлық, кәсіп-нәсіп; ер, ерлік, батырлық және т.б.

Қытай тіліндегі мақал-мәтелдерде халықтың өмірі мен тіршілігі көрсетіледі. Талантты, еңбекқор қытай халқының ойы мен үміті мақал-мәтелдерінде көрініс табады. «Мақал – белгілі бір кезеңдегі халық ойының кристалы» деп қытай әдебиетінің классигі Лу Синь айтып кеткен.

Қытай халқы ғасырлар бойы өздеріне зұлымдық жасаған адамдармен күресіп келген: басшылармен, шенеуніктермен, байлармен. Қытай тіліндегі көптеген мақал-мәтелдерінде осы жағынан айқын көрсетіледі. Қытайдың көп мақалдары еңбекті, шеберлікті, білімді мадақтауға, еріншектікті, немқұрайдылықты, надандықты адам бойынан алшақ ұстауға шақырады. Мақалдарында материалды құндылықтарды жасаушыларға құрметпен қарауға

шақырады: «Су ішкен кезде, құдықты қазған адам жайлы ұмытпа».

Қытай халқы көп көңілді сынаққа, өз-өзін сынауға арнайды. Мысалы, «Сыннан қорықпа, аса көп мадақтаудан қорық», 苦言药，甘言疾 «Ащы сөз – дәрі, тәтті сөз – у».

Көптеген тақырып оқу, ағарту жайлы болып келеді. «Оқу – ағысқа қарсы жүзген секілді: тоқтап қалсаң, артқа қарай тартып кетеді».

Қытай тіліндегі мақал-мәтелдердің негізгі тақырыптары: сөз, сөйлеу, сын, өз-өзін сынау; адам, ұжым; адамның мінезі; басшылар, шенеуліктер; байлық, кедейлік, ұқыптылық, ысырапшылық; еңбекқорлық, немқұрайдылық, білім, надандық; табиғат, халық нанымдары; жер шаруашылығы, балық шаруашылығы; отбасы, достық, махаббат, өмір, өлім; шындық, тәрбие, нұсқау; өмірлік тәжірибе (Введенская А.А., 1999).

Қорытынды

Әр халықтың мінезіндегі, тіліндегі ерекшелік менталитеттен басталады. Берілген мақалада ұлттық менталитеттің ерекшелігі қытай және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдерді заттық-семантикалық тұрғыда классификациялау арқылы көрінеді.

Кез келген халықтың мақал-мәтелін басқа халықпен салыстыру үшін, мақал-мәтелдерін жинақтаушылар бірнеше тәсілге жүгінетінін көрсеттік. Бұл көрсетілген тәсілдердің қайсысын таңдайтыны, жинақтаушы зерттеушінің өз талғамы. Солай бола тұрса да, мазмұнға сүйеніп жинақтау, ең пайдалы болары сөзсіз.

Әдебиеттер

Афанасьев А.Н. (1996) Происхождение мифа. – М.: Высшая школа. – 150 с.
Даль В.И. (2003). Пословицы русского народа. – М.: Издательство Эксмо, Изд-во ННН. – 616 с.
Маслова В.Л. (2001). Лингвокультурология. – М.: Издательский центр «Академия». – 208 с.
Пермяков Г.Л. (1979). Пословицы и поговорки народов Востока. – М.: Наука. – 672 с.
叶芳来(2005). 俄汉谚语俗语词典。商务印书馆。- 北京-394 页。
100 жемчужин китайской мудрости. (2007) – М.: АСТ: Восток-Запад. – 217 с.
Китайские пословицы и поговорки. (1999). – Ростов на Дону. – 120 с.
Рыбникова М.А. (2003) Русская поговорка / Русское устное народное творчество: хрестоматия по Фольклористике / под ред. Ю.Г. Круглова. – М.: Высшая школа.
Введенская А.А. (1999) Китайские пословицы и поговорки. Ростовское книжное издательство. – Ростов на Дону. – 120 с.

References

Afanas'yev A.N. (1996). Proiskhozhdeniye mifa. – M.: Vysshaya shkola,. –150 s.
Dal' V.I. (2003). Poslovitsy russkogo naroda. – M.: Izdatel'stvo Eksmo, Izd-vo NNN,. – 616 s.
Maslova V.L. (2001). Lingvokul'turologiya. – M.: Izdatel'skiy tsentr «Akademiya»,. – 208 s.
Permyakov G.L. (1979). Poslovitsy i pogovorki narodov Vostoka. Nauka,-M.,. –672 s.
Yè fāng lái (2005). é hàn yàn yǔ sú yǔ cí diǎn。shāng wù yìn shū guǎn。- běi jīng-394 yè。
100 zhemchuzhin kitayskoy mudrosti. (2007). - M.: AST: Vostok – Zapad,. – 217 s.
Kitayskiye poslovitsy i pogovorki. (1999). – Rostov na Donu. – 120 s.
Rybnikova M.A. (2003). Russkaya pogovorka / Russkoye ustnoye narodnoye tvorchestvo. Khrestomatiya po fol'kloristike. Pod red. YU. G. Kruglova. – M.: Vysshaya shkola.
Vvedenskaya A.A. (1999). Kitayskiye poslovitsy i pogovorki. Rostovskoye knizhnoye izdatel'stvo. – 120 s.

ҒТАМР 16.41.25

Абаған А.Б.

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: akerke83@gmail.com

КОРЕЙ КИНОФИЛЬМДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРУДЫҢ АМАЛ-ТӘСІЛДЕРІ

Халықтың даналығы, дүниетанымы мен болмысқа көзқарасы оның тілінде, оның ішінде әсіресе фразеологизмдерде көрініс табады. Мақалада Қазақстанда танымал корей телесериалдарындағы фразеологизмдердің ұлттық-мәдени ерекшелігі қазақ фразеологизмдерімен салыстыра талдау арқылы ашылады. Фразеологизмдер – белгілі бір ұлттың өзгелерден менталь-дық ерекшелігін танытатын, этномәдени табиғатынан хабар беретін «шиыршықталған мәтін», сондықтан зерттеушілер корей мәдениетінің айнасы ретіндегі фразеологиялық бірліктердің астарындағы ақпаратты ашып, оның қазақ тіліне аудару жолдарын көрсетеді, екі мәдениеттің арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтайды.

Түйін сөздер: телесериал, аудармашы, кино, кино аудармасы, лингвомәдени ерекшеліктер, аударма, т.б.

Abagan A.

Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: akerke83@gmail.com

Methods and techniques for translating phraseological units from Korean into Kazakh in the process of film translation of Korean cinema series

Wisdom, outlook and vision of people are reflected in his language, especially in phraseology. The article compares the phraseological units of the Korean language with the Kazakh language using the example of phraseological units from popular Korean serials. Phraseologisms are a “twisted text” that reflects the mentality of a given nation and distinguishes it from another. In this article, researchers revealed the essence and significance of phraseological units of the Korean language and resulted in ways of translating into Kazakh language, revealed features and differences.

Key words: TV series, translator, cinema, cinema, poet, linguoculturology, features, translation, etc.

Абаган А.Б.

старший преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: akerke83@gmail.com

Методы и приемы перевода фразеологизмов с корейского языка на казахский в процессе киноперевода корейских киносериалов

Мудрость, мировоззрение и видение людей отражены в его языке, особенно в фразеологии. В статье проводится сопоставительный анализ фразеологизмов корейского языка с казахским языком на примере фразеологизмов из популярных корейских сериалов. Фразеологизмы – это «скрученный текст», который отражает менталитет данной нации и отличает от другой. В данной статье исследователи раскрыли суть и значение фразеологических единиц корейского языка и привели способы перевода на казахский язык, выявили особенности и отличия.

Ключевые слова: телесериал, переводчик, кино, киноперевод, лингвокультурология, особенности перевода, и т.д.

Кіріспе

Қазіргі таңда өзге тілдің фразеологизмдерін қазақ тіліне аударып, салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасау аударматанудағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Өзге халықтың мәдениеті, тарихы мен салт-дәстүрі екінші бір халыққа аударма тілі арқылы жетеді. Алға қарай дамып, жаһандану заманында өмір сүріп келе жатқан соң, өзге елдермен тығыз қарым-қатынас орнатып, өзара байланыс ұстану халықаралық қатынастардың негізгі заңдылығы болып саналады. Ал осы халықаралық қатынастар, әрине, тіл арқылы, яғни аударма арқылы жүзеге асырылып жатқаны бәрімізге мәлім. Бір халықтың екінші бір халықпен қарым-қатынас жасауы, өзге халықтың мәдениеті, тұрмыс-тіршілігімен танысудың басты құралы – аударма. Корей-қазақ тілдері қарым-қатынасы негізінде сан алуан кітаптар мен әдебиеттер аударылып, ғылыми еңбектер мен мақалалар жарыққа шығуда. Солардың қатарын бүгінгі күні киноаудармалары да толықтыра түседі. Аударманың қай түрінде де фразеологизмдерді аудару талаптарын сақтау үлкен зерттеуді қажет етеді.

Фразеологизмдерді аудару аударма теориясы үшін де, тәжірибесі үшін де маңызды мәселенің бірі болып табылады. Киноаудармада фразеологизмдерді екінші тілге аударуда айтарлықтай қиындықтар кездесіп, теориялық тұжырымдар жасауға итермелейді. Өйткені әр тілдегі фразеологизмдердің семантикалық, стилистикалық, прагматикалық, функционалдық қызметтері әртүрлі. Оның құрамына кірген сөздердің байланысы да әр тілде әрқилы. Міне, осыларды аудару кезінде әр тілдің өзіне ғана тән сөздердің тіркесу ерекшелігі көрінеді. Фразеологизмдерді бір тілден екінші тілге аудару мәселесі аса қажет әрі күрделі мәселе екендігіне кино аудармаларындағы фразалық тіркестер табиғаты да дәлел болып отыр.

Негізгі бөлім

Ғылымда фразеология мәселесі сөз бола бастаған кезден-ақ оны екінші тілге аудару жайы қатар айтылып келеді. Аударма ел мен елдің арасына дәнекер болатын негізгі құралдың бірі. Аударманың кез келген түрімен айналысатын қандай да бір зерттеуші фразеологияны аударудың қиындықтарынан аттап кете алмайды. Әр зерттеуші өзіндік тұжырымдарын білдіріп отырады. Фразеологизмдерді аудару мәселесі аударма теориясының бір саласы болғандықтан, бұл туралы да әр зерттеуші түрлі пікір білдіреді. Шетелдік, отандық ғалымдардың фразеологизмдерді аударуға қатысты концепцияларына талдау қажеттілігі бар. Тұрақты тіркестердің екінші бір тілдегі табиғатын жан-жақты зерттеген аудармашы А.В. Федоровтың «Основы общей теории перевода» атты еңбегінің орны ерекше. Бұл еңбегінде ол фразеологизмдердің аудармасына байланысты да көптеген ізденістерге тоқталып, тұжырымдарға сараптама жасайды (Федоров А.В.,2002). Аударма теориясы үшін, оның ішінде фразеологизмдерді екінші тілде беру мәселесіне келгенде мұндай пікірлер сол саланың дамуына айтарлықтай үлес қоса алады. Отандық ғалымдар І.К. Кеңесбаев, М.Б. Балақаев, Ғ.Ғ. Мұсабаев, М.К. Қаратаев, Ө. Айтбаевтың зерттеулерінде де фразеологизмдерді аударудың жолдары көрсетіліп, тың тұжырымдар беріледі. Қазақстанда аударма теориясын жасауға атсалысқан ғалымдардың қатарына – С.О. Талжанов пен Ә. Сатыбалдиевті қосуға болады. Аударма ғылымының теориясының қалыптасуына өз үлестерін қосқан М. Жанғалин, Қ. Сағындықов, К. Шәріпов, Н. Сағандықова, І. Жарылғаповтардың ғылыми ой-тұжырымдары қазақ аударма ғылымының дамуына едәуір ықпалын тигізді. И. Ландау, С. Қоспанов, Ә. Бектемісов, З. Тұрарбековтің диссертациялық еңбектерінде де фразеологизмдерді аудару жайында пікірлер айтылады.

Тілші ғалым І. Кеңесбаев: «Аудару техникасы, аударма тілі өз алдына айрықша сөз болуға, айрықша тексерілуге тиіс» (Кеңесбаев І.,1946) саланың бірі деп атап өткен болатын. Ғалымның «Қазақ тілінің идиомалары мен фразалары» деген зерттеуінде фразеологизмдерді аудару техникасына қатысты теориялық құндылығы жоғары тұжырымдар берілген. Ғалым идиома, мақал, фразалардың өзара айырмашылықтарын салыстырып, басқа тілдерге аударудың жолдарын қарастырады. Әрбір жеке тілдің өзіне ғана тән және анағұрлым көнеленген идиомалары сияқты категорияны «калька» ретімен аударудың керектігін ұсынады. Академик І. Кеңесбаев «идиомалар бір тілден екінші тілге мүлде аударуға келмейді» дегеннен бұрын, керісінше, оларды аударудың әртүрлі жолдарын «ізденіп мағына жағынан сәйкес келетін тізбектерді тауып, аударма тілін жұртқа түсінікті етуді қарастыруымыз керек» (Кеңесбаев І.,1946), – дейді.

Фразеологизмдерді аудару мәселесі шетелдік және отандық ғалымдар тарапынан жүйелі қарастырылып келеді. Шетелдік зерттеушілер

Я.И. Рецкер, А.В. Федоров, В.Н. Комиссаров, С. Влахов және т.б. фразеологизмдерді аудару мәселесі туралы құнды тұжырымдарын айтады. Бұл ғалымдардың пікірлерін басшылыққа алған орыс лингвистері С. Влахов пен С. Флорин фразеологизмдерді түпнұсқа тілден аударма тілге аударудың мынандай жолдары бар екендігін көрсетеді:

– фразеологизмнің аударма тілде кездескен эквивалентін (баламасын) беру арқылы аудару;

– аударма тілдегі вариантын (аналогын) беру арқылы;

– аударма тілде түпнұсқа тілдегі фразеологиялық тіркестің баламасы да, өзге нұсқасы да болмағандықтан, фразеологиялық емес тіл құралдарымен беру арқылы аудару (Влахов С.И. Флорин С.П.,2006)

М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Манасбаевтар «Қазақ тілінің стилистикасында» фразеологияның аудармасына арнайы тоқтаған. Мұнда авторлар мәселенің қиындығын айта келіп, фразеологизмдерді аударудың әртүрлі жолдарын қарастырады. Үш түрлі тәсіл болуы ықтимал екенін дәлелдейді. Осы пікірлерді қорыта келе, фразеологизмдерді корей тілінен аударудың мынадай жолдарын қарастыруға болады:

Біріншіден, «фразеологизмдерді аударуда оның жалпы мағынасы беріледі». Мысалы: 꼬리를 내리다 [koriril nerida], (Park Yong Joon, 1997)– «құйрығын түсіру» тұрақты тіркесі *қателігін мойындату, мойынсыну* мағынасында жұмсалады. Мәтіннен үзінді келтірсек:

풍발 웬만한 사람들의 고집은 얻고자 하는 이득 앞에 금방 꼬리를 내리거늘...! *[punbal yenmanhan saramdiri kojipil otkojia idik ape gimpan koriril nerikonil]*

Сөзбе-сөз аударма:

Пуң Баль:

– Мұндай қырсық мінезімен алысқа бармайды. Жеңу пайдасы тұрғанда ***құйрығын түсіру*** *керек.*

Киноаударма:

Пуң Баль:

– Мұндай қырсық мінезімен алысқа бармайды. Қазір ең алдымен ***жауды жеңуді*** *ойлау керек.*

Корей халықтарының танымында жануардың құйрығын «꼬리» [kori] түсіру әрекеті «қарсы тұрған адамның сөзіне көніп, өз қателігін мойындау» деген ұғым-түсініктен туған. Ал киноаударма бұл тұрақты тіркестің жалпы мағынасы алынып, сөйлеушінің ойын, ең бастысы кинокартинадағы болып жатқан іс-әрекетті толық жеткізу үшін «жауды жеңу» тіркесімен беріледі. Ю. Найда аударма аудару барысында екі бағытпен жұмыс істейді деп көрсеткен. Біріншісі аударманы өзінің оқырманына қарай бейімдесе, екіншісі, керісінше, өзінің оқырманын шетел авторына қарай бейімдеген. Осыдан аударманың басқа түрлері пайда болады. Алғашқысында аудармашының міндеті түпнұсқаны мүмкіндігінше өзінің оқырмандарының ойлау әдісі мен тіліне жақындатып беру болса, екіншісінде оқырман міндетті түрде шетелдіктің сөйлеп тұрғанын сезінуі қажет. Жоғарыда келтірген мысалда Ю. Найда ұсынған екі бағыттың біріншісі қолданылып, түснұсқаны көрерменнің ойы мен санасына жақындату мақсатында꼬리를 내리다 *[koriril nerida]* сөз тіркесі «жауды жеңу» деген мағынасымен беріледі. Яғни ол өзіне беймәлім, таныс емес жаңа ойлау жүйесі мен айтылым тәсілдерін қабылдап, басқа, өзге ортада сезінуі қажет» (Naida Y.,1970), – деп көрсетеді. Біз зерттеушінің көрсеткен екінші бағытын жөн санаймыз. Киноның идеологиялық құрал екенін де естен шығармауымыз керек.

Әрбір тілде адамның физика-психикалық жан-күйін білдіретін фразеологизмдер кездеседі, сонымен қатар жануарлардың физика-психикалық күйі де кейбір сөз тіркестерінен көрініп жатады. 꼬리를 내리다 [koriril nerida], (Ba Yan San,2014)– «құйрығын түсіру» сөзтіркесі де жануардың жау-жүрек батыл болып жау алдында «құйрығын көтеріп» шабуылдаса, өзінен асып-түскеннің алдында құйрығын төмен түсіріп, қорыққанын немесе жеңілгенін білдіретін физиологиялық күйімен салыстыра айтылған фразеологизм.

담덕: 나를 알고자 함이라 말하는 걸 듣지 않았는가?

황회: 믿음이 안 가는 것이 사실이옵니다. 속을 알 수 없는 자이옵니다. *[Damdok: naril algoja hamira malhanin gol didji ananninga? Huanhe: midimi an kanin koshi sashiliomnida. Sokil al su opnin jaiomnida].*

Сөзбе-сөз аударма:

Там Док: *Мені білгілерің келсе тұзаққа түсесіңдер дегенді естідің бе?*

Хуаң Хэ: *Бұл туралы әлі анық ештеңе білмейміз.* ***Ішін білмейтін адамды*** *соңымыздан ертіп жүреміз бе?*

Киноаударма:

Там Док: *Мені білгілерің келсе тұзаққа түсесіңдер дегенді естідің бе?*

Хуаң Хэ: *Бұл туралы әлі анық ештеңе білмейміз.* ***Сенбейтін адамды*** *соңымыздан ертіп жүреміз бе?*

Корей тіліндегі 속/sok/ – «іш» сөзімен байланысты тұрақты сөз тіркестері адамның ішінде жатқан жан-күйзелісімен қатар, ішкі ойын, сезімін бейнелейді. 속을 알 수 없다 [sogil alsu opta] – *ішін біле алмау* тұрақты сөз тіркесі «ішінде не жатқаны белгісіз», «ондай адамға сенуге болмайды» деген түсініктен туған (Ba Yan San,2014). Киноаударма мәтінінде «сенбейтін адам» деген тұрақты сөз тіркесімен беріледі. «Ішкі сырын білмеу», «ішінде не жатқаны белгісіз» сияқты қазақ тіліндегі балама арқылы аударманы жеткізуге болатын еді. Бірақ түпнұсқа тіліндегі фразеологиялық компоненттің аударма тіліндегі фразеологиялық компоненттен көп, шұбалаңқы болуы, дыбысталуы сәйкестікке нұқсан келтіретіндіктен, аудармашы мағыналық аударманы таңдаған.

Екіншіден, фразеологизмдерді аударуда олардың өзара мәндес келетіндігін ескеру қажет. Мысал: корей тілінде뼛속 깊이 [pyosok gipi] – «сүйектің ішінде», «терең» деген мағынадағы тұрақты сөз тіркесі кездеседі. Киноаудармада бұл фразеологизм қазақ тіліндегі «сүйектен өтіп кетердей» деген мағынамен беріледі.

담 덕 허나 만일.. 같은 일이 되풀이 될 시... 집의 명을 어긴 대가가 얼마나 혹독한지 뼛속 깊이 느끼게 해주마 *[Damdok: Hona manil .... Katin iri dyepuri duel shi... jipi myeinil ogin dedaga olmana hokdokhanji pyuesik kipi ninige hejuma].*

Сөзбе-сөз аударма:

Там Док: Егер де біздің елге қайтып басып кірер болсаңдар мен сендерге ***сүйектеріңнің ішінде, терең*** *өз ашу-ызамды көрсетемін.*

Киноаудармада:

Там Док: Егер де біздің елге қайтып басып кірер болсаңдар мен сендерге ***сүйектеріңнен өтіп кетердей*** *өз ашу-ызамды көрсетемін.*

뼛속 깊이 [pyosok gipi] – «сүйектің ішінде, терең» тұрақты сөз тіркесінің (Son Bo Ki ,1978) баламасы қазақ тіліндегі «сүйектен өтіп кетердей» мәндес мағынамен аударылған. Тіл-тілдегі фразеологизмдердің өзара сәйкес, мәндес келуі, шынында да аударманың жатық, түсінікті болуына септігін тигізеді. Мұның аударма жұмысын едәуір жеңілдететіні сөзсіз. Киноаударма жасау барысында фразеологиялық компоненттердің мағыналары сәйкес келгенімен, синтаксистік құрамы, синонимдік компоненттері, морфологиялық құрылысы өзгешелеу болғанымен, олардың сандық тұрғысынан да сәйкес келуін қадағалаған жөн.

Үшіншіден, «бір тілден екінші бір тілге сөзбе-сөз аударылатын тұрақты тіркестер де кездеседі». Мысалы: 고 운 허니..지금 상황에서 소신들의 목을 치기 보다는... 차라리 화살받이로라도 세워야 하지 않겠사옵니까? 우선은... 화를 누르시고 이성을 찾으셔야 하옵니다*[Ko Un: Honi.... Jigim sanhyuaneso soshindiri mogil chigi podanin ... charari hyasalpadirorado seyoya haji ankessaomnika? Uson.. hyaril nurishigo isonil chagishoia haomnida]* мысалындағы 화를 누르다*[hyaril nurida], (*Essense kugosajon,2009) мағ: *ашуды басу, сабырға келу.*

Сөзбе-сөз аударма:

Ко Ун:

– Қазір біздің басымызды алмас бұрын осы тығырықтан шығудың жолын ойластырайық. ***Ашуыңызды басып,*** *бір ақыл табыңыз.*

Киноаудармада:

Ко Ун:

– Қазір біздің басымызды алмас бұрын осы тығырықтан шығудың жолын ойластырайық. ***Ашуыңызды басып,*** *бір ақылға келіңіз.*

Қос тілде де «ашуды басу» тұрақты сөз тіркесі «сабырға келу» деген мағынаны береді. Мұндай фразеологиялық үйлестіктің аударма үдерісін жеңілдетері анық.

고 무 (미소) 그대와 전장에서 칼을 부딪친 지..벌써 오십년이 흘렀다... 이제.. 그 긴 인연에 끝을 볼때가 됐다... 내가... 그대에게 해 줄 말은 이말 뿐일세*[ko mu: gideya jonjaneso karil pudichin ji ...polso oship nyueni hilletta. Ije.. ki kin inyuone kichil pol dega dyuetta... nega.. kideege he jul marin I mal punilse].*

Сөзбе-сөз аударма:

Ко Му: Сенімен шайқаспағалы елу жылдай болыпты ғой. Енді ұзақ ***тағдырымыздың аяғын көретін*** *кез келді. Саған айтарым осы ғана...*

Киноаударма мәтінінде:

Ко Му: Сенімен шайқаспағалы елу жылдай болыпты ғой. Енді ұзақ ***өміріміздің ақырына жақындадық****. Саған айтарым осы ғана...*

Бұл мысалдағы 인연[Inion] яғни «тағдыр» сөзі корей тіліне қытай тілінен енген сөз. 인 *[In]* «өзара», 연 *[*ion*]* «байланысты» деген мағына береді. Ал, 인연에 끝을 보다 [inyuone kichil poda] «өзара байланысқан екі адам өмірінің ақырғы күніне жету» деген мағынаны білдіреді (Park Yong Joon, 1997). Кинофильмде сөзбе-сөз аударма қазақ тілінде де түсінікті болған соң, аудармашы фразеологизмнің сөзбе-сөз аударма сын қолданған. Бұл тұста авторлар тұрақты сөз тіркестерінің басқа түрінен идиомаларды бөліп алады.

Аудармашы үшін әр халықтың тілді қолдану дәстүрін мұқият ескере отыруы, әрбір тұрақты тіркестің шығу, жасалу төркінін зерттеп білу қажет екендігін ескеру қажет. Өзге тілдегі фразеологиялық бірліктерді аудару бары-

сында аударма жасалушы халықтың тілдік қорында лексикалық мағынасы, стильдік қызметі ұқсас, объективті дүниелерді бейнелеп беру жағынан орайласатын, бір-біріне сәйкес келетін тең баламалы фразеологиялық калькаларды қолдануға да болады. Калькалау тәсілі тым қарапайым саналса да «шын мәнінде егер түпнұсқа тіліндегі фразеологиялық бірліктерге негіз болып тұрған образ семантикалық жағынан мейлінше айқын, қабылдаушыға түсінікті болса, осы ауыспалы мағынаны түсінсе, екі тілде де фраза жасап тұрса, бұл амал тиімді болып есептеледі».

Көрермен аударма киноны тамашалағанда түпнұсқаны көріп-тамашалағандай күй кешу үшін кейіпкерлердің жан-күйзелісін, толғанысын дәл беріп, сөз нормасы мен дыбыс ерекшеліктерін сақтап аудару қажет болады. Сондықтан аударма жасағанда аудармашының құзыретінде шығармашылық еркіндік болмайды. Өз тәжірибемізге сүйене отырып, Еуропа тілдеріндегі (мысалы: орыс, ағылшын) кинотуындыларды аударғаннан гөрі, Азия оның ішінде, әсіресе, корей тіліндегі кинотуындыларды қазақ тіліне аудару жеңіл екендігін байқадық. Бастапқы себеп, корей және қазақ тілі агглютинативті, жалғамалы тіл тобына жатады. Бұл екі халықтың сөйлеу ырғағы, екпіні, тіпті дене қимылдары да ұқсас болып келеді. Осылайша фразеологиялық тіркестерді қолдану арқылы қысқа, нақты, тұжырымды ақпаратты жеткізуге мүмкіндік туады. Нәтижесінде ақпараттың эмоционалды-экспрессивті бояуы қанық болады. Телехикаяда ауыспалы астарлы, метафоралы тіркестерді орнын тауып дәл қолдана білсе, берілетін ақпарат әсерлі, образды болумен қатар ұйқасты-ырғақты әуенге ие болады. Себебі метафоралы тіркестердің қолданыстық сипаты өзгеше. Мәселен корей тіліндегі «алдыңғы жолын жабу» 앞길을 막다 *[apkiril makta]* – (Essense kugosajon,2009) мағынасы – *бөгет болу* тіркесі.

–담덕... 고구려의 태자인 담덕 때문이오. 번번이 연나라의 앞길을 막은 놈이요 *[damdok: kogurie tejain damdok temunieiue. Ponponi yuonnarai apkiril magin nomieio]*.

Сөзбе-сөз аудармасы:

Пуң Баль:

– Там Док... Когуре елінде Там Док бар екенін ұмытпаңыздар. Ол да біздің ***алдыңғы жолымызды жапқан*** *адам болған.*

Киноаударма мәтінінде:

Пуң Баль:

– Там Док... Когуре елінде Там Док бар екенін ұмытпаңыздар. Ол да біздің ***жолымызға бөгет*** *болған.*

Бұл мысалдағы 앞길을 막다 [apkiril makta] *алдыңғы жолды жабу*, келе жатқан жолын жауып, кедергі жасау деген мағынада қолданылып, киноаудармада «жолда бөгет болу» деп аударылады. Киноаудармада орын ауыстыру аударма трансформациясы арқылы жүзеге асқан. Сол сияқты바닥이 보이다 [padagi poida] (Park Yong Joon, 1997) тұрақты тіркесінің мағынасы «таусылу, біту» болса, сөзбе-сөз аудармасы *«түбі көріну»*. Мысалы: 모두영 장군!! 량과 마초가 떨어져가고, 화살 또한 바닥을 보이고 있사옵니다... 그리고 병사들도 쉬지 못하고 계속 전쟁을 치르느라 다들 지쳐있사옵니다*[moduyuon: Jangun!! Kunriankya machoga torojuiokago, hyasal tohan padagil poigo itsaomnida…girigo pyuonsadildo syuiji mothago kesok jonjenil chiranira tadil chichesaomnida]*.

Сөзбе-сөз аудармасы:

Мо До Ең:

– Қолбасшы, азық-түлік пен қару-жарақтарымыздың ***түбі көріне*** *бастады. Тыныққпай шайқасқан сарбаздар да шаршады.*

Киноаударма мәтінінде:

Мо До Ең:

– Қолбасшы, азық-түлік пен қару-жарақтарымыздың ***түбі көріне*** *бастады. Тыныққпай шайқасқан сарбаздар да шаршады.*

Бұл мысалда: 바닥이 보이다 [padagi poida] (Park Yong Joon, 1997) тұрақты тіркесінің мағынасы *«таусылу, біту»* болса, сөзбе-сөз аудармасы *«түбі көріну»*. Қазақ тілді көрермен үшін *«түбі көріну»* мағынасы түсінікті болғандықтан, сөзбе-сөз аудармаға жол берілген.

신랑과 신부는 검을 머리가 파뿌리가 될 때까지 서로 사랑하고 존중하세요*[shillahgkya shinbunin komin moriga papuri dyelte kaji soro saraghago jonjunghaseyio]*.

Сөзбе-сөз аудармасы:

Күйеу жігіт пен қалыңдық ***қара шаштарың пияздың тамырындай болғанша*** *бір-біріңді жақсы көріп, сыйлаңдар.*

Киноаударма мәтінінде:

Күйеу жігіт пен қалыңдық ***шаштарың ағарғанша*** *бірге болып, қартайып, бір-біріңді жақсы көріп, сыйлаңдар*

검은 머리거 파뿌리 되도록 *[Komin* moriga papuri dyetokor] – *қара шаштарың пияздың тамырындай болғанша*, мағ. қартайғанша бірге болыңдар (Kang Yu Gu,2015). Бұл фразеологизмде корей халқының күнделікті тағамына қосылатын 파*[pa]* пияз тамырының аппақ болуымен адам шашының ағарғаны салыстырыла берілген. Тұрақты сөз тіркестердің мағыналық-семантикалық сипатымен қатар олардың

құрамындағы компоненттерінің этимологиялық шығу тегін білу маңызды. Бұл аударма барысында қазақ тілінің «ақ сақалды, сары тісті» фразеологизмін балама ретінде қолданып, адресантқа мағынасын жеткізуде ұтымды болар еді. Өйткені кинодискурс аудармасында фразеологиялық сәйкестіктерді анықтауда фразеологиялық бірліктердің балама арқылы берілуі маңызды. Мұндай бірліктердің семантикасы күрделі ақпараттық кешендерді айқындап, заттық-қисынды және конотаттық құрылымдық бөліктерге ие болады.

Корей тіліндегі *«눈» [nun] – көз* сөзімен байланысты тұрақты тіркестер адам жан-дүниесінің айнасы деп жүрген көздің назары қайда түссе, сол затқа қызығушылығының пайда болуын білдіреді. Көзқарастың ұзақ не қысқалығына қарап, түсінгенін немесе түсінбегенін байқауға да болады. Оған мынадай тұрақты тіркестер дәлел бола алады:

눈이 보는게 없다 /nune ponin ke upya/ – көзіне ештеңе көрінбеу;

눈이 멀다 /nuni molda/ – көз алыста болу;

눈독을 들이다– біреудің көзіне у салу, т.б.

Көзіне ештеңе көрінбеу тұрақты тіркесі киноаудармада қазақ тіліндегі *ештеңе байқамау* баламасымен берілген. Мысалы, 이봐 석상령, 사로국의 개가 되더니 눈에 뵈는 게 없나***?*** [ipua, soksarion, sarokugi kega dyuedoni nune pyuenin ke opna?] мәтінінің киноаудармадағы нұсқасы «*Даль Хэ, сен* ***ештеңені байқамай*** *Силла елінің ойыншығына айналып кетіпсің ғой. Бұның қалай*?». Ал *көзі алыс болу* тұрақты тіркесінің аудармасында *ештеңе елемеу* фразеологизмі қолданылады. Мыс, 수로 놈한테 눈이 멀어 나라를 넘겨주고도 남을 너 같은 년을 그래도 딸이라고 애지중지했을 차차웅이 참으로 가련하구나 [suronomhante nuni moro nararil nomkyuo jugodo namil no katin nyuonil kiredo dalirago ejijungjihessil chachayuni chamiro karyuonhaguna] аудармасы, «Су Роға ессіз ғашық болып, **ешкімді елемей,** еліңді сатып кеттің емес пе? Сонда да сені әлі қызым деп ойлап жүрген Ча Ча Уң да ақымақ екен».

У адамның санасын бұзғандай, көзге де у салса, ойы бұзылады деген оймен *«көзге у салу»* – «біреудің затына қызығу» әрекетімен теңелген. 눈독을 들이다[nundogil dirida] тұрақты сөз тіркесінің осы мағынасы қазақ тілінде мүлде қолданылмағандықтан, аудармашылар бұл тұрақты сөз тіркестің «қызғанышпен қарау» мағынасына жуықтатып, қазақ тіліндегі *көз тігу (*Қайдар Ә.Т., 2003) тұрақты сөз тіркесін сәтті әрі прагматикалық мақсатқа сай қолданады. Мәселен, 네놈이 오래 전부터 신귀촌에 눈독을 들여온 것을 내 모를 줄 아느냐*?* [nenomi orejonbutto shinkyuichone nuntogil diryuoon gosil ne moril jul aninia] мәтінде «*Ей, ақымақ, менің дүние-байлығыма* ***көз тігіп*** *жүргеніңді мен білмей жүр дейсің бе?»*

Корей тіліндегі фразеологизмдерді қазақ тіліне аударудағы мұндай қолданыстар фразеологизмдердің семантикасын, құрылымын жақсартып, жаңғыртып отырады. Жаңадан мағыналық реңк алып, жаңа көркемдік қасиетке ие болады. Сөздердің байланысу қабілеті молаяды.

Аудармашы бұрын тіркеспеген, бір-бірімен байланысқа түспеген сөздерді алуан түрлі құбылту нәтижесінде құрылымы ерекше комбинация құрады. Мұндай жаңашылдықтың бәрі тілдің заңдылықтарына қайшы келмей, қайта сөздердің тіркесу қабілетіне сай фразеологиялық топтар негізінде жасалады. Сонда көптеген сөздер мен жаңа жасалған тұрақты сөз тіркестерінің семантикасы анықталып, олардың көркемдік ажары, функционалдық қызметі айқындала түседі.

Кино саласында фразеологизмдерді аударуда, біріншіден, олардың қазақ тіліндегі фразеологизмдермен мәндес келетіндігін ескере отырып, қазақ тіліндегі мән-мағынасы сәйкес тұрақты сөз тіркестерін қолданған жөн. Екіншіден, сөзбе-сөз аударуға келетін фразеологизмдерді сол күйінде пайдаланған дұрыс. Үшіншіден, көне тарихи ұғымдардан құралған тұрақты тіркестердің этимологиясын білген абзал. Идиомалардың басым бөлігі сөзбе-сөз аударуға келмейді. Бұл ретте аудармашының импровизациялық қабілетінің болуы шарт.

Киноаудармада қолданылатын фразеологизмдер өзіндік ерекшеліктерге ие. Фразеологизмдер грамматикалық, стилистикалық және функционалдық қызметімен ерекшеленеді. Олар киноаудармада белгілі бір сөйлем ішінде қолданылғанда өзара синонимдес мағынада жұмсалады. Киноаудармадағы фразеологиялық тіркестердің грамматикалық заңдылықтары олардың стилистикалық қызметін көрсетеді. Аудармашы сөйлемдегі кейбір сөздің, не жай тіркестің бірінің орнына фразеологиялық тіркесті қолданып та аударма жасайды.

Аудармашылар киноаудармада баяндалатын құбылыстың ыңғайына орай фразеологизмдерді әртүрлі мақсатта пайдаланады. Күрделі тіркестер – идиомаларды, фразеологиялық топтарды былай қойғанда, жеке сөздердің өзін де екінші тілге аудару оңайға түспейді. Өйткені қай тілді алсаңыз да, оның әрқайсысының өзге тілге сай келе бермейтін көптеген ерекшеліктері бар. Туыстығы басқа тілдердің бірінен-біріне аудару

процесі оңайға соқпайды. Қиындықтар осы тектес ерекшеліктерге де байланысты туындайды.

Тіл біліміндегі фразеологизмдерді аудару мәселесін зерттеген Я.И. Рецкер, А.В. Федоров, В.Н. Комиссаров фразеологизмдерді аударуда сөз тіркестерінің өзіне тән белгілері мен қасиеттеріне байланысты бірнеше амал-тәсілдерді ұсынған болатын. Қазіргі зерттеушілер аталған тұжырымдарды басшылыққа ала отырып, тұрақты тіркестердің аудару амалдарын *фразеологиялық аударма* және *фразеологиялық емес аударма* деп қарастырып жүр .

Зерттеушілердің пікірінше, фразеологиялық аударма өз ішінен толық *фразеологиялық балама, жартылай фразеологиялық балама, қатыстық фразеологиялық балама* және *фразеологиялық аналог* деп бөлінеді.

1. Толық фразеологиялық эквивалент барлық белгісі жағынан, яғни образдылығы толық сақталған, түпнұсқа тілімен дәлме-дәл келетін, мағыналық жағынан да, стильдік, метафоралық, эмоционалдық бояуы жағынан да сәйкес, компоненттік құрамы мен лексика-грамматикалық көрсеткіштері ұқсас, бірдей грамматикалық категорияға жататын фразеологизмдердің аударылуы (Кунин А.В.,1996);

2. Жартылай фразеологиялық эквивалент дегеніміз – түпнұсқа тілден аударма тілге алмастырылатын фразеологиялық бірліктің бірнеше вариантының ұшырасуы, яғни түпнұсқа тілдегі фразеологизмдердің компоненттері аз болса, онда олардың аударма тіліндегі компоненттері көп болады, немесе керісінше, компоненттері көп болатын жағдайда, аударма тілінде аз болады. 빈손[pinson] тұрақты сөз тіркесінің аудармасы «құр қол» болса, бұл қазақ тіліндегі «құр қол келу немесе құр алақан келу» сөз тіркесімен мағыналас келіп, жартылай эквивалентті сөз тіркесі қатарына жатады (Кунин А.В.,1996);

3. Қатыстық фразеологиялық эквивалент-мағыналары сәйкес келгенімен, синтаксистік құрамы, синонимдік компоненттері, морфологиялық құрылысы өзгешелеу болады, бірақ мағынасы бірдей.

4. Фразеологиялық аналог – берілген мәтінде бастапқы тіліндегі өзіне баламасыз тұрақты тіркесінің мағынасына ие аударма мәтініндегі аударма тұрақты сөз тіркестері (Арсентьева Е.Ф., 2009).

Фразеологиялық бірліктерді аудару тәсілдері жайында теориялық тұрғыдан талдау жасау үшін берілген тілдің барлық фразеологиялық қорын аудару тәсілдерін топтарға бөлу қажет. Көптеген авторлар бастама ретінде фразеологизмдерді аударуға келетіндер не келмейтіндер, олардың құрамдас бөлшектерінің санына және метафоралық қасиетіне байланысты бөлінетін лингвистикалық классификацияға жүгінеді. Бізге белгілісі: кіріккен фразеологизмдер (идиомалар), біріккен фразеологизмдер (метафоралық бірліктер), сәйкестендірілген және фразеологиялық айтылымдар (Ш. Балли, В.В. Виноградов, Б.А. Ларин, Н.М. Шанский топтастырулары бойынша. Я.И. Рецкердің пайымдауынша, бұл классификация аударма теориясы мен тәжірибесінде ыңғайлы тәсіл болып келеді (Рецкер Я.И.,1974). Алайда ол тек кіріккен және біріккен фразеологизмдерді қарастырады. Кіріккен фразеологизмдерді аудару барысында толықтай өзгерту тәсілін, ал біріккен фразеологизмдерді аудару барысында образды аудару тәсілін қолдану керек деп пайымдайды (Рецкер Я.И.,1974). Фразеологизмдерді аударуға арналған арнайы әдебиеттерді зерттеу барысында аударманың төмендегідей түрлерін кездестірдік. Олар: фразеологиялық аударма және фразеологиялық емес аударма.

Фразеологиялық аударма деп бір тілдің тұрақты сөз тіркестерін екінші бір тілге сол тілдің фразеологизмдерімен аударуды және аударма тіл мен түпнұсқа тілдегі тұрақты сөз тіркестерінің арасындағы мағыналық жақындықты іздеп, бір-біріне жақын фразеологиялық эквивалентті табуды атаймыз (Солодухо Э.М.,1989). Яғни түпнұсқа тіліндегі фразеологизмдерді аударма тіліндегі фразеологизмдермен аудару немесе фразеологизмнің фразеологизммен аударылуын айтамыз. Мұндай сәйкестік екі тілде де кездеседі. *Мысалы:* Арасын кесіп қою 사이를 갈라놓다 [sairil kallanotta] тұрақты сөз тіркесінің кинодағы мысалы: 담 주 수단과 방법을 가리지 말고 폐하와 유민들 사이를 갈라놓으라고 했습니다 *[Dam Ju: Sudangya panbobil kariji malgo pehaya yuminil sairil kallanoirago hessimnida] //* (Essense kugosajon, 2009) *тұрақты тіркесі «араздастыру» мағынасында жұмсалады. Мысалы:*

Там Жу: *Қалай болғанда да халық пен Там Док ханның арасын* ***кесіп қоямын*** *деп отыр.*

Киноаударма мәтінінде:

Там Жу: *Қалай болғанда да халық пен Там Док ханның арасына* ***сына қағамын*** *деп отыр.*

사이를 갈라놓다 [sairil kallanotta] аудармасы *«арасын кесіп қою» (* Park Suk Hi, 2013) сөз тіркесінің қазақ тіліндегі баламасы «*арасына сына қағу*» тұрақты тіркесімен берілген. Аударма сәтті шыққан. Аудармашы екі тілдегі фразеологиялық жақындықты дәл тауып, баламаны ұтымды қолданады. Жоң Шим

말이 통하다 [mari donghada] – «сөз өтпеу» тұрақты сөз тіркесі қазақ тіліндегі фразеологизмімен сәйкес келіп тұр. Киноаудармадағы мәтінде: 태섭모-저기, 태섭이 니가 좀 타일러 보면 안될까... 아버지 엄마는 저하고 말이 안 통한다고 생각 할테니까 니가 만나서 얘길 좀 해보면*[Tesopmo: jogi, tesopi niga taillo pomyuon an dyelka.. abogi ommanin johago mari an donghandago sengak haltenika niga mannaso egil jom he pomyuon]*.

Сөзбе-сөз аудармасы:

*«Тэ Соп, сен сөйлесіп көрсең қалай болады? Менің **сөзім өтпей қойды.** Бәлкім сен сөйлессең».*

무릎을 꿇다 [muribil kulta] фразеологизмі қазақ тіліндегі «тізе бүгу», яғни мойындау мағынасымен дәлме-дәл сәйкес келетін сөз тіркесі [37, б. 712]. Мысал келтірер болсақ, 방 초 고구려의 공주를 내주다니.. 드디어 담덕이 후연에 무릎을 꿇은 듯 합니다 *[Bancho: Kogurei konguril nejidani… didio tamdogo hyena myripil kurin dit hamnida]*.

Аудармасы: *Когуре елінің ханзадасын Ху Ен еліне беруге келісіп, Там Док **тізе бүгіпті** дейді.*

Жартылай фразеологиялық эквивалент – түпнұсқа тілден аударма тілге алмастырылатын фразеологиялық бірліктің бірнеше вариантының ұшырасуы, яғни түпнұсқа тіліндегі фразеологизмдердің компоненттері аз болса, онда олардың аударма тіліндегі компоненттері көп болады, немесе керісінше компоненттері көп болатын жағдайда, аударма тілінде аз болып келуі мүмкін. Аударманың бұл түрі киноаудармада өте көп кездеседі. Корей киноларындағы *өлтіру* мағынасында жұмсалатын 목을 치다 [mogil chida]; – *«мойнынан ұру»* (өлтіру) (Essense kugosajon, 2009), 목을 노리다 [mogil norida] – *«мойын күтіп жүру» (*өлтіру) (Essense kugosajon, 2009) сияқты тұрақты сөз тіркестері қолданылады. Бұл тұрақты сөз тіркестер қазақ тілінде *басын алу,* ал *өлтірмек болу, қауіп төндіру* сияқты фразеологизмдермен берілген. Мәтіннен мысал келтірсек:

설도안 뭣들 하느냐? 당장 저것을 끌어내 목을 쳐라!!! 부족을 배신한 대가가 무엇인지 철저히 깨닫게 해주란 말이다!!! 어서!!*[soldoan: muotdil haninia? Danjan jokosil kirone mogil chiora!!! Pujodil peshinhan dedaga muoshinji choljohi kedatke hejuran marida]*.

Сөзбе-сөз аудармасы:

Соль До Ан: *Неғып тұрсыңдар? Мынаны ұстап, **мойын ұрыңдар.** Елін сатқан адам қандай жақыным болса да, мен кешіре алмаймын.*

Кино аударма мәтінінде:

Соль До Ан: *Неғып тұрсыңдар? Мынаны ұстап, **басын алыңдар**. Елін сатқан адам қандай жақыным болса да, мен кешіре алмаймын.*

Мойнынан ұру «өлтіру» мағынасында корей тілінде фразеологиялық орам ретінде сақталып қалған (Park Yong Joon, 1997).

Осы тұрақты сөз тіркесіне қатысты тағы бір кинодискурстан мысал келтірсек: 모용희 (분노에 겨워 쏘아보며) 만일 이번에도 귀비를 놓친다면… 네 놈의 목부터 칠 것이다*!!! [Moenhi: manil ibonedo kyuibiril nochindamen… nenome mokputo chil koshida!!!]*.

Сөзбе-сөз аудармасы*:*

*Мо Ен Хый: Осы жолы ұстамасаңдар, ең алдымен, сенің **мойныңды ұрамын.***

Киноаудармада:

*Мо Ен Хый: Осы жолы ұстамасаңдар, ең алдымен, сенің **басыңды аламын.***

Қатыстық фразеологиялық эквивалент дегеніміз – мағыналары сәйкес келгенімен синтаксистік құрамы, синонимдік компоненттері, морфологиялық құрылысы өзгешелеу болады, бірақ мағынасы бірдей. Аудармада ол көп кездесе бермейді.

Фразеологиялық аналог (үйлестік) – салыстырылып жатқан тілдегі фразеологизмнің мағынасына қарай негізгі тілдегі фразеологизмге барабар, бірақ одан өзінің бейнесінен біраз немесе толығымен өзгеше болатын фразеологизмге айтамыз. *Мысалы:* 멀리 보다 [molli poda] – *«алысқа қарау» (*Essense kugosajon, 2009), (терең ойлау). Кинодискурстағы мысал:

도영 소녀가 어리석었습니다. 제가 태자비가 되면, 아버님께서 가지고 있었던 그 눈먼 욕심이 조금은 없어질 줄 알았습니다. 아버님이 태자 마마와 화합하시어 조금 더 멀리 볼 줄 알았습니다. // (국어사전 *779) – терең ойлау.*

Сөзбе-сөз аудармасы:

Кэ Ен Су*: Мәртебелім, осы уақытқа дейін жау алдында тізе бүгіп көрмеген ел екенімізді жақсы білесіз. Әке, бұл жағдай жайлы **алысқа қарарсыз** деп ойлап едім.*

Кино аударма мәтінінде:

Кэ Ен Су*: Мәртебелім, осы уақытқа дейін жау алдында тізе бүгіп көрмеген ел екенімізді жақсы білесіз. Әке, бұл жағдай жайлы **терең ойланарсыз** деп ойлап едім.*

Алысқа қарау қазақ тіліндегі «терең ойлану» мағынасымен бірдей болған соң киноаудармада оның қазақ тіліндегі баламасы қолданылған. Тағы да бір мысал: 제사를 지내다 [Jesaril jineda] аудармасы «жақыны қайтыс болған күні тәу ету

рәсімі» яғни, туған-туысының қайтыс болған күні ұлттық тағамдар әзірлеп, аруағына тәу ету рәсімі (Park Yong Joon, 1997). Осы рәсімді қазақ халқының рәсіміне жақындастырып, кинoның қазақша аудармасында ***құрбандық шалып, құдайы тамақ беру*** деп аударады.

옥희 :니 에미가 먼저 죽게 생겼다. 나이가 몇인데 아직도 동물 타령이야..이 자식아! 닭 죽었다고 울어? 아예 머리풀고 제사를 제내라 이 천하에 황당무계한 새끼야 *[Ok Hi: ni emiga monjo juke sengiosso. Naiga miochinde ajikdo dongmul tarioniya…I jashiga! Tak jugottago uro? Aie moriril pulgo jesaril jibera I chonhaie hyaundangmugehan sekiia].*

Аудармасы:

Ок Хый:Шешелеріңді ажалынан бұрын көрге тығасыңдар ма? Жасың қаншаға келді, қайдағы бір тауығыңды әлде қандай қылып... Тағы барып, тауық өлді деп құрбандық шалып, ***құдайы тамақ бермедің*** *бе?*

Қорытынды

Фразеологиялық емес аударма деп – фразеологиялық емес құралдар арқылы жасалынатын тәржіма түрін атауға болады. Әдетте лексикалық балама, калька, сипаттама, түйдектелген (комбинированный перевод) аударма тәсілдері қолданылады. Аударманың мұндай түрі фразеологиялық сәйкестіктердің ешбір түрін таппаған кезде ғана пайдаланылады. Кемшіліктері – фразеологизмнің бейнелілігі, экспрессивтілігі солғындап, мағыналық реңкі жоғалады.

Сонымен фразеологизмдердің бір тілден екінші тілге аударудың бірнеше тәсілдерін қарастырылды. Оларды аудару тәртібіне қарай бірнеше топқа бөлуге болады. Біріншісі – фразеологизмдерді аударуда оның жалпы мағынасы беріледі. Екіншісі – фразеологизмдерді аударуда олардың өзара мәндес келетіндігін ескеру қажет. Үшіншісі – бір тілден екінші бір тілге сөзбесөз аударылатын тұрақты тіркестер де кездеседі; төртіншісі – фразеологиялық тіркестерді балама (эквивалент, адекватты) етіп аудару. Осыған орай, Қазақстан телеарналарында көрсетілген корей телехикаяларындағы фразеологизмдерді аударуда фразеологизмдердің жалпы мазмұнын сақтап, идеясын беруді көздеген еркін аудармалар басым.

Әдебиеттер

Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. – Казань: Изд-во КГУ, 1989. – 126 с.

Влахов С.И. Флорин С.П. Непереводимое в переводе. – М.: Валент, 2006. – 370 с.

엣센스 국어사전, 민중서림. - 도서출판, 2009. – 2854 p.

Кеңесбаев І. Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары // Халық мұғалімі. – 1946. – №1-2. – Б.39-42.

Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: учеб. для ин-тов и фак. Иностр.яз. – 2-ое изд. – М.: «Феникс», 1996. – 381 с.

Қайдар Ә.Т. Тысяча метких и образных выражений. – Астана: Білге, 2003. – 368 с.

강위규. 우리말 관용표현 연구: 부산대학교 대학원 박사논문.- 부산대학교. 2015. – 142 p.

Найда Ю. Наука переводить // Вопросы языкознания. – М., 1970. – №4. – С. 3-15.

바양산 톨. 한·몽 신체 관련 속담 비교연구: 배재대 대학원 석사 학위 논문. -배재대 대학- 2014. - 115 p.

박영준. 최경봉. 관용어 사전. - 태학사, 1997. - 645 p.

박숙희.뜻도 모르고 자주 쓰는 우리말 사전. - 책이있는마을, 2013. – 489 p.

Рецкер Я.И. Теория перевода и переводоведческая практика. – М.: Междунар. отношения, 1974. – 216 с.

Солодухо Э.М. Теория фразеологического сближения. – Казань: Изд-во КГУ, 1989. – 296 с.

손보기. 사람 뼈에 관한 우리말의 연구 정리// 논뫼 허웅 박사 환갑기념 논문집, 과학사. –1978. – 78-88 pp.

Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): учеб. пособие. – Изд. 5-е. – М.; СПб.; 2002. – 416 с.

References

Arsentiev E.F. Sopostavitelnii analiz frazeologicheskih ediniz (.Comparative analysis of phraseological units) - Kazan:Izd-vo KGU, , 2009. – 296 s.

Ba Yan San , Han mong shinche guallion soktam piguio Engu (A comparative study of Korean proverbs), Bege dehakyuon soksa hakyui ninmun, 2014 nuon,-120 pp

Essense gugosajon (Korean dictionary), minjungsorim.-dosochulpan,, , 2009 year, 2854pp

Fedorov A.V. Osnovii obshei teorii perevoda(Lingvisticheskie problem):ucheb.posobie.-izd.5-e.-M.:SpB.:2002.-416 s.

Kenesbaev I. Kazak tilinin idiomdari men frazalari(The idioms and phrases of the Kazakh language)//Halik mugalaimi.– 1946. – №1-2. – B.39-42

Kunin A.B. Kurs frazeologii sovremennogo angliskogo yazzika(Course of modern English phraseology):ucheb.dlia in-ov I fak. Inostr.yz. 2-oe izd., “Feniks” ,- 1996. – 381 c.

Kang Yu Gu. Urimal Kyannehgpehien engu (Study of Korean idiomatic expressions):pusandehakgiedehakyuon paksanonmun.-pusandehakgio.. 2015. – 142 p.

Kaidar A.T. Tisacha metkih I obraznih virajenii(Thousand accurate and figurative expressions).-Astana:Bilge, 2003. – 368 c.

Naida Y. Nauka perevidit(Translation studies) // Voprosi Yazikoznanii. – M., 1970. – №4. – C. 3-15.

Park Yong Joon, Che Keng Bong Kyannenho sajoon(Phrasebook).- Tehaksa 1997. – 645 p.

Park Suk Hi. Ditdo morigi jaju sinin urimal sajon (Korean dictionary that does not know meaning and is often used).- cheki innin mail, 2013. –489 p.

Rezker Ya.I. Teoria perevoda I perevodovedcheskaia praktika(Theory of Translation and Translation Practice).-M: Mejdunar. otnoshenia, , 1974. – 216 s.

Son Bo Ki. Saram pyoe kuanhan urimari yongu jongri(A Study on Korean Bone Studies on Human Bones)//ninmun paksa huangapkinam nonmunjip,kyahaksa. –1978. – 78-88 pp.

Soloduho E.M. Teoria frazeologicheskogo sbligenia(Theory of phraseological convergence).-Kazan:Izd-vo KGU, , 1989. – 296 s.

Vlahov S.I., Florin S.P. Neperevodimoie v perevode(Untranslatable in translation).-Moskva:Valent 2006. – 370 s.

IRSTI 16.31.41.

Borankulova S.[1], Sabik E.[2]

[1]Senior lecturer, Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: borankulovasamal@gmail.com
[2]1st year MA student, Oriental Studies Faculty, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sabik.yergul09@gmail.com

THE LINGUACULTURAL ASPECT OF TRANSLATING KAZAKH LANGUAGE'S REALIA INTO JAPANESE LANGUAGE. (BASED ON TRANSLATION OF «АҒАШ БЕСІКТЕН ЖЕР БЕСІККЕ ДЕЙІН»)

The program "Ruhani Zhangyru" launched by President Nursultan Nazarbayev in Kazakhstan shouldn't only spread inside of the country, but also abroad. For this purpose, the translation of our literature works plays a major role. While translating literature works especially about culture, the realia from these works will be the main problem for a translator. Realia are words and expressions for culture-specific material elements. Because while translating this kind of culture-specific items there frequently occurs a problem when the target language lacks a suitable equivalence for realia in the source language. In this work, we will discuss some strategies of translating realia from the Kazakh language to the Japanese language by real examples. And will make some analysis for how the cultural overtones maintained during this process.

Key words: translation, realia, equivalent, strategies of translation, culture, linguacultural.

Боранкулова С.[1], Сәбік Е.[2]

[1]аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: borankulovasamal@gmail.com
[2]1 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sabik.yergul09@gmail.com

Қазақ тіліндегі реалийлерді жапон тіліне аударудың лингвомәдени қыры («Ағаш бесіктен жер бесікке дейін» кітабын аудару негізінде)

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында қолға алынып жатқан жұмыстар тек ел ішімен ғана шектеліп қалмай, әлемге өзімізді таныту бағытында да жұмыс жасалуы тиіс. Өзге елге елімізді танытуда аударма қызметінің алатын орны айрықша. Мәдениетке байланысты шығармаларды аударуда, осы шығармаларда қамтылған реалий сөздерді аудару аудармашы үшін ауыр сынақтардың бірі болып саналады. Өйткені, бұндай жағдайда түпнұсқадағы белгілі бір ұғымға аударма тілінің тілдік қорынан сәйкес баламаның шығуы қиынға соғатын жағдайлар жиі орын алып отырады. Бұл жұмыста ұлттық мәдени құндылықтарымыздан тамыр алып жатқан қазақ тіліндегі реалий сөздердің жапон тіліне аударылу мәселелері мен аударма барысындағы ұлттық бояудың сақталу қырлары нақты мысалдарға сүйене отырып қарастырылады.

Түйін сөздер: аударма, реалий сөздер, балама, аударма стратегиялары, мәдениет, лингвомәдени.

Боранкулова С.[1], Сабик Е.[2]

[1]старший преподаватель, факультет востоковедения, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: borankulovasamal@gmail.com
[2]магистрант 1-го года обучения, факультет востоковедения, Казахский национальный университет
им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sabik.yergul09@gmail.com

Лингвокультурологический аспект перевода реалий казахского языка на японский язык (на примере перевода книги «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін»)

Запущенная в Казахстане Первым Президентом РК Нурсултаном Назарбаевым программа «Рухани жаңғыру» должна распространяться не только внутри страны, но и за ее пределами. Для

этой цели перевод казахских литературных произведений играет важную роль. Передача подобных литературных произведений вызывает ряд трудностей, в особенности перевод реалий. Реалии – это слова и выражения, обозначающие предметы или явления, характерные для той или иной культуры, не имеющие аналогов в других языках. При переводе такого рода специфичных лексем часто возникает проблема, когда у целевого языка отсутствует подходящий эквивалент слова исходного языка. В данной работе выявлены некоторые стратегии перевода реалий с казахского языка на японский, основываясь на реальных примерах. Будет проведен анализ того, как культурные особенности сохраняются во время процесса перевода.

Ключевые слова: перевод, реалии, эквивалент, стратегии перевода, культура, лингвокультурология.

Introduction

Language is not only the communication tool but also the national image. Because the roots of the language are strongly connected with the culture of the nation that who speaks in this language. Inside of this, there are some words or phrases that only belong to this nation and directly related to this nation's lifestyle, traditions, and customs. We call these words realia in the theory of translation. These words also called noun equivalent words. Barkhudarov explained realia as blow, "The main challenge that translator faces in the process of translation is when a reference in the source language is made to a situation absent in the experience of the group of people speaking in the target language, when the source language contains so-called realia" (Barkhudarov, 1975: 94).

The notion of realia is a new concept in translation theory. The word "realia" (plural noun) comes from Latin, in which it originally meant "the real things". According to the dictionary definition, realia are "any objects of material culture" (Yefremova, 1986: 185). The Bulgarian translators Vlahov and Florin have significantly contributed to the conceptualization of realia, coined the modern sense of the word. In their view, realia are carriers of national and historical overtones, which are denoting the objects typical for the life of one nation and alien for another (Vlakhov & Florin, 1986:7). Because of the lack of suitable equivalents in the target language, it will be a big translation challenge faced by translators and requires a specific approach in this process.

Although realia are called noun equivalent words, translation studies can make it possible to translate this kind of cross-cultural notions with some translation strategies. The famous translation theorist Lawrence Venuti who introduced two strategies named domestication and foreignization to the field of translation studies in 1995 and formulated them in their modern sense. By domestication, the source text becomes more accessible for the target language reader, it reads more fluently (Venuti, 1995: 16). In Venuti's view, this is rather dangerous as it provides the target-language reader with the narcissistic experience of recognizing their own culture in a cultural "other"(Venuti, 1995: 16). So the foreign flavour of the original text will be lost in translation. Foreignization, on the other hand, "entails choosing a foreign text and developing a translation method along lines which are excluded by dominant cultural values in the target language" (Jeremy, 2010: 145).

Both of these strategies have their advantages and disadvantages. Domestication lay stress on acceptableness while foreignization considers foreign flavour. So the strategic choice is depend on translators needs. Nevertheless, a literary translation can be considered acceptable if the translated text is as faithful to original as possible. Venuti also supported the strategy of foreignization in literary translation, because it provides target language readers with an "alien reading experience" (Venuti, 2008: 16). The translation should not only convey the meaning of the source language text, but also the spirit of the original work. If the source language text's national flavour changed, and become more similar to target culture during the translation process, it means the translation will have failed to accomplish its purpose as a social service (Barsaqbaeva, 2017: 27).

The translation must convey expressive content accurately - this is the most important requirement (Qulmanov, 1996: 215). Therefore, the readers can get more accurate comprehension of text. To comprehend a text means it's a certain appearance on the human brain or a right stimulus to brain thinking (Bilalov, 1996: 161). So the translation of realia is a test of translation ability. Because included meaning of every realia is a new concept for target language readers, at the same time the pointed object of realia also an unfamiliar substance. If the translation made the readers association suitable for that subject, it means it is a successful translation.

Classification of realia

There is a wide variety of realia in every nation's language. So when conducting a research

project, it will be a great way to classify them in a different group. It ensures the translation process go smoothly. As for the classification of realia, the different researcher has a different version. Inside of them, the Nedergaard-Larsen's classification is a comprehensive and basic one. Nedergaard-Larsen considered realia as an extralinguistic culture-bound problem in translation and divided realia into four main categories: geography, history, society, and culture (Nedergaard□Larsen, 1993: 210-211). And they also divided into smaller subgroups.

Table 1 – Classification of realia (Nedergaard-Larsen 1993)

Geography, etc.	Geography Meteorology Biology	mountains, rivers weather, climates flora, fauna
	Cultural Geography	regions, towns, roads, streets, etc.
History	Buildings	monuments, castles, etc.
	Events	wars, revolutions, flag day (in the U.S.A)
	People	well-known historical characters
Society	Industrial level (economy)	trade and industry, energy supply, etc.
	Social organization	defence, judicial system, police, prisons, local and central authorities.
	Politics	state management, ministries, electoral system, political parties, politicians, political organizations
	Social conditions	groups, subcultures, living conditions, problems
	Way of life, customs	housing, transport, food, meals, clothing, articles for everyday use, family relations.
Culture	Religion	churches, rituals, morals, ministers, bishops, religion holidays, saints
	Education	school, colleges, universities, lines of education, exams
	Media	TV, radio, newspapers, magazines
	Culture, leisure activities	museums, works of art, literature, authors, theatres, cinemas, actors, musicians, idols, restaurants, hotels, nightclubs, cafes, sports, athletes

Despite it is a comprehensive table, it also needs some improvement. For example, we can change the "Way of life, customs" from social category to culture category. Or change "education and media" from culture category to social category. Thus after Nedergaard-Larsen, there are many researchers made a few adjustments and provided their own version. Such as realia are based on their features roughly classified by Vlahov and Florin as follows: geographical realia, ethnographic realia, socio-political realia (Vlakhov & Florin, 1986: 51-55). In our research paper, we primarily lay stress on the translation strategies of ethnographic realia. According to the theory of Vlahov and Florin, the ethnographic realia also divided into four smaller subgroups, (Vlakhov & Florin, 1986: 52-55) they are:

1. Life: food, drinks, clothing, household goods, transport and other products;
2. Work: employees, tools and forms of work organization;
3. Art and culture: music and dance, musical instruments, folklore, theatre, performers, performers, holidays and games, mythology;
4. Unit of measure and monetary measurement;

There is one more classification provided by researcher **Jurgita Mikutytė. His classification is similar to Vlahov and Florin's but more far-reaching. He distinguishes six different**

types: (Mikutyte, 2005: http://www.llvs.lt/?recensions=29**)**

1. Geographic realia;

2. Ethnographic realia;

3. Public and political realia;

4. Situational realia;

5. Intertextuality;

6. Proper nouns;

Inside of them, the ethnographic realia are subdivided into eight subgroups as follow:

1. Mode of life: food, drinks, public institutions, clothing, footwear, jewellery, accommodation, furniture, dishes, transport;

2. Work: work people, implements, work organization;

3. Arts and culture: music, dances, musical instruments, theatre, artists, folklore, mythology;

4. Customs, rituals;

5. Festivals, games;

6. Ethnic objects:

7. Measurements and money;

8. Religion;

The book «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін» /Agash besikten jer besikke deiyn/ (from birth to death) that chosen by us to do our research included all the traditional Kazakh customs performed through the course of Kazakh person's entire life from birth to death. For example: customs, rituals, festivals, national games, mode of life, etc (Nusipoqasulı & Japarulı, 2011:2). So the abundant **ethnographic** realia from this book will be our research object. And the classification by **Jurgita Mikutytė the most suitable version for us.**

Strategies of translating realia

We live in a different society, we have different culture and different perspective on the world. For the reason that it won't be an easy task for translators to introduce the realia from one culture to another. In Barkhudarov's opinion, the absence of special meaning in the form of a word or a set of expression in the words of a particular language doesn't mean that it is impossible to convey the concept by linguistic means of the language. Even though a concept might be lost in a particular language system, it is always possible to express the meaning of the contents using a range of means (Barkhudarov,1975: 96).

In Aixela's view, "translation is a complex rewriting process" (Aixela, 1997: 52). And this process needs translators to making a decision in troublesome cases. Venuti held the same opinion with Aixela, stating that "translation never communicates is an untroubled fashion because the translator negotiates the linguistic and cultural differences of the foreign text" (Venuti, 2000:468). Rendering of foreign linguistic and cultural differences into target culture raises requirements for the translator to employ different strategies. There is no doubt in the process of translating realia posses as many problems as linguistic units. So different proposals of treating realia are suggested by linguistic, scholars and translation theorists. In our research paper, we made a comparison between seven different translation strategies listed by Leppihalme (Leppihalme, 2001: 139-148). They are direct transfer, calque, cultural adaption, superordinate term, explicitation, addition, and omission.

1. Direct transfer: It means to use the source language words either unchanged or they are adapted graphemically, phonetically or morphologically. So this strategy also called loan or transfer (Nedergaard-Larsen, 1993: 224) Direct transfer often used in personal and place name's translation. According to Barsakbayeva, in the process of translation, some translators tend to preserve the look of the original word. It is not the weakness of translators, instead to avoid to let the original text put on Kazakh's hat, and transfer them in Pushkin's word. (Barsakbayeva, 2017: 23). So the value of this strategy is to preserve the original colours of the source culture.

As methods of direct transfer strategy, we can use transcription and transliteration these two types of techniques. Transcription is the conversion of the characters of one language to the characters of another language according to the pronunciation of the target language. This method is widely used in the translation of many neologisms and terms. Numerous international terms and new words have included in the list by this method. And a transliteration is the transmission of the letters of a source language using the letters of the target alphabet. (Vlakhov & Florin, 1986: 208). It should be pointed out that one of the most common ways of translating realia is transcription. The biggest advantage of transcription is the maximum laconism that is characteristic of transcription. The product of transcription is as a rule followed by an explanation or footnote. (Ketevan & Mariam, 2014: 13) On the existence of differences in the alphabet between Kazakh and Japanese language, we prefer to use transcription more in our translation process. For better understanding, this strategy is illustrated by examples in table 2.

Table 2 – Examples of transcription applied in translating

realia in «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін»

Strategy	Source Text (Kazakh language)	Target Text (Japanese language)
Direct transfer (Transcription)	Құрт /hurt/	クルト/kuruto/
	Бауырсақ /bauirsah/	バウルサック/baurusakku/
	Шолпы /Sholpi/	ショルプ゜/syorupu/
	Алтыбақан /altybahan/	アルトバハン/arutobahan/

2. Calque: In linguistics, a calque is actually a phrase or word borrowed from another language by literal, word-for-word translation. The term calque is borrowed from French means to copy. We use the verb to calque when speaking about borrowing a phrase or word from another language while translating its components so as to create a new lexeme in the target language. (http://translatorthoughts.com/2016/05/calque/). Different from transcription, calque is not a simple mechanical operation in translating source text. Compared with transcription, calque considered as an optimum method of translation. Because as a result of transcription, pseudowords that have no meaning in the lexicon will be created. (Ahmetova A. B., 2014: 48-49). The strategy of calque has a major advantage which is the application to implicature, another concept of pragmatics, which is defined by Baker (1992: 223) as "what the speaker means or implies rather than what he says". This strategy is illustrated by examples in table 3.

Table 3 – Examples of calque applied in translating realia in «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін»

Strategy	Source Text (Kazakh language)	Target Text (Japanese language)
Calque	Кіндік шеше /kindik sheshe/	へそ母 /hesohaha/
	Сүт ақы/sut ahy/	母乳費/bonyu hi/
	Қыз қуу/hyz huu/	女を追いかけ/onna wo oikake/

3. Cultural Adaptation: Is a strategy that makes use of so-called functional equivalents, "the unfamiliar is replaced by the familiar" (Leppihalme, 2001: 142). This strategy is often used in subtitling, humour and children's literature since readers must respond quickly to subtitles, children usually need more domestication in order to understand the text fully and humour usually requires something familiar to be funny (Leppihalme, 2001: 142). However, the use of cultural adaptation is argued to create a problem with credibility (Nedergaard□ Larsen, 1993: 231). In other words, the colours in the original culture may be distorted. This strategy is illustrated by examples in table 4.

Table 4 – Examples of cultural adaptation applied in translating realia in «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін»

Strategy	Source Text (Kazakh language)	Target Text (Japanese language)
cultural adaptation	Бесік /besik/	ゆりかご /yurikago/
	Сәлемдеме /salemdeme/	贈り物/okurimono/
	Тұмар /tumar/	お守り/omamori/
	Беташар /betashar/	披露宴/hirouen/

4. Superordinate term: The use of strategy superordinate term leads to less detailed and specified information and results in a kind of flattening of the text (Leppihalme, 2001: 143). In other words, it means to use hypernyms instead of specific hyponyms. As a result of this strategy, although readers can understand the text roughly, the specific object referred in the original text will be ignored. Substituting specific names for general categories explicitation, when the concept becomes clear to the reader but the local colour is lost. (Nedergaard□Larsen, 1993: 227). This strategy is illustrated by examples in table 5.

Table 5 – Examples of superordinate term applied in translating realia in «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін»

Strategy	Source Text (Kazakh language)	Target Text (Japanese language)
superordinate term	Ит жейде/it jeide/ Сәукеле /saukele/ Қоржын /horzhyn/	新生児服 /shinseijifuku/ 帽子/boushi/ 鞄/kaban/

5. Explicitation: The strategy of explicitation clarifies an incomprehensible notion. As a method of strategy is to use long and understandable phrases or a sentence inside the text to give an explanation. The strategy aims at removing so-called culture bumps and is thus reader-friendly (Leppihalme 1994: 115). By using this strategy may irritate readers, if they feel it is superfluous and it also usually lengthens the text and may not decrease the flattening of the text (Leppihalme, 2001: 143). Moreover, some emotional association of the original realia are lost and the translator must interpret which ones are context important to retain in the given text (Nedergaard - Larsen, 1993: 218). This strategy is illustrated by examples in table 6.

Table 6 – Examples of explicitation applied in translating realia in «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін»

Strategy	Source Text (Kazakh language)	Target Text (Japanese language)
Explicitation	Шілдехана /shildehana/	新生児と母のための小さな宴会 /shinseiji to haha no tame no chisana enkai/
	Ерулік /erulik/	引越しをしてきた新しい隣人の家に持っていく食べ物/hikkoshi wo shitekita atarashii rinjin no ieni motteiku tabemono /
	Көріс айту /koris aitu/	親しい人を亡くした人を慰めながら泣く/shitashii hito wo nakushita hito wo nagusamenagara naku/

6. Addition: The distinctions between explicitation and addition are vague (Leppihalme, 2001: 143). A translator's notes, prefaces, postscripts and glossaries, in other words, explanatory additions placed outside the text belong to this group (Leppihalme, 2001: 144). however, some publishers and editors do not like this kind of additions. Since explanatory footnotes suggest academic writing to readers and therefore contrary to what readers expect from a literary translation (Leppihalme 1994: 143). But many researchers are more likely to use the strategy of explicitation than the strategy of addition. This strategy is illustrated by examples in table 7.

Table 7 – Examples of addition applied in translating realia in «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін»

Strategy	Source Text (Kazakh language)	Target Text (Japanese language)
Addition	Тыштыма жеу /tishtima zheu/	テシトマで配るお菓子を食べる /teshitomade kubaru okashi wo taberu/
	Байғазы сұрау/baigazy surau/	新しく買ったものにバイガズを請求する/atarashiku kattamononi baigazu wo seikyu suru/
	Киіт салу/kit salu/	息子又は娘の姑と舅にキットを贈る/musuko mataha musume no syuutome to syuutoni kitto wo okuru/

7. Omission: It means the realia from the original text are not translated at all, instead omitted in the translation process. Contemporary literary translators tend to consider omission the last resort and it is often considered contrary to ethical norms of literary translating (Leppihalme 1994: 144). The omission can be used to avoid the need to translate some problematic realia and sometimes only some of the details are lost when detailed specificity is not necessary. (Leppihalme, 2001: 145). This strategy is illustrated by examples in table 8.

Table 8 – Examples of omission applied in translating realia in «Ағаш бесіктен жер бесікке дейін»

Strategy	Source Text (Kazakh language)	Target Text (Japanese language)
Omission	Бесік жабдықтары: жөргек, жастық, қолбау, көрпе, түбек, шүмек және тағы басқалардан тұрады. /besik zhabdihtary: zhorgek, zhastih, holbau, tubek, shubek zhane tagi bashalardan turady/	ゆりかごの用具としては枕、布団などがある。/yurikagono yougu toshiteha makura, futon nadoga aru/
	Қазақ халқы шолпы, білезік, жүзік, сөлкебай сияқты сәндік бұйымдардың көбін күмістен жасаған. / kazakh halhy sholpy, bilezyk, zhuzyk, solkebai, siahty sandyk buiymdardyng kobyn kumisten zhasagan/	カザフ人は多くのブレスレット、指輪など装飾品を銀で作った。/kazafujin ha ookuno buresuretto, yubiwa nadono sousyokuhin wo ginde tsukutta/

Discussion

The following are the discussion points needed to be made for the use of each of the strategies;

Direct transfer

We can translate "құрт /hurt/", "бауырсақ /bauirsah/" these words to "クルト/kuruto/", "バウルサック/baurusakku/" according to their pronunciation by transcription method. They will become Gairaigo (loan word) in Japanese language and be written in Katakana. But in order to make them understandable for the readers, it also needs to add some extra information to explain them. Because it is hard to access the definition of these words by dictionaries. Therefore, our suggestion is to apply the strategy of direct transfer and explicitation together.

Calque

In Japanese culture, they don't have a notion of "Кіндік шеше" /kindik sheshe/ (a woman whose position is roughly equivalent to a foster mother without religious or legal complications. In the past, it was the woman who cut the baby's belly button). "Кіндік" can be translated to "へそ", and the "шеше" is "母". So we can use the strategy of calque to create a new word "へそ母" by word-for-word translation.

Cultural adaptation

The "Бесік /besik/" is a Kazakh traditional cradle made from trees which has its own specific structure and function. And in Japan also has the same baby's bed "ゆりかご /yurikago/" used for the same purpose. In order to make the translation understandable for Japanese readers, we can use "ゆりかご" that familiar to them as a translation of "Бесік". So the strategy of cultural adaptation is approximate to the strategy of domestication lay stress on acceptableness. Nevertheless, the image of "Бесік" can't be maintained in an original way.

Superordinate term

The "Ит жейде/it jeide/" is the first cloth for a newborn baby which is sewed from soft cloth and made the seams outwards. And it usually prepared by the "Кіндік шеше". By the strategy of superordinate term, the "Ит жейде" can be translated to "新生児服 /shinseijifuku/" to convey the meaning of baby clothes. In this process, the specific hyponym replaced by the hypernym without giving details. But the cultural overtones of "Ит жейде" have been lost.

Explicitation

The "Шілдехана /shildehana/" is a small gathering of friends and relatives for pleasing the newborn baby and his mother. According to the strategy of explicitation, the word "Шілдехана" should be explained and translated to "新生児と母のための小さな宴会 /shinseiji to haha no tameno chisana enkai/". It means "A small gathering that organized for newborn baby and his mother". So the strategy of explicitaion gives translators an opportunity to make an unfamiliar concept comprehensible.

Addition

The "Тыштыма жеу /tishtima jeu/" is a traditional ritual that is performed when the first

time let the newborn baby sleep in the "Бесік / besik/"(cradle). In the middle of the "Бесік", there is a hole for storing the faeces of a baby. And the Kazakh people have a tradition to enter some sweets from this hole and let others catch from the underneath to eat them. The sweets called "Тыштыма / tishtima /". If we translate "Тыштыма жеу /tishtima jeu/" to "To eat Thishtima", the readers maybe have a misunderstanding to consider "Тыштыма / tishtima /" as a name of food. So depending on the strategy of addition, we can add some information to avoid this kind of misunderstanding. Therefore, the translation can be "テシトマで配るお菓子を食べる /teshitomade kubaru okashi wo taberu/". I means "To eat the sweets distributed when the time of Thishtima".

Omission

There is a long sentence to explain what kind of equipment included inside of the "Бесік / besik/"(cradle) as "Бесік жабдықтары: жөргек, жастық, қолбау, көрпе, түбек, шүмек және тағы басқалардан тұрады. /besik zhabdihtary: zhorgek, zhastih, holbau, tubek, shubek zhane tagi bashalardan turady/". There are six types of equipment included like "zhorgek", "pillow", "holbau", "blanket", "tubek", "shubek". But in Japanese translation "ゆりかごの用具としては枕、布団などがある。/yurikagono yougu toshiteha makura, futon nadoga aru/" only the "pillow" and "blanket" have been translated to "枕" and "布団", and the others omitted. When a sentence contains too much complicated clauses that hard to express by one sentence, a translator will omit several details if they don't have too much impact on the integrity of the entire sentence.

Conclusions

Even though realia are called noun equivalent words, it is also possible to translate them with the help of these seven strategies listed above. Comparing the advantages of these seven different strategies, we can find out that strategies of cultural adaptation, superordinate term, explicitation, and omission are the same as domestication. Because they are aimed at avoiding intercultural conflict and to make the translation acceptable for target language readers. And the strategies of direct transfer, calque, and addition are the same as foreignization. As a result of applying these strategies, although the source language text becomes less comprehensible to the readers of the target language, it indicates the translator's respect to the source language culture.

For choosing the most suitable strategy to translate the realia, it needs to understand the contextual meaning of the original text. And it also depends on a translator's experience, so it will be better if the translator who is familiar with the culture of the source language. Although these strategies made the process of translating Kazakh realia into the Japanese language possible, the cultural overtones couldn't be able to maintain in all of them. Being faithful to our purpose to introduce Kazakh traditional cultures to Japanese people, we need to lay more stress on the cultural colour of the translated text in the target language. It requires us to carry out our translation activities under the concept of foreignization which considers the foreign flavour. For this reason, the strategies of direct transfer, calque, and addition will be our main tools. For ensuring comprehension, we also draw support from the strategy of explicitation.

References

Barkhudarov L.S., Yazyk i perevod: Voprosy obshchey i chastnoy teorii perevoda.[Language and translation: Questions of general and particular translation theory] – Moskva, Mezhdunarodnyye otnosheniya, 1975.

Yefremova T.F., Sovremennyy tolkovyy slovar russkogo yazyka. [*Modern explanatory dictionary of the Russian language]* – Sankt - Peterburg, Astrel, 2005.

Vlakhov S., Florin S. Neperevodimoye v perevode. [Untranslatable in translation] – M.: Vysshaya shkola, 1986.

Venuti L. The translator's invisibility. – London and New York, Routledge, 1995.

Jeremy M. Introducing translation studies: Theories and applications. Taylor & Francis e-Library, 2010.

Venuti L. The translator's invisibility: A history of translation. – London and New York, Routledge, 2008.

Barsaqbaeva A.B. Audarma negizderi: ohu adistemelik qural.[Fundamentals of translation: educational manual] – Hostanay : 2017.

Qulmanov S. Audarmanıng ozekti maseleleri.[Actual problems of translation] –Almaty: «Palitra-Press» 2015.

Bilalov Sh. Ulttiq Gilim tilin qaliptastiruding ozekti maseleleri.[Actual problems of formating the national science language] –Almaty: Sanat, 1996.

Nedergaard□Larsen B. : Culture□bound problems in subtitling, Perspectives: Studies in Translatology, 1:2, 207-240, 1993.

Mikutyte, J. Realiju Rušys Ir Vertimo Budai. Lietuvos literaturos vert_ju sajunga. [The types of realia and translation methods] Retrieved from the World Wide Web: http://www.llvs.lt/?recensions=29, 2005.

Nusipoqasuli A., Japaruli A. Agash besikten jer besikke deyin. 1-kitap. (Qazaq salt-dasturleri jane onig gilimi negizderi).[From birth to death. Book 1. Kazakh traditions and its scientific basis] – Almatı: Oner 2011.

Aixela, J. F. Culture-Specific Items in Translation. Translation, Power, Subversion, Alvarez, R. and Carmen-Africa Vidal, M (eds.). Clevedon: Multilingual Matters, pp.52–78. 1997.

Venuti, L. The Translation Studies Reader. – London and New York, Routledge, 2000.

Leppihalme R. Translation strategies for realia, in Pirjo Kukkonen and Ritva Hartama-Heinonen (eds.), Mission, vision, strategies and values a celebration of translator training and translation studies in Kouvola, Helsinki: Helsinki University Press, 139-148. 2001.

Ketevan D., Mariam P. Realia as Carriers of National and Historical Overtones. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 4, No. 1, pp. 8-14. doi:10.4304/tpls.4.1.8-14. http://www.academypublication.com /issues/past/tpls/vol04/01/02.pdf. 2014.

http://translatorthoughts.com/2016/05/calque/

Ahmetova A.B. Audarma teoriasy men tazhirbesynyng negizderi (kazakh zhane oris tilderindegi) daris kurisining ohu-adistemelik quraly. [Fundamentals of the theory and practice of translation: in the Kazakh and Russian languages. Educational manual] – Pavlodar: PMPI, 2014.

Baker, M. In Other Words. A Coursebook on Translation. London: Routledge. 1992.

Leppihalme R. Culture Bumps on the translation of allusions. Helsinki: Helsinki University Press, Department of Enlish. 1994.

Әдебиеттер тізімі

Бархударов Л.С.. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. – М.: Международные отношения, 1975.

Ефремова Т.Ф., Современный толковый словарь русского языка. – СПб.: Астрель, 2005.

Влахов С. Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986.

Venuti L. The translator's invisibility. – London and New York, Routledge, 1995.

Jeremy M. Introducing translation studies: Theories and applications. Taylor & Francis e-Library, 2010.

Venuti L. The translator's invisibility: A history of translation. – London and New York, Routledge, 2008.

Барсақбаева А.Б. Аударма негіздері: оқу әдістемелік құрал. – Қостанай : 2017.

Құлманов С. Аударманың өзекті мәселелері. –Алматы: «Palitra-Press» 2015.

Біләлов Ш. Ұлттық ғылым тілін қалыптастырудың өзекті мәселелері. –Алматы: Санат, 1996.

Nedergaard□Larsen B. : Culture□bound problems in subtitling, Perspectives: Studies in Translatology, 1:2, 207-240. 1993.

Mikutyte, J. Realiju Rušys Ir Vertimo Budai. Lietuvos literaturos vert_ju sajunga. Retrieved May 7, 2011 from the World Wide Web: http://www.llvs.lt/?recensions=29. 2005.

Нүсіпоқасұлы А., Жапарұлы Ә. Ағаш бесіктен жер бесікке дейін. 1-кітап. (Қазақ салт-дәстүрлері және оның ғылыми негіздері). – Алматы: Өнер 2011.

Aixela, J. F. Culture-Specific Items in Translation. Translation, Power, Subversion, Alvarez, R. and Carmen-Africa Vidal, M (eds.). Clevedon: Multilingual Matters, pp.52–78. 1997.

Venuti, L. The Translation Studies Reader. – London and New York, Routledge, 2000.

Ketevan D., Mariam P. Realia as Carriers of National and Historical Overtones. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 4, No. 1, pp. 8-14. doi:10.4304/tpls.4.1.8-14. http://www.academypublication.com /issues/past/tpls/vol04/01/02.pdf. 2014.

http://translatorthoughts.com/2016/05/calque/

Ахметова А.Б. Аударма теориясы мен тәжірибесінің негіздері (қазақ және орыс тілдеріндегі) дәріс курсының оқу-әдістемелік құралы.– Павлодар: ПМПИ, 2014.

Baker, M. In Other Words. A Coursebook on Translation. London: Routledge. 1992.

Leppihalme R. Culture Bumps on the translation of allusions. Helsinki: Helsinki University Press, Department of Enlish. 1994.

ҒТАМР 16.41.21

Искакова З.Е.[1], Адилова З.З.[2]

[1]аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zaure.iskakova@kaznu.kz
[2]3 курс студенті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zaituna150299@gmail.com

ХИНДИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ СӘЙКЕСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақалада хинди және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдерді теориялық тұрғыдан салыстыру арқылы фразеологизмдердің мағыналық сәйкестіктері мен ерекшеліктері сараланды. Лингвистикада фразеологияның жалпы мәселелері ұзақ уақыт бойы кеңінен қарастырылды, бірақ олардың бәрі нақты шешім қабылдады деп айту мүмкін емес. Екі байланысты емес тілдердің идиомаларын зерттеу салыстырмалы түрде сирек кездесетін объект болып табылады. Біздің зерттеу тақырыбына келетін болсақ, әдетте хинди және қазақ тілдерін салыстырмалы талдауына арналған жарияланған жұмыс жоқ. Зерттеудің өзектілігі хинди және қазақ тілдерінің фразеологиялық бірліктерінің лексико-семантикалық жіктелуі қарастырылды, байланыс нүктелері және олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктері анықталды.

Жұмыста хинди және қазақ тілдерінде көптеген мәліметтер, екі жақты және түсіндірме сөздіктер, сондай-ақ әдеби шығармалардан үзінділер қолданылған. Кез келген тілдің фразеологизмдер жүйесі осы нақты тілдің иесі болып табылатын белгілі бір халыққа тән әлемнің лингвистикалық бейнесін бейнелейді. Сондықтан, фразеологиялық бірліктер, басқа лексикалық топтарға қарағанда, тілдің лингвистикалық және мәдени ерекшеліктері мен символикасын қамтиды. Бірақ генетикалық шығу тегіне қарамастан әлемнің барлық тілдерінде көрсетілетін жалпы гуманистік идеялар мен принциптер бар.

Түйін сөздер: фразелогизм, тұрақты тіркес, идиома, хинди, қазақ.

Iskakova Z.E.[1], Adilova Z.Z.[2]

[1]Senior lecturer, al-Farabi Kazakh National University
Faculty of Oriental Studies, Department of the Middle East and South Asia,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zaure.iskakova@kaznu.kz
[2]3rd year student, specialty "Foreign Philology: Hindi Language",
Faculty of Oriental Studies, Department of the Middle East and South Asia,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zaituna150299@gmail.com

The Problem of the Conformity of Phraseological Units of Hindi and Kazakh Languages

This scientific work discusses the etymological correspondences and differences in the system of phraseological units of Hindi and Kazakh languages through comparative analysis from scientific and theoretical positions. In linguistics, the general problems of phraseology have been widely considered for a long time, but it cannot be said that all of them have received a specific solution. Basically, the phraseological units of a specific, separately taken language are considered. The study of phraseological units of two unrelated languages is a relatively rare object of research. As for the topic of our research, there is no published work devoted to the comparative analysis of Hindi and Kazakh languages. In the course of the research the lexical and semantic classification of phraseological units of Hindi and Kazakh languages is made, the points of contact and their national and cultural features are revealed. The work used a large number of primary sources in Hindi and Kazakh languages, bilateral and explanatory dictionaries, as well as literary works. In the system of phraseological units of any language reflects the linguistic picture of the world, inherent only to the people – the native speaker of the language. Therefore, phraseological units, like no other lexical group, contain linguistic and cultural features of the language,

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

its specificity and symbolism. But there are also general humanistic ideas and principles, the linguistic design of which is inherent in all languages of the world, regardless of their genetic origin.

Key words: phraseology, stable expression, idiom, Hindi, Kazakh.

Искакова З.Е.[1], Адилова З.З.[2]

[1]ст. преподаватель, факультет востоковедения, кафедра Ближнего Востока и Южной Азии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zaure.iskakova@kaznu.kz

[2]студент 3 курса, специальность «Иностранная филология: язык хинди», факультет востоковедения, кафедра Ближнего Востока и Южной Азии, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: zaituna150299@gmail.com

Проблемы соответствия фразеологизмов хинди и казахского языков

В данной работе рассматриваются этимологические соответствия и различия в системе фразеологизмов хинди и казахского языков посредством сравнительного анализа с научно-теоретических позиций. В лингвистике общие проблемы фразеологии широко рассматриваются в течение долгого времени, но нельзя сказать, что все они получили конкретное решение. В основном, рассматриваются фразеологизмы конкретного, отдельно взятого языка. Изучение фразеологизмов двух неродственных языков – сравнительно редко встречающийся объект исследования. Что касается темы нашего исследования, то вообще нет ни одной опубликованной работы, посвященной сравнительному анализу хинди и казахского языков. В процессе исследования составлена лексико-семантическая классификация фразеологических единиц хинди и казахского языков, выявляются точки соприкосновения и их национально-культурные особенности. В работе использовано большое количество источников на хинди и казахском языках, двусторонние и толковые словари, а также отрывки из литературных произведений. Система фразеологизмов любого языка отражает лингвистическую картину мира, присущую только народу – носителю данного языка. Поэтому фразеологизмы, как никакая другая лексическая группа, заключают в себе лингвокультурологические особенности языка, его специфику и символику. Но есть также общегуманистические идеи и принципы, которые находят свое отражение во всех языках мира независимо от их генетического происхождения.

Ключевые слова: фразеологизм, устойчивое выражение, идиома, хинди, казахский.

Кіріспе

Кез келген тілде көкейге қонымды, көркем, алуан түрлі фразеологизмдер кездеседі. Алуан түрлі фразеологизмдер мен тұрақты тізбектерді халық орынды пайдаланады. Мақалмәтелдермен қатар тұрақты сөз тіркестерін де қастерлей сақтап келеді. Тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті бар және әр халық өзінің ұлттық қасиеттерін ұмытпай, күнделікті өмірде тұрақты қолданады. Сол қасиетке фразеологизмдер де жатады. Кез келген тілдің байлығы туралы айтқанда фразеологизмдерді атап қана қоюға болмайды, яғни біз сөз байлығын зерттейтін тіл білімі саласын лексикология деп атасақ, тұрақты сөз тіркестерін зерттейтін саланы фразеология деп атау әбден орынды. Тілдің байлығын, ұлттық қасиетін, салт-дәстүрін, болмысын, ділін көрсететін үлкен бір сала – фразеологизмдер. Фразеологизмдер біздің тіліміздің бөлінбейтін бір бөлшегі болып табылады. Фразеологизмдерді күнделікті өмірде қолданудың себебі әдеби сөйлеу және айтатын сөзді жұмсақ етіп жеткізу. Фразеологизмдердің өзіне тән мағыналық ерекшеліктері болады.

Фразеологизмдердің жеке сөзден, басқа да ұқсас категориялардан айырмашылығы көп және өте қызық. Түйіндей айтқанда, фразеологизмдердің бірнеше сипаты болады. Біріншісі – тұрақтылық; екіншісі – сөзге күшейтпелі мән үстеу, үшіншісі – тасаланған мағынасы болатындығы. Фразеологизмдерді зерттеудің қиындығы да осында.

Фразеология – тілдегі тұрақты тіркестерді зерттейтін лингвистиканың бір бөлімі. Фразеология, тұтастай алғанда тілде бір немесе бірнеше жазушының тілінде, жеке көркем шығарма тілінде және т.б. тұрақты тіркестер жиынтығы болып табылады. Фразеологияның негізгі бірлігі – бұл тұрақтылық, яғни фразеологизмдік тізбектілік. Бұл қайталанатын тілдік бірлік, екі немесе бірнеше маңызды сөзден тұратын, оның мәні мен құрылымы тұрақты сөздерден тұрады. (Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ., 1997)

Фразеологизм – заманауи фразеологиялық жүйенің негізгі бірлігі, ал бірлік күрделі, көп өлшемді, сөздердің жалпы санынан және әсіресе фразалардан айырмашылығы қиын, сондықтан фразеологизмді фразалардан ажырату қиын. Әртүрлі зерттеушілер фразеологизмнің түсіні-

гін әртүрлі түрде түсіндіреді. Талай жылдарды артқа қалдырып, тілдің ең қажетті фактілерін негізге алып, өзге де ғұламалардың атақты еңбектерін ескере отырып, фразеологизмдер өз алдына бір бөлек лингвистиканың саласы екенін баса атағанымыз дұрыс. Шу дегенде айтатынымыз: фразеологияның сыр-сипатын сөз етіп қозғағанда, оның тіл салаларына, тілдің мағыналық бөлшектеріне ешқандай қатысы жоқ деп ешкім де айтпайды. Тілдің сол бөлшектерінен түбірі айырмасын, бас белгілерін бір сөзбен түйгенде мынадай жайт ескеріледі: 1) мағына тұтастығы (белгілі бір ФБ ішіндегі сөздер бастапқы мағынасынан біржола немесе ішінара жартылай айрылып қалады да, бәрі біріккен тіркес біртұтас мағына береді); 2) тіркес тиянақтылығы (белгілі бір ФБ-нің ішіндегі сөздер бірбірімен тығыз байланысады, олардың орын тәртібі анық және нық болып келеді, барлық жағдайда, яғни, кез келген бір тұтас тіркесу өз қалпын сақтайды); 3) қолдану тиянақтылығы (белгілі бір ФБ әрдайым, ешбір айна-қатесіз, өлеңдегі қайырма тәрізді өзгермей қайталанып қолданылады). Әдетте зерттеушілердің ойынша бұл аталған критерийлердің бірін – басты, шешуші, екіншісін – көмекші не қосымша, үшіншісін – қосалқы, яғни, жалғаушы ретінде атайды. Бірақ та бұл сияқты пайымдаулардың дұрыс-бұрысын атамай-ақ өзіміз басшылыққа алатын, негізгі, ең негізгі принцип аталған үш критерийдің тұтастығын аламыз. Осы үш критерийді бір-бірінен бөліп-жармай, тұтасымен басты негіз еткенде ғана ФБ-нің ерекше белгілерін біле аламыз. Яғни үш критерийді жүйелі түрге салып, фразеологияның негізі ашық, дербес объектісін анықтай отыра салыстырамыз.

Хинди және қазақ фразеологизмдерінің аудару барысындағы сәйкестік мәселесі

Үнді фразеологизмдерін қазақ тіліне аударудың негізгі әдістері келесі екі қарама-қарсы жағдайларды талап етеді: Бірінші жағдай – толық баламалылық. Басқаша айтқанда, семантикасы мен сипаттау әдістерінің бір-бірімен толықтай ұқсас болуы. Бұған фразеологизмдердің аз ғана тобы кіргенімен, тілдерде өздерінің орнын анық ұстанған. Толық баламалылық бірдей тура мағынаны, бірдей грамматикалық форманы, бірдей стилистикалық бейнені, бірдей тура аударманы тұрақты сөз тіркесінің негізіне кіретін бірдей бейнені талап етеді. Мысалы келесі үнді фразеологизмдерінің қазақ тілінде толық баламалары бар: **अपने पाओं पर आप कुल्हाड़ी मारना** – Өз аяғына өзі балта шабу; **आग में घी डालना** – Отқа май тамызу; **मुख खोलना** – Аузын ашу; **मुख दखिाना** – Беті-жүзін көрсету; **जल्दी का काम शैतान का काम** – Асыққан шайтанның ісі; **दांत पीसना** – Тісін қайрау; **आसमान सरि पर उठाना** – Аспанды басына көтеру; **चल बसना** – Дүниеден өту; **पहाड़ टूटना** – Тауды қопару; **समय तांग होना** – Уақыттың тар болуы; **आग लगाना** – Арасына от жағу; **आंखों में धूल झोंकना** – Көзге құм шашу; **आकाश पाताल का अंतर** – Арасы жер мен көктей; **आसमान से गरिना** – Аспаннан түсу; **आकाश से बातें करना** – Аспанмен тілдесу; **कसी के लएि कुआं खोदना** – Біреуге ор қазу; **पांचों उंगलयिां एक से नहीं होती** – Бес саусақ бірдей емес; **मुंह में लेना** – Аузына алу; **मुंह से नकिल जाना** – Аузынан шығып кету; **कहना से करना कठनि** – Айту оңай, істеу қиын; **आंख दौरान** – Көз жүгірту; **अपने पैरों पर खड़ा होना** – Өз аяғына тұру; **ज़बन तलवार से ज़्यादा तेज है** – Тіл пышақтан өткір; **आंखें बंद होना** – Көз жұму (өлу); **आंख होना** – Көзі түсу; **मौत के मुख से खींचना** – Өлім аузынан құтқару; **मुख से दुध कि गांधी आना** – Аузынан ана сүті кетпеген; **दूर से सलाम करना** – Алыстан сәлемдесу; **द्वार खुला होना** – Есік ашық болу.

Сонымен бірге, бірдей мағыналы, бірақ лексикалық компоненттерінде айырмашылықтары бар фразеологизмдер жартылай баламалы фразеологизмдер болып есептелінеді, өйткені аудармашы үшін бұл жағдайда басты мақсат – мазмұнды дұрыс жеткізу болып табылады. Мысалы, **एक तीर से दो शकिार** – Екі қоянды бір оқпен ату, **कुछ नहीं से थैला भला, नहीं मामा से खाना, मामा अच्छा** – Қанағат қарын тойғызар; **अल्लाह को प्यार होना** – Жақсы құдайға да керек; **नाम बड़े दर्शन छोटे** – Атына заты сай болмау; **एक तंदुरुस्ती नजरि हमित** – Денсаулық – зор байлық; **अपने कएि का फल पाना** – Не ексең, соны орасың; **अपनी गली में कुत्ता शेर** – Өзге елде сұлтан болғанша, Өз еліңде ұлтан бол;

Бірегей образды негіз болмаған жағдайда аналогтар пайдаланылады: **घर की खाद की चोरी का गुड़ मीठा** – Қолда барда алтынның қадірі жоқ; **आदमी दो दनि का मेहमान है** – Адам бұл дүниеге қонақ; **बनि सेवा मेवा मलिता नहीं** – Еңбексіз өнбек жоқ; **हथेली पर दही नहीं जमता** – Игіліктің ерте кеші жоқ; **एक सड़ी मछली सारे तालाब को गांधी कर देती है** – Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді; **घर घोडा नकस मोल** – Мал семізі күзде, Дос адалы түзде белгілі; **ऊंची दुकान फीका पकवान** – Айдағаны бес ешкі, ысқырығы жер жарады; **बनि आग के धुन नहीं होता** – Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды; **अकेला चना भाड़ नहीं फोड़ सकता** – Жалғыздың үні шықпас, Жаяудың

шаңы шықпас; (**सत्य पराकाष् सन्हि** “**मुहावरे एवं लोकतंत्र” नई दल्ली**, 2001).

Екінші жағдай – баламасыздық. Бұл аудару үрдісінде салыстырылып жатқан мәдениеттерде қандай да бір түсініктердің сәйкес келмеуі себебінен туындайтын қиындық. Дегенмен, нақ осы айырмашылықта бір халықты басқадан ерекшелендіретін, белгілі бір халықтың өзіндік шыны ұлттық болмысы жасырын жатады. Баламасыз тұрақты сөз тіркестерін аудару кезіндегі мәселелерді шешу барысында аудармашыға ерекше назар аударып, білімнің үлкен қорымен қатар, өзінің туған мәдениетін өте жақсы біліп, түсінумен бірге басқаныкін де білген абзал.

Басқа тілде жоқ, бірақ қарапайым образ немесе тіпті образсыз берілген фразеологизмдер үшін *тікелей аударма* немесе *калькалау* оңай және қауіпсіз амал болып табылады. Фразеологиялық калька – тілдің фразеологиялық қорын байыту амалдарының бірі болып келеді.

Суреттелген немесе *түсіндірілген* аударма. Аударманың бұл тәсілінің негізі фразеологизмдерді еркін сөз тіркестермен немесе жай сөздермен аудару. Аударманың бұл түрінде түсініксіз образдарды талдаған кезде ритмнің, үндесудің және форманың қысқалығы тіпті жоғалып кетеді, бұл орайда қоғамдық мәдени, тарихи және ұлттық ерекшеліктерге толықтай түсініктеме беру қажеттілігі туындайды, сондықтан аудармашыға энциклопедиялық білім қажет болады.

Фразеологизмдерді аудару барысында ұлттық мәдениетке және әрбір халыққа тән ұлттық өзгешеліктерге байланысты салыстырылып отырған мәдениеттер арасында туындайтын маңызды ерекшеліктер мен шиеленістерді байқаймыз. Яғни әр түрлі халықтардың ұлттық өзгешеліктері солардың тілдеріндегі фразеологизмдер арқылы көрінеді (мысалы, үнділіктердің және қазақ халқының даналығы, шыдамдылығы, момындылығы және батылдығы).

Төменде фразеологиялық түйдек (идиом) және фразеологиялық тіркес (идиом емес фразалар) категориялары толығырақ түсіндіріледі.

Фразеологизмдердің ерекшелігіне байланысты мынадай бір сұрақ туады: ФБ-ге тән семантикалық өзгешеліктің мәнісі неде? Бұл мәселе жайлы толық тоқтам басқа тілдердің фактілерін толық қамтудан туындайды. Жалпылай айтқанда, ФБ-лердің (соның ішінде әсіресе идиомалар) мағынасы тарихи тұрғыдан алғанда өз құрамындағы компоненттерге ешқандай даусыз апаратынына күмән туғызбайды. Бұл пайымдау бір түрлі көрінуі де мүмкін, бірақ басқаша тұжырым, топшылауға жол жоқ. Фразеологиялық мағына тіл жүйесінен бөлек кететін түсінік емес. Оның сырын, жасалу төркінін сол бұрынғы тіл құбылыстарының ішінен іздеу қажет. Сөз қолданыстарының пайда болу себебін тілдің өзінің заңдарынан, яғни экстралингвистикалық факторлардан қарастыру керек. Фразеологиялық түйдек мағынасының төркінін тану анағұрлым қиын. ФБ-лердің (яғни идиомдардың да) бірден пайда бола қоймағаны, заман өзгерген сайын бірте-бірте барып қалыптасқаны, тұрақты еркін тіркестердің негізінде жасалғаны ешбір күмән келтірмейді. Олар сол уақыттағы нақты өмір шындығына, халықтың байырғы кездегі ұғымына, ой-санасына дәл келуі де сөзсіз. Қоғамдық факторларға, тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты белгілі бір сөз тіркесінің негізгі, тікелей мағынасы мен туынды, бейнелі мағынасы ауыс-түйіс өзгеріп отырған. Хронологиялық жалғас болсын, болмасын, туынды мағына, яғни фразеологиялық мағына екінші кезекте бертін келе өрбіген. Осыдан келіп, идиомдардың және басқа да тұрақты тізбектердің тілде өмір сүруі – олардың экспрессив қызмет атқаруына тікелей байланысты деген қорытынды туады.

Осы тұста айтар тағы бір жайт бар. Туынды мән-мағына негізгі ұғымнан келіп шығуының түрлі жолы бар. Бірде тізбек ішіндегі сөздің семантикасы өзге қолданысқа еніп, тасалана өзгерсе, бірде сол нақтылы ФБ-нің өзінде тұрып-ақ қосымша арқылы (деривация түрде) өзгеріп отырады: ал кей уақыт белгілі бір мағына екінші бір ұғымға қарама-қарсы келуінен барып туындайды.

Сөздердің фразеологиялық түйдек тобы болсын, фразеологиялық тіркес тобы болсын, екеуіне де ортақ қасиет – тиянақтылық. Бұл екеуінің де компоненттері өзара бекем орынға, белгілі тәртіпке ие болуы шарт; компоненттер бөтен сөздерге жанаспай, олардан бойын аулақ салып, өзінің арнаулы сөздерімен үйірлес келеді. Фразеологиялық түйдек пен фразеологиялық тіркестер тілдегі қолданылу сәтіне қарай бағзы уақыт бірінің орнына бірі жүріп, ауысып отырады. Бұл екеуінің кей ретте шегін белгілеп, ажыратып алудың өзі қиын. Мәселен: «**ज़मीन दखिाना**»; «**झपट पड़ना**» (күлін көкке ұшырды, жермен-жексен болды), «**ख़ुशी से फूल उठना**», **दलि बाग-बाग होना** (жерден жеті қоян тауып алғандай қуанды), «**कलेजा खाना,करने की तरह चुभना**» (салы суға кетіп отыр, санын соғып қалды, бармағын шайнап қалды), «**कलेजा कांपना**», “**प्राण सूखना**” (төбе шашы тік тұрды) деген тізбектердің бәрі де бейнелі (дәлірек айтқанда, туынды) мағынаға ие болып тұр. (**ओम परकाश गुप्त करत “मुहावरा-ममिानसा, दल्ली**, 2014)

Егерде фразеологиялық түйдек, фразеологиялық тіркес сөздер «трансформация» өзгерістері нәтижесінде пайда болады десек, осыдан туар тағы бір ерекшелікті байқаймыз. Ол – ФБ-лерді өзге (құрылымы бөлек) тілге аудару мәселесі. Бұл жөніндегі практикада белгілі бір сөйлем ішіндегі сөздің алдымен лексикалық мағынасын есте тұтамыз. Осы тұрғыдан пайымдасақ, балама (эквивалент) деген мен теңдес (адекват) дегеннің ара салмағын ажырата қарау мақұл. Мәселен, «**हाथ पर रखना बैठकर**» сияқтыны екі қолын қусырып отыру деп аударуды әркім-ақ қолдайтын болар. Осы ізбен «**हाथी को भी न देखना**» дегенді **көрмес пілді де көрмес** демей, **көрмес түйені де көрмес** деген анағұрлым ұтымды емес пе? Олай болса, «**राई का पर्वत बनाना**» немесе «**तिल से तार बनाना**» дегенді **түймедейді түйедей ету** десек, кім күмән келтіреді?

Сан алуан тізбектер нақты қолдану ретіне қарай бірде фразеологизм, бірде еркін тіркес реңкінде келе береді. Мысалы, «**आंख रखना**» – көз қырын салды деген тіркесті сөз ішінде «**उसने कभी कभी आंख रखना**» (ауық-ауық көз қырын салып қойып отырды) дейтін болсақ, еркін тіркес болады да, «**मेरे बेटा पर आंख रखो**» (балама көз қырыңды сала жүр) десек, тұрақты тіркес боп шығады. Сол сияқты «**आंसु बहाना**» дегеннің тура мағынасы «көзінен жас ақты» болса, ауыс мағынасы – «қасірет шекті», «опық жеді» деген сияқты ауыс мағыналары бар.

Еркін тіркестер үнемі экспрессив мағына бере бермейді. Белгілі бір тізбектің әрбір мүшесі кез келген басқа бір сөзбен емін-еркін жалғаса келе, әр алуан лексика-грамматикалық тұлғаларға ие болады. Басқаша айтқанда, еркін тіркес сөйлеу процесінде қатаң меже дегенді білмейді. Өз маңындағы басқа сөздермен қарым-қатынасқа түсіп, лексика-семантикалық және стилистикалық тұрғыдан жаңғырып отырады. Тұрақты тіркес ішіндегі сөздер бұлайша «еркін» қимылдай алмайды; сөздің лексика-грамматикалық өрісі «табиғаты жалқы» тіркеске тәуелді болады. Сөз тізбектері өзгеше бір лексика-грамматикалық «қалыпқа» түсіп, осы тұлғада тұрып қана белгілі бір семантика-стилистикалық қызмет атқарады. Алайда семантика-стилистикалық жағы «жіліктің майлы басы» екен деп тұжырым жасауға болмайды. Тұрақты сөз тіркесінің грамматикалық тұлғасы мен дыбысталу жағына мән бермеу әбестік болар еді. Бұлардың бәрі де өзара бір-бірімен байланысқан, бірінсіз екіншісі өмір сүре алмайтын құбылыстар.

Қазіргі заманғы тіл білімі, жоғарыда айтылып кеткендей, «лингвомәдениеттану» атты жаңа саланы белсенді түрде қарастыруда. Бұл салада тіл тек қана байланыс құралы ретінде ғана емес, сонымен бірге ұлттың мәдени коды ретінде қарастырылады. Егер тілдік бірлікте мәдени ақпарат болса, онда екі семиотикалық жүйені (тіл мен мәдениет) байланыстыратын және олардың өзара байланысын суреттеуге негіз болатын категория қажет. В.Н. Телияның пікірінше, ол мәдени коннотация (бұл терминді ол 1993 ж. енгізген). Мәдени коннотация – бұл мағынаның денотативті түрде негізделген аспектілерін мәдениет категориясында талдау.

Екіншілік атауда негізгі мағынаны түсіндірудің әр халық үшін айрықша бейнелі – ұқсату механизмі болады. Мысалы, егер қазақ халқында қой момындықты, жасқаншақтық пен ұялшақтықты білдіріп, яғни қойдан жуас мал болмайды. Сондықтан, момын, жуас кісі туралы «Қой аузынан шөп алмас» десе, хинди тілінде де сол қасиеттерді білдіріп «**भेड़ बना लेना**» деген фразеологизмде бейнеленген, ал ақымақтық маймыл, түйе және ұлумен байланысты фразеологизмдерде көрініс тапқан, мысалы, «**बन्दर के हाथ आईना**» (тура ауд. маймылдың қолына айна түсу) немесе «**बन्दक्यने अदरक का स्वाद**» (тура ауд. маймыл зімбірдің дәмін қайдан білсін) екеуінің де мағынасы, ақымақ адамның қолына бағалы заттың түсуі, бірақ оны қалай қолдану керек екендігін білмеуі.» **बन्दर को मिली हल्दी की गांठ पंसारी बन बैठा**» (тура ауд. маймылдың қолына куркуманың бөлігі түсіп, өзін дүкенші сезінуі) бұл мақал кішкентай ғана нәрсе тауып, өзін бай деп ойлайтын адамдарға айтылады. **बन्दर बाँट** (тура ауд. маймылдық үлес) қатысы бар, делдал адамның бәрін өзі жеп кету түрі. Түйеге және ұлуға байланысты « **ऊंट के ऊंटरना**» (маг. ақымақ, ақылсыз болу); « **उल्लू बनाना**» (маг. ақымақ болу), « **उल्लू की दुम फाख्ता**» (ақымақ адам) және т.б. Сондықтан да, коннотативті мағынадағы ерекшеліктер, біріншіден әр түрлі халықтың өзіне тән мәдени этнографиялық ерекшеліктермен түсіндіріледі. (**बद्रीनाथ कापुर "लोकभारती मुखविश कोश", नई दिल्ली**, 1979)

Мысалы, бір жануарды әр түрлі ұлттар жоғарыда келтірілгендей әрқилы қасиеттермен баламалауы мүмкін. Екіншіден, табиғи-климаттық (экологиялық) жағдайлардың ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Бір тілден екінші тілге аудару үрдісі кезінде осы ерекшеліктерді ойдан шығармай, парапар баламаларды таңдау қажет.

Қалыптасу ерекшеліктеріне қарай фразалық түйдектерді мынандай түрлерге бөлуге болады. Біріншісі – құрамындағы сөздерді жеке алғанда

әдеби тілде кездесетін фразалық түйдектер. Оған мысал ретінде «**मुख खराब होना**» – бұлды сатпайы болу (артық сөйлеу), «**आंग आंग दलिना होगा**» – айшығы айналып жүру (шаршап, тозып жүру), «**घसिा पसिा**» – ақ үйлі болып кету (азып-тозып кету), «**हुकुम चलाना**» – жедел беру (нұсқау беру), «**सांप के मुख में पड़ना**» – мелшесінен сүзу (белшесінен бату). Екінші түрі – құрамында әдеби тілде кездеспейтін сөздері бар фразалық түйдектер: «**चपुपा चपुपा छान डालना**» (жақсылап тіміскілеу), «**चाटते बातते लाराना**» (шағыстыру); қазақ тілінде маш болып істеу (бірлесіп істеу), пыш болу (қатып, семіп қалу), шұрқан салу (шатақ шығару).

Жоғарыда айтылған критерийлерге сүйене, немесе, тіпті, табан тірей отырып, бүкіл қазақ тілі мен хинди тілі құрамындағы ФБ құбылыстарын ең негізгі үлкен екі арнаға бөлеміз. Оның біріншісі фразеологиялық түйдектер, екіншісі фразеологиялық тіркестер деп аталады. Бұл топтарды дәстүрлі термин атауларына сай түсіндіретін болсақ, фразеологиялық түйдекке идиом сипатындағы фразеологизмдерді жатқызамыз.

Хинди тілі мен қазақ тілдерінде, барлық басқа тілдердегі сияқты, фразеологиялық түйдек емес (идиом емес), фразеологизмдер өте көп. Бұлар да идиом секілді орын тәртібі жағынан тұрақты. Бірақ, мағыналық тасалану, тасаланбауы, яғни құрамындағы сөздері өзінің тура мағынасын сақтауы, сақтамауы жағынан фразеологиялық түйдектің фразеологиялық тіркестен елеулі айырмасы бар.

Бұл екеуі де белгілі сөз тізбектері: түйдек тобындағы сөздер өзінің жеке тұрғандағы негізгі мағынасынан айрылып қалады да, өзара жымдасып, бір ғана негізгі фразалық мағынаны білдіреді. Басқаша айтқанда, түйдек ішіндегі компоненттер өзінің бастапқы лексикалық сипаты мен семантикалық қасиетін жоғалтады да, сырт сиқын ғана сақтайды. Сөйтіп, оның компоненттері ширала келе, негізгі бір кесек, фразеологиялық бірлік тұрпатында болады. Синтаксистік қызметі де – бір тұтас: көбіне дерлік, сөйлемнің нақтылы бір ғана мүшесі дәрежесінде жұмсалады.

Сонымен, фразеологиялық түйдекке (идиом) мына тәрізді фразеологизмдер жатады: Жаны күйді, ит арқасы қиянда, талағының биті бар, жүрегінің түгі бар, жүрек жұтқан т.б. Хинди тіліндегі «**अक्श के तारे तोडना**» (мағынасы мүмкін емес іс жасау), «**दलि थोंक कार**» (мағынасы ерлікпен, батылдықпен); «**शैतान का कान काटना**» (мағынасы өте қу, пысық болу); «**हवा हो जाना**» (мағынасы қашып кету); «**पेट में चूहे कूदना**» (мағынасы қарны ашу); «**उलुटी गंगा बहाना**» (қырсық іс жасау), т.б. сияқты фразеологизмдер де фразеологиялық түйдек қатарына кіреді. (**अशोक कौशकि ग्नेश शर्मा "मुहावरा लोकोकतिकोश", दलि्ली**, 1990)

Қорытынды

Сөздің қысқасы, бұл жайлы проблемалар қыруар. Филологтардың назарынан тыс қалмайтын мәселе – осы аудару принциптері мен практикасы. Қорыта айтқанда, тиянақты тізбек әрдайым фразеологизм бола бермейді, ал фразеологизм тиянақты тізбек болмасқа шарасы жоқ.

Сайып келгенде айтарымыз, тиянақты тіркестер (фразеологизмдер) – тіл ішінде өз заңдылықтарына сәйкес өмір сүретін айрықша категория. Олардың әр алуан ірілі-ұсақты ерекшеліктері мен айырым белгілерін саралай зерттейтін дербес пән – фразеология.

Фразеологизмдер – тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі. Өзінің көнелену жағынан да, тұлға, мағына тұрақтылығы жағынан да, стиль жағынан да оларға тән ерекшеліктер бар.

Фразеологиялық сәйкестіктерді зерттеу үлкен тәжірибелік қызығушылықпен ерекшеленеді. Фразеологиялық бірліктер немесе фразеологизмдер деп әдетте тұрақты сөз тіркестерін, яғни идиомалар, мақал-мәтелдер және басқа да ауыспалы мағыналы сөз тіркестерін айтамыз. Вербальды қарым-қатынас кезінде фразеологизмдердің рөлі зор, өйткені олар белгілі бір ақпаратты жеткізіп қана қоймай, сонымен қатар рецептордың сезіміне және ой-қиялына әсер етеді. Көптеген авторлар мен шешендер өз шығармашылық мәтіндерін күткен нәтижеге жету мақсатында осындай құралдармен қанықтырады. Бұл әсерді аудармада да сақтау дұрыс екендігі мәлім, фразеологизмдерді тиісті түрде аудармаға түсіру аудармашының басты мақсаттарының бірі болып саналады. Фразеологиялық бірліктерді аудару барысы біршама қиындықтармен байланысты, сондықтан аудармашы фразеологиялық сәйкестіктердің басты түрлерін және оларды қолданудың негізгі әдістерін білуі қажет. Әр тілдің заңдары, өзіне лайық ерекшеліктері бар; оларды зерттейтін фонетика, морфология, синтаксис, лексика, семасиология тәрізді тараулары бар. Фразеологизмдер бұрынды-соңды еңбектерде, көбіне, осы лексика тұрғысынан зерттеліп келгенін диплом жұмысында атап кеттік. Соның өзінде де екі тілді сөздіктерде иллю-

страция ретінде сөз болды. Басқаша айтқанда, «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбектегі қыруар фактілердің кейбірі оқулықтарда т.б. мысал ретінде ғана жол-жөнекей айтылып келді. Революциядан бұрынғы, революциядан кейінгі қырқыншы жылдарға дейін тиянақты сөз топтары, тіпті түркология көлемінде де зерттеушілердің арнаулы теориялық объектісі болған жоқ-ты. Кейінгі 10-15 жыл ішінде түркі тілдерінде фразеология проблемалары жанжақты тексеріліп, тың ойлар ғылыми жұртшылық талқысына түсуде. Бұдан тысқары құрылымы бөлек өзге тілдер жайында келелі концепциялар кездеседі. Хинди және қазақ тілдерінде әртүрлі фразеологизмдер сан алуан және екі тілде де баламасы бар фразеологизмдерді тура мағынасында аударуға, ал тура баламасы жоқ фразеологизмдерді аналогтар арқылы жеткізуге болады. Хинди тілінде фразеологизмдер тура қазақ тіліндегі сияқты күнделікті өмірде жиі қолданылады. Хинди және қазақ тілдері фразеологиялық қорға өте бай тілдердің қатарына кіреді. Тіл білімінде фразеологияны зерттеу өте маңызды, әрі қажетті. Оларды зерттеп, топтастыру шет тілдерін меңгерушілер үшін аса маңызды көмек екендігі рас. Тілдің ұлттық ерекшелігі мен халықтық тәжірибе тұрақты сөз тіркесінде жарқын және тікелей көрініс табады. Бір тілдің тұрақты сөз тіркестерінің семантикасындағы ұлттық қасиеттерді айқындау бұл тұрақты сөз тіркесін басқа тілдегі аналогтармен салыстыру арқылы ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Екі тілдегі тұрақты сөз тіркестеріндегі ортақ белгілерді табу мәдени тілдік өзгешелікті түсінуді жеңілдетеді. Хинди тілі материалдарын зерттеу қорытындысы бойынша тілдің өзіне лайық ұлттық қасиеті оның барлық тарауларынан байқалатыны мәлім. Екі тілдің фразеологиялық қорын зерттей келе, тіл қазынасына жататын қат-қабат тіркес, тізбектерді халық орынды пайдаланатынына көзіміз жетті. Оларды салыстыра қарастыру арқылы әр мәдениеттің өз ерекшелігі мен қасиетін ажыратуға болады.

Әдебиеттер

Ахметжанова Ф.Р., Дүсіпбаева Қ.С. Қасиетті сандар қатысқан қазақ ескіліктері. – Өскемен, Ғылыми басылым, 2001, – 12 б.

Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997, –186 б.

«Жетісу» газеті, №16, №22, № 25

Кеңесбаев І.К. Қазақ тіл білімі. – Алматы: Ғылым, 1977, 112-133 б.

Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің идиомдары мен фразалары туралы. – Алматы: Ғылым, 1946, 1-4 бет.

Смағұлова Г.Н. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: Санат, 1996, 4 бет

Уәлиев Н. Тілтаным // «Айқын», №12, 02.03.2007

Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Наука, 1963. – 208 с.

Бреус Е.В. Основы теории и практики перевода с русского на английский. – М., 1964.

Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке (сборник статей и материалов). – М-Л.:, 1947, Вып. 3. – С. 348-356.

Львовская З.Д. Теоретические проблемы перевода. – М., 1986. – С. 81-82.

Телия В.Н. Русская фразеология. – М., 1996.

Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – С. 288.

Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М., 1985. – С. 160.

Швейцер А.Д. Теория перевода статус, проблемы, аспекты. – М., 1988. – С. 114.

Kailash Nath Seth, B.K. Chaturvedi “Gods and Goddesses of India”, Delhi, DPB, 2000

Sitansu S. Chakravarti “Hinduism. A way of life ”, Motilal BP, Delhi, 2001

“English-Hindi Dictionary”, Bhagavat,Delhi, 2002

सत्य पराकाष् सन्हि “मुहावरे एवं लोकतंत्र” नई दल्लिी, 2001

ओम परकाश गुप्त करतं “मुहावरा-ममिानसा, दल्लिी, 2014

प्रतभिा अग्रवाल करतं “हदिी मुहावरे”, दल्लिी, 1972

बद्रीनाथ कापुर “लोकभारती मुखविाश कोश”, नई दल्लिी, 1979

अशोक कौशकि ग्नेश शर्मा “मुहावरा लोकोकतं कोश”, दल्लिी, 1990

तानसुखरम गुप्त “सुर्य हदिी व्याकरण”, दल्लिी 1994, भाग-3

स्वामं विविकानंद “हनिदुजम, मद्रास, 1976

References

Akhmetzhanova F.R. Dusypbaeva K.S. Kasietty sozder katyskan kazak eskylikteri, [Kazakh legends with sacred numbers] Oskemen, Gylymi basylym, 2001,112 bet.

Bolganbayev.A,Kaliuly G. Kazirgi kazak tilinin leksikologiyasi men phraselogiyasi, [Lexicology of modern Kazakh language phraseology] Almaty, Sanat, 1997,186 bet

«Zhetisy» gazeti, №16, №22, № 25

Kenesbaev I.K. Kazak til bilimi, Almaty,Gylym,1977,112-113 better.

Kenesbaev I.K. Kazak tilinin idiomdary men phrazalary turaly, [About the idioms and phrases of the Kazakh language] Almaty, Gylym,1946 1-4 bet.

Smagulova G.N. Phraseologyzmderdin varianttiligy, [Varieties of phraseology]Almaty, Sanat, 1996

Ualiev N. Tiltanym, Ajkyn gazetindegi makala, №12, 02.03.2007

Amosova N.N. Basics of English phraseology, L. Nauka, 1963, 208 p.

Breus E.V. Fundamentals of translation theory and practice in Russian, Moscow 1964

Vinogradov V.V. Basic concepts of phraseological units in the Russian language (collection and materials), M-Л., 1947, 348-356 p.

Lviv 3.D. Theoretical problems of translation. M., 1986. 81-82 p.

Telia V.N. Russian phraseology M., 1996.

Telia V.N. Type of language meanings. For further information, please refer to M .: Science, 1981, p. 288.

Shanskii N.M. Phraseology of the modern Russian language M., 1985,160 стр.

Schweizer A.D. Theory of translation of the status, problems, aspect M., 1988, 114 p.

Kailash Nath Seth, B.K. Chaturvedi “Gods and Goddesses of India”, Delhi, DPB, 2000

Sitansu S. Chakravarti “Hinduism. A way of life “, Motilal BP, Delhi, 2001

“English-Hindi Dictionary”, Bhagavat, Delhi, 2002

Satya Prakash Singh «Muhavre evam loktantra» Naii Dilli,2001

Om Prakash Gupt Krati «Muhavra-mimansa»,Dilli,2014

Pratibha Agraval Kriti «Hindi muhavre»,Dilli 1972

Badrinath Kapur «Lokbharti mukhivasha kosh»,Dilli, 1979

Ashok Koushik Ganesh Sharm «Muhavre lokokti kosh»,Dilli, 1990

Tansukhram Gupt «Surya hindi vyakran»,Dilli, 1994,bhag-3

Svami Vivekananda «Hinduism»,Madras, 1976

ҒТАМР 16.31.41

Оразбаева М.Қ.[1], Есбосынов Е.З.[2]

[1]2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан,
Алматы қ., e-mail: meryert_.95@mail.ru
[2]ф.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан,
Алматы қ., e-mail:ergaliesb@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ АУДАРУ БАРЫСЫНДА КЕЗДЕСЕТІН РЕАЛИЙЛЕРДІҢ КӨРІНІСІ

Аударманың қай саласы болмасын, мысалы, көркем аударма, ілеспе аударма, ғылыми аударма, жарнама аудармасы белгілі бір ұстаным мен постулаттарға бағынатын, сонымен қатар аудармашының жеке шығармашылық ерекшелігін де қаперге алатын күрделі шығармашылық туынды ретінде танылады. Ал көркем аударманың халықтың рухани дүниетанымымен, болмыс-тіршілігімен астарласа байланысып жататыны тағы бар. Себебі көркем аударма – көркем әдебиет жанрын басқа тілде баяндайтын аударма түрі, өз алдына басыбайлы жеке шығармашылық еңбек. Ол әлемді мәдени және тілдік тұрғыда меңгерудің көркемдік құралы, адамзаттың ой-санасының, білім-танымының әмбебап және заманауи көрінісі. Аудама ісі – теориялық негізі бар, әдеби және тілдік міндеттерді шешуге бейім ғылым саласының бірі. Ал көркем шығарма аудармасы дегеніміз түпнұсқалық шығарманың көркемдік рухын басқа тілде дәл, сәйкес, шынайы, сапалы жеткізе білу өнері, шығармашылық белестің бір көрінісі.

Аударма барысында, әсіресе көркем аудармада кездесетін күрделі мәселелердің бірі – реалийлердің көрінісі мен олардың образдық түр-түсі мен көркемдік сомдалуы. Реалийлер – «өмір, мәдениет, тарихи дәуір, әлеуметтік жүйе, мемлекеттік құрылым, яғни бір ұлттың өзіндік ерекшелігі, оның басқа ұлттардан өзгешелігінің» бір түрі ретінде де танылады.

Мақаламызда Бердібек Соқпақбаевтың қазақ тілінде жазылған «Менің атым Қожа» повесінің түрік және орыс тілдеріне аударылған нұсқаларынан реалий көрінісін аудару мәселесі қарастырылып, реалия ұғымының лингвистер мен аудармашылар тарапынан ұсынылған кейбір топшылаулары мен ұсыныстарын қарастырып саралауға талпыныс жасадық.

Түйін сөздер: аударма теориясы, реалия көріністері, Бердібек Соқпақбаев, балалар әдебиеті, Менің атым – Қожа.

Orazbayeva M.K.[1], Esbosynov E.Z.[2]

[1]2nd year MA student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan,
Almaty, e-mail: meryert_.95@mail.ru
[2]Ph.D, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan,
Almaty, e-mail: ergaliesb@mail.ru

Reflection of the realities in the translation of fiction

Regardless of what a translation is, for example, literary translation, simultaneous translation, scientific translation, translation is recognized as a complex creative work, subject to certain positions and postulates, as well as the translator's personality. It is also true that fiction is primarily associated with the spiritual world view and way of life of people. Because literary translation is a kind of translation, which is a genre of fiction in another language, self-motivated creative work. It is an artistic tool for cultural and linguistic study of the world, a universal and modern manifestation of human thought, knowledge and understanding. Folk science is a theoretical basis, one of the fields of science capable of solving literary and linguistic problems. And the translation of an artwork is a kind of artistic expression, which is the mastery of the artistic spirit of the original work in another language, accurate, true, qualitative.

One of the most difficult problems in translation, especially in literary translations, is the emergence of realities and artistic composition. Realities are also known as "life, culture, historical epoch, social

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

system, state structure, that is, the uniqueness of one nation, its uniqueness for peoples". The article provides a story by Berdibek Sokpakbayev written in Kazakh "My name is Skin" translated into Turkish and Russian, the question of reality in translation, the concept of reality, the views of linguists and translators, some of the assumptions made in an attempt to analyze and consider the proposals.

Key words: translation theory, realities, Berdybek Sokpakbayev, children's literature, My name is Kozha.

Оразбаева М.К.[1], Есбосынов Е.З.[2]

[1]магистрант 2-го курса, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: meryert_.95@mail.ru

[2]к.ф.н., доцент, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: ergaliesb@mail.ru

Отражение реалий в переводе художественной литературы

Независимо от того, что такое перевод, например художественный перевод, синхронный перевод, научный перевод, он признается сложной творческой работой, подчиненной определенным позициям и постулатам, а также индивидуальности переводчика. Верно и то, что художественная литература в первую очередь связана с духовным мировоззрением и образом жизни людей. Потому что художественный перевод – это своего рода перевод, который является жанром художественной литературы на другом языке, самомотивирующейся творческой работой. Это художественный инструмент культурного и лингвистического изучения мира, универсального и современного проявления человеческой мысли, знаний и понимания. Народная наука – теоретическая основа, одна из областей науки, способная решать литературные и языковые проблемы. И перевод художественной работы – это своего рода художественное выражение, которое является овладением художественным духом оригинальной работы на другом языке, точном, истинном, качественном.

Одной из самых сложных проблем в переводе, особенно в художественных переводах, является появление реалий и художественная композиция. Реалии также известны как «жизнь, культура, историческая эпоха, социальная система, государственная структура, то есть уникальность одной нации, ее уникальность для народов».

В статье анализируется повесть Бердибека Сокпакбаева, написаная на казахском языке, «Меня зовут Кожа», переведеная на турецкий и русский языки, с точки зрения вопроса реалии в переводе. Исследуются взгляды лингвистов и переводчиков, сделаны попытки проанализировать и рассмотреть предложения.

Ключевые слова: теория перевода, реалии, Бердыбек Сокпакбаев, детская литература, Меня зовут Кожа.

Кіріспе

Көркем шығарма әлем әдебиетіне енуі аударусыз мүмкін болмаған және аударма түпнұсқасыз болмайды. Сондықтан бұл екі әдеби құбылыс бір ғана қатынаста тұруға міндетті. Аударма проблемалары өзекті мәселелердің бірі. Қандай халық болмасын терең мағыналы туындыларын аудару қазіргі кездегі сұранысқа ие істердің бірі екендігі мәлім. Түпнұсқада қандай да бір ұлттың ақынының туындысы болса, ұлттық сипаты барынша нақты, беделді болса, ондай жағдайда оны басқа тілге аудару, аудармашыдан үлкен жауапкершілікпен қатар талантты да талап етеді. Сонымен бірге аудармашылық өнер біліктілікті, тәжірибені, білімді талап етеді. Аударма – ұлтаралық және мәдениетаралық байланыстың бір түрі.

Аудармашының негізгі міндеті – оқырманға түпнұсқаның мазмұнын қарапайым әрі түсінікті жеткізіп, жұмысын жеңілдету болып табылады.

Аударма – бір тілдегі мазмұнды екінші бір тілге нақты, толық қайталап түсіндіріп беретін тілдік қимыл. Тіл ғалымдарының деректерін негізге ала отырып, әлемде 2796 тілдің бар екенін ескере отырып, аударманың соншалықты маңызды екенін білеміз. Аударма әрдайым қоғам, қауым, ұлттар арасында тәжірибе алмасу құралы. Аударма сөйлем, көркем-әдебиет, ғылымдарының ажырамас бір бөлшегі болып табылады. Сонымен қатар, ұлттарды рухани жағынан дамытудың күшті құралы іспеттес. Аударма ұлтаралық мәдениеттің бір саласы, ұлттар арасындағы үзілмейтін үрдістің бірі. Адамдар аударма арқылы бір-бірімен қарым-қатынаста болады.

Материалдар мен ғылыми тәсілдер

Мақалада 30-дан асатын дереккөздерді қолданылған, ондағы материалдар мұқият сарап-

таудан өткізілді. Ғылыми еңбектерге жүргізілген талдаулардың нәтижесінде іріктелді, контент-сараптаудан өткен мәліметтер қорытынды тұжырым жасауға қолданылды. Қазақ және түрік тілдерінде салыстырмалы түрде реалийлердің семантикалық құрылымы мен топтастырылуы жан-жақты зерттелді.

Жұмыстың мақсаты: қазақ-түрік тілдеріндегі реалийлердің лексика-семантикалық құрылымының қалыптасуы мен жасалу жолдарын салыстырмалы түрде анықтау және сипаттау. Аталмыш мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

– Қазақ-түрік тілдеріндегі реалийлердің лексика-семантикалық сипатын талдау;

– Қазақ және түрік тілдеріндегі реалийлердің жасалу ерекшеліктерін ашып көрсету;

– Екі тілдегі реалийлердің айырмашылықтары мен ұқсастықтарын анықтау;

– реалийлердің аудармадағы берілу қырлары «Көркем шығарма» негізінде талдауға алынып, саралау.

Әдебиетке шолу

Мақаланы дайындауға қолданылған әдебиеттердің толық тізімі 31 еңбектен тұрады. Зерттеу жұмысының алдына қойылған мақсат пен міндеттерді жүзеге асыру барысында А.В. Федоров, М.Л. Алексеева, М. Бекер, С. Влахов, С. Флорин, Ф. Жале, Б.М. Тілеубердиев, З.Н. Жуынтаева, М.А. Тұрсынова, А. Ысқақов, Ғ. Қайдаров сынды ғалымдардың еңбектері басшылыққа алынды.

Негізгі бөлім

Реалияны аудару – ұлттық және тарихи бірегейлікті трансформациялау үлкен және маңызды мәселенің бөлігі болып табылады, ол аударма теориясының тәуелсіз пән ретінде пайда болуына негізделеді. Тарихи шолу жасауға ұмтылмастан, аударма саласында осы мәселенің дамуымен байланысты кейбір фактілерді ғана ұсынамыз. Реалия жайында, ұлттық ерекшеліктердің көрінісі, нақты көрінетін элементтер туралы, тек 50-ші жылдардың басында ғана айтыла бастады. Мона Бекер өзінің «In Other Words» деген кітабында аудармашылар жайлы: «As translators, we are primarily concerned with communicating the overall meaning of a stretch of language. To achieve this, we need to start by decoding the units and structures which carry that meaning» (Бакер, 2011:30). «Аудармашылар ретінде біз ең алдымен тілдік кеңістіктің жалпы мағынасын жеткізуге мүдделіміз, бұған қол жеткізу үшін біз ең алдымен, мәтіннің негізгі ойын жеткізетін сөздер мен құрылымдарды аударуымыз керек» деп жазған болатын.

Азияда «аударма» деген ұғым уақыт пен кеңістікке байланысты өзгеріп отырды. (Енсингер 2000:223-34). Manipulation theory of literary translation was produced in Europe in the late 1960s while the concept of manipulation was officially confirmed in the late twentieth century. In The Manipulation of Literature: Studies in Literary Translation, Hermans wrote: “All translation implies a degree of manipulation of the source text for a certain purpose” (Германс, 1985:11).1960 жылдардың соңында Еуропада көркем-әдеби аударма теориясы пайда болды, ал манипуляция тұжырымдамасы XX ғасырдың соңында ресми түрде мақұлданды. Германс «Әдебиетті манипуляциялау: әдеби аудармаларды зерттеу» кітабында былай деп жазды: «Барлық аудармалар белгілі бір мақсатқа байланысты, бастапқы мәтін манипуляцияланады». Аударма теориясы және практикасы саласында жұмыс істеген С.И. Влахов және С.П. Флориндердің пікірінше, реалия сөздердің аудармасы екі рет шартты: қағида бойынша реалия сөздер аударылмайды (сөздік тәртіп бойынша) және қағида бойынша ол аудару тәсілімен (контексте) жеткізіледі. (Влахов, 2012:26)

Many scholars agree with the fact that language is an expression of culture and individuality of its speakers and have, hence, deeply examined cultural terms, as well as the problems involved in their translation when there is a lack of equivalence between two languages and cultures. (Фернандез, 2012:2) «Реалия» терминінің кеңінен қолданыста болғанына қарамастан осы күнге дейін лингвистика, лингвоелтану, аударматану ғылымында да реалияны анықтаудың жеткілікті критерийі жоқ. Ұлттық реалиялардың мәні жайлы мәселе қозғалмады десек те болады. Көркем аударма теориясы мен сыны жайлы, лингвоелтану туралы кейбір туындылар мен аударматануда (А.И. Федоров, Г. Гачечиладзе, В. Россельс, А.С. Ермағанбетова, С. Влахов, Ж.А. Жақыпов, С.И. Флорин, Г.Д. Томахин) ғана реалийлер қандайда бір лингвомәдени қауым өкілдерінің тұрмысын, мәдениетін, салтының айрықшылығы жайында түсінік беретін сөздер ретінде қарастырылады. Реалиялар дегеніміз – ұлттық колориттің айырықшылығымен байланысты сөздер болып табылады. Мұндай сөздер мағынасының ұлттық-компоненттері бар сөздер болып табылады. Олардың ұлттық айырықшылығы формасынан ғана емес, мазмұнынанда байқаса болады.

Аударматану ғылымында реалийлерді анықтаған кезде олардың референттерінің ұлттық реңкіне (колорит), сонымен қатар оларды білдіретін сөздердің аудару кезінде танылатын эквивалентсіздігіне назар аударылады. Ұлттық немесе тарихи колориттің иесі болғандықтан реалийлердің басқа тілдерде эквиваленті болмайлы және басқа тілдерге тура аударылмайды. Реалийлер – бір халықтың өмір салтына, мәдени, әлеуметтік және тарихи дамуына байланысты нысандарды атайтын сөздер немесе сөз тіркестері болып табылады. Олар басқа ұлттарға таныс емес. Реалийлер ұлттық колорит белгілерін тасушылары болғандықтан өзге тілде оларды жеткізетін сөздер, тіркестер жоқ болады. Солайша олар «жалпы негіз» талаптарына сүйенген аударма ережелеріне бағынбай, ерекше тәсілді қолдануды қажет етеді. Реалийлерде көрініс табатын ұғымдар ұлттық сипатқа ие бола отырып, эквивалентсіз лексикада материалданады: «реалийлер өзге әдебиетте, өзге тілде жоқ ұғымдарды білдіреді. Олар мәдениеттің жекешеленген мәдени элементтеріне жатады, өйткені олар тек қана А мәдениетіне тән болып, В мәдениетінде көрініс бермейді. Реалийлер өзге тілге аударылмайды, ана тіліндегі эквиваленттерден басқа шет тілінде барабарлық сөздер, тіркестерге қатынасы жоқ. Ұлттық-арнайы семалары сөздің лексикалық мәнінің құрылымына енеді. Егер сөздің мағынасын сөздік референтке қатысы бар мағына деген ұғымды ескеретін болсақ, онда реалийлер де сөз арқылы аталатын зат, құбылыспен тікелей қатыспай, сингнификат, яғни референт арқылы қатынасады дегенді білдіреді. Реалийлер – сөздердің денотативтік (затты белгілейтін) мағынасынан тыс, когнитивтік мәнге ие. Әр түрлі тілдерде сөздердің лексикалық мәндерінің коннотативтік компоненттерінің дәл келмеуі түрлі субъективті-мағыналық лакуналардың пайда болуына себебін тигізеді. Субъективті-мағыналық лакуналар екі тілдің контекстілерінде әртүрлі тілдердің сөздерін объективті-заттық мәні бойынша ғана емес, құрамдас элементі-субъективті-мағыналық мәндерін, айтушының ойындағы нәрсеге субъективті көзқарасын, реакциясын, ассоциаттарын білдіретін мәндері бойынша салғастырылады. Сөздердің субъективтік – мәтіндік мағыналары фондық білімдерді жүзеге асырумен байланысты болады. Субъективті-мағыналық мәндер сөздің лексикалық мағынасындағы фондық білімдерді білдіреді. Фондық білім сөздің лексикалық фоны сөз мағынасының ерекше мәні ретінде байқалады. Лингвоелтану ғылымында сөз семантикасы номинация құралы ретінде көрінетін логикалық ұғымның бірлігі ретінде шамаланып: ұғымның көлемін құрайтын семантикалық үлес санының аздығының, тіл иелерінің жаппай үйреншікті санасындағы мәліметтердің сөз-ұғымға қатыстылық жиынтығы ретінде шамаланатын лексикалық фонның арқасында адам заттарды жіктейді (оларды таниды, атайды). Лексикалық фон жеке мәртебеге ие болып табылады, өйткені сөздердің тілдік, объективтік мәндері контексте қосымша атаулы мағыналармен – субъективті мәндерімен (қондырғылармен), айтушының сөйлеу интенциялары, жағдайды бағалауы, қатынас нормаларын білуі сияқты шеберліктермен толығады.

Көптеген ғалымдар тіл-белгілі бір ұлттың мәдениеті мен бірегейлігін білдіреді, сондықтан аудармашылардың мәдени терминдерді терең үйренгені жөн, соған байланысты екі тіл мен мәдениеттер арасындағы аударылмайтын сөздерді аударуға байланысты мәселелерді ғалымдар терең зерттеді. Реалия – зат, елтану ғылымының шекараларында да кең мағынаны білдіреді. Кейбір кездерде ол тілдік емес ақиқаттылықтың ралия-сөз шекараларына сыймайды; реалия – берілген тілдің лексикасының элементі ретінде бір белгіні білдіреді. Осы мәселені нақтылау үшін В.Д. Андреев, В.Г. Гак, Б.И. Репин осы ұғымды дәлдеуге тырысады. Сонда «реалия» терминімен бірге «реалия-сөз» терминін қолданады (Латышев, 2001:30).

Реалийлердің грамматикалық формасы, ең алдымен оның қай сөз табына жататынына байланысты, әртүрлі грамматикалық категорияларға және қалыптасу мүмкіндігімен байланысты. Зерттеулер көрсеткендей, реалия сөз табы ретінде термин сияқты жүреді немесе көп жағдайларда – зат есім болады. Бұған дәлел ретінде Н.В. Гогольдің «сөздіктерін» айта кетсек болады, сондай-ақ, Дж.Кавабатаның шығармалар жинағына қосылатын жапон сөздерінің ұқсас тізімінде болгар және орыс тіліндегі аудармаларға қатысты бірқатар ескертулерде кездеседі.

Vlakhov and Florin seem to have been the first ones to coin the term realia to refer to cultural elements, and the term has now been generalized and is frequently used to refer to objects, customs, habits, and other cultural and material aspects that have an impact in shaping a certain language. (Керда, 1986:246) Влахов пен Флорин, ең алғашқылардың бірі болып, мәдениет элементтерін белгілеу үшін «реалия» терминін алғаш енгізді, енді бұл термин жалпыланып, көбіне-

се объектілерді, әдет-ғұрыптарды, әдеттер мен басқа да мәдени және материалдық аспектілерді белгілеу үшін қолданылады. Алайда аудармада бұндай сөздердің аударылатынына күмән келтірген ғалымдар да бар, мысалы Пуерто Ричан: “Translating has shown me, quite definitively, that the transference between two cultural identities is impossible.” (Пуерто, 1991: 157) «Аударма маған екі мәдени бірегейлікті сәйкестендірудің мүмкін емес екендігін көрсетті» деп жазған болатын. Kültür bir topluma özgü yaşayış biçimine ilişkin var olan her şeyin bir toplamı ve bütün haline gelişidir. Gelenek ve görenekler, giyinme ve ifade biçimleri,inanışlar, yeme-içme alışkanlıkları ve değer sistemleri her topluma özgü ve biricik olan kültür kavramı ile vücut bulur. (Таш, 2017:5) Ең алдымен реалийдің терминмен ұқсастығы көзге түседі. Көптеген лексикалық бірліктерге қарағанда, терминдер деп дәлме-дәл нақты анықталған тұжырымдамаларды, нысандарды, құбылыстарды айтамыз. Бір сөзбен айтқанда, олар бірқалыпты, синонимдері жоқ сөздер, көбінде басқа тілден енген болып табылады; олардың ішінде мағыналары тарихи шектеулі болатындары да бар. Мұның бәрін де реалийлер туралы айтылуға болады. Сонымен қатар, осы екі санаттың қиылысында термин мен реалийлерді бір-бірінен ажырату қиынға соғуы мүмкін, сонымен қатар терминдер және реалийлерге де жататын сөздер де бар. А.Д. Швейцерде «термин реалия» деген атау да бар. Термин – арнайы ғылымның элементі, көп жағдайларда атаулы сөз функциясын атқарады; басқа жанрдағы мәтінде кездескен жағдайда белгілі бір стилистикалық ережелерге сай болу үшін сол жанрға қарай бейімделеді. Реалийлер көбінесе көркем әдебиетпен байланысты, сондықтан әдеби шығармалардағы белгілі бір халықтың тарихын, әдет-ғұрпын т.б. бірегейліктерін жеткізудің бір түрі болып табылады, ал ғылыми мәтінде реалийлер жиі қарапайым терминдердің рөлін атқарады. Термин, әдетте белгілі бір заттың атауы ретінде таралады. Ол кез келген халықтың тіліне сіңіп кетеді. Терминнен «Ұлттық тәуелділікті» талап етуге болмайды, оның қай халықта пайда болуына қарамастан, ол бүкіл адамзаттың меншігі болып табылады. Ал реалийлер болса әрқашанда өзі пайда болған халыққа тиесілі. Реалийлердің терминдерден өзгешелігі, басқа тілге ену барысында аударылатын тілдің нормаларына, әдеттеріне бағынбай, көбіне әдебиет немесе бұқаралық ақпарат құралдары арқылы басқа тілдерге енеді. Айта кетсек, кейбір реалийлер термин болмағанымен кеңінен таралып терминдер сияқты жиі қолданылады. Бірақ мұнда да, жоғарыда айтылғандай, олардың қолдану аясына байланысты болады. Терминдердің реалийлерден айырмашылығы шығу тегінде. Терминдер көбінесе белгілі бір заттарды атау үшін жасанды түрде пайда болады (құрылыс материалдарды атау үшін көбінесе латын және грек тілдеріндегі сөздер пайдаланылады) немесе бар сөздерді саналы түрде өзгерту арқылы жасалады, ал реалийлер әрқашан табиғи сөзжасам арқылы пайда болады. Реалийлер – халықтың тарихымен, өмір салтымен және оларды құратын адамдардың дүниетанымымен тығыз байланысты сөздер. 1958 жылы Г.В. Чернов реалийлердің маңызды сипатын атап өткен, түпнұсқа тілдің өз тілдерінде сөйлейтін адамдарға реалийлердің жалпы қолданысымен, танымалдылығымен ерекшеленсе, өзге тілде сөйлейтін адамдарға керісінше жат болып табылады.

Кейбір реалийлерде жалқы есімнің белгілері болады, ал кейбіреулері болса екі санаттың арасындағы шекарада тұрады, яғни жалқы есімдердің көбісі реалия болуы мүмкін деп те айтуға болады. Іс жүзінде, көп жағдайда реалийлерді жалқы есімнен ажырату мүмкін емес сияқты. Оларды тек жалқы есімнің бас әріппен жазылуына, ал реалийлердің кіші әріппен жазылғанына негізделе отырып ажыратуға болады. Дегенмен, формальды сипаттың көпшілігіндегі айырмашылықтар сияқты бұндай белгілерді сенімді деп санауға болмайды, себебі әртүрлі тілдердегі тілдік нормалар мен ережелер сан алуан. Мәселен араб тілінде жалқы есімдерді үлкен әріппен жазылу нормасы жоқ. Типтік атаулардың кейбіреулері мазмұн тұрғысынан ғана ерекшеленеді (семантикасы) және осы ерекшеліктерге сәйкес олар «сөйлейтін» немесе «мағыналы» атаумен теңестірілуі мүмкін. Көбіне мерекелердің атаулары мысалы: Мұғалімдер күні, Халықаралық әйелдер күні түсінікті болғанымен кейбіреулері оқырманға таныс емес болуы мүмкін мәселен: нала, малиду т.б. аудармашылар олардың семантикасын ашып көрсетуді қажет деп санамайды, алайда түпнұсқада дәл солай беріледі аудармада олар реалийлер емес, жалқы есім рөлінде қалады (кіші әріптің жазылуына қарамастан). Осылайша, біз шындықты терминдермен салыстыру кезінде жасаған тұжырымымызды қайталап айта аламыз: кейбір жалқы есімдер мен реалийлер арасындағы шекаралар тұрақты емес, кейде мүлдем жоқ, кейде бір санат басқасына айналады, сондықтан олардың категориясын анықтау үшін

орфографияға мән берген жөн. Дегенмен, біз жалқы есімдерді реалийлер санатына жатқыза алмаймыз, аударма теориясы критерийлеріне сүйене отырып, біз оларды өз принциптері мен аудару әдістеріне ие «эквивалентсіз сөздік қоры» деп қарастырамыз. Олардың реалийлермен ұқсастығы негізінен ұлттық немесе тарихи коннотивті мағынаны жеткізу қабілетін атап өту керек, сол себептен де көпшілік оларды ралийлерге жатқызады.

И. Левый реалия сөздерді «аударманың азабы» деп атаған. Осыған қарамастан А.В. Федоров «басқа тілге аударылмайтын сөз жоқ, яғни, берілген тілдің көп таралған сөз тіркестерімен сипатталмайтыны жоқ» деген пікір айтады (Левый, 1974:19).

Аудару кезінде реалия сөздерді жеткізуде негізгі екі қиыншылық кездесетіні туралы айта кету қажет: аудару тілінде сәйкес сөздің (эквиваленттің) болмауы, бұл осы тілде сөйлейтін адамдарда осы реалиямен белгіленген объектінің болмауына байланысты; реалияның заттық мағынасын (семантикасын) жеткізгенде оның нақышын (коннотациясын), ұлттық-тарихи ерекшелігін де жеткізу қажет (Алексеева, 2007:10).

А.В. Федоров реалияны түпнұсқаның сөзі ретінде анықтайды. «Ол тек қана аймақтық құбылысты білдіретін, басқа халықтың тұрмысында және түсінігінде болмайтын нәрсе» (Федоров, 1968:19).

The concept of “cultural identity” presupposes shared elements firmly localized in time and space. They do not even have to coincide with the frontiers of a state or nation, so that, when we refer to a culture, we do so with reference to the individual,local peculiarity of any group of individuals, with clearly defined spatial and temporal characteristics. (Муноз 2010:30). «Мәдениеттік бірегейлік» ұғымы уақыт пен кеңістікте айқын оқшауланған ортақ элементтердің болуын білдіреді. Олар тіпті мемлекеттің немесе ұлттың шекарасымен сәйкес келмеуі керек, сондықтан біз мәдениет туралы сөйлескен кезде оны нақты, белгілі бір кеңістіктік және уақытша сипаттамалары бар кез келген адам топтарының жергілікті ерекшелігіне қатысты жасаймыз. “Cultural translation” can be understood as a process in which there is no start text and usually no fixed target text. The focus is on cultural processes rather than products. (Тэйлор, 2011:38) Өнімге емес, мәдени процестерге назар аударылады. Реалия сөздерді жеткізу негізінен аудармашының фондық біліміне байланысты. Бұл жалпы адамзаттық мәдени-тарихи (кең мағынада) және белгілі бір ұлттық-тілдік қоғамның ұлттық мәдениеттің бөлігін құрайды. Ал олай болса, осындай білімге шет тілдерді оқып жүрген аудармашылар да сай болу қажет (аударматануда осындай білімді фондық мәлімет, фондық білім деп атайды). «Фон» терминінің мағынасы: басқа елдің, халықтың өмірі, мәдениеті туралы білім (Кабакчи, 2001:19)

Реалийлерді тілдің қай санатына жатқызуға болатыны жайлы мамандар белгілі бір жауап бермейді. Мысалы, реалийлерді кеңінен түсіндіретін М.В. Вайсбурд «реалийлер қатарына жататын ұғымдар жеке сөзбен ғана беріледі деп санаған, мысалы (маевка, декабристы, щи, пятак), қосарлы сөздермен (Мамаев курган, дом отдыха) сөйлемдермен (не все коту масленица, что скажет свет, княгиня Марья Алексевна) аббревиатуралармен (ЦПКиО, ОПН, КВБ, гороно, комсомол). Көптеген басқа авторлардың айтуы бойынша «сөздерді» және «лексикалық бірліктерді», кейде «сөз тіркестерін» қосады, бізде осы пікірге қосыламыз. Кірме реалийлер, мұнда біз негізінен тілдегі шет тілден енген реалийлер жайында сөз қозғайтын боламыз. Шет тілінен енген реалийлер жайлы тек аударма зерттеулер тұрғысынан қарастыруға болады. Сонымен қатар, реалийлер дегеніміз кірме сөздер деген түсінік белгілі бір дәрежеде қарама-қайшы, кірме сөздер қазірдің өзінде белгілі бір тілдің лексикасының элементі болып табылады, сондықтан бір кездері аударма мәтініне енгізілген сөзді кірме сөз деп салыстырмалы түрде ғана айта аламыз, әзірше ол неологизм немесе окказионализм сөздер. Екінші жағынан, реалийлер кірме сөз ретінде қалыптасып кетсе және сөздіктерге кірме сөз ретінде енгізілсе, ол реалия мәртебесін жоғалтып, кірме сөзге айналуы мүмкін. Реалийлерді кірме сөз ретінде қабылдау халықаралық деңгейде мойындаған кезде ғана мақұлданады. Бұл жағдай жайлы реалийлерді терминдермен салыстырған кезде айтқан болатынбыз, бірақ бұл парадоксалды сұраққа төменде егжей-тегжейлі қарастырайық. Кірме сөдердің мысалы ретінде революцияға дейінгі совет үкіметінің шет тілдердегі көрінісін алуға болады. В.И. Фадеев орыс тіліндегі сөздердің ағылшын тіліне ену жолын сипаттайды: “Англияға қайта оралғанда, саудагерлер мен бизнесмендер өздерінің баяндамаларында Ресейде алған әсерлерімен бөлісті, олар баяндамаларында орыс халқының өмірінің нысандары мен концепцияларын белгілеу үшін орыс тіліндегі сөздерін қолданғаны “жайлы жазған, олардың кейбіреулері ағылшын тілінде кеңінен қолданылады». Реалийлерді терминдермен, жалқы есімдермен, қаратпа

сөздермен, кірме сөздермен әдеби нормадан ауытқулармен, әсіресе тілдік емес шындық элементтерімен дәйекті түрде салыстыру барысы бізді табиғи мәселеге алып келеді: реалийлерді олардан қалай ажыратуға болады және аталған класстардың арасындағы шекара қайда? Бірден бұл риторикалық мәселе емес екендігін атап өту керек. Реалийлерді өзге сөздерден ажырату теориялық қана емес, сонымен қатар практикалық маңызы зор, оның дұрыс шешімінен, осы сөздің мағынасын беру аудармашы жүретін жолды таңдаумен бірдей болады. Мазмұн тұрғысынан, басқа сөзбен салыстырғанда, реалия сипаты оның заттық мазмұнының сипаты болып табылады, яғни референт – заттық ұғымның, құбылыстың реалийлерінің айқын белгісі – халықпен (елмен), тайпамен немесе сирек кездесетін басқа әлеуметтік ортамен, бір жағынан уақыттың бастапқы бөлігімен, екінші жағынан осыған байланысты ұлттық (жергілікті) және/немесе тарихи колоритпен байланысты. Бұл белгілер бірқатар түзетулерді талап етеді, біз оны "Жалпы белгілерден" емес, біздің елімізде не бар, не жоқ, біз не білеміз немесе бізге не жат, біз үшін өзіміздікі немесе бөтен нәрсе бар ма? Бұл көзқарас, реалий шекарасын тарылтып, кейбір нақтылауларды енгізуі қажет, кері нәтижені береді: реалий шекарасы одан бетер белгісіз бола кетті. Мысал ретінде пальма сияқты ағашты алайық. Қазақстанда пальмалар өспейді, біз үшін бұл экзотикалық ағаш, ойымызға бірден мәңгілік жаз елдері келеді. Бірақ осы коралл аралдарының, тропиктер мен субтропиктердің тұрғындары үшін бұл қарапайым ағаш, өте пайдалы және қажетті, оларға пальма ағашы біз үшін қара өрік сияқты үйреншікті. Бір жағынан, шөлдің немесе Амазонканың тұрғындары үшін қар экзотикалық құбылыс болады – поляр тұрғындары туралы айтпағанда, тіпті біз үшін де қарапайым ұғым болып табылады. Аударма теориясына үлкен қызығушылықты таныта отырып, реалияны анықтауда "өзіміздікі" және "бөтен" деген көрсеткіштермен мәселе шешілмейді: пальма немесе қар сияқты сөздерді тек сол немесе басқа елде ол атау жоқ екен деп қана ол сөздерді реалийлерге жатқызуға болмайды. Біздің ойымызша, қандай да бір тілде эквиваленттері болмаған мұндай сөздерді балама емес лексикаға (БЭЛ) жатқызуға болады және оларды "экзотизмдер" (бірақ реалийлер емес) деп атауға болады, өйткені олар елдің немесе шетел халқының колорит тасушылары емес, тек өзге тілде ғана экзотикалық мәнге ие. Бұл "материалдық сөздің" басқа тілде де болғаны қызықты, бірақ түрлі тілдерде кеңдігі әр түрлі құралдармен қамтылған. Реалийлердің категориясын анықтау үшін аудармашы сөздікке жүгінуі қажет.

Қазақ әдебиетінің бағбан-бәйтерегі, балалар әдебиетінің танымал өкілдерінің бірі Бердібек Соқпақбаев 1924 жылы 15 қазанда Алматы облысы Нарынқол ауданындағы Қостөбе ауылында өмірге келген. Жастайынан қиыншылық көріп өскен жазушы, ауыл мектебінен білім алады. 1949 жылы Абай атындағы педагогикалық институтты, кейін Мәскеудегі Жоғарғы курсты бітіреді. Әдеби ортаға ат басын тіреместен бұрын, ауыл мектептерінде мұғалім болады (Соқпақбаев, 1999: 3).

Балалар әдебиетінің таптырмас қазынасы болып табылатын "Менің атым Қожа" — 1957 жылы жазылған, қазақ балалар әдебиетінің озық туындыларының бірі саналатын повесть. Бұл шығарма орыс, украин, француз, литва, латыш, өзбек және түрік (Кынажы, 2018: 189) тілдеріне аударылған. Аталған повесть алдымен Мәскеуден орыс тілінде жарық көріп, кейіннен қазақ топырағына жеткен екен. Оның себебі, сол кездегі ұраншыл, өресі тар кейбір жазушылар повесі «социалистік реализм» шындығына жат шығарма деп тануында болса керек (Хантәңірі, 2014: 38). 1963 жылы "Қазақфильм" студиясы осы кітап бойынша жазылған киносценарийді экранға шығарды (Соқпақбаев, 2003: 3).

Шығарма алғаш рет 1957 жылы "Өзім туралы повесть" деген атпен жарық көргенде әдебиетшілер арасында талас та тудырған еді. Тентек Қожаның бұзақы қылықтарымен танысқан балалар бұзылып кетеді деп қорқушылар да болған екен. Өйткені, елуінші жылдардағы балаларға арналған санаулы повестерді шолып шықсақ, балғын кейіпкерлер негізінен тәртіптілігімен, ересектер алдында инабаттылығымен, социалистік меншікті сақтауға және қорғауға, қоғамдық еңбекке шама-шарқына қарай ұмтылушылығымен ерекшеленеді екен. Осы кезеңде бойындағы табиғи болмыс-бітімімен, өзіндік қарама-қайшылықтарымен әдеби аренаға шыға келген Қожа тәрізді бейнені көргенде әдеби қауымның тосылып қалуы түсінікті еді.

Қарлығаш Досанованың «Ұлан» газетіне берген сұхбатында: «Қожаның образы өзіне ұқсайды ғой. Дегенмен, Қожа деп атауының мәнісі бар. Оны өткен күні бір телеарналық бағдарламада Қожаның рөлін сомдаған Нұрлан Сегізбаевтан сұрап еді, ол анығын білмейді екен. Бекеңмен бір мектепте оқыған Қожа атты бала болыпты. Оны «Қара Қожа» деп атапты. Шығарма жазу барысында осы есім тіліне орала беріпті. Бір қызығы,

ол өте жуас, момын бала екен. Бірақ, Бекең сол баланың атын басты әрі тентек кейіпкерге бергенді жөн көріпті. Ол Қожа деген кісі бертінге дейін өмір сүріпті. Осыдан бірнеше жыл бұрын алматылық шипажайдан оның қызын кезіктірдім. «Мен елді шулатқан әйгілі Қожаның қызымын, апа» деп келіп тұр» деген қызықты жайттармен бөліскен болатын (Ұлан, 2013: 51).

Повесте кішкентай Қожаның мектеп жасындағы бастан кешкен әр түрлі қызықты оқиғалары жайлы баяндалады. Ол қанша бұзықтық жасаса да жақсы адам болуға талпынады. Өзінің жасаған бұзықтығының бәрі әкесіз өскендігінен деп ойлайды. Қожа өзінің мінезін, тәртібін өзгертуге тырысады. Әңгімеде Қожаның балалық махаббаты да үлкен рөл ойнайды. Ол сыныбындағы үлгілі, тәртіпті әрі сабағын үздік оқитын Жанар деген қызды жақсы көреді. Тіпті кей кездері Жанарға арнап өлең де шығарады. Жанарды әрқашан көргісі келіп тұрады. Қожа жазушы болуды армандайды. Б. Соқпақбаевтың повестері мен аталмыш романы арқылы әдебиетімізге келген сотқарлау, қушыкештеу, бірақ жаны таза Қожа, сүйкімді де биязы Жанар, өтірікші, жылпос Сұлтан мен Майқанова сияқты қызықты геройлардың ұлттық әдеби бейне мен мінезді сомдауда жетекші рөл атқарады.

Повестегі басты кейіпкерлер:

Қожа – Шын аты Қожаберген. Бір сыныпта екі Қожа болғандықтан, шатастырмас үшін оны «Қара Қожа» деп атайды. Кейде келемеждеп, «Қара Қожа» деудің орнына «Қара Көже» дейді. Фамилиясы – Қадыров. Бір кезде «Қадырұлы» деп те жазып жүрді. Шашы қайратты. Бойы – орта бойлы, әжесі «әкең тәрізді сұңғақ боласың» дейді. Мектепте дәрігер өлшегенде бір жүз отыз тоғыз сантиметр шыққан. Жасы он екіде. Бесінші сыныпты бітірген. Арманы: оқу бітіріп, ер жету, университетке түсу. Жазушы болу.

Жанар – Қожамен бірге оқиды. Қожаның ойынша «кластағы ең бір ақылды қыз. Сұлу.» Дауысы әдемі, ән салады. Басына үкілі тақия киіп, мың бұралып «Қамажайға» билейді. Өнерлі қыз. Сыныптағы бірінші үздік оқушы.

Сұлтан – ол Қожаның жан досы. Бойы ұзынша арық келген жігіт. Қожадан екі-үш жас үлкен. Әкесі Сүгір жылқы бағады. Бірақ ол біраз жыл бұрын оқуды тастап кеткен және жаман қылықтарға әуес.

Қаратай – көрші колхоздағы комбайншы. Қаратайдың әйелі дүние салған. Ол Қожаның анасына үйленбекші. Қожа оны жек көреді.

Жантас – Ол Қожамен бір сыныпта оқиды. Жантас пен Қожа бір-бірін ұнатпайды. Себебі Жантас Қожаны үнемі «Қара көже» деп мазақтайды және екеуі де Жанарды ұнатқандықтан үнемі сөзге келіп қалады. Сол себепті өз сыбағасын алады.

Майқанова – Қазақ тілі пәнінің мұғалімі (Майқанова Сәбира). Қожа оқитын сыныптың жетекшісі. Ол адамгершілігі мол әрі ақылды ұстаз.

Әжесі – Қожаны қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай қызғыштай қорғап өсіреді. Өзінің ерке немересін еш жамандыққа қимайтын жанашыр жан.

Анасы – Қожаның анасының аты – Миллат. Ол ақылды, тәрбиелі адам. Ауылдың үлкен-кішісінің бәрі бірдей алдынан қия басып өтпей, хан көтеріп, құрметтеп тұрады. Екі бірдей сайлауда қатарынан аудандық советке депутат етіп сайланған.

Повесть орыс тіліне аударылғаннан кейін іле-шала, қазақтың сымбатты да сотқар баласы дүние жүзін аралап кете барады. Туынды көптеген шет тіліне бірінен соң бірі басылып шықты. Çeviribilimin araştırma alanlarından biri olan ve çeviriden sıkça yararlanan filoloji ve yabancı dil eğitimindeki uygulamalardan daha kapsamlı biçimde ele alınması gereken çeviri eğitimi; çeviri eleştirisi, çeviri tarihi ve kuramına oranla daha çok uygulamaya yönelik bir niteliğe sahiptir. (Языджы, 2007:144). Қандай да бір халықтың өзіне тән салт-дәстүрімен қоса этнографиялық деректерді аудару қиынға соғатыны рас. Солардың қатарынан реалияларды көре аламыз. Реалия дегеніміз: - 1) басқа тілде сөйлейтін адамдардың іс-тәжірибесінде жоқ заттарды, ұғымдарды, жағдайларды білдіретін сөздер немесе айтылыстар; 2) сол тілде көріну тұрғысынан сол елдің мемлекеттік құрылымы, сол халықтың тарихы мен мәдениеті, сол тілде сөйлеушілердің тілдік байланысы және басқа сол сияқты сыртқы лингвистика мен аударматану зерделейтін сан алуан факторлар; 3) сөздің номинативті мәні үшін негіз болып қызмет ететін материалдық мәдениет заттары (https://kk.wikipedia.org/wiki/). Г. Томахин реалияны: «белгілі бір ұлт пен халықтың материалдық мәдениетінің болмысы», – деп қарастырып, оған тарихи деректерді, мемлекеттік институттар, ұлттық және фольклорлық кейіпкерлер, мифологиялық ұғымдар, сенімдер т.б. топтастырады. Dilin gerçekleşmesi sırasında eksiltili anlatımlara sıkça başvurulur. Aynı dil içinde bile çok kez eksik ya da yanlış anlamalara neden olan bu olguya, doğal olarak çeviride daha büyük bir özen gösterilmesi gerekir (Коркут, 2001:6). Повестің әлем оқырмандарына танылуы –

М. Балыкин, К. Семенов, С. Соқпақбаева, Ю. Домбровский, И. Щеголихин, Жемиле Кынажы т.б. аудармалары арқылы жүзеге асты. Ал түрік тілінде жарық көрген повесті аударған Гази Университетінің доценті Жемиле Кынажының айтуы бойынша, шығарманы аудару барысы жеңіл болған көрінеді. Алайда, қазақ тілінің халықтық лексиконына жататын мәссаған, айналайын, қап деген сияқты сөздерді аудару айтарлықтай қиын болған көрінеді. Осы орайда К. Семеновтің 1980 жылы орыс тіліне, Жемиле Кынажының 2018 ж. түрік тіліне аударған нұсқалары өз оқырмандарының қырағы байқауынан сүрінбей өткен, тыңғылықты да тиянақты еңбек ретінде танылғанын айта кеткеніміз жөн. Кез келген аудармашының темірқазық жұлдыздай айнымас бағдары – өзінің автордың стилі. Стиль дегеніміз мазмұн мен түрдің белгілі бір жарасымды тұтастығы, ой мен оның образдық бейнесінің әлдеқандай бір баламасы, ақырында, ол ой мен сезімді бейнелеудің белгілі бір мәнері, салты, әдіс-тәсілі, ал көркем шығарманың стилі, суреткердің жүрегіндегі үздіксіз үн беріп тұратын сезіміне де байланысты. Шығарманың мазмұнынан кейін оның түрі туады. Мазмұн мен түрдің арасында әрқашан диалектикалық біртұтастық жатуға тиіс. Сол арқылы да шығарманың мазмұнын неғұрлым дұрыс және дәл беруге талпыныс жасасақ шығарманың түрі мен жанрына үңіле білуіміз қажет. Бұл әсіресе, көркем прозаның аудармасында мазмұн дәлдігінде жиірек көрінуі мүмкін. Түрді сақтау дегеннің өзін де дұрыс түсіне білген жөн. Сөзді сөз күйінше аударып, тұрғанын тұрған жеріне бұлжытпай қоя салудан дәлдік шықпайды, одан сөзбе-сөз сіреспе аудармалар шығады. Түпнұсқаның шеңберінен шықпай отырып-ақ сөз тіркестерінің ішкі сырларын аша білу, олардың ұғымдық және образдық мәндерін аударылып отырған тілдің жүйесімен дұрыс қиыстырып шығару аудармашы тарапынан үлкен зейінділік пен шеберлікті қажет етеді. Б. Соқпақбаев шығармаларын аудару барысын сөз етуден бұрын, әрине, оның стильдік ерекшеліктерін қарастыруымыз керек. Б. Соқпақбаев көркем сөздің асқан шебері. Оның шеберлігі жоғарыда тоқталып өткеніміздей өмір шындығын жан-жақты кеңінен суреттеп көрсете білгендігі болса, екінші жағынан сөз өнерін шыңға көтерген тамаша суреткерлігінде. Оның шығармаларының мазмұны, оның бейнелеп отырған көріністері мен кейіпкерлері өмірдің нақ өзіндегідей нақтылы да айқын болғанмен, бейнелеу құралдары, сөйлемдерінің құрылымы күрделі келеді. Ол өмір көріністерін, кейіпкерлерінің жан толғаныстарын суреттегенде, болмашы бір астарлы емеурінмен-ақ сөйлемдерінің бояуын құлпыртып жібере алады. Мәселен, шығармаларында автор қолданған ауыспалы мағынадағы сөздер соның бір дәлелі іспеттес.

«Тажал тапжылар емес. Ежелгі дағдысы бойынша біздің босағаны иіскеп, мелшиіпті де қалыпты» (Соқпақбаев,1999 б:11).

Тажал дегенге жаны бар жауыз деп қалмаңыз. Бұл Қожаның жек көретін мотоциклы. Аудармашы Семенов бұл үзіндіні былай тәржімалаған.

«Опять принесло сюда эту нечистую силу! Торчит, как лошадь на привязи, и нюхает наши косяки» (Соқпақбаев,1980а:12, 11).

Аудармашы Жемиле Кынажы түрік тіліне бұл үзіндіні былай тәржімалаған. «Deccal hareket etmiyordu. Eskiden kalma bir alışkanlıkla bizim eşiği koklayarak bulmuş ve orada donup kalmış» (Соқбақбаев, 2018а:37). Орысшамен қатар түрікшеге аударғанда айрықша қиындық туғызатын да Соқпақбаев стилінің осы тұсы. Мұнда неше алуан нақыш-өрнектермен келетін ой кестесін жазушының өзінше әдемі қойып шығу, әрине, кез келген аудармашыға оңай болмаса керек. Соқпақбаев шығармаларын аударудағы олқылықтардың көбі нақ осы тұстан көрінеді десек, қателеспейтін сияқтымыз.

Екі аудармашы да аталған повесті аударуда экспрессивтік құралдардың қолданылуы мен автордың стильдік ерекшелігін дәл жеткізе білген. Түпнұсқаның ұлттық колоритін, көркемдік ерекшелігін бере алуы, аудармашылардың Соқпақбаевтың сөз қолданудағы мәнерін, тілдің ерекшелігін жақсы білетіндігін аңғартады. Аударманың тілі көркем, жатық. Сапалы аударма нәтижесінде оқырман повестердің бас кейіпкерлері – Қожаның ішкі жан дүниесінің қатпарларына бойлай білген.

Балалар әдебиетінің стильдік, лексикалық және көркемдік сомдалуы өзгеше болатындықтан аудармашысына жүктелетін жауапкершілік те ауыр болмақ. Мұндай жағдайда біріншіден, жеткіншек ер бала, яғни негізгі геройдың жеке әлемін күрделендірмей бере білуі; екіншіден, жас ұрпақты басқа халықтың ұлттық мәдениетімен таныстыра отырып, олардың дүниетанымының қалыптасуына әсер етуі дей аламыз. Аударма мен түпнұсқаны салыстырмалы талдау барысында аталған аудармашының балалар әдебиетінің аудармасына қойылатын талаптарға аса мұқият болғандықтарын көре аламыз. Олар Соқпақбаев сөйлемдерінің синтаксистік құрылымын бұзбауға тырысқан. Түпнұсқа тілінің бояуын кө-

мескілетпей және ұзақ-сонар баяндауларға жол бермеген. Тілі анық, түсінікті. Аударма – бұл шығармашылықтың қайта құру үдерісі, түпнұсқалық шығарманы басқа тілдің құралдарымен тұтастай қайта жасап шығу, бір халықтың тілінде жазылған жазбаша материалдық негізді бағалау арқылы екінші ұлт тілінің мүмкіндігінде халық игілігіне жарату. (Тарақов, 2016: 64) Stolze'nin ifadesiyle çeviri, "İnsanlar farklı diller kullandıkları sürece mütercim ve tercümanlık, siyasi ve toplumsal iletişimde, siyasi gücün yayılmasında olduğu gibi; felsefenin, bilimin, edebiyatın ve dinin-kültürün aktarımında dil engelinin aşılması için, insanın vazgeçilmez etkinliklerinden biri" olmuştur. (Stolze, 2013: 17)

Көркем шығарма дегеніміз мазмұны мен формасы біртұтас бүтін жатқан дүние. Оның идеясын, мазмұны мен ой тереңдігін немесе идея мен формасын бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. Демек, әр қайсысын әр түрлі әдіспен бөлек-бөлек аударуға да болмайды. Көркем шығарма дегеніміздің өзі болмыстың образды түрде бейнеленген нақты көрінісі. Әрбір көркем шығармадан өмірді реалистік тұрғыда ұғынып, шынайы түрде дәл бейнелеу талап етіледі. Көркем аударманы да біз ең алдымен көркем шығарма деп білеміз. "Демек аударма –шығармада суреттелген объективтік болмысты түпнұсқаның тілі арқылы реалистік тұрғыда ұға отырып, екінші тілдің образдық жүйесі арқылы шынайы бейнеленген нұсқасы" (Жақсылықов, 2016: 60). The difficulties of literal translation are often highlighted not so much by linguistic or referential context as by the context of a cultural tradition. (Ньюмарк,1988:95) Көркем-әдеби аудармалардың қиындықтары көбінесе лингвистикалық немесе референттік контексте ғана емес, мәдениет пен дәстүрге байланысты болады. Олай болса, объективтік болмысты суреттеуде түпнұсқаға қандай талап қойылса, оның аудармасына да дәл сондай талап қойылады. Демек өмірдің белгілі бір құбылысына реалистік көзбен қарап, оны шынайы суреттеу үшін автор қандай құрал, нендей тәсіл қолданған болса, соның бәрі аудармашыға да міндеттеледі. Мысалы:

"Құла дөненді желе аяндатып отырып, түс ауа тау ішіне келіп кірдік. Бұл араның ауа-райы мен жер келбеті төменгі жазыққа еш ұқсамайды. Ызың еткен шыбын жоқ, сап-салқын. Бет алдымыздағы тау аңғары жақтан қоңыржай самал жел есіп қоя берді. Құбылып жайқалған жасыл шалғын, гүл-бәйшешек" (Соқпақбаев, 2014с:35).

Аудармасы: "Мы ехали то шагом, то рысцой и к полудню добрались до гор. Воздух здесь был гораздо чище и прохладней, чем на равнине, а местность во много раз красивее. Исчезла и противная мошкара. От вершин тянуло ласковым, свежим ветерком. Вокруг колыхался плотный, сочный ковер из трав" (Соқпақбаев,1980с:33).

Түрікше аудармасы «Kula at ile adım adım giderek öğleyin dağa ulaştık. Buranın havası ve görünüşü aşağılardaki yazıya hiç benzemiyor. Vızıldayan tek bir sivirisinek bile yok. Hava sepserin. Önümüzden dağ tarafındaki kanyondan serin rüzgar esiyordu. Yer tamamen yeşil otlara kaplanmıştı. Her yer çiçeklerle bezenmişti.» (Соқпақбаев, 2018б:75).

Мінез сомдау, кейіпкер тұлғасын суреттеу ерекшелігі туралы айтар болсақ, мұны жазушы қызықты ұсына білген. Шығарма композициясында кездесетін пейзаж, монолог, диалогтар суреткердің стильдік ерекшелігін айқындап, характердің даралығын көрсете алады. Әсіресе, диалогқа көбірек жүгіну – жазушы қаламына тән ерекшеліктердің бірі. Мысалы:

Түпнұсқа:

"– Бұзақы боп ол не істепті. Ел тонап, кісі өлтіріп пе? – деді әжем.

– Бақа әкел деген өздері көрінеді ғой. Бір Қожа емес, осында өзге балалар да мұғалім әкел деді, соямыз деп, көлшіктен бақа ұстап алып жүрген. Енді соның бәріне баяғы атышулы Қожа кінәлі.

– Сонда әкелген бақаны оған мұғалімнің сумкасына салып қой деп пе?

– Әдейі салды деймісің, тарбаңдаған неме өзі кіріп кетті де" (Соқпақбаев, 1999д:82).

Орыс тіліндегі аударма:

" – Ну, уж и побаловаться мальчишке нельзя, – вступилась бабушка.

– Столько шума, можно подумать, что он поджигает дома или грабит людей...

– Они же сами велели принести лягушку, – не соглашалась бабушка. – И не один Кожа, все ребята ходили на пруд за лягушками. Теперь всю вину на него взвалили.

– Да, но никому в голову не пришло положить лягушку в сумку учительницы.

– А он ее туда клал? Может быть эта косолапая тварь сама туда прыгнула?» (Соқпақбаев,1980д:81).

Түрік тіліндегі аударма:

Babaannem " Yaramaz olup da ne yapmış?Milleti mi soymuş?" dedi.

"Birinin kazını çalıp yemek,milleti soymak değil de ne? Derste öğretmeni korkutarak bayıtılan kişi,yakında adam öldürmekten de çekinmez."

"Kurbağa getirin diyenler kendileriyimiş ama. Bir tek Koca değil,orada diğer çocuklar da

öğretmen getir dedi, keseceğiz diyerek göletten kurbağa tutup götürmüşler. Ama nedense, onların içinden yalnızca adı çıkmış ya bir kere, Koca kabahatli.”

Orada, getirdiğimiz kurbağayı öğretmenin çantasına koyun da demişler mi?”

“Bilerek mi koydu sanki, yerinde duramayan kurbağa kendisi girivermiş” (Соқпақбаев, 2018д:152 s.).

Екі аударма да түпнұсқаға жақын. Диалогта балаларының ыстық-суығына күйіп жүрген әженің типтік бейнесі байқалады. Түркі тілдес халықтарының салт-дәстүрі мен менталитеті ұқсас болғандықтан аудармашы Жемиле Кынаджы қазақ әжесінің сөйлеу мәнерін түпнұсқадағыдай әсерлі де көркем баяндаған.

Қазіргі уақытта оқырман аударма шығармалардан негізгі автордың өзіндік стилі мен көркемдік ерекшелігін іздейтіні белгілі. Ол интонациядан бастап үн-ырғақ, образдылық жүйе, ұлттық ерекшеліктер мен синонимдердің, идиомалар мен мақал-мәтелдердің, афоризмдердің түрліше астарларынан да көрініс табуы мүмкін. Çeviri sorunları düşünüldüğünde ilk akla gelen eşdeğerlik sorunudur. Yazıcı’ya göre çeviri metinde eşdeğerlik, özgün metinle çeviri metin arasında biçimsel olarak birebir eşitlik düşüncesini akla getirir. Tarihsel süreçte eşitlik arayışıyla başlayan bu kavram, zamanla diller arasında farklılıklar olduğunun keşfedilmesiyle çeviride benzerlik oluşturulması konusuna gelinmiştir (Yazıcı, 2007: 28-30). Жеке бір сөздердің мағыналық, образдық орны ғана емес, болмашы екпіні мен емеурінін де жеткізе білу үлкен дайындық пен шығармашылық әлеуетті қажет етсе керек керек. Бұл аудармашыларға қойылып отырған негізгі алаптардың бірі болмақ.

Енді осы талаптар аясында повестен тағы бір мысал берсек:

Түпнұсқа қазақ тілінде:

“Топтың сыртына шыққаннан кейін, шоқша сақалы ашудан дір-дір етіп, тістеніп, әлгі мені алқымнан қылғындыра ұстап сілкіп-сілкіп жіберді.

– Мойныңды үзейін бе! Баламды алдап қымызымызды рәсуа етіп ішкендеріңмен қоймай, қаракөлімді неге ұрлайсыңдар?

Арқамнан тасбақа сырғанап түскендей дір ете қалдым. Көзінен ашу шатынап тұрған ақ қалпақтыны енді таныдым. Бұл анада бізден шылым тұтатып тартатын, жол үстінде кездескен қойшы еді.

Ақсақал, қаракөліңізді мен алған жоқпын, – дедім жалынышты үнмен (Соқпақбаев,1999с:46).

Орыс тіліндегі аудармада:

«Человек этот был, видимо, не на шутку разозлен. Он стиснул зубы. Пучок его черненькой бородки подпрыгивал от ярости.

– Он еще спрашивает? – протянул человек. – Оторву тебе голову,

если она такая, что ничего не помнит!.. Это ты выпил кумыс в моей юрте и украл каракулевую шкурку!

Да, теперь я признал этого человека. Тот самый пастух, что просил у нас с Султаном спички.

– Не брал я вашего каракуля, – буркнул я краснея

– Наверно, шайтан незримо посетил мое скромное жилище и унес шкурку. До вашего прихода она лежала на месте. Исчезли вы – не стало и шкурки « (Соқпақбаев,1999с:44).

Түрік тіліндегі аудармада:

Kalabalığın dışına çıktıktan sonra sivri ve seyrek sakalı sinirden diken diken olan adam iyice öfkelenip boğazıma yapışarak beni şiddetle sarstı.

“Boynunu koparayım mı şimdi senin? Çocuğumu kandırıp, kırmızı çarçur edip içmekle kalmayıp bir de karakölümü neden çalıyorsunuz?”

O anda başımdan aşağı kaynar sular dökülür gibi oldu.Ak kalpaklı adamı işte şimdi tanımıştım. Bu adam bizden ateş isteyip sigarasını yakan,yol üstünde karşılaştığımız koyun çobanıyıdı.

Yalvaran bir sesle “Aksakal karakölünüzü ben almadım.” Dedim.”(Соқпақбаев, 2018с:92)

Аудармадағы қойшының соңғы репликасы түпнұсқада жоқ болғанмен, аудармашы Семенов автордың айтқан ойын қамтуға тырысқан. Бірақ талап етілуі мүмкін интонация, ырғақ, яғни түпнұсқаға тән стиль қалайша көрініс таппақ? Мұндай элементтер елеусіз қалған. Суреттің бояуы шашырап, баяндау екпіні босап, бір түрлі кібіртік пайда болған. Алайда, мұндай ұмтылыс еркін аударманың бәріне де тән екендігі белгілі. Мұндай жағдайда түпнұсқадағы сөз не түсіп қалады, я болмаса жалпы табиғатына лайық келмейтін басы артық сөздер қосылады. Мұның екеуі де шығарманың көркемдік бояуын, суреттің тұтастығын бұзуы мүмкін. Сол бояуды, сол тұтастықты қолдан келгенше бұзбай, түпнұсқаға неғұрлым жақын етіп, әрі орыс тіліне жатық аударуға талпыныс жасау қажет. Мысалы, Жемиле Кынаджы аударманы түпнұсқадағыдай беруге тырысумен қатар қазіргі түрік тілінде историзм болып табылатын қымыз сөзін өзгертусіз берген. Farklı kültürlerin birbirlerini tanımasına köprü olan çeviri etkinliği, toplumların kültürel hareketliliğinde de önemli bir dönüm noktası olmuştur. Öyle ki Rönesans, bahsettiğimiz kültürel hareketliğin sonucu

olarak doğmuş ve bugünkü Avrupa'nın sahip olduğu kültürel ve sosyal gelişimin temelini oluşturmuştur. (Чорук,2016:116) Алайда қазақша фразеологизм болымсыз логикалық өзгеріске ұшырап мағыналас фразеологизммен ауыстырылған.

Әдебиеттің бірінші элементі сөз болғандықтан, көркем аудармада әрбір сөз өзіндік орынға ие. Жазушының суреткерлік өнері де тек сөз арқылы ашылады. Көркем шығармадағы әрбір сөз бүтін денедегі табиғи мүше сияқты. Оның әрқайсысының алатын орны, атқаратын міндеті бар. Түпнұсқада белгілі бір мағыналық міндет атқармастан бос тұратын бірде-бір сөздің табылуы да мүмкін емес. Ондай сөздер, әсіресе, Б. Соқпақбаевта кездесе бермейді. Ол әрбір сөзді жеріне жеткізіп пайдалана білген жазушы. Осы орайда атақты жазушы Л.Н. Толстойдың мынандай бір пікірін келтіре кету жөн сияқты: "В разговорной речи, – дейді ол, – мало будет разницы, каким способом мы выскажем свою мысль, но в художественном произведении мы должны высказать ее идеальным способом. Мысль высказана в художественном произведении только тогда, когда ни одного слова к сказанному нельзя ни прибавить, ни убавить, ни изменить без того, чтобы не испорить произведения. К этому должен стремиться писатель".

Осыған қарағанда әрбір сөзді шегіне жеткізіп айтып, қосып-аларлықтай ешбір олқылық қалдырмау – аудармашы суреткер үшін басты міндет болса керек. Сол себепті аудармада әрбір сөздің мағынасын қуып оны қалдырмай жеткізуге тырысуды «әріпқойлық» деп жариялау дұрыс емес деп ойлаймыз. Әріпқойлық дегеннің мәнісі аударма барысында әрбір сөздің мән-мағынасын қалдырмай жеткізуге тырысуда емес, сөйлем құрып, ой өрнегін сызу үстінде сол сөздің лайықты да қисынды орнын таба алмауда. Аудармашының автордың стилі мен шығармашылық түпкі ойына немқұрайлы қарым-қатынасы аударма сапасына, оның балама деңгейіне үлкен зиянын тигізуі мүмкін. Дегенмен мұндай үдерісті аудармашының түпнұсқаға қалауынша өзгерістер енгізуінен немесе амплификациялардан көре аламыз. Иә, «... аударманың белгілі дәрежеде еркіндікке де правосы бар. Бірақ, сол еркіндіктің өзі түпнұсқада бейнеленген мазмұн мен түрді, яғни нақтылы өмір көріністерін дәл суреттеу мақсатынан туып жатуға тиіс. Сонда ол еркіндік дегеніміздің өзі дәлдікке жетудің жолы ғана болып қалады. Жай сөзбен айтқанда аудармашы түпнұсқаны тастап ешуақытта ауа жайылып еркін кете алмайды. Ал «Менің атым Қожа» повесінің аудармаларында осындай еркіндік көрсету мен мағыналық ауытқушылықтарды кездестіре аламыз. Осындай мәселелерді шешу үшін аудару барысында сөзбе-сөзділіктен, мәтін қысқартушылықтан немесе асыра сілтеушіліктен аулақ болу аудармашының үнемі қаперінде болса құба-құп. Осындай көріністердің мысалы ретінде аудармашы К. Семеновтің повестің басындағы төмендегідей үзіндіні тастап кеткенін айта аламыз: «Өмірде осы сияқты әділетсіздіктер толып жатыр. Жуырда мен газеттен оқыдым: қытайлардың ат қоюы қызық болады екен. Бала бес-алты жасқа толғанша, оның тәуелді аты болмайды. «Ортаншым», «кенжем», «сүйіктім», «жұпарым» деген шартты атаумен жүреді. Ал есі кіріп, бес-алты жасқа толғаннан кейін, бала өзіне қандай есім ұнаса, соны таңдап алады. Міне, әділеттік деген. Осы дұрыс емес пе?!». Аталған үзінді аудармада кездеспейді. Мұны аудармашының немқұрайлы көзқарасы немесе тырнақшаға алынған сөздерді аудара алмағандығы деп пайымдауымыз мүмкін. Шығарманың сырын тек сөзден іздеу ғана жеткіліксіз. Оның көркемдік-эстетикалық ләззаты, ең алдымен, мағыналық және қисындық тұтастығында, тек өзіне ғана тән ырғақүнінде. Мұның бәрін, жоғарыда айтылғандай автордың стилін бұзбай аударғанда ғана жеткізуге болады деп айта аламыз.

«Менің атым Қожадағы» мына үзіндіге назар аударайық:

«– Бұл кім?

– Мен ғой ата.

– Менің кім?

– Мен, Қожамын.

– Мұнда неғып отырсың?

– Педсоветке келдім.

– Онда сенің не шаруаң бар?

– Мен жөнінде мәселе қарап жатыр.

– Мәселе. Қандай мәселе? Сені мұғалім етеміз дей ме?

– Директор етеміз дейді.

– Онда тіптен жақсы. Жалақың көп болады» (Соқпақбаев,1980е:88).

Орыс тіліндегі аударма:

«– Кто это?

– Я, дедушка.

– Ты дедушка? – засмеялся старик. – Это я дедушка, а ты, кажется, Кожа?

– Да.

– В гости ко мне пришел?

– Нет. На педсовет...

– На педсовет? Что же это у тебя за дела на педсовете...

– Обсуждают меня.

– Обсуждают? Наверно, хотят поставить тебя учителем?» (Соқпақбаев, 1999е:85).

Түрік тіліндегі аударма:

“Kimsin?”

“Benim dede .“

“Sen kimsin?”

“Ben, Koca.”

“Burada ne yapıyorsun?”

“Disiplin kurulu için geldim.”

“Disiplin kuruluyla senin ne işin var?”

“Disiplin kurulu bu gün benimle ilgili bir meseleyi görüşmek için toplanıyor.”

“Mesele mi ?Nasıl bir mesele ?Seni oğretmen yapalım diye mi toplanıyorlar?”

“Müdür yapalım diyorlar.”

“O zaman çok daha iyiymiş.Maaşin çok olur.”(Соқпақбаев,2018е:60)

Көріп отырғанымыздай, түпнұсқаның негізгі қасиеттерінің түгелі сақталған. Мұнда автордың ойы ғана емес, сол ойды жеткізу үлгісі де едәуір дұрыс берілген. Аңғарып оқыған адамға Соқпақбаевтың өзіне тән ырғақ, үн сезіледі. Ал аударма жағдайында проза ырғағының сақталуы маңызды шарттардың бірі. Проза ырғағындағы нәзіктік пен күрделілік, маңыздылық пен сан қырлылық тұтаса келіп ой өзегі – идеяға тіреледі. “Проза ырғағы – шығарманың тілдік-көркемдік құрылымының үндестігі, оның тыныс-тіршілігі, өмір бейнесінің көркем шындыққа айналуындағы ерекшеліктердің түп қазығы, көркем шығарма эстетикалық сапасының өзегі. Проза ырғағының жасалуында: сөздер, сөз тіркестері, синтагмалар, пауза-кідірістер, инверсия, интонация, ой екпіні, ассонанс, аллитерациялар үлкен роль атқарады” (Левый, 2001:158). Сондай-ақ аудармада одағайлар мен қыстырма сөздер қолданылысына айрықша назар аударылу қажет.

Қорытынды

Жалпы «Менің атым Қожа» повесінің көркемдік ерекшелігі әрқайсысына тақырып қойылған 27 тараудан тұрады. Б. Соқпақбаевтың аталған шығармасына осылай тақырып қойып жазуының өзіндік себептері де бар сияқты. Біздің ойымызша оның ең басты себептері: біріншіден, оқиғаның оқырманға түсінікті, әрі жеңіл болуын көздегендіктен, екіншіден тақырыптардың барлығы дерлік оқушыны күн ілгері алдағы болатын оқиғаларға қызықтыру мақсатынан туындаған. Аудармашылар да осыны ескере отырып, әр тарауға берілген тақырыптарды аударған. Екі аудармашы да шебер әрі сапалы аударма жасағандарына көз жеткіздік.

Қорыта келе, аударылмайтын сөздер теориясын аударма практикасы жоққа шығарған болатын, дарынды аудармашылардың керемет жұмыстары соған дәлел. Тіпті Пушкиннің өзі автордың айтқан сөздері аудармашы арқылы түсіндірілуі керек деп ойлады; Гоголь кейде «түпнұсқаның сөзінен ауытқуға болады, себебі сол арқылы мағынасын толық жеткізуге болады» деп түсіндірді; А.К. Толстой «сөздерді аудармау керек, тіпті кейде мағынасында аударудың қажеті жоқ, ең бастысы әсермен бөлісу» деп ойлады! К.И. Уковский «күлкіні-күлкімен, күлімсіреудікүлімсіреумен» аударуды дәріптеген.

Аудармашылардың тәжірибесінен Кеңес аудару мектебі пайда болды, оның құрушылары аударылмайтын туындылардың болмайтынын түсіндіріп кетті.

Әдебиеттер

Федоров А.В. (1968) Основы общей теории перевода. / А.В. Федоров. – М.: Высшая школа. – 19.

Алексеева, М.Л. (2007) Перевод реалий и реалии перевода: особенности передачи русских реалий в разновременных немецких переводах романов Ф.М. Достоевского: монография. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т.10

Бекер М. (2011) Ин зе уордс. Милтон парк, Абингтон, OX14 4RN;30.

Биби А. (2000) Тоуардс а море систематик апроч то зе транслейшн оф адвертайзинг текстс. Амстердам Бенджаминс, 223-34.

Влахов С., Флорин С. (2012) Непереводимое в переводе. 978-5-93439-323-7.26.

Газета (2013) «Ұлан» // №51-52.

Германс.Т (1985) Зе манипулэйшн оф литаратче: Стадиес ин литрача транслейшн. – Лндон, Крум Хелм,11.

Латышев, Л. К.(2001) Технология перевода. 30.

Жале.Ф (2016) Чевириде културел актарым соруну: Карамазов кардешлер орнеиі,11.

Кабакчи В.В. (2001) Практика англоязычной межкультурной коммуникации. – СПб.: Союз,2001.

Коркут.Э. (2001)Чевириде Ешдегерлік, Ерзурум 1302-3241. S. 251-266.

Левый. М. Искусство перевода // Прогресс, 1974. 11.

Масо.К. (1986) Дицианарио де лингуистика. – Мадрид, Аная, 246.

Муноз.М (2010) Транслейшн анд Калчарал айдентити, – Кембридж, 30.

Ньюмарк. П (1988) А текстбук оф траншлэйшн .Форйн лангуидж едукейшн пресс. – Шанхай, 95.
Пуэрто.Р(1991) Зе иангест дол.157.
Соқпақбаев Б. (2014) Менің атым Қожа. – Алматы: Өлке, 3.
Соқпақбаев Б. (2003) Менің атым Қожа. – Алматы: Атамұра, 81.
Соқпақбаев Б. (1980) Менің атым Қожа. – Астана: Елорда, 379.
Сокпакбаев Б. Меня зовут Кожа. – Алма-Ата: Жалын, 495
Сокпакбаев Б.(2018) Беним адым Кожа. – Акара: Бенгү. 92.
Столзе (2013) Ыстамбұл, Деиішім яйынлары,17.
Тарақов Ә.С. (2016) Аударманың теориялық және прагматикалық мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 64.
Тарақов Ә., Жақсылықов А., Мұсалы Л., Адаева Е. (2016) Аударма теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 60.
Таш.С. (2017) Культурел Унсуларын чевирісі ве чевирі стратеджисі,5.
Тэйлор. Ф. (2011) Калчарал Транслэйшн,38.
Фернандез. А (2012) Транслатинг калча: проблемс, стратеджес, анд политикал реалиес. No. 1 – Year:3 12/2012 - LT.1.
Хантәңірі Райымбек аудандық қоғамдық-саяси газет // №38 (7840). 11 қазан, (2014).
Юджел. Ф. (2007) Еткили бір чевирім ейітімі,144.
Языджы. М. (2007) Языльы чевирі едінджы, – Ыстамбұл, Мултилингуал, 28-30.

Электрондық ресурстар

Электрондық энциклопедия. Wikipedia (2019, қаңтар 20). Режим доступа: (https://kk.wikipedia.org/wiki/).

References

A.V. Fedorov Osnovyi obshey teorii perevoda. Vysshaya shkola, 1968. — 19.
Alekseeva, M. L.(2007) Perevod reali i realii perevoda : osobennosti peredachi russkixrealii v raznovremennyh nemeckih perevodah romanov F. M. Dostoevskogo : Ekaterenburg :10p.
ADAB, B.(2000).‘Towards a more systematic approach to the translation of advertising texts’.In A.Beeby, D.Ensinger,and M.Presas(eds.),Investigating Translation:Selected Papers from the 4th International Congresson Translation. Amsterdam:Benjamins,223–34 pp.
Ana Fernández Guerra(2012) “Translating culture: problems, strategies and practical realities” Art and Subversion :No. 1 – Year:3 12/2012 - LT.1.
Baker.M(2011) «In Other Words»;Routledge 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN;30 pp.
Vlahov S.Florin.S(2012) «Neperevodimoe v perevode».26p.
Cerdá Massó.(1986) Diccianario de linguistica .Madrid .Anaya.246pp.
Hermans, T. (Ed.). (1985). The manipulation of literature: Studies in literary translation. London: Croom Helm.
Korkut.E (2001). “Çeviride Eşdeğerlik”. Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi. Sayı:5. Erzurum. Issn: 1302-3241. S. 251-266.
Latyshev L. K.(2001) Tehnalogya perevoda.30 .
Levy. M. Arta traducerii.Progress 1974 11.
Newmark.P(1988)“A Textbook Of Translation” Shanghai Foreign Language Education Press.95pp.
Micaela Muñoz-Calvo and Carmen Buesa-Gómez (2010)Translation and Cultural Identity:Selected Essays on Translation and Cross-Cultural Communication.Cambridge Scholars Publishing.30pp.
Puerto.R(1991: 157 ;The Youngest Doll;), after years of translating her own work from Spanish into English and vice versa.
Tarakov A.S. (2016) The problems of translation. Almaty: Kazakh university, 64.
Tarakov A.S., Zhaksylikova A., Musaly L., Adaeva E., (2016) Audarma teoriyasy. Almaty: Kazakh university, 60.
Taylor & Francis (2010)“Cultural Translation” Taylor & Francis,38.
Taş.S (2017)“Kültürel Unsurların Çevirisi Ve Çeviri Stratejileri”,5.
Sokpakbayev B. (2014) «Menin atym Kozha» , Almaty: Olke, 3.
Sokpakbayev B. (2003) «Menin atym Kozha», Almaty: Atamura, 81.
Sokpakbayev B. (1999) «Menin atym Kozha», Astana: Elorda, 379.
Sokpakbayev B. (1980) «Menya zovut Kozha», Almaty: Zhalyn, 495.
Sokpakbayev B.(2018) «Benim adım Koca», Ankara: Bengü.
Stolze, Radegundis (2013), Çeviri Kuramları- Giriş, (Çev. Emra Durukan), İstanbul: Değişim Yayınları.17.
Gazeta (2013) «Ulan», №51-52.
Çıplak (2016), Chevyr eğimli bas: Karamazov’un masalları.
Hantaniri Rayimbek audandyk kogamdyk-sayasiy gazet №38 (7840). 11 october, (2014).
Yazıcı.M (2007), Yazılı Çeviri Edinci, İstanbul: Multilingual.28-30pp.
Yücel.F(2007)“Etkili Bir Çeviri Eğitimi”144.
Çoruk.J,Büyük Güler.S,Kayalı.Y(2016)“Çeviride Kültürel Aktarım Sorunu: Karamazov Kardeşler Örneği” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi.Cilt: 9 Sayı: 42 Volume: 9 Issue: 42.

Electronic resource

Electronic encyclopedia. Wikipedia (2019, January 20). Access mode: (https://kk.wikipedia.org/wiki/).

IRSTI 16.31.41

Zhussupova S.Zh.[1], Seitmetova Zh.R.[2]

[1]Master degree student, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: sata_94@bk.ru
[2]Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer, al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: seitmetovaj@gmai.com

THE FEATURES OF TRANSLATING OF IDIOMS IN "THREE DROPS OF BLOOD" OF S.HEDAYAT TO ENGLISH

The article is oriented on the field of verbal cross-cultural communication that assumes a studying of functioning of language as an intermediary at the description of foreign-language culture. In the article the possibilities of integration of the Persian idioms, used in S. Hedayat's novel "Three drops of blood" into English-language texts focused on the description of the Iranian culture, are considered as well. The conducted article also includes the analysis of the ways of transferring of idioms made by two translators, and features and translation strategies of transferring the idioms used in the original of the work too. The practical importance of the current research consists in a possibility of using the results of the research for systematization of lexicon of the Persian and English languages, in translation theory, in lexicographic practice, in special courses according to the theory of cross-cultural communication.

Key words: idioms, phraseological units, cultural realities, translation, literary work, cross-cultural communication.

Жусупова С.Ж.[1], Сейтметова Ж.Р. [2]

[1]2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: sata_94@bk.ru
[2]фил.ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: seitmetovaj@gmai.com

С. Хедаяттың «қанның үш тамшысы» деген шығармашылығындағы фразеологиялық бірліктерді ағылшын тіліне аудару ерекшеліктері

Мақала шет тіл мәдениетін сипаттауда делдалдық қызмет атқаратын тілді зерттеуді көздейтін ауызша мәдениетаралық қарым-қатынас саласында жазылған. Мақалада С. Хедаяттың «Үш тамшы қан» әңгімесінде қолданылатын парсы фразеологиялық бірліктерін Иран мәдениетін сипаттауға бағытталған ағылшын тіліндегі мәтіндерге енгізу мүмкіндігі талқыланды. Мақалада екі аудармашының ұсынған аударма нұсқалары талданды және түпнұсқада қолданылған фразеологиялық бірліктердің аудармасының ерекшеліктері мен әдістері анықталды. Зерттеудің практикалық маңызы парсы және ағылшын тілдерінің сөздік қорын жүйелеу мақсатында, аударма теориясында, лексикографиялық тәжірибеде, мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы бойынша арнайы курстарда зерттеу нәтижелерін пайдалану мүмкіндігі болып табылады.

Түйін сөздер: фразеологизмдер, мәдени шындықтар, аударма, өнер туындылары, мәдениетаралық қарым-қатынас.

© 2019 Al-Farabi Kazakh National University

Жусупова С.Ж. [1], Сейтметова Ж.Р. [2]
[1]магистрантка 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sata_94@bk.ru
[2]канд. филол. наук, ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: seitmetovaj@gmai.com

Особенности перевода фразеологических единиц в произведении С.Хедаята «Три капли крови» на английский язык

Статья написана в области вербальной межкультурной коммуникации, что предполагает изучение функционирования языка в качестве посредника при описании иноязычной культуры. В статье рассматриваются возможности введения персидских фразеологических единиц, использованных в повести С. Хедаята «Три капли крови», в англоязычные тексты, ориентированные на описание иранской культуры. В статье проведён анализ переводческих решений на примере переводов двух переводчиков и выявлены особенности и приемы перевода фразеологизмов, использованных в оригинале произведения. Практическая значимость данного исследования заключается в возможности использования результатов исследования в целях систематизации лексики персидского и английского языков, в теории перевода, в лексикографической практике, в спецкурсах по теории межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологические единицы, культурные реалии, перевод, художественное произведение, межкультурная коммуникация.

Introduction

The Persian literature is one of the greatest treasures and prides of the Iranian culture. It is esteemed around the world. Speaking about the greatest Persian poets and writers both in Iran, and other countries. the first thing which comes to mind is the greatest masters as Firdousi, Saadi, Omar Khayyam, Hafiz and many others. It's a well-established fact that their works became an integral part of the Iranian culture. However, I think we can all agree that these are the representatives of the classical Persian literature which is mostly characterized only by poetry. Whereas for the Iranian culture, the twentieth century was marked by the revival of the modern Persian literature basically characterized by an expansion of prose genre.

At this point, there is no reason to deny that Sadegh Hedayat is the most famous and widely-read representative of this genre in Persian literature. Furthermore, he is an establisher and promoter of the modern Persian prose. His works are popular worldwide. He has been used to be considered as the symbol of "the Iranian revolutionary spirit" (Khodjimuradov O., 2008). Being an ingenious artist, through his special style Sadegh Hedayat could describe in details an Iranian reality of that period, and anIranian person particularly. Obviously, the inner culture of Iranian people was not totally developed.

The Hedayat works are impregnated with thinner Iranian identity so far, rather than a usual presence of love-description for God and Sufi feautures in the classical Persian literature. His works reflect the political moods of the people and personal experiences of the person. His works prove that he was the true humanist and the desperate patriot of his country and his people. Realizing how ignorant and constrained his people are, Sadegh Hedayat has created works of unusual accusatory power. Anomalies of human behavior and mentality, nation fears, unhealthy desires and oppressive situation in the country — these are the basic of his main message. One by one his literary works are showing an alienation, hostility, antipathy in relation to others, misfortunes, defects, death, ugly society, ill fate of destiny and senselessness of life. However at the same time, they are full of the refined metaphors which are inherent only in the true Iranian. And owing to his individual language, a reader is able to immerse in a plot.

In this regard, one should accept that the relevance of the chosen subject is an issue of translations of Sadegh Hedayat's literary works to English, and particularly an issue of translations of the cultural realities. It is undeniable that foreign-language readers interpret his works through the translations made by different people, and probably the readers are not capable to notice what was not noticed by translators. Apparently, translating is a creative process of transferring the text from one language to another one. Particularly, in the current article as an object of the research one of the most popular S.Hedayat's novels - "Three Drops of Blood", and also two of its translations made by B.Spooner and I.Bashiri have been chosen.

Results and discussion

Issue of preservation of an art and esthetic originality in literary work

Studying of various aspects of interlingual activity which is used to be determined as "transferring" or "translation activity", takes an important place along with the complex of other linguistic issues of modern linguistics. A distribution of translations gives possibilities of cultural communication between different nations. Besides, it had made both interaction, and mutual enrichment of literatures and the cultures of the different nations more productive. Although language proficiency let foreign speakers to read the originals, one should not deny that not everyone is capable to learn foreign languages.

In general, the first people who has been got involved to the problems connected with translation, were translators. They have been seeking to generalize their experience accumulated thanks to the profession. Obviously, each language transfers the features of nation mentality. Therefore, in the process of translating it is necessary to study features and specifics of the language expressions too. One of such difficult moments are considered, first of all, the author's artistic device which is the basement of the esthetic sense.

The extensive case of researches is devoted to the issue of fiction translation at the point of esthetic category. The most popular works in the Russian linguistics were made by: Yu.B. Borev, A.F. Losev, B.G. Lukyanov, V.O. Pigulevsky, V.M. Pivoyev, etc. There are also researches of the Western linguistics made by B. Alman, M.J. Blakvella, D.O. Navana, etc. Their works basically are based on the issue of esthetic aspect. While the researches of V.V. Alimov, A.V. Bezborodov, E.V. Breus, V.S. Vinogradov, N.K. Garbovsky, N.F. Mechtayeva, A.D. Muradova, Yu.P. Solodub, A.D. Schweitzer, J. Berdsli, are dealing with the general issue of the fiction translation.

The translation of fiction has own features. One of the main features is that it has a relative independence in relation to the original. At the translation of the fiction the translator is given the big freedom of action unusual for work with texts of other genres. Thus, the translator becomes kind of the coauthor of this work. He needs to transfer all saturation of contents, emotionality and expressivity of the original and surely, to try to bring closer impact of the target text on readers along with the impact of the original work on initial audience (Komissarov V., 1990: 51). However, it is quite difficult to designate a concept of "a good translation" accurately because any assessment in this case will be subjective.

Nevertheless, it is fair to say that the good translation is perceived by the reader not as the translation, it is perceived as the text in the native language. Thus, a creating of the work capable to make art and esthetic impact on reader will be the main goal of the literary translation. Even though the translation is getting to be an integral part of other literature as a result, the original work anyway remains within that culture in which language it was written and still keeps the certain style. Distinction of cultures often becomes a challenge for translator to achieve the main goal because the elements of one culture do not possess any close analogs in the culture of target language. However, the main criterion for evaluation of the literary translation is not only the proximity to the text, but also maintaining style of the work and identity of the author (Solodub Yu., 2005: 44).

Translation activity does not come down only to interlingual mediation, it is a cross-cultural mediation as well which is brightly expressed in the literary translation. Even though the main objective is a transferring of the text from the source language to the target one, there are also other objectives, such as a transferring of style and means of art expressiveness, reflection of national color, etc. In sum, all of them are the reproduction of all art reality of the original text.

In the literary translation there is a big difference between equivalence and value of the translation. At this point, the ensuring high literary advantages of the target literary text which are more or less equivalent to advantages of the original literary text is more important in process of translating rather than the exact reproduction of contents of the original text. Due to these criteria, the adequate translation would be the translation which is reproducing only informative contents of the original. Especially distinctly this aspect is shown in literary translations. Texts of literary translations have a number of features caused by the need of transferring of author's individual ways of using of the language means in the original.

One must admit that the translation, and in particular the translation of cultural realities, is not able to be absolutely equivalent. Therefore, we will talk about adequacy of the translation. A.D. Schweitzer considers that "the adequacy of the text is determined by its compliance to communicative

installation" (Schweitzer A., 1988: 35). The difference between equivalence and adequacy of the translation is carried out by V.N. Komissarov too. According to V.N. Komissarov, the adequate translation agrees with the goal while the concept of equivalence belongs already to the result of the translation and means a functional compliance of the target text to the source text (Komissarov V., 1999: 82).

Translation of literary texts puts forward a translator the number of various linguistic problems. The literary translation causes the necessity to reveal a possibility of establishment of equivalence between source and target languages, and meantime the national specifics and the national mentality of the different people are considered too.

Features of target language are caused by need of creation of the appropriate national color. The translations can be considered as a source of enrichment of language generally in terms of syntax as well as of lexis and stylistics. At this point, the poetic syntax plays an important role in the system of expressive means of language in the literary works.

From this point of view, the translation of cultural realities in literary texts has to be adequate as long as the untranslatable units do not have the proper compliances in other languages. At the same time, it is necessary to take into account the features of the literary translation and recognize that sometimes the close translation of cultural realities is not required at all. The translator has an opportunity to compensate the connotative value of the reality in other fragment of the text.

The analysis of the translations of the Sadegh Hedayat's novel "Three drops of blood" into English

This chapter includes the analysis of transformations of the cultural realities at the translations of the Sadegh Hedayat's novel "Three drops of blood" (Hedayat S., 2002) into English made by Brian Spooner (Spooner B., 1979) and Iraj Bashiri (Bashiri I., 2000).

Three drops of blood appearing in the name of the work are a repeating motive of the whole history which is developed in a madhouse. The hero complains of visions, allegedly every night till the dawn he hears frightening groans and heart-breaking cries of the cat killed from a revolver. He specifies three drops of blood which are daily arising in the same place as the proof. Real stories intertwine with nightmares, and basically, the side between these two realities is erased at all. [6].

The story-teller is begging to bring him handles and paper in order to he could write down his thoughts. Such reception assumes desire of Sadegh Hedayat to share own reflections and to transfer possible emotional fluctuations of the person on the verge of loss of sensible mind. And, certainly, there is a visible parallel between conditions of heroes and the fate of the writer which came to the end very tragically. (Komissarov V., 1967: 53).

The features of the translation of the cultural realities of the Persian language used by Sadegh Hedayat and translated into English by 2 translators: Brian Spooner (1979) and Iraj Bashiri (2000), are connected with a consideration of the translation opportunities of the language realities. In this case, one must mention that the first translator is is an English-speaking whereas the second one — the native speaker.

In order to better understand the translation principles adhered by these two translators, one must point out briefly about their previous translation experience.

Brian J. Spooner is a Professor of Anthropology, Undergraduate Chair at Department of Anthropology at the University of Pennsylvania and Curator of Near Eastern Ethnology at the Penn Museum. He has graduated from Oxford University. His many works are on subjects including Cultural and social anthropology; globalization, Islam, Middle East, South Asia, Central Asia; social organization, religion, ethnohistory, ecology, non-industrial economies. (Sas.upenn.edu).

Professor Spooner came to Penn in 1968 and began working as a Professor of Anthropology. He later served as the University's Middle East Center Director from 1986-1995. He is currently Interim Co-Director of the Lauder Institute and is a Fellow at the Penn Institute of Urban Research. He serves on the graduate groups of NELC, SAST and RELS and is an Affiliate Faculty at the Graduate School of Education program on International Education Development.

Spooner has written numerous articles, chapters, and books such as “Population Growth: Anthropological Implications”, and “Reading Nasta'liq: Persian and Urdu Hands, 1500 to the Present”. He has worked on sites in Afghanistan, (Spooner B., 2012), northwest China, Iran, (Spooner B., 1995, 2007), (Spooner B., 2012), (Spooner B., 1990), (Spooner B., 1986), India, Kazakhstan, Pakistan, (Spooner B., 1995-2007) Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, with such topics as irrigation, the history of desert areas, pastoral

nomadism, ecology and development, and language and culture.

He has the research interests that include rural development, cultural Anthropology/Middle East, South Asia, religion, ecology, rural development, with special interest with Central Asia, Indo-Persian and Urdu. He is currently working on a long-term project on "the dynamics of Persian literacy in the history of South Asia”. In addition to his research, teaching, and writing, he is also the curator for the University of Pennsylvania Museum of Near Eastern Ethnology and belongs to Graduate Groups at the University of Pennsylvania for Asian and Middle Eastern Studies, Religious Studies, and South Asia Regional Studies.

As for translating to Persian, B.Spooner began reading Persian, and spending time in Iran, in 1958. This was when modern Persian literature was just beginning, and Sadeq Hedayat was the best known writer. So he read everything he had published and started translating it. It was an important part of his experience of getting to know and understand Iran. He met Ehsan Yarshater in 1960 which was interested in what B.Spooner was doing. So a few years later he decided to publish his translation works.

Generally, B.Spooner has mostly spent his life learning languages (Greek, Latin, Russian, French, German, Persian, Turkish and Urdu were the main ones). But translation has never been one of his major interests. The reason he did the translations of Hedayat is simply: he was invited to do them for a publication at a time when he happened to be interested in them. So he has published a number of things about language, especially written language (see for example Literacy in the Persianate World, Reading Nasta'liq, Language Policy and Language Conflict in Afghanistan and its Neighbors), but this is all he has done with translations. *(Online letter-writing with Brian Spooner).*

As for the second translator, Dr. Iraj Bashiri is a Professor of History at the University of Minnesota, USA. While teaching at the University of Minnesota, Bashiri also taught and carried out research at other universities including the University of Michigan, the University of Texas at Austin, the State University of Kyrgyzstan, and the Academy of Sciences of Kazakhstan. He graduated in 1961 with a diploma in mathematics from the Hadj Qavam High School in Shiraz. While in high school, Bashiri showed a distinct talent for the English language. In 1959, he emerged from the national competitions held at Ramsar as Iran's top student in English. (Cla.umn.edu).

Between 1960 and 1963, Bashiri studied English Language and Literature at Pahlavi University (present-day Shiraz University) and in 1963 graduated at the top of his class. While studying at Pahlavi, he also worked as a regional reporter for the Kayhan Daily in the Fars province and taught English at the British Council in Shiraz and English literature at Pahlavi University.

In 1964, Bashiri left Iran to study English Literature in England and, in 1966, he traveled to the United States to continue his education. In 1968, he received his M.A. degree in General Linguistics from the University of Michigan and, in 1972, his Ph.D. in Iranian Linguistics from the same University. Bashiri's dissertation is based on Ibn Sina's concept of Existence (budan).

In the United States, too, in addition to studying linguistics, Bashiri taught Persian at the University of Michigan and trained Peace Corps volunteers in Vermont, New York, and New Jersey. Currently, Professor Bashiri's courses at Minnesota include Iranian history (from ancient to modern times), Persian Literature (poetry and prose), and Iranian Languages and Linguistics. He also has developed and taught courses on the history of the peoples of Central Asia and Afghanistan. In 1980, he was recognized as one of the College of Liberal Arts' Distinguished Teachers. (Prabook.com).

Dr. Bashiri's areas of research are extensive. He has researched some S.Hedayat's, Firdowsi's and Hafiz’s literary works. He spent the first 15 years of his career working on a better understanding of Iran of the 1920's and 1930's and, in that context, the works of Sadeq Hedayat including “Three drops of blood” and his masterpiece, The Blind Owl as well. First, he translated Hedayat's short stories into English and eventually undertook the translation and analysis of The Blind Owl. A structuralist, Bashiri's views of Hedayat are thought provoking. By relating The Blind Owl to its two Indian sources, i.e., The Buddha Karita and The Tibetan Book of the Dead, he hypothesizes that Hedayat might have skillfully used the life of the Buddha and his quest for freedom as a subtext in the novella. (Bashiri I., 1984)

Nowadays, he is working on a volume dealing with Shi'ite Iran from the time of Mulla Sadra Shirazi to Ayatollah Khomeini.

To sum up, even superficial acquaintance with the personalities of translators helps to better understand the reasons and principles of using the certain translation strategies to keep the first art and esthetic originality. It somehow explains why one

translator tended to use some of them, while another one did not use them at all.

Apparently, the fact as B. Spooner and I. Bashiri were aware of the Iranian culture, is getting obvious through their translations. Nevertheless , it is worth taking into account that I. Bashiri was a native speaker which at early age mastered English so far. Whereas B. Spooner being English-speaking and no being a translator had studied Persian much later - being more mature-aged. However, by the time of the translating of the novel he was in Iran. At the same time, it is generally assumed that the easier is to translate into that language which the translator is more fluent of. At this point, there is a rhetorical question: what language is been proficient the best way by any person? Of course, the native one. Therefore, this factor demonstrates what forms and conditions the translators have been passing through. This aspect surely makes an impact on the quality of the final work and shows whether its art and esthetic uniqueness corresponds to the original of the text the most possible way or not.

Finally, the research was conducted from the positions of the linguistic world-image, that is, according to the knowledge of language, the knowledge of culture and the history of country of the source language, and many other components. Besides, the historical and political relationships between two countries of the source and target languages are important too.

These translators whose manner of translation is analyzed in this current research have the different language world-images and belong to different eras. Thus, the translator, being based on the own language world-image, chooses those language phenomena which are relevant for his time. And the novel of Sadegh Hedayat, reflecting one of the lines peculiar to the Iranian culture of the XX century, includes a certain quantity of these lexical units, such as idioms.

So, idioms are available in dictionary structure of each language, and they also represent a special group of the national language realities. Being a component of the national culture, idioms have a special semantic structure. Thus, in the current research we have found out the certain amount of idioms in “Three drops of blood” the translations of which were analyzed and defined what strategy of transferring they belong to.

So, the phrase “ جان را به لُب رساندن” [jān rā be lab rasāndan] is one of such idioms. It was translated by B. Spooner as "to be able, to stand any longer" while I. Bashiri has preferred to translate it as "to be death of someone". In this case, Sadegh Hedayat meant "to whack to the wide, drive around the bend". In this case, the first translation does not completely transfer the saturation and bright coloring of the original sense put into this expression initially. Sadegh Hedayat initially wanted to show a condition of the person on the verge of patience, on the verge of exhaustion from something that haunts it, nearly bringing to death. I. Bashiri, in my opinion, being a native speaker, was able to more deeply experience the original sense and described the 'patient' soul-condition more critically.

There are other examples of such expressions:

– از زمین تا آسمان فرق داشتن[az zamin tā āsmān fargh dāshtan] literally translated as “as different as night and day". This expression has the meaning of ‘being totally different from someone or something’ like "being a whole world apart". There are another proper equivalents in English to this word as "there is a sea of difference between …", "as different as chalk and cheese"," be poles apart" (Chimigan.com). B. Spooner using the "functional equivalent" strategy for translation of the phraseological units and idioms has translated this expression as "I am a whole world apart from them". While I. Bashiri preferred the "literal translation" procedure and transferred this expression as "I am as different from them as the earth is different from the sky". This procedure, of course, could keep color of the idiom sense in general as the cultural reality and show the main point of its matter, but anyway along with it there is an absence as well: the literal translation has caused a not quite natural sense.

– (چاپي (خوراك هاي چاپي [chāpi (khurākhāeh chāpi)] literally word “چاپي”[chāpi] is translated as "letterpress", "relief printing" or as adj. typographic" (Academiya nauk SSSR, 2007: vol.1 – 455). However, according to the context along with other word (in this case with food) transfers other meaning: 'food' characterizes it in other coloring – as "monotonous food, humdrum food". Both translators have used the same strategy of "functional equivalent". B. Spooner translated this idiom as "monotonous food". I. Bashiri translated it as "same food".

– دست را به کمر زدن [dast rā be kamar zadan] means "to put hands on a belt" (Academiya nauk SSSR, 2007: vol.1 – 629-634). This expression was translated to English by B. Spooner literally as "with the hands on the hips" which may mean any position (whether it be hands are directed outside, or inside). It is well-known that the body language plays a big role in communication, and each position, gesture

and manner of a body make a sense. And initially according to the context, Sadegh Hedayat meant the pose of arrogance and haughtiness. At this point, I assume, I. Bashiri was able to reflect the nature of this expression more accurately. He has translated it using the "cultural equivalent" procedure — as "arms akimbo". "Arms akimbo" is actually a stance, with the hands on the hips and elbows directed outwards. 'Akimbo' is one of those odd words, like the 'aback' of 'taken aback' and 'fell' of 'one fell swoop', that is rarely used other than in its customary phrase - although there has been a spate of uses of 'legs akimbo' recently, since the UK comedy team The League of Gentlemen used that as the name of a spoof theater troupe. Thus, the second translation transfers a shade of the original version of expression more brightly.

– گرم کردن [garm kardan] is a compound verb which literally means "heat up/hot up" or "warm/warm up". This verb has also the second figurative sense as "cheer up, brighten up" or "comfort someone" (Academiya nauk SSSR, 2007: vol.2 – 392-393). B. Spooner has translated it as "become very friendly", while I. Bashiri as a result of the time-dependent factor (the XXIst century) translated it as "become a real buddy" where "buddy" is a slang, often widespread among the American youth. Slang being a specific option of informal conversation often is not perceived as a part of fiction. However, nowadays, the modern literature fully allows to look up at changes of slang-terms in time because even the insignificant time fragment can significantly distort many turns of speech. To show the modern world more realistic along with all its features which slang is its part too, some writers are seeking to describe a real situation in real life the way it is. Apparently, without slang it is impossible by today. This trend can usually be followed up in the works of the writers who specialize in the description of the modern world in literature. So, I. Bashiri is considered to be among such writers/translators. And it is quite possible to find another slang-terms in his other translations. However, in my opinion, the genre stylistics of the novel "Three drops of blood" is not so modernized to use slang-terms even though it was written not a long time ago and used to belong to the modern Iranian literature.

– پیشاني بلند[pishānieh boland] (literally "a high forehead"), according to the explanatory dictionary Dehkhoda, this expression has 2 meanings: the direct one – as "a distance from the beginning of indumentum on head to eyebrows", and the figurative one – as an adjective "successful", "born under a lucky star" (Dehkhada Dictionary Institute, 1931: vol.2). Both translators were able to recognize these nuances and translated this expression as "lucky". Even though S. Hedayat has initially used this expression for the description of one of the main heroes of the novel which actually makes a reader confusing from the first sight.

– چيزي بارش نباشد[chizi bāresh nabāshad] the word “بار” [bār] is actually translated as "a freight, a draft, a burden", while the complete expression literally means "to be someone's burden, someone's freight", however, this phrase has also the figurative meaning which is "to be naive, silly" (Delkhoshi.com). B. Spooner designated it as "completely ignorant", and I. Bashiri translated it as "extremely stupid".

– کارش مي گيرد[kāresh migirad] this idiom has a set of meanings, such as "to baffle", "to wad", "to boom", "regenerate", "flourish" (Academiya nauk SSSR, 2007: vol.2 – 286-288). However, both translators, proceeding from the context ("the contextual translation"), have translated it as:

B. Spooner – "to get on"

I. Bashiri – "to climb the ladder of success".

So, both of them could transfer the correct shade of its initial meaning.

– به هواي من آمدن[be havoieh man āmadan] it is literally translated as "to come to my smell" (Academiya nauk SSSR, 2007: vol.1 – 123-124). Figuratively it means as "to come up to me/to come to see me". Both translators having taken into account these subtleties translated this expression as "to see me".

– از جا در رفتن [az jā dar raftan] literally "to leave the place". According to the Big explanatory dictionary this expression has synonyms “ خشمگين شدن” [khashmgin shodan] and “أصابني شدن” [asabāni shodan] (Khatibi A., 2008: 41). Both translators have picked up an absolute equivalent:

B. Spooner – "to drive mad"

I. Bashiri – "to have enough".

– علامه دهر[alāmeieh dahr] literally means "the scientist of the era", "the expert at times" (Academiya nauk SSSR, 2007: vol.2 – 189, vol.1 – 686). B. Spooner translated this idiom as "the greatest mind of age" while I. Bashiri defined it as "a most accomplished scholar". Both translators have used the "functional equivalent" procedure.

– شور عشق به كله اش زد[shur-e eshgh be kolleie-ash zad] the idiom transferring a meaning of "love" is literally translated as "completely overtaken by a passion of love" (Khatibi A., 2008: 204). B. Spooner

designated it as "it got hold of her". At this point, one must admit that if the expression was taken out of the context, it would look too abstractly and misled for a reader though. Therefore, it should lean on the context, and particularly in this case on the sentence coming previous: "… It's as though the spring breeze breathes a storm of madness into every living thing. It got hold of Fifi, as well …" Thus, the translator, using "the contextual translation", has decided to characterize the reality with another meaning, however, in total proceeding from the context, the general meaning has not been distorted. At the same time, I. Bashiri, having used an absolute cultural equivalent, translated it as "she was stricken by the love bug".

– لوس خانگي [lus-e khānegi] means "spoiled, dismissed" (Academiya nauk SSSR, 2007: vol.2 – 432, vol.1 – 534). Literally it is translated as "a house pamperedness". In English the most appropriate equivalent for it is "mummy's boy, mama's darling". B. Spooner has used an equivalent with the closest sense of contents and translated it as "spoiled". While I. Bashiri has preferred to miss the reality and not to translate it at all.

– قهر کردن [ghahr kardan] the compound verb which has several meanings, but according to the context of the novel it means "to be angry, to take offense, to be offended" (Dehkhada Dictionary Institute, 1931: vol.13). B. Spooner using the "cultural equivalent" procedure has translated it as "to be angry with someone". Whereas I. Bashiri, having generalized a reality, translated it as "to stop being someone's friend" which, in my opinion, it is not really correct because it is quite possible to be angry with someone but still staying in friendship.

– گردن کلفت [gardan-e kolfat] it is literally translated as "a thick/heavy neck" (Academiya nauk SSSR, 2007: vol.2 – 389, 341). In the description of one of novel heroes B. Spooner preferred to use another similar phraseological equivalent such as "bull neck" in order to give more vivacity and figurativeness of his external characteristic and to accent the size of his neck like "a neck as a bull's one". While I. Bashiri decided to use the literal translation of "thick neck" and not make a reader to focus on it.

Conclusion

All in all, studying of Persian phraseological units used in "Three Drops of Blood" and its translations into English was the main objective of the current research. Comparing the translations of the novel by two different translators one must accept there is a plenty of differences. The conducted analysis shows that the translations are not the same because each translator has declared the writer's identity the own way. The distinction is based on that each translator has brought something in the translation by the unique selection of culture specific-items.. Anyways, the common thing in each creative approach is contained in their aspiration to conform to the requirements. Therefore, we should not estimate the quality of translations according to the amount of successfully transferred realities, it is more important how much translators were able to achieve the unity between content and form of the literary work.

Thus, it is quite relative to define the success of these translations as well as the preservation of the art and esthetic originality, however, if we examine them under different corners, then we can come to two conclusions. First, if we study the translations from the scientific point of view, then B. Spooner's translation succeeded in preservation and expression of the art originality more than I. Bashiri's one. The first translator, having carefully worked all material containing picturesque and cultural coloring out, has tried much carefully to translate to open the Iranian culture for the foreign readers. From the reader's view, his translation is more clear to English-speaking readers. However, for the reader who is not really interested in the Iranian culture, but relevant to find out more about the creativity of the great Iranian writer, then I. Bashiri's translation will be suitable for it much more. Moreover, the literary works of S. Hedayat became famous around the world just because they are not tied to one culture, so, need of close translation of realities can not be the priority purpose of translator.

Nevertheless, researches in the ussues of maintaining uniqueness of the original text have to and will be continue to be held. The ideal way of the translation which is not containing any losses is not found out yet, while both sides of translation process: translator (as a carrier of culture which created the work) and reader (as a person willing to get translation on the level of the original work) are still interested in adequate and the closest transferring of the originality.

References

Academiya nauk SSSR. Institut vostokovedeniya. Edited by Rubinchik Yu. (2007). Farhang-e farsi be-rusi. Persidsko-russkiy slovar’ [Persian-Russian Dictionary]. Tehran, Antasharat-e javedan-e khard, vol.1, vol.2.

Bashiri I. (1984) Fiction of Sadeq Hedayat (Iran-e no literary collection). Lexington, Ky., USA: Mazdā Publishers.

Bashiri I. (2000). Three Drops of blood (trans.) Copyright © Dr. Iraj Bashiri. http://www.angelfire.com/rnb/bashiri/Stories/3Drops.html#Top

Chimigan.com, an electronic explanatory Persian-English dictionary.

http://chimigan.com/27013/زمین-تا-آسمان-با-هم-فرق-داشتن

Dehkhada Dictionaty Institute. (1931). The Dehkhada dictionary. Tehran University Press, vol.2, vol.13.

Delkhoshi.com, an electronic Persian idioms dictionary.

http://www.delkhoshi.com/16551//لیست-ضرب-المثل-های-فارسی-ترتیب-حروف-ا

Hedayat S. (2002) Seh ghatre khun [Three Drops of Blood]. Tehran,. Nashar cheshmeh.

Khatibi A. (2008) Bol’shoi tolkovyi slovar’ persidskogo yazyka, yazykovoi korpus persidskogo yazyka i komp’yuternyi yazykovoi korpus [Big explanatory dictionary of the Persian language, language case of Persian and computer language case]. Lexiography, Tehran, Academy of Persian language.

Khodjimuradov O. (2008) Avtoreferat dissertacii na temu «Poetika sovremennoi persidskoi psikhologicheskoi prozy» [Abstract of the thesis on the subject of "Poetics of Modern Persian Psychological Prose"]. Dushanbe, HCC specialty code: 10.01.06.

Komissarov V. (1967) Sadek Hedayat. Zhizn’ i tvorchestvo [Sadek Hedayat. Life and works]. M., p. 53.

Komissarov V. (1990) Teoriya perevoda [Theory of translation]. M.: HS, p. 251.

Komissarov V. (1999) Obshaya teoriya perevoda. Problemy perevodovedeniya v osveschenii zarubezhnyh uchenyh [General translation theory. Problems of theory of translation according to the foreign scientists]. M., «CheRo», p. 132.

Prabook.com, the registered trademark of World Biographical Encyclopedia, Inc.

https://prabook.com/web/iraj.bashiri/146326

Schweitzer A. (1988) Teoriya perevoda: status, problemy, aspekty [Theory of translation: status, problems, aspects]. M.: Nauka, p. 215.

Solodub Yu. (2005) Teoriya i praktika khudozhestvennogo perevoda: uchebnoe posobie dlya studentov lingvisticheskikh fakul’tetov vysshikh uchebnykh zavedeniy [Theory and practice of the literary translation: manual for students of linguistic faculties of higher educational institutions]. M.: ”Akademiya”, p. 304.

Spooner B. (1979). Three Drops of Blood (trans.). In Ehsan Yarshater (Ed.), Sadeq Hedayat: An Anthology. Boulder, Colorado: Westview Press, pp. 93-101.

https://repository.upenn.edu/anthro_papers/82/

Spooner B. (1986) Fesenjan and kashk: culture and metaculture. In Franciszek Machalski Memorial Volume, edited by Peter Chelkowski. Folia Orientalia 22 (1981-4):245-258. Cracow: Polish Academy of Science.

Spooner B. (1990) Editor for anthropology articles in the Encyclopaedia Iranica.

Spooner B. (1995, 2007) Reading Nasta'liq: Persian and Urdu Hands 1500 to the Present, Costa Mesa CA: Mazda Publications, with William L. Hanaway.

Spooner B. (1995-2007) Editor, Pakistan Studies News (PSN), the biannual newsletter of the American Institute of Pakistan Studies.

Spooner B. (2012) Language Policy and Language Conflict in Afghanistan and its neighbors, edited with Harold F. Schiffman, Leiden: Brill.

Spooner B. (2012) Literacy in the Persianate World: Writing and the Social Order, edited with William L. Hanaway, Museum Publications, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Sas.upenn.edu, the official web-sites of University of Pennsylvania.

http://www.sas.upenn.edu/anthropology/people/spooner

http://www.sas.upenn.edu/mec/faculty/spooner

Cla.umn.edu, the official web-sites of University of Minnesota.

https://cla.umn.edu/about/directory/profile/bashi001

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім
Тарих

Раздел 1
История

Алдабек Н.Ә., Түргенбай А.Ә., Асыл М.Б.
Қытайлық даму үлгісі және оның Қазақстан үшін тәжірибесі 4

Джубатова Б.Н., Рахимжанова К.
Мамлюковение в Европе и США 14

Әбдіхалық А.Е.
Қажылықтағы «истита'а» ұғымына қатысты құқықтық мектептердің дәйектеріне салыстырмалы талдау 22

Әбелдаев Ж.Ә.
Түріктің қазіргі тарихи романы 29

Цзинь Сяоли, Ашинова Ж.Е.
Инициатива «Один пояс, один путь» и действующие направления инвестиционного сотрудничества между Казахстаном и КНР 37

Bissenbayeva A.P., Abdurakyn N., Luo X.M.
Features of the Chinese network literature 46

Ем Н.
Историографический анализ корейцев в Японии 52

Yeshmetova B.B.
The Concept of «Mangilik El» 59

Жанатаева К.Б.
Египет-АҚШ стратегиялық серіктестігінің салдары 68

Жумажанова Ф.Т.
Қазақ әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығы 79

Жеменей И., Қанашаева Г.А.
Әдебиеттегі мотив: таным мен пайым 89

Керім Ш.Т.
Сираж ад-дин ас-Саккаки және оның риторика бойынша «Мифтах әл-Улум» атты еңбегі 97

Дурукоглу С., Монтанай Э.А.
Кенен Әзірбаев шығармашылығындағы тәрбиелік мәндер 103

Mussabekov M.O.
Concept "National Security" 111

Керімова Ж.Қ., Ахапов Е.А., Шимидзу К.
Жапония мен Қазақстанның болашақтың эко-модель қалаларындағы эко-саясат: Алматы қаласы әкімдігінің мысалында 118

Таджиев Х.Х., Мырзахметұлы М.
Ұлы дала жәдігерлері – «Қазыналы Оңтүстік» көптомдығының түркі әдеби мұрасын насихаттаудағы орны мен маңызы 131

Ten Yu. P., Ham Kye Im
The transferred plate of the national originality of the artistic translations (Park Wan Suh "who ate up all the Shinga?") 141

Шадкам З., Токенова А.Т
Қазақ-түрік тілі мен мәдениетінде кейбір емдік өсімдіктердің қолдану аясы 148

Усманова З.А., Сафронова Л.В.
Образ женщины в творчестве корейской поэтессы Ким Хе Сун 157

Хаван А.
Әбу Наср әл-Фараби араб дереккөздерінде 166

Шарыпқазы Н., Әбирова Қ.Б.
Мағжан Жұмабаев поэзиясындағы тұрақты тіркестер мен ақынның қолтаңбасы 174

Шәкизада С.Б., Құрманбаев Қ., Әкімханов А.Б.
Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларындағы
Матуриди сенім мектебінің маңыздылығы 184

Jakubayeva S., Zhekenov D.
Iran, Kazakhstan and China: the implementation of the program “One belt- one road..... 192

2-бөлім
Филология

Раздел 2
Филология

Toufiq M.
Culture-bound terms in Arabic-English literary translation..... 202

Оразақынқызы Ф., Герай Фидан, Анипина А.К.
Мақал мен мәтелді классификациялау принциптері 208

Абаған А.Б.
Корей кинофильмдеріндегі фразеологизмдерді қазақ тіліне аударудың амал-тәсілдері 217

Borankulova S., Sabik E.
The linguacultural aspect of translating kazakh language’s realia into japanese language.
(Based on translation of «ағаш бесіктен жер бесікке дейін») 227

Искакова З.Е., Адилова З.З.
Хинди және қазақ тілдеріндегі фразеологизмдердің сәйкестік мәселелері 236

Оразбаева М.Қ., Есбосынов Е.З.
Көркем шығармаларды аудару барысында кездесетін реалийлердің көрінісі 244

Zhussupova S.Zh., Seitmetova Zh.R.
The features of translating of idioms in “Three drops of blood” of S.Hedayat to English..... 258

CONTENTS

Section 1
History

Aldabek N.A., Turgenbay A.A., Assyl M.B.
The Chinese model of development and its experience for Kazakhstan 4

Jubatova B., Rakhimzhanova K.
Mamluk Study in Europe and USA 14

Abdikhalyk A.Y.
Comparative analysis of data of legal schools on the concept of «istita›a» in pilgrimage 22

Abeldaev. Zh.A.
Modern Turkish historical novel 29

Jin Xiaoli, Ashinova Zh. E.
Initiative «One Belt, One Road» and current areas of investment cooperation between Kazakhstan and China 37

Bissenbayeva A.P., Abdurakyn N., Luo X.M.
Features of the Chinese network literature 46

Yem N.
Historiographic analysis of the Koreans in Japan 52

Yeshmetova B.B.
The Concept of «Mangilik El» 59

Zhanatayeva K.B.
Implications of the Egypt-USA Strategic Partnership 68

Zhumazhanova F.T.
Succession of traditions in the Kazakh literature 79

Zhemeney I., Kanashaeva G.A.
Knowledge and vision of motives in literature 89

Kerim Sh.T.
Siradge ad-Din as-Sakkaki and his work “Miphtakh al-Ulum” 97

Durukoglu S., Montanay E.A.
Educational values in the works of Kenen Azirbayev 103

Mussabekov M.O.
Concept “National Security” 111

Kerimova Zh.K., Akhapov E.A., Shimizu K.
Environmental policy of the Japan’s and Kazakhstan’s eco-model cities of the future:
The case of Almaty city government 118

Tadzhiyev Kh., Myrzakhmetuly M.
The Legacy of the Great Steppe – the Role and Importance of the Multivolume
“Kazynaly Ontustik” in the Promotion of the Turkic Literary Heritage 131

Ten Yu. P., Ham Kye Im
The transferred plate of the national originality of the artistic translations
(Park Wan Suh “who ate up all the Shinga?”) 141

Shadkam Z.,Tokenova A.T
Scope of application of some medicinal plants in the Kazakh-Turkish language and culture 148

Usmanova Z.A., Safronova L.V.
The image of a woman in the works of the Korean poetess Kim Hye Sung 157

Khavan A.
Al-Farabi in the Arabic sources 166

Sharypkazy N., Abirova K.B.
Stable phrases and style of poet in Magzhan Zhumabayev's poetry 174

Shakizada S.B., Kurmanbaev K., Akimkhanov A.B.
Significance of the creed of the Maturidi school in the works
of Abay Kunanbayev and Shakarim Kudayberdiev..... 184

Jakubayeva S., Zhekenov D.
Iran, Kazakhstan and China: the implementation of the program "One belt – one road" 192

Section 2
Philology

Toufiq M.
Culture-bound terms in Arabic-English literary translation..... 202

Orazakynkyzy F., Geray Fidan, Anipina A.K.
Principles of the classification of proverbs and sayings 208

Abagan A.
Methods and techniques for translating phraseological units from Korean into
Kazakh in the process of film translation of Korean cinema series..... 217

Borankulova S., Sabik E.
The linguacultural aspect of translating kazakh language's realia into japanese language.
(Based on translation of «ағаш бесіктен жер бесікке дейін») 227

Iskakova Z.E., Adilova Z.Z.
The problem of the conformity of phraseological units of Hindi and Kazakh languages 236

Orazbayeva M.K. Esbosynov E.Z.
Reflection of the realities in the translation of fiction..... 244

Zhussupova S.Zh., Seitmetova Zh.R.
The features of translating of idioms in "Three drops of blood" of S.Hedayat to English..... 258